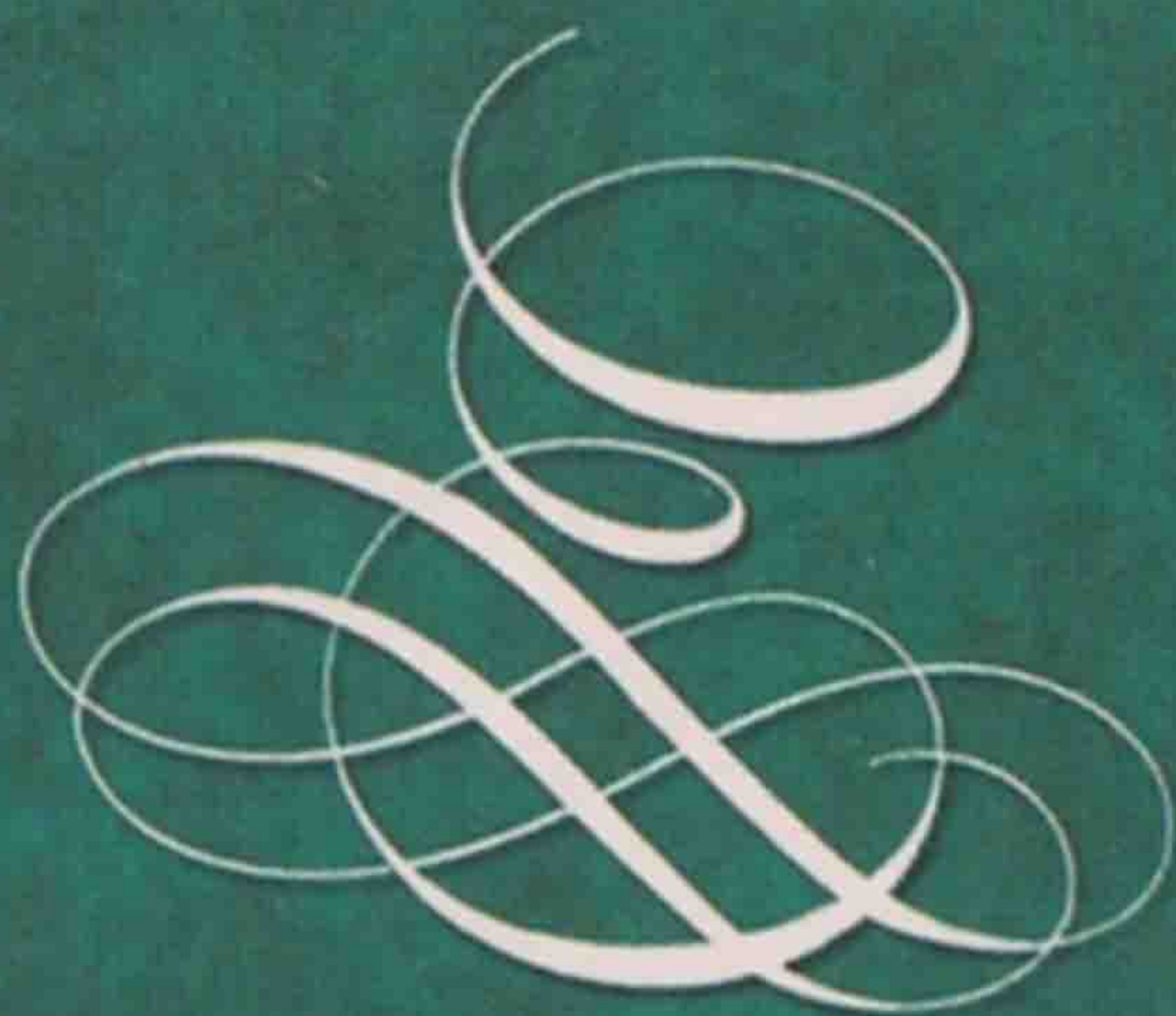

А. Г. Болебрух

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ

(суспільна думка України та Росії XI – XIX ст.)

Моїй родині присвячую

А.Г. Болебрух

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ

(суспільна думка України та Росії
XI – XIX ст.)

Дніпропетровськ
ПП «Ліра ЛТД»
2008

УДК 94 (477) «11 – 19»
ББК 63.3 (2) + 63.3 (4 Укр)
Б 79

Рецензенти:

П.І. Гнатенко, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент АПН України (Дніпропетровський національний університет);
С.І. Посохов, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна).

Рекомендовано до друку
Вченою радою Дніпропетровського національного університету
(протокол № 10 від 29 травня 2008 р.)

Болебрух А.Г.

Б79 Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка Українцита Росії XI – XIX ст.): Моногр. – Д.: ПП «Ліра ЛТД», 2008. – 452 с.

ISBN 978-966-383-162-6

Розглядаючи суспільну думку як реакцію сучасників певної доби на умови свого життя й діяльності, автор монографії (який майже три десятиліття досліджує цю тематику) проаналізував міркування, оцінки представників різних українських та російських верств у ракурсі проблеми «суспільство і влада». Обрані хронологічні межі (XI – XIX ст.) не давали можливості докладно висвітлити ці сюжети. Але вони виявилися виграшними в іншому аспекті, найбільш яскраві персонажі, події та факти сприяли глибинному з'ясуванню часової й національної специфіки думки, ступеня її соціально зумовленої здатності впливати на модернізаційні процеси в країні.

Для науковців, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів, а також усіх, кого цікавить історія суспільної думки.

УДК 94 (477) «11 – 19»
ББК 63.3 (2) + 63.3 (4 Укр)

ISBN 978-966-383-162-6

© Болебрух А.Г., 2008
© ПП «Ліра ЛТД», 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ I. СОЦІАЛЬНА ДІЙСНІСТЬ У СПРИЙНЯТТІ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛЮДЕЙ (XI – XIII ст.)	27
Глава 1. Протиборство двох релігійно-світоглядних систем	27
Глава 2. Християнська трактовка суспільного життя	47
Розділ II. ДРАМАТИЧНІ ПОШУКИ НОВИХ ШЛЯХІВ ДЕРЖАВНОГО Й СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)	71
Глава 1. Властивості соціальної самосвідомості в Русі-Україні	74
Глава 2. Утвердження централізованої держави та ідейні пошуки в Північно-Східній Русі	105
Розділ III. ВІД СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ СОЦІАЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ ДО СВІДОМОСТІ НОВОГО ЧАСУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – СЕРЕДИНА XVIII ст.)	151
Глава 1. Суспільна думка України періоду Гетьманщини	156
Глава 2. Європейські орієнтири влади та російська громадськість	176
Розділ IV. СУСПІЛЬНА ДУМКА ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА (1760 – 1820-ті рр.)	213
Глава 1. Український варіант просвітительської думки	218
Глава 2. Російська думка: вихід на опозиційний шлях	255
Розділ V. ВИПРОБУВАННЯ КРИЗОЮ (1830 – 1850 рр.)	310
Глава 1. Ідейні шукання щодо національного самоутвердження	315
Глава 2. Варіанти суспільних образів реальних проблем Росії	333
Розділ VI. ВІД РЕФОРМИ ДО РЕВОЛЮЦІЇ (1860 – ПОЧАТОК 1900-х рр.)	377
Глава 1. Український інтелектуальний поступ (від генерації кирило-мефодіївців до М. Драгоманова)	382
Глава 2. Російське суспільство і влада: драма взаємовідносин	410
ЗАГАЛЬНІ ПІДСУМКИ	444
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	450

ПЕРЕДМОВА

Будь-яке суспільство складається з великої кількості індивідів, кожен з яких керується в своїй повсякденній поведінці власними міркуваннями, знаннями, досвідом, емоціями нарешті. Ця обставина зумовлює особливу реакцію особи на зовнішні соціально-політичні подразники, зокрема, оцінку нею життєво важливих проблем певного часу. Звичайно, громадське життя змушує людей об'єднуватись у близькі за потребами, інтересами, поглядами групи (верстви, партії, товариства, клуби і т.п.), виробляти спільні позиції з того чи іншого питання. Тому в історії суспільної думки враховуються насамперед такі типові підходи до умов людського існування, політики влади тощо. Саме вони, ці типові підходи, становили провідну тематику публіцистичних або інших за жанровими характеристиками виступів, письмових фіксацій, які несли на собі, зрозуміло, більший чи менший відбиток особистості мислителя, громадського діяча.

За задумом ця книга має дві відмінні риси. По-перше, відбір матеріалу: він здійснювався відповідно до обраної концепції монографії. А по-друге, відібрані джерела аналізувалися в основному в ракурсі досить важливого для з'ясування специфіки українського й російського історичного процесу предмета – взаємовідносин суспільства та влади.

Безумовно, цілеспрямована сепарація залишила поза розглядом чимало цікавих творів, оригінальних точок зору, інших, можливо, не менш злободенних тем і сюжетів, але, на мою думку, наявними є й деякі переваги. Річ у тому, що тематична вичерпність змусила б хронологічно значно обмежити монографію і позбавила б можливості висвітлити бодай одну проблему на широкому історичному тлі.

Необхідно зробити також застереження стосовно використання джерел: автор – там, де це потрібно – керувався вимогою збереження змісту та форми інформації, тому в окремих випадках залишена мова оригіналу, в той час як більшість цитат перекладена українською мовою.

* * *

Монографія була всебічно розглянута на засіданні кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету. Автор щиро вдячний О.І. Журбі, І.Ф. Ковальовій, Т.Ф. Литвиновій, М.А. Рудневу та Є.А. Чернову за цінні поради й рекомендації.

м. Дніпропетровськ
березень 2008 р.

А. Болебрух

ВСТУП

- ◎ Суспільна думка та соціальна історія
- ◎ Література, джерела, методологія дослідження
- ◎ Предмет, мета і завдання суспільної думки
- ◎ Місце в системі соціогуманітарних наук
- ◎ Періодизація

Якщо абстрагуватись від різноманітних (наукових чи буденних) тлумачень слова «цивілізація», то вона означатиме ні що інше, як, в динамічному сенсі, природний рух людства до більш сприятливих умов земного буття, а в статичному – конкретний рівень останнього. З найдавніших часів виявилась, однак, вигадлива структура цивілізації, що складалася головним чином із матеріальної та духовної частин, і з'ясувалося, до того ж, що ці частини мають різну історичну швидкість, несхожі фактори і характер розвитку.

Загальною рисою європейської цивілізації було очевидне відставання духовної складової від матеріальної, оскільки матеріальні напрямки пов'язані із життєвими потребами людей, рівень добробуту фізично відчутний будь-ким, у той час як значення духовного складника, уможливленого за природою, усвідомлюється лише найосвіченішим прошарком суспільства – доволі тонким на всіх етапах історії (якщо не плутати освіченість із знаннями). Вже мислителі античності наголошували на необхідності гармонізувати матеріальне і духовне, ставлячи духовне на перше місце і навіть обумовлюючи ним прирощення матеріального. Нехтування ж духовною культурою, на їх переконання, суттєво деформує соціальний смисл добробуту. Видатний давньогрецький філософ Платон, розчарований різким матеріальним розшаруванням, моральними вадами свого суспільства, могутньою рукою, за словами французького дослідника Андре Боннара, пересунув у ілюзорний світ ідеальний соціальний лад.

Закономірно, що народжене на початку нашої ери християнство поставило у центр уваги якраз докорінну зміну людської моралі. Але через 13 століть геніальний італійський поет Данте Алігьєрі, засмучений суспільно-політичною атмосферою, помандрував уявним пеклом (поема «Божественна комедія»), аби побачити наочно муки тих, хто знущався над справедливістю на землі. Минуло ще декілька століть й іспанський письменник М. Сервантес створив безсмертний образ Дон Кіхота – сим-

вол безперспективності протистояння злу та боротьби з ним. І так аж до «Маленького принца» Антуана де Сент-Екзюпері – цього в середині ХХ ст. видатного втілення ідеї про беззахисність добра у світі.

Саме тоді, в другій половині ХХ ст., розпочалось теоретичне обґрунтування думки про конфлікт між цивілізацією (матеріальним достатком) та культурою (духовними цінностями), думки, для якої новітня історія не шкодувала все нових і нових аргументів.

Чому кожна людина окремо прагне добра і щастя, а сумарний результат діяльності всіх людей разом викликає, м'яко кажучи, здивування? Відповідь на це важке питання шукало не одне покоління наших філософів і письменників; особливо активними ті пошуки були у другій половині ХІХ ст. (Ф. Достоєвський, Л. Толстой, П. Мирний, І. Франко, В. Соловйов та ін.), проте вони не увінчалися успіхом. Підсумок докладених зусиль такий: люди у своїй поведінці не керуються нормами моралі тому, що тільки егоїзм та корисливість стали перевіреними інструментами здобуття всього – багатства, кар'єри, влади і т.д. (згадаймо прислів'я: «От трудов праведных не наживешь палат каменных»). Але чому такий нездоровий соціальний клімат утвердився віддавна і залишається непорушним дотепер – то загадка, нерозгадана впродовж тисячоліть. Правду кажучи, вихід підказувався неодноразово, однак – дарма; один польський письменник колись сказав надзвичайно мудру річ: «Безвихідне становище – це таке становище, очевидний вихід з якого нам чомусь не подобається». Як бачимо, в цій іронічній фразі ми знову стикаємося з непереможною корисливістю... Її не змогли подолати і потужні релігійні вчення.

В історичній науці такий стан із пізнанням причинно-наслідкових зв'язків викликав на початку ХХ ст. кризу, зумовлену також низкою трагедій – І світовою війною, революціями, громадянськими війнами, які вчені не змогли ні передбачити, ні пояснити належним чином.

Свідок буремної доби, Максиміліан Волошин писав:

Никто из вас

не ведал то, что мы

Изжили до конца,

вкусили полной мерой:

Свидетели великого распада,

Мы видели безумья целых рас,

Крушенья царств,

косматые светила,

Прообразы Последнего Суда;

Мы пережили Илиады войн

И Апокалипсисы революций.

(«Потомкам», 1921 р.).

Після I світової війни у Франції постала знаменита пізніше «Школа «Анналів», засновники якої М. Блок і Л. Февр закликали колег-істориків відмовитись від збанкрутілих методів пізнання минулого та зосередити дослідницьку увагу на способі життя, мислення, мотивах поведінки «мовчазної більшості» – пересічних членів суспільства. А спосіб сприйняття, оцінки та реагування на оточуючу соціальну атмосферу, ментальність народної маси у кінцевому рахунку вважали надзвичайно важливим чинником історичного процесу.

Цей ракурс погляду на дослідницьку методику привів у другій половині ХХ ст. до виникнення «нової соціальної історії» (навіть журнал, що його видавала «Школа «Аналів», почав називатися «Аннали соціальної історії»). Соціальна історія в інтерпретації її зачинателів та послідовників включила у свій предмет широке коло фактів і явищ минулого. «Сучасний підхід до соціальної історії, – писав А.О. Чубарьян, – є великою мірою тема – людина та її положення у суспільстві, проблеми духовного життя в широкому плані, людина у різних взаємозв'язках і ситуаціях, у соціальному середовищі й у системі різноманітних груп, у сім'ї й у повсякденному житті. Саме така розлога проблематика включається зараз у сферу дослідження соціальної історії, наприклад, гендерна історія, історія родини і жінок, історія дитинства і старості, проблема міграції й багато іншого. Соціальна історія тісно переплелась з інтелектуальною історією, із роллю духовної сфери та людської ментальності в аналізі взаємозв'язку людини з оточуючим світом»¹.

Історія суспільної думки, яка належить до «духовної сфери та людської ментальності», має розглядатися як складова частина соціальної історії. Її традиційний предмет слід суттєво переосмислити, оскільки, по-перше, раніше (кінець ХІХ – ХХ ст.) науковці займалися головним чином поглядами окремих – передусім видатних – мислителів, а по-друге – сам предмет не був чітко окресленим.

Передісторія української й російської суспільної думки тягнеться аж до середини ХVІІІ ст. Розпочинається ж її справжня історія разом з етапом формування основ громадянського суспільства, в якому суспільна думка виконує низку важливих функцій: пізнавальну, оціночну, регуляторну, контрольну тощо. До середини ХVІІІ ст., тобто до Доби Просвітництва, ми маємо справу з окремими освіченими представниками народу (вони виступають анонімно та під псевдонімами), що прагнуть своїми творами скоригувати політику влади відносно пропагованих нею ж традиційних

¹ Чубарьян А.О. Современные тенденции социальной истории // Социальная история. Ежегодник, 1997. – М.: Росспэн, 1998. С. 7.

норм або християнських цінностей. Тільки з Доби Просвітництва суспільство пред'явило права на ініціативу у визначенні власної долі. Переважна більшість мислителів XVIII – XIX ст. (М. Новиков, О. Радіщев, Г. Сковорода, автор «Історії Русів», декабристи, П. Чадаєв, О. Герцен, Кирило-Мефодіївці й Т. Шевченко, М. Чернишевський, М. Драгоманов та ін.) опрацювали незалежне від влади бачення шляхів соціального прогресу. Проте всі спроби інтелектуальної еліти Російської імперії нав'язати стабільні контакти з правлячим режимом і взяти участь у розробці прийнятнішої для суспільства політичної лінії завершилися крахом: М. Сперанського брутально позбавили усіх посад і відправили подалі від столиці; ліберальні діячі, які готували проекти і здійснювали «велику реформу» 1860 – 1870-х рр. (М. Мілютіні, М. Бунге, А. Коні, О. Кошелєв, Ю. Самарин, В. Черкаський та ін.), опинилися у відставці; В. Белінського, який на початку 1840-х років думав примиритися з царизмом, врятувала від Петропавлівської фортеці лише смерть; критика російської кріпосницької дійсності П. Чадаєва оголосили божевільним; М. Чернишевського за плани згуртування опозиційних сил, щоб змусити Олександра II не відступати зі шляху розпочатих ліберальних реформ, прикували на площі до стовпа як «державного злочинця» і засудили на каторгу в Сибір і т.д., і т.д.

Оскільки в Росії, на відміну від Західної Європи, була відсутня така соціальна сила («третій стан»), що змусила б самодержавну владу рахуватися із гаслами «свободи, рівності, братерства», то передові суспільні сили мимоволі радикалізувалися, вдаючись до екстремізму, терору, соціальної ворожнечі. Однією з причин розповсюдження екстремістських настроїв був провал акції «ходіння в народ», учасники якої сподівалися підняти народні маси на боротьбу за свої права, за кращий соціальний лад. Селяни, серед яких головним чином працювали пропагандисти-народники, не підтримали своїх доброзичливців, хоч прагнення одних і других не дуже різнилися. Чому-то ще одна загадка історії. А спробувати розгадати її повинна (разом з іншими галузями гуманітаристики) історія суспільної думки. Сучасна інтелектуальна історія «має на увазі радикальне розширення предметного поля... за межі не лише «великих ідей», але й тих, які поділялися і артикулювалися великими групами людей попросту освічених, а фактично до всіх ідей, які були в ходу в конкретний період або в конкретному суспільстві – від популярних до ерудитських»².

² *Реніна Л.П.* Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 93.

Звичайно, дослідження усього спектру суспільних настроїв та очікувань, врахування «артикульованих» прагнень усіх соціальних верств спроможне допомогти глибше зрозуміти історичний розвиток конкретного суспільства на певному етапі. Спроможне, однак, за деяких умов: 1) наявності достатньої та репрезентативної джерельної бази; 2) розробки надійної методики аналізу подібних різновидів матеріалів; 3) створення належного теоретико-методологічного інструментарію для узагальнення надзвичайно строкатого за характером масиву фактів та його співвідношення із об'єктивними можливостями історичного розвитку.

Вчені XIX – XX ст., історики, філологи, філософи, етнографи, релігієзнавці, ґрунтовно вивчили особливості масової свідомості язичницької доби (Є. Аничков, Н. Велецька, В. Генинг, М. Попович, Б. Рібаков та ін.), усної народної творчості як форми відображення соціального середовища (М. Драгоманов, В. Жирмунський, Є. Мелетинський, О. Пипін, А. Пономарьов, В. Пропп, Б. Путилов), народних соціальних утопій (О. Зимін, О. Клібанов, К. Чистов) тощо. Результати цих досліджень, однак, майже не залучалися до з'ясування проблеми поведінки народних мас як суб'єкта історичного процесу. Для таких розвідок не вистачало, крім іншого, джерел, у яких було б зафіксоване ставлення самих мас до подій, бо на заваді стояла їх неписьменність і неосвіченість впродовж багатьох століть.

Тому проблематику масових оцінок (майже до XIX ст.) соціальних реалій можна і слід вивчати, спираючись переважно на непрямі дані існуючих джерел (чолобитні, поліцейські звіти про «настроения умов», судово-слідчі документи, публіцистика та ін.). Але справа не тільки в тому, що бракує безпосередніх свідчень пересічних членів суспільства про їх життя. Науці бракує досліджень щодо психологічних, ментальних і т.п. чинників, що визначали прояви і стандарти масової поведінки. Саме в цьому криються вимоги «нової соціальної історії» до наукових праць з історії суспільної думки.

Проте подібні наукові розвідки стосовно українських та російських реалій XVIII – XIX ст. спеціально не проводились, отже, висвітлювати історію суспільної думки цих народів у повній відповідності із теоретичними принципами «нової соціальної історії» передчасно. Через те зараз вивчати історію суспільної думки можна, як здається, лише орієнтуючись на названі теоретичні засади і, користуючись наявною методикою, вилучати із джерельного матеріалу якомога більше тієї інформації, що входить до предметної сфери «нової соціальної історії».

Необхідно також сказати про наше ставлення до спроб низки науковців запропонувати, так би мовити, «більш сучасні» методологічні системи:

постмодернізм, постструктуралізм, «новий лінгвістичний поворот», «нова інтелектуальна історія» на основі культурологічних підходів, «наративна історія» і т.п. Більшість праць на ці сюжети залишає досить суперечливе враження. З одного боку, автори загострюють нашу увагу на проблемі, відомій ще з часів «скептичної школи» М. Каченовського поч. XIX ст., тобто на суб'єктивній природі знання про минуле, а тому наголошують на важливості врахування «подвійної» участі особистісного фактора: по-перше, при безпосередньому відображенні дійсності (джерело), а по-друге – при інтерпретації джерела у науковому тексті. З іншого боку, безумовно плідні застереження залишаються у постановочному вигляді, а зкономлені авторські зусилля зосереджуються на доказі сумнівної тези про те, що вчений-історик творить текст аналогічно тому, як письменник пише оповідання чи повість. Тим самим історія позбавляється «самочинно привласненого» нею статусу науки, а наукові праці, як і художні твори вважаються плодами творчої уяви. Отже, заперечується сама можливість наукового пізнання та здобуття історичної істини. Категорично не погоджуючись із цією епатажною декларацією, ми, разом із тим, можемо прийняти запрошення співпрацювати у галузі історичної гносеології.

Історіографія суспільної думки України та Росії нараховує не одну сотню монографій, дисертацій, статей тощо. Переважна більшість робіт присвячена творчості окремих мислителів, громадських діячів, окремим пам'яткам чи обговорюваним проблемам і лише у небагатьох з них йдеться про один або кілька періодів розвитку суспільної думки. Саме на останніх працях ми зосередимо короткий історіографічний огляд.

Тонким аналізом давньоруського світогляду та особливостей тогочасного соціального сприйняття відзначаються роботи М. Брайчевського, І. Будовниці, М. Возняка, І. Єрьоміна, А. Замалеєва, В. Зоца, Д. Лихачова, Л. Мюллера, О. Панченка, М. Поповича та ін.³ Драматичний період XIV – XVII ст. в цілому задовільно висвітлений у працях В. Адріанової-Перетц, М. Грушевського, А. Єлеонської, С. Єфремова, О. Замалеєва,

³ Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988; Будовниця І.У. Общественно-политическая мысль Древней Руси: XI – XIV вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1960; Возняк М.С. Історія української літератури: У 2 т. – Львів, 1992; Еремін І.П. Література Древней Руси: Этюды и характеристики. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961; Замалеєв А.Ф., Зоц В.А. Мыслители Киевской Руси. – К.: Вища школа, 1987; Кожинів В.В. Грех и святость русской истории. – М.: Яуза, «Эксмо», 2006; Лихачев Д.С. Великое наследие: Классические произведения литературы Древней Руси. – М.: Наука, 1980; Мюллер Л. Понять Россию: историко-культурные исследования. – М., 2000; Панченко А.М. Я эмигрировал в Древнюю Русь. – СПб.: Изд-во журнала «Звезда», 2005; Попович М.В. Мироззрение древних славян. – К.: Наукова думка, 1985; Його ж. Нарис історії культури України. – К.: Наукова думка, 1999.

В. Зоца, Я. Ісаєвича, Н. Казакової, В. Литвинова, С. Лур'є, В. Нічик, Л. Пушкарьова, Я. Стратій, Н. Яковенко та ін.⁴

У дослідження ідейних процесів XVIII ст. вагомий внесок зробили Є. Анисимов, М. Белявський, П. Берков, О. Камєнський, Л. Коваленко, М. Курмачева, Г. Макогоненко, В. Моряков, О. Омельченко, В. Орлов, В. Семєвський, А. Чабан і т.д.⁵. Дев'ятнадцяте століття найбільш забезпечене роботами з історії суспільної думки; незрівняно більше також створено монографій про видатних мислителів того часу, які найгрунтовніше виразили злободенні проблеми сучасності, народні прагнення і сподівання. З авторів узагальнюючих праць назвемо Є. Віленську, Я. Грицака, М. Дружиніна, Є. Дудзинську, Л. Захарову, Н. Золотухіну, І. Ісаєва, Г. Казьмирчука, С. Ланду, Н. Минаєву, С. Мироненка, М. Нечкіну, А. Предтеченського, О. Скакун, М. Цимбаєва, В. Шелохаєва⁶ та ін.

⁴ *Адрианова-Перетц В.П.* Русская демократическая сатира XVII в. – М.: Наука, 1977; *Грушевський М.С.* З історії релігійної думки на Україні. – К.: Наукова думка, 1992; *Елеонская А.С.* Русская публицистика второй половины XVII в. – М.: Наука, 1978; *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995; *Замалеев А.Ф., Зоц В.А.* Отечественные мыслители позднего средневековья. – К.: «Либідь», 1990; *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1966; *Казакова Н.А., Лур'є С.Я.* Антифеодальные ерегические движения на Руси XIV – нач. XVI века. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955; *Лур'є Я.С.* Русские современники Возрождения. – Л.: Наука, 1988; *Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1990; *Пушкарєв Л.Н.* Общественно-политическая мысль России (вторая половина XVII в.): Очерки истории. – М.: Наука, 1982; *Яковенко Н.М.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005.

⁵ *Анисимов Е.В.* Время петровских реформ. – Л.: Наука, 1989; *Белявський М.Т.* Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е.И. Пугачева. – М.: Изд-во МГУ, 1965; *Берков П.П.* Основные вопросы изучения русского просветительства // Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII в. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 5-27; *Камєнський А.Б.* От Петра до Павла I: Реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). – М.: РГГУ, 1999; *Коваленко Л.А.* Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973; *Курмачева М.Д.* Крепостная интеллигенция в России: вторая половина XVIII – нач. XIX в. – М.: Наука, 1983; *Макогоненко Г.П.* Русское Просвещение и литературные направления XVIII века // Русская литература, 1959. № 4. С. 15-37; *Моряков В.И.* Русское просветительство второй половины XVIII века. – М.: Изд-во МГУ, 1994; *Омельченко О.А.* «Законная» монархия Екатерины II. – М., 1993; *Орлов В.Н.* Русские просветители 1790 – 1800-х годов. – М., 1953; *Семєвський В.И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века: В 2 т. – СПб., 1888; *Чабан А.М.* Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII – начала XIX в. и французское Просвещение. – К., 1979.

⁶ *Вилєнская Э.С.* К истории статьи В.И. Ленина «От какого наследства мы отказываемся?» // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. – М.: Наука, 1969; *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза,

Ці роботи відрізняються несхожими теоретико-методологічними принципами, методикою аналізу джерел, концепціями, але вони у сукупності створюють докладне уявлення про суспільні проблеми різних історичних періодів, їх оцінку в писемних пам'ятках та творах мислителів, пропозиції громадськості щодо залагодження злигоднів часу. Пропозиції, зрозуміло, також різнились в залежності від обізнаності, освіти, політичних симпатій, соціальних ідеалів авторів тощо.

Однак суспільна думка вивчалася то в рамках різних наукових дисциплін, то з різним розумінням її предмета. Вчені давно усвідомлювали цей недолік і тому в 1960 – 1980-х роках у фахових журналах, на наукових конференціях неодноразово обговорювалося питання про предметні межі суспільної думки та її місце серед інших соціогуманітарних наук.

Дійсно, крім суто дисциплінарних незручностей, такий стан речей помітно шкодив дослідженням з історії суспільної думки, оскільки автори залишали без відповіді принципове питання: вирішенню якої проблеми вони підпорядковують свої зусилля (історичної, філософської, правової і т.п.). Предметна невизначеність призводила до превалювання описовості над аналізом матеріалу. В 70-ті роки суспільна думка нарешті знайшла свій «притулок»: у Відділенні філософії АН СРСР була створена Наукова рада з історії суспільної думки, і це зумовило певний напрямок дослідницької праці.

Відбився він і на ході дискусій щодо предмета суспільної думки. Так, деякі вчені зводили «повноваження» суспільної думки до «вивчення духовної діяльності людей як цілісного феномена», що увібрив у себе комплекс природничих, соціальних, філософських і т.д. знань про світ і людину⁷. Відповідно до іншого підходу (Б. Чагін, В. Горський, О. Смирнов,

1996; Дружинин Н.М. Избр. труды. Революционное движение в России в XIX в. – М.: Наука, 1985; Дудзинская Е.А. Славянофилы в общественной борьбе. – М.: Наука, 1983; Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1859 – 1861. – М.: Изд-во МГУ, 1984; Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI – XX вв. – М.: Юрист, 1995; Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів: Історіографія проблеми (1917 – 1930-х рр.) // Автореф. дис... д.і.н. – К., 1997; Ланда С.С. Дух революционных преобразований... – М.: Наука, 1975; Минаева Н.В. Правительственный конституционализм и передовое общественное мнение России в начале XIX в. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982; Мироненко С.В. Самодержавие и реформы: Политическая борьба в России в начале XIX в. – М., 1989; Нечкина Н.В. Движение декабристов: В 2 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1955; Предтеченский А.В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX в. – М.; Л., 1957; Русский консерватизм XIX-го столетия: Идеология и практика. – М.: Прогресс-Традиция, 2000; Скаун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861 – 1917). – Х., 1987; Цимбаев Н.И. Славянофильство: Из истории русской общественно-политической мысли XIX века. – М., 1986; Шелохаев В.В. Либеральная модель переустройства России. – М., 1996.

⁷ Суворов Л.Н. Некоторые методологические проблемы истории общественной мысли //

Л. Коган та ін.), суспільна думка є різновидом ідеології, але не стільки в політичному, скільки у філософському розумінні: «Просування суспільства в усвідомленні світоглядних проблем соціального буття – така суть історії суспільної думки»⁸. Як стверджував Б. Чагін, історія суспільної думки – це історія зміни ідеологічних вчень та історично зумовлених форм сприйняття суспільного життя; це «історія світоглядів певних соціальних сил, груп. Світогляд розглядається тут в широкому плані, який включає соціально-політичний, філософсько-соціологічний та етичний боки»⁹. Прибічники такого тлумачення історії суспільної думки вважають, що її об'єктом є соціальне життя конкретної доби, а предметом – «система поглядів, що відображає інтереси певного класу (соціальної групи), його ставлення до існуючих порядків, економічного та політичного ладу. Ця система поглядів, як правило, має теоретичне обґрунтування»¹⁰.

На симпозіумі з методологічних аспектів історії філософії та суспільної думки (1974 р.) був зроблений помітний крок уперед. Багато виступаючих підкреслювали таку особливість історії суспільної думки, як обговорення «найбільш значущих для даного народу в ту або іншу добу ідейних проблем, пов'язаних з визначенням подальших шляхів історичного розвитку. Тому в поняття «суспільна думка» слід включати не взагалі філософію, політичну економію тощо, але кожен з цих наук, взятих в їх зв'язку із суспільно значущою проблематикою». Більше того, до неї необхідно віднести й доннаукові погляди, що склалися стихійно, а також «ідеї, які відбилися в художній формі»¹¹. Злободенність проблематики, справді, окреслює предметну специфіку суспільної думки, однак важко пояснити, яким чином в одній науковій дисципліні (галузі знання) можна аргументовано поєднати вилучені частини інших наук, доповнені до того ж «донауковими уявленнями» та «художніми формами». Якщо мова йде про метод комплексного, міждисциплінарного дослідження, то це зрозуміло. Але якщо мати на увазі історію суспільної думки як окрему

История общественной мысли: Современные проблемы. – М.: Наука, 1972. С. 235.

⁸ Горский В.С., Смирнов А.Ф. Предмет, критерии периодизации и источники изучения общественной мысли // Марксистско-ленинская мысль в СССР: Исторический путь и проблемы исследования. – К.: Наукова думка, 1978. С. 240.

⁹ Чагин Б.А. Некоторые методологические проблемы истории советской общественной мысли // Методологические проблемы истории философии и общественной мысли. – М.: Наука, 1977. С. 28-30.

¹⁰ Горский В.С., Смирнов А.Ф. Предмет... С. 252.

¹¹ Андреев А.Л. Методологические проблемы истории философии и общественной мысли // Вестник АН СССР. 1975. № 7. С. 126.

дисципліну (про це говорили деякі учасники симпозіуму), то підтримати таку точку зору неможливо.

Оригінальний підхід до визначення предмета суспільної думки запропонував відомий історик Л. Пушкар'єв, спеціаліст у галузі історії російської суспільної думки XVII ст. Він переніс акцент з філософських основ зародження і функціонування ідей, з «філософських основ соціального буття» (Б. Чагін) на відображення в суспільній думці актуальних проблем конкретної історичної епохи, на практичну взаємодію думки і дійсності, розглядаючи цю взаємодію як фактор соціального розвитку. На відміну від філософа, писав Л. Пушкар'єв, історику недостатньо, як це зробили В. Горський і О. Смирнов, констатувати, що суспільна думка є динамічною системою поглядів певного класу. Натомість історик прагне встановити і прослідкувати безумовну залежність думки від життя, реальних людських стосунків, ту обставину, що думка – породження історичної дійсності. «Тому, – підкреслював він, – вірніше визначити суспільну думку як усвідомлене й соціально значуще відображення реально існуючої та минулої дійсності (тобто соціального життя) у вигляді історично зумовленої динамічної системи ідей та поглядів даного суспільства (класу, соціальної групи і т.д.) в даний час»¹².

Л. Пушкар'єв навів приблизний перелік питань, що звичайно хвилювали людей: взаємозв'язок людини і природи, особи і суспільства, форми державного правління, урядова політика, умови життя і праці, рівень добробуту, національне і загальнолюдське, соціальний ідеал та шляхи його реалізації тощо.

Л. Пушкар'єв також не уник спокуси зблизити суспільну думку з ідеологією як її «вищим теоретичним ступенем», оскільки обидві займаються вивченням результатів осмислення соціальної дійсності. Він вважає, що історик суспільної думки використовує дані інших наук, які досліджують окремі явища життя суспільства, зокрема філософії, а тому закликав всіх гуманітаріїв «об'єднати свої зусилля для комплексного підходу до вивчення суспільної думки як своєрідного концентрату громадської свідомості, який справляє вплив на теоретичну й практичну діяльність людського суспільства»¹³. Можна припустити, таким чином, що Л. Пушкар'єву близькі висновки учасників симпозіуму 1974 р., з поправкою на специфіку історичного пізнання.

¹² Пушкарев Л. Н. Содержание и границы понятия «общественная мысль» // Отечественная история. 1992. №3. С. 74-75; Його ж. Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки // Український історичний журнал. 1984. №3.

¹³ Пушкарев Л. Н. Содержание... С. 73, 79.

Незважаючи на безперечні здобутки у визначенні предмета суспільної думки, вона ще не отримала належного визнання в системі гуманітарних наук. У новітньому «Словаре исторических терминов» (СПб., 1999) знайдемо статті «Общественное мнение», «Идеология» та ін., але там навіть не згадується суспільна думка. Відсутнє це поняття також у книзі «Історична наука: Термінологічний та понятійний довідник» (К.: Вища школа, 2002). Головною причиною є, можливо, та обставина, що дотепер чітко не окреслені ні предмет суспільної думки, ні її відмінності від інших суспільствознавчих дисциплін.

Які ж основні міркування висловлені до цього часу по предмету суспільної думки? Загалом їх можна налічити три: 1) суспільна думка має займатися філософськими, зокрема – гносеологічними, питаннями соціального пізнання; 2) ототожнення (або зближення) суспільної думки з ідеологією; 3) вона повинна включати ті розділи інших гуманітарних дисциплін, які спрямовані на дослідження актуальних проблем дійсності. Фактично ж під суспільною думкою розуміють якусь спільну функцію традиційних соціально-гуманітарних дисциплін або ж – що, мабуть, точніше – метод комплексного дослідження сукупності різноманітних оцінок, концепцій, вчень щодо суспільного життя.

Деякі сучасні роздуми над епістемологією містять у собі заперечення дисциплінарної структури наукового знання, тому що вона, мовляв, «заганяє у шори» увагу дослідника, позбавляє можливості просторіше подивитись на всю мережу причинно-наслідкових зв'язків. У цьому застереженні є чимала доля правди, але біда якщо й є, то вона криється не в дисциплінарній структурі, а у її абсолютизації. Розподіл наукового знання по дисциплінам слід сприймати як інструмент його впорядкування по мірі зростання і глибшого вивчення реального світу. Паралельно вже з кінця ХІХ ст. вчені визнали доцільність використання багатofакторного метода, а в другій половині ХХ ст. широко вели пошуки на «стику наук» та застосовували міждисциплінарні підходи. Тому на сучасному етапі немає нагальної потреби відмовлятися від дисциплінарної організації науки.

Отже, що таке суспільна думка і до якої галузі науки її варто віднести? Розпочнемо з того, що «роздуми суспільства про самого себе» (Л. Коган¹⁴) виступають у різноманітних формах і є результатом різних методів пізнання: *теоретичного й прагматичного*. Перший лежить в

¹⁴ Коган Л.А. К вопросу о предмете истории общественной мысли // Вопросы философии. 1977. № 5. С. 137; Його ж. О специфике общественной мысли и ее развития // Методологические проблемы... С. 59-60.

основі ряду традиційних наук (філософія, соціологія, право, економіка і т.д.), які вивчають загальні закономірності й механізми окремих сфер суспільного життя. У зв'язку із цим історик економічної чи політичної науки аналізує вчення, концепції, теорії, а до суджень, що не вийшли з теоретичного «горнила», ставиться з недовірою, як до своєрідного фона, придатного виключно для необов'язкових ілюстрацій. Спеціально такими судженнями і оцінками він не займається.

Так, у 1997 р. нобелівськими лауреатами стали американські вчені Р. Мертон і М. Шолс, які віднайшли формулу, що допомагає передбачити поведінку цін акцій на фондових біржах. Формула відкрила природу обігу акцій, а не ставлення людей до коливань їх цін.

Другий метод осягнення дійсності, *прагматичний*, має більш широкий діапазон проявів людської свідомості, ніж науковий, і породжує великий комплекс матеріалів, якого майже не торкаються вчені «визнаних» дисциплін. Матеріал цей – оцінка тими чи іншими верствами обставин власного існування. Судження людей про оточуюче соціальне (або природне) середовище в даному випадку теоретично не оформлені, вони – не результат наукових розвідок, а тому і не становлять упорядкованої «системи ідей» (Л. Пушкарьов), «історії світоглядів» (Б. Чагін) і, зрозуміло, не піднімаються до «соціально-філософського» (Л. Коган) рівня.

Таким чином, ми маємо дві великі сукупності фактичного матеріалу: 1) вчення, концепції, теорії; 2) спонтанні, теоретично не оброблені судження сучасників про умови власного життя і діяльності. Перша з них здавна належить традиційним науковим дисциплінам, а друга – залишається до сьогодні нічийною і становить «резерв» даних для інших наукових дисциплін (передусім гуманітарних) разом узятих, головним чином для історії і філософії.

Саме цей прагматичний, «нічийний», комплекс фактів і не дає можливості чітко визначити предмет суспільної думки, бо вдало поєднати той комплекс з теоріями та концепціями у межах однієї наукової дисципліни неможливо. Наукові дисципліни виявляють засади, загальні принципи, закономірності соціального буття, уникаючи конкретики, що нерідко залежить від випадкового збігу обставин. Під прагматичним кутом зору соціальна дійсність – то насамперед конкретні факти, умови суспільного життя, неповторні за іншого часу. Центром тяжіння в такому підході до дійсності є людина, її матеріальні й духовні потреби. Саме в такому ракурсі оцінюються економічні, політичні, правові, соціальні факти та явища. Важлива, таким чином, не наукова їх природа, не закономірності їх генезису й трансформації, а вплив на соціальне самопочуття людей.

Звичайно, судження людей про характер суспільних відносин можуть бути залученими будь-якою науковою дисципліною для вирішення своїх завдань: напр., філософією – для з'ясування специфіки народного світогляду чи природи відображення соціальної дійсності в свідомості народної маси. Однак наукові дисципліни із своїми завданнями теоретичного плану не спроможні навіть спільними зусиллями вичерпати головний зміст джерельної інформації такого типу.

Виходом з цього становища, з нашої точки зору, може бути завершення розпочатого в середині ХХ ст. процесу оформлення самостійної наукової дисципліни (галузі) в структурі історичної науки. Аргументом на користь появи нової дисципліни, яку й доцільно назвати суспільною думкою, є соціальна функція даної сукупності фактів, що акумулювала в собі народну оцінку суспільного життя впродовж того або іншого історичного періоду. Така оцінка не становить «професійного» інтересу для інших наукових дисциплін.

Отже, *історія суспільної думки – самостійна наукова дисципліна (галузь), складова частина структури історичної науки, яка вивчає ставлення людей до актуальних проблем соціального життя та їх уявлення про бажані зміни в ньому.*

Мета, яка стоїть перед історією суспільної думки полягає у докладному вивченні того, наскільки соціально-політичні умови доби відповідають потребам і вимогам людей, наскільки вони сприяють всебічному розвитку особи (або – не відповідають і не сприяють). Задоволення життєво важливих інтересів членів суспільства є безпомилковим критерієм цивілізованості та духовної культури останнього.

Проте у цих співвідношеннях існує одна суттєва деталь, що потребує неодмінного врахування. Добре відомо, що реальні можливості дійсності значно відстають від бажань людей, а тому, аналізуючи ці бажання, треба обов'язково з'ясувати наявність об'єктивних умов для їх реалізації. А вже після того дивитися, як інтереси людей відображені у політиці урядових органів, місцевої адміністрації, у діяльності політичних партій та громадських організацій.

Мета історії суспільної думки конкретизується у її завданнях:

- виявити коло актуальних проблем, що протягом певного часу хвилюють майже все суспільство;
- встановити нагальні питання, які турбують тільки представників того або іншого класу (верстви, прошарку);
- з'ясувати вплив невирішених проблем на соціальні взаємовідносини, відносини між суспільством і владою, особою і суспільством і т.п.;

- дослідити бажані зміни у житті, способи їх здійснення, пропоновані представниками різних соціальних сил;
- співставити обґрунтовані очікування різних станів із заходами уряду у внутрішній та зовнішній політиці;
- визначити фактори, які сприяли чи заважали назрілим реформам, а отже – впливали на темпи історичного прогресу суспільства.

Джерельна база історії суспільної думки, її структура та рівні відображають особливості даної форми соціального пізнання. Складається вона головним чином з наративних, оповідних, джерел індивідуального або колективного походження: публіцистика, епістолярії, щоденники, мемуари, чолобитні, скарги; для новітнього часу також – дебати у Державній думі, документи партійних з'їздів, ухвали громадських зібрань, накази виборців і т.д. Вони доповнюються документальними джерелами – судово-слідчими матеріалами, поліцейськими донесеннями, діловодством адміністративних органів (відповіді на звернення громадян, реакція на масові настрої тощо), документами повсталих (селян, напр.), листівками і т.п.

Методологія дослідження історії суспільної думки загалом тожнана загальноісторичним процедурам: при дотриманні принципів історизму, науковості й об'єктивності застосовуються порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний методи. Проте методика аналізу тут має свою специфіку, враховуючи великий спектр факторів, що впливає на оцінки і судження людей. Це – ступінь розвиненості світогляду, освіти, культури (загальної і політичної) людей, рівень сформованості громадянського суспільства тощо. На характер і достовірність інформації джерела впливають також суб'єктивні моменти, пов'язані із особливостями натури автора, його психології, досвіду, життєвого шляху та професійних інтересів. Відчутну роль відіграють і обставини, за яких виникає джерело: наприклад, приватний лист другу і пояснення слідчому диктують різні спонуки викладу фактів.

Слід брати до уваги ідейно-політичну орієнтацію автора, яка значною мірою (хоч і не у всіх випадках) визначає принцип оцінки фактів і явищ. Якщо консерватор І. Болтін у кінці XVIII ст. стверджував про добробут переважної більшості кріпосних під «батьківською» опікою поміщика, то просвітитель І. Пнін приблизно у той же час писав про страждання більшості селян¹⁵.

¹⁵ *Болебрух А.Г.* Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII – нач. XIX в. – Д.: РВ ДДУ, 1988. С. 17-18.

На поглядах людей Нового часу, особливо XVIII – XIX ст., позначилася активізація міжнародних культурних зв'язків, знайомство з надбаннями європейського суспільства.

Суб'єктивізм, іноді очевидна упередженість, ідейна чи політична заангажованість, неінформованість авторів джерел і т.п. – це вимагає ретельної внутрішньої критики джерел.

Періодизація історії суспільної думки не розроблена і розробити її важко, тому що відсутня загальноновизнана сучасна періодизація історії України і Росії¹⁶. Ця ситуація змушує нас обмежитись дещо умовною схемою розвитку суспільної думки. Основним критерієм виділення періодів може бути, як нам здається, етапна зміна соціально-економічних і політичних обставин народного життя, що висуває принципово нові проблеми. Актуалізація нової проблемної мережі в свою чергу викликала до життя інші засоби їх розв'язання і сутнісні оцінки.

Історія суспільної думки України та Росії не співпадають у періодах, а тим більше в стапах, що обумовлено несхожими історичними долями. І все ж, коли говорити про Лівобережну Україну з середини XVII ст. (а з кінця XVIII ст., після розділів Речі Посполитої, і про всю територію України, крім західного регіону), то внаслідок співжиття у межах єдиної імперії однотипних проблем не бракувало. Це обумовило близькість актуальних проблем і стадіального руху суспільної думки із збереженням національної та регіональної специфіки. У другій половині XIX ст. оформились дві окремі (російська та українська) суспільні думки з різними концептуальними підходами до багатьох суспільних проблем.

Коротко охарактеризуємо ці періоди:

I. *Доба Київської Русі* (XI – XIII ст.): утвердження давньоруської християнської державності; розповсюдження християнського погляду на світ, суспільство, людину (*провіденціалізм*); боротьба з потужним впливом традиційних язичницьких вірувань. Пам'ятки (а їх було приблизно 130 – 140 тис.), у яких осмислювалось суспільне життя, дійшли до нас у двох різновидах: усні (билини, легенди, прислів'я, сказання і т.д.), де відбився переважно народний погляд на події; писемні (літописи, слова, послання, проповіді та ін.), де зафіксовано тлумачення соціальних явищ представниками правлячих верств та освічених прошарків.

II. *Пошук нових засад державного і суспільного життя* (XIV – перша половина XVII ст.): втрата Київською Руссю державної незалежності внаслідок монгольського завоювання. Займання Великим Литовським

¹⁶ Див: Гросул В.Я. О периодизации всемирной и отечественной истории // Отечественная история. 2007. № 3. С. 122-139.

князівством Південно-Західних земель Русі та перехід їх (з 1569 р.) під юрисдикцію Польщі: пристосування до нових соціально-політичних реалій, а з посиленням економічного і релігійного гніту та загрозою повної асиміляції – розгортання боротьби за збереження національної самобутності.

Північно-Східна Русь власними зусиллями долає феодальну роздробленість, створює централізовану державу та розробляє її ідеологію – виникає вотчинна монархія, режим, завдяки якому Русь своїми силами скидає іноземне ярмо (1480 р.); до середини XVII ст. тут складається в основному самодержавство – образ правління, який виконував третейські міжстанові функції, але позбавляв суспільство будь-яких прав та ініціативи.

В межах соціально-політичного середовища Речі Посполитої українці долучалися до шляхетських «прав і вольностей» та надбань Європейського Відродження.

Однак польський канал притоку в українське суспільство прогресивних західних ідей був великою мірою дискредитований асиміляційними намірами польської влади, тому передові європейські ідеї використовувалися українцями передусім для захисту православної віри після Брестського собору (1596 р.). Полемічна література кінця XVI – початку XVII ст. – найяскравіше явище української суспільної думки (разом з оборонними «маніфестами» братств).

Російська суспільна думка після спустошливого і трагічного монгольського нашестя починає все більш активно розвиватися з XIV ст., обґрунтовуючи ідею сильної централізованої влади (з елементами ренесансної концепції государя-слуги, наприклад, у І. Пересветова) як чинника національного визволення. Одночасно в Росії поширюються ренесансно-гуманістичні і реформаційні ідеї (стригольники, кн. А. Курбський та ін.).

III. *Властивості соціальної самосвідомості Нового часу* (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.).

Для України цей період характеризувався (в результаті тривалої війни з поляками) приєднанням до Московського царства, затяжною боротьбою з Москвою за дотримання умов Переяславського договору 1654 р. та збереження статусу самостійного державного утворення під протекторатом православного царя. Перипетії цієї гострої суперечки збереглися в писемних пам'ятках (Гадяцький трактат, Конституція П. Орлика і т.д.). Тенденція до інтеграції з Росією відобразилася в «Синописі», творач Ф. Прокоповича та ін.

Інтелектуальні і культурні впливи Заходу поширюються серед молоді, яка навчалася у закордонних, передусім німецьких, університетах, серед викладачів Києво-Могилянської академії, Харківського колегіуму та інших навчальних закладів. Ці впливи поступово надають ідейно-теоретичну аргументацію політичним зусиллям української правлячої верстви відстояти і поширити автономний статус.

Суспільна думка Росії в цей період відзначена явищем, яке історики XIX ст. (С. Соловйов, В. Ключевський та ін.) назвали «поворотом до Заходу». О. Ордин-Нащокін, В. Голіцин, Г. Котошихін, Ф. Прокопович, А. Кантемир, В. Татішев, сам цар Петро I виступали за модернізацію Росії на європейській манер, за «обмирщення» культури, науки, освіти. Їм протистояли прибічники «древлего благочестия», тобто консерватори: патріарх Никон, ідеологи старообрядництва (І. Неронов, протопіп Авакум), стрільці, кн. І. Хованський, царевич Олексій, Г. Талицький та ін. Реформи Петра I, які суттєво просунули країну по шляху оновлення, дали їй можливість вийти на міжнародну арену і пробудили до суспільної творчості прогресивні кола громадськості. Філософською основою загальносвітоглядних явищ першої половини XVIII ст. став раціоналізм.

Проте модернізація була здійснена однобічно: промисловість, яка почала бурхливо розвиватися, належала казні і обслуговувалася головним чином, кріпосними (приписними) робітниками; дворянство освітою, звичаями і навіть мовою, різко відрізнялося від селянства і сприймалось останнім як іноземці; кріпосне право залишилося незайманим; міщанство і купецтво отримало підтримку, щоправда, через знову-таки державний зиск і т.д. Підперта жорстокою рукою першого імператора російська економіка після його смерті швидко втрачала темпи порівняно із західноєвропейською, що розвивалася на приватновласницькій основі та із давно ліквідованою кріпосницькою системою.

Добре розуміли суперечливість російського модернізаційного процесу І. Посошков та В. Татішев.

IV. Епоха Просвітництва (1760 – 1820-ті роки).

З другої половини XVIII ст. набирає силу процес розкладу феодально-кріпосницького ладу і зумовлений ним розвиток генетично буржуазних поглядів на раціональний суспільний устрій. Іншою характерною рисою періоду, особливо на початку XIX ст., були перші кроки на важкому шляху самоорганізації суспільства: масонські ложі, таємні товариства, літературні об'єднання, професійні організації. Надзвичайно важливою подією стала поява приватної преси, яка з тих або інших питань все частіше та ґрунтовніше займала опозиційну до влади позицію.

У Росії та Україні в суспільній думці відмічається початкова стадія диференціації напрямів; із деякими застереженнями можна виділити консервативний (М. Щербатов, О. Безбородько, М. Репнін, М. Карамзін, Ф. Ростопчин, В. Каразін та ін.), буржуазно-реформаторський (М. Сперанський, М. Мордвінов, В. Стройновський, І. Тимковський, П. Кисельов і т.д.), просвітительський (О. Радишев, Г. Сковорода, С. Десницький, Я. Козельський, І. Пнін, В. Малиновський і т.д.) напрями, межі між якими ще не були чіткими та непроникливими, бо їх представники втілювали у своїх творах потреби та тенденції суспільного розвитку, а не політичні вимоги організованих соціальних сил.

Ідеології Просвітництва і Романтизму значно перекроїли суспільні погляди на соціальні відносини та призначення людини.

Життєво важливі потреби російської дійсності намагалися вирішити Катерина II й Олександр I, що привернуло до них увагу прогресивних кіл, але надії не справдилися і в XIX ст., за словами М. Бердяєва, російська інтелігенція «ушла из государства..., ушла к вольности»¹⁷. Першим трагічним наслідком відчуження російського та українського суспільства від влади стало повстання декабристів у грудні 1825 р. У декабристському середовищі виникло Товариство з'єднаних слов'ян (1823 – 1825), яке планувало демократичні перетворення в слов'янських країнах та об'єднання їх у федеративній республіці.

На рубежі XVIII – XIX ст. формування української нації яскраво виявило себе «Енеїдою» І. Котляревського та не менш знаменитою «Історією Русів». У поєднанні із Товариством з'єднаних слов'ян вони свідчили про початок принципово нового етапу в українському суспільному русі.

V. *Між минулим і майбутнім: напередодні буржуазних реформ (1830 – 1850-ті рр.)*.

Після розгрому декабристського руху, розгрому, який фізично чи духовно заторкнув усе мисляче суспільство Російської імперії, настав певний антракт; він був використаний для того, щоб зрозуміти значення завданої поразки та відшукати нові форми й засоби боротьби за краще майбутнє. Протягом наступних десятиліть історики (К. Кавелін, М. Костомаров, С. Соловйов та ін.) розробили науково обґрунтовану концепцію вітчизняної історії, яка допомагала визначити тенденції й закономірності її минулої та сучасної ходи, а також можливі шляхи у прийдешнє. Публіцисти (Б. Белінський, О. Герцен, П. Чаадаєв,

¹⁷ Бердяев М.А. Русская идея // О России и русской философской культуре. – М.: Наука, 1990. С. 51.

О. Хомяков, І. Киреевський та ін.) піддали всебічній критиці існуючу соціально-політичну систему. Філософи, літератори, економісти, юристи, всі передові діячі внесли свій вклад у справу розвінчання устоїв кріпосницької системи. Провідні рубежі в суспільній свідомості поступово займали ідеї лібералізму.

У найбільш узагальненому вигляді дві головні проблеми турбували російську громадськість у ту епоху: якою має бути Росія та шляхи досягнення мети докорінного оновлення країни. Гарячі суперечки західників із слов'янофілами, лібералів із консерваторами, радикальних демократів із поміркованими реформаторами точилися на грізному фоні безкомпромісних селянських очікувань «землі і волі», ганебної поразки в Кримській війні 1850-х років, адміністративно-бюрократичного свавілля, корупції, неправосуддя тощо.

Росія потребувала великих змін і чекала на них, але солідарна із пануючим дворянським станом влада робила ставку на «консервативне лікування». Безпідставно розраховуючи на всенародну підтримку, вона самовтішно утверджувала офіційний варіант національної ідеї, виражений у формулі «самодержавіе, православіе, народність». І одночасно Микола I робив незграбні кроки щодо реформування одіозних частин державної машини, неодмінно зупиняючись на півдорозі, побоюючись за свої необмежені повноваження.

Передові ж кола суспільства, навіть такі опозиційні одне до одного, як слав'янофіли й західники, впевнено виступали за невідкладне скасування кріпацтва, за громадянські (подумки – й політичні) права і свободи, розповсюдження освіти, свободу економічної діяльності, підприємництва, за вільну пресу і т.д. Провідником необхідних країні перетворень більшість мислителів, будучи реалістами, вбачали у монархові, але, не дуже покладаючись на його «добрі наміри», готували громадську думку відповідної спрямованості, тиск якої на царський палац і повинен, на їх переконання, стати вирішальним чинником.

Структура суспільної думки даного періоду загалом відображала співвідношення соціальних сил: 1) консервативний напрям (В. Жуковський, Ф. Булгарін, А. Краєвський, С. Шевирьов та ін.), наляканий революційними струмами на Заході та поширенням подібних настроїв у Росії, стояв за збереження «національної самобутності», а в крайньому разі – за очищення традиційних порядків від невластивих нашарувань; 2) буржуазно-реформаторський напрям (М. Сперанський, К. Кавелін, Б. Чичерін, М. Мордвінов, П. Кисельов та ін.) підготував програму обережного, еволюційного просування країни до буржуазних норм суспільно-політичного життя під протекцією царя; 3) радикально-

демократичний напрямок (В. Белінський, А. Герцен, М. Огарьов, та ін.) висував проект заміни феодально-кріпосницької системи суспільством соціальної справедливості, спираючись на ідеї соціалістів-утопістів. Герцен, а потім Чернишевський займалися розробкою вчення про російську общину як ядро соціалістичної перебудови країни.

Надзвичайно високий авторитет серед прогресивних прошарків філософії Гегеля сприяв тому, що аргументами на користь вирішення національного питання визнавалися не лише суспільні, але й теоретико-методологічні причини. В ідеології Кирило-Мефодіївського товариства (1846 – 1847) це виявилось якнайповніше; його члени мріяли про те, що в майбутній слов'янській демократичній федерації українці, поляки, чехи, росіяни та інші слов'янські «племена» досягнуть соціального і національного визволення. В результаті слов'яни зможуть збагатити європейську цивілізацію своїм оригінальним внеском.

VI. *Поступ та блукання суспільної думки капіталістичної ери* (друга половина XIX ст.).

Кінець 1850-х – початок 1860-х років – час великих суспільних сподівань на ініційовані Олександром II реформи. Самі реформи розтягнулися майже на 15 років і до їх завершення важко було дати їм підсумкову оцінку, однак найголовніша з них – скасування кріпосного права – вже у 1861 р. викликала розчарування та обурення: М. Огарьов заявив: «Народ царем обманутий».

Якщо мислителі попереднього періоду зосереджувалися на ідейних дискусіях стосовно напрямків суспільного розвитку, то у 1860 – 1880-х роках громадські діячі змушені були (через незадовільний характер реформ «зверху») перейти до організаційно-практичних дій. Виникають різноманітні гуртки і товариства (найважливіші – народницькі «Земля и Воля», «Народная воля» і т.д.), члени яких прагнули підготувати масовий народний виступ проти урядового зволікання з вирішенням злободенних проблем суспільного і державного життя. Прогресивні діячі планували очолити цей протестний виступ, аби не допустити його переростання у стихійний безтямний заколот. Коли народ не зрозумів цього задуму, виникають підпільні, суворо законспіровані терористичні групи та організації («Народная расправа» С. Нечаева, «Организация» М. Ішутіна та ін.), що насильницькими засобами намагалися повернути уряд на шлях дійсно кардинальних реформ. Після провалу «ходіння в народ» до терору звернулися й народовольці.

У 1870-х рр. на суспільну арену виходить робітничий клас, представники якого створили в Одесі «Южнороссийский союз русских рабочих» (1875), «Северный союз русских рабочих» (1878) – у

Петербурзі. Ці союзи із самого початку свого існування висунули мету – «насильствениий переворот, которий уничтожит всякие привилегии и преимущества».

Пожвавився на рубежі 1870 – 80-х рр. також земський ліберальний рух, який наполягав на тому, щоб цар погодився на введення конституційного ладу (у 1879 р. у Москві відбувся нелегальний з'їзд членів Чернігівського та Тверського земств).

Отже, наприкінці ХІХ ст. Російська імперія, її суспільство, нації, що її населяли, зіткнулися з низкою гострих, але невирішених проблем (залишки феодально-кріпосницької системи, грізні конфлікти нового капіталістичного ладу, політичне всевладдя самодержавства, аристократії й чиновництва, національне гноблення, відсутність громадянських і політичних свобод, вільної преси тощо). Страйкова боротьба початку ХХ ст., поширення марксистської ідеології та їх зв'язок із робітничим рухом, безвихідь в аграрно-селянському питанні – все вимагало невідкладного урядового реагування. Та його не було. Микола ІІ вважав своїм обов'язком зберегти незайманим традиційний образ православної монархії, але... вибухнула І російська революція після поразки у війні з Японією, а через 10 років почалася І світова війна, яка вкинула усю силу-силенну проблем у революційне полум'я.

Надзвичайно строкате життя Росії та України кінця ХІХ – початку ХХ ст. було досить бурхливим та неупорядкованим, у ньому постійно відбувалися злети і падіння, круті повороти, злиття чи розмежування різних форм. Проте уважний погляд помітить у цьому «броунівському русі» свою логіку, продиктовану нагальними потребами дійсності. Ліберальні, реформістські, еволюціоністські течії (Б. Чичерін, П. Повгородцев, П. Струве, П. Мілюков, М. Бердяєв, В. Вернадський та ін.), аж до християнського соціалізму включно (С. Булгаков та ін.) не мали належного соціального фундаменту. Тому народні маси, знесилені в очікуванні хоч би якогось полегшення в своєму житті та виснажливій праці, із все більшим розумінням сприймали соціал-демократичну пропіндиду, яка вказувала близький і реальний, але, на жаль, насильницький шлях досягнення мети. Марксизм (Г. Плеханов, В. Ленін, Ю. Мартов, О. Потресов, Л. Троцький та ін.) у тому образі, який склався в уявленні трудящих, на той час, краще відповідав їх прагненням.

Для Росії не стала характерною притаманна західноєвропейській цивілізації творча взаємодія двох провідних тенденцій: ліберальної, що сприяла просуванню народного господарства до економічної ефективності, та соціалістичної, яка утверджувала принципи соціальної справедливості. При наразізованості першої гору брала друга.

Українська ліберальна і соціалістична думка наприкінці XIX – на початку XX ст. (М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов та ін.) обстоювала федеративну програму подальшого розвитку Російської імперії.

* * *

Зміст монографії обривається на 1917 р. Чому? Тому що після революцій і громадянської війни 1918 – 1920 рр. принципово змінилися умови функціонування суспільної думки: виник якісно новий соціально-політичний лад, зазнали суттєвих змін форми вираження думки громадян, зріс вплив на неї державної ідеології та партійної пропаганди, засобів масової інформації, а головне – безпрецедентне ускладнення суспільного життя зробило надзвичайно важкою справою отримання незалежної й достатньої інформації для власних суджень стосовно процесів дійсності. Через це зросла роль посередників – ЗМІ, Інтернет тощо, а отже – нечасто оцінка, висловлювана людиною, є результатом її самостійного аналізу. Таким чином, історія суспільної думки XX ст. вимагає нових теоретико-методологічних і методичних процедур, які ще вкрай слабо розроблені.

Глава 1. Протиборство двох релігійно-
світоглядних систем

- ⊙ Передумови зародження суспільної думки
- ⊙ Взаємодія язичництва і християнства

Суспільна думка як явище духовної культури виникла на етапі формування і становлення громадянського суспільства. У добу Київської Русі такого суспільства ще не було, там діяли риньо-осередньовічні механізми врегулювання різноманітних колізій, що частково нагадували племенні традиції. Наприклад, стосунки віче з князями дещо схожі на залежність вождів від не завжди передбачуваних настроїв одноплемінників, а архаїчний вічовий демократизм виявився нездатним еволюціонувати у зріліші форми самоврядування на зразок французьких комун XII ст. або пополанських міст-республік Італії XIII ст.

Подивимось на цю проблему, однак, з іншого боку. Ще В. Ключевський писав про два суб'єкти владних відносин у Київській державі (князі й общини), а тому говорив про «русское гражданское общество XI – XII вв». Звичайно, це «гражданское общество» – зародкова іпостась політичного інституту модерної доби, проте наявні тоді елементи створювали певні умови для появи громадської самосвідомості.

**Передумови
зародження
суспільної
думки**

Але й за відсутності новітнього громадянського суспільства люди не могли не замислюватись над тим, як вони живуть. Та їх роздуми становили тоді тільки механічну єдність чи інакше – комплекс розрізнених суджень індивідуального походження, а не колективної розумової діяльності.

Пізнавальні, оціночні елементи цих суджень базувалися на «здоровому глузді» і тому не могли використовуватися для розумного переобладнан-

ня дійсності. Щоправда, в екстремальних ситуаціях негативні відгуки про дії владоможців могли інтегруватися у масове незадоволення і загрожували соціальній стабільності, однак і у цьому випадку не перетворювалися на засіб раціонального вирішення виниклих проблем. Стихійні соціальні вибухи XI – XIII ст., втім, були звичним, а може й єдиним важелем тиску на князівсько-болярську адміністрацію, що змушувало останню рахуватися з пануючими громадськими настроями й коригувати свою політику.

Обставини якісно змінилися після хрещення Русі в кінці X ст. і зачаткування писемності. Уже в XI ст. з'явилися оригінальні твори давньоруської літератури, зміст й ідеї яких свідчили про визрівання сталих передумов утворення складових частин предметного поля суспільної думки. Зв'язок між християнською ерею і суспільною думкою не випадковий. Християнство, на відміну від язичництва, вперше визнало активний, креативний характер особистості, поставило її в центр світобудови, а також наголосило на залежності її земного й потойбічного життя від усвідомленого вибору прийнятних норм соціальної поведінки в широкому значенні цього слова. Незважаючи на завбачливо опрацьований набір моральних вимог (критерій якості – відповідність божественним заповітам), християнство здійснило, без перебільшення, ідейну революцію і могутньою рукою перекинуло давньоруське суспільство у добу осмисленого буття.

А проте християнство лише розпушило поживний ґрунт для майбутнього врожаю – розквіту суспільної думки як такої. Розбудивши соціальну самосвідомість, якісно новий тип релігійності поставив людському розумові незборимі межі: методом пояснення історичної причинності був тоді провіденціалізм (лат. *providentia* – провидіння) – спосіб інтерпретації руху історії як неухильного розгортання божого задуму. Внаслідок цього в літературі утвердилися відповідні кліше оцінки реальних фактів на базі шкали цінностей, обґрунтованих у Святому письмі. Проповідувані Новим Заповітом цінності являли собою узагальнений вираз життєвого досвіду, накопиченого багатьма поколіннями, однак занадто абстрагована форма їх декларування породжувала доволі широкий простір для суб'єктивного тлумачення конкретних людських намірів або вчинків. Така оцінка досить опосередковано впливала з аналізу дійсних обставин, тому що в кінцевому підсумку залежала від порівняння задумів або вчинків окремих людей з божественним вченням.

І все ж для давньоруського періоду такий пізнавально-оціночний підхід слід визнати безперечним кроком уперед, оскільки він надавав людині можливість (та й певну свободу дій) відігравати чималу роль

у вищій домі через продуманий вибір між добром і злом (Христовою проповіддю та спокусами диявола), що й становило структуроутворююче ядро небесного плану стосовно земної історії.

Мішному утвердженню християнської історіософії в культурному просторі Київської Русі перешкождали (як, втім, і в Західній Європі) язичницькі стереотипи, що довгий час утримувалися в масовій свідомості, про що йтиметься далі. Тут тільки зауважимо, що «тихий спротив» язичництва християнству на Русі тримався міцніше, ніж у західноєвропейському регіоні. І серед головних причин його живучості – неписьменність переважної більшості населення та неосвіченість великої кількості духовенства, вкрай поверхове знайомство з теологією.

Традиційно дослідники суспільної думки XI – XIII ст. залучають майже виключно пам'ятки християнської писемності. Про язичницьку ж складову народного світогляду згадують, як правило, побіжно. Деякою мірою це виправдано, тому що неможливо включати до суспільної думки язичницькі уявлення, але при тому не враховується деформуючий вплив язичництва і на християнське вчення, і на сутність суспільного розвитку Київської Русі. Отже, без взяття до уваги язичницьких ремінісценцій неможливо досягти об'єктивного висвітлення суспільної думки перших століть після хрещення Русі. Язичницька стихія зумовлювала загалом і тематичну, й ідеологічну спрямованість творів XI – XIII ст.

Довгочасне спільне існування християнства і язичництва породило добре відоме явище – «двовір'я» або «змішану віру», яке спостерігається і у верхніх, і у нижчих верствах суспільства. Ще у XV ст. римський кардинал Д'Елі дивувався: «...росіяни такою мірою зблизили своє християнство з язичництвом, що важко сказати, що переважало в тій суміші: чи християнство, яке увібрало у себе язичницькі засади, чи язичництво, яке поглинуло християнське віровчення»¹. Ось тому ми мусимо вивчати суспільну свідомість того часу у двох її іпостасях: освічених християнізованих прошарків та напівхристиянізованих народних мас, погляди яких більшою (у першому випадку) і значно меншою (у другому випадку) мірою відбилися в давньоруській літературі. Тільки в останні десятиліття зусиллями зарубіжних (Ж. Ле Гофф та ін.) і вітчизняних (А. Гуревич, М. Попович, А. Ястребицька та ін.) вчених почала активно розроблятися і застосовуватися методика дослідження середньовічного

¹ *Литвинев А.Ф., Зоу В.А.* Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XVI – первая треть XVII в.) – К: Либідь, 1990. С.9.

народного життя й світогляду. Давньоруський літературний масив очікує в цьому плані на свого першовідкривача.

Література, присвячена початковому етапові суспільної думки й соціальному світогляду Київської Русі, нараховує тисячі монографій, дисертацій, статей і т.п., проте ці сюжети вивчалися переважно у дисциплінарних межах філософії, філології, релігієзнавства тощо. Звичайно, зверталися до них також історики, проте не часто визначали предметом дослідження погляди сучасників XI – XIII ст. як один із факторів соціальної трансформації.

Найважчий науковий здобуток, незважаючи на згадані лакуни, надає нинішньому поколінню вчених досить можливостей для вирішення сучасних дослідницьких проблем. Відмітимо деякі найголовніші здобутки попередньої історіографії. По-перше, виявлені, опубліковані й прокоментовані фактично всі основні пам'ятки писемності XI – XIII ст.; варто згадати принагідно десяти томне видання «Памятники литературы Древней Руси» (М., 1978 – 1988), де твори подані мовою оригіналу та в перекладі сучасною мовою, супроводжені професійними поясненнями, а кожний том – змістовною статтею одного з найвідоміших спеціалістів із давньоруської літератури і культури Д.С. Лихачова. По-друге, розкрито світоглядну сутність язичницьких уявлень східних слов'ян про природу і людину, які (уявлення) протягом кількох століть справляли помітний вплив на давньоруську культуру (Ф. Буслаєв, О. Потебня, О. Веселовський, С. Анничков, Б. Рибаків, М. Попович, Б. Путилов та ін.). По-третє, в основному розроблена джерелознавча методика аналізу книжкової писемності Київської Русі, декодування семантики символів та образів, виявлення вірогідної і водночас автентичної інформації (С. Аверинцев, І. Єрьомін, Д. Лихачов, О. Панченко, М. Котляр, О. Толочко та ін.). Нарешті, по-четверте, написані узагальнюючі праці з історії суспільної думки і літератури XI – XIII ст. (О. Пипін, І. Будовниц, М. Возняк, Д. Чижевський, М. Гудзій, Л. Мюллер, О. Замалєєв й В. Зоц та ін.), в яких прослідковані основні етапи її розвитку впродовж майже 300 років, проблемно-тематична палітра та історична основа.

Залишилися, однак, недостатньо з'ясованими деякі питання: 1) роль язичницьких вірувань в еволюції соціальної свідомості давньоруського населення; 2) специфіка розвитку суспільної думки Київської Русі у порівнянні з аналогічним процесом у Західній Європі; 3) відбиття настроїв народних мас у творах релігійних мислителів Київської Русі; 4) усна народна творчість як джерело вивчення народних уявлень про світ та суспільство; 5) вплив аграрного типу давньоруського соціума на його соціальний світогляд. Перелік подібних питань не важко продовжи-

ти. Не всі вони зовсім обійдені дослідницькою увагою, майже по кожному з них можна віднайти в літературі цікаві спостереження, однак вони не ставали предметом спеціального наукового аналізу.

Взаємодія язичництва і християнства

Дохристиянські століття у духовному розвитку людства називають язичницькими. Б.О. Рибаків слушно писав про надзвичайну умовність терміна «язичництво», яким позначають надто несхожі світоглядні явища в історичному, етнічному й географічному смислі. Не занурюючись у теоретичні глибини, задовольнимось таким робочим визна-

ченням: язичництво – це міфологічно-релігійна система, що передувала християнству як одній із пізніших світових релігій на європейському континенті, включаючи східних слов'ян.

У своєму історичному русі язичництво пройшло через, мабуть, чимало етапів, зазнаючи кожного разу суттєвих змін, логіка яких підводила його до монотеїзму. Б. Рибаків у доступній історикам та археологам історії язичництва східних слов'ян виділяв такі періоди (щоправда, без точної хронології) :

1) *«Культ упухів і берегинь. Первісний анімізм з яскраво виявленим дуалізмом»;*

2) *«Культ Рода як божества Всесвіту, всієї природи й родючості. Автор вважає, що цей культ близький до культу Озиріса і був поширеним на Близькому Сході та у Середземномор'ї, звідки він дійшов і до слов'янського світу та заслонило собою стару демонологію. Можливо, що рожаниці були землеробською трансформацією доброзичливих берегинь. Хронологічно шанування верховного землеробського божества Рода та рожаниць повинно було охоплювати всю добу панування землеробського (неполивного) господарства...»;*

3) *«Культ Перуна як покровителя дружинно-князівських кіл Київської Русі. Необхідно погодитися з Є. Аничковим (Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. СПб., 1913. – А.Б.), що воєнний бог грози був пізнішим явищем, яке виникло одночасно з руською державністю»;*

4) Еволюція язичницьких вірувань після хрещення Русі².

Кожен з етапів був певним просуванням по тернистому шляху пізнання стародавніми людьми оточуючого середовища; перехід від одного до

¹ Рибаків Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. С. 24-25; Рибаків Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. С. 755.

другого не означав відмирання попереднього, – відбувалося нашарування нових переконань на старі, їх складна дифузія.

На першій стадії люди у своїй свідомості не відділялись від природи, вважаючи себе її органічною часткою. «В моделі світу, яка вироблялась на основі найдавніших міфологічних уявлень східних слов'ян, світ людини виступав як світ природи, – писав Н. Литвин. – Не лише земне буття людини уявлялось невіддільним від природи, але й світ божественного сприймався як природний»³. Люди, як тварини і рослини, інстинктивно пристосовувалися до наявних умов, але у них засоби адаптації з часом ставали все досконалішими, а реакція на світ все усвідомленішою, хоч прогрес у даному напрямку був надзвичайно повільним. Російський історик першої половини XIX ст. Т. Грановський зазначав: «У дитинстві народів життя, зв'язане природою, звичаєм, вірою, тече тихо й одноманітно; одні установи та ідеї переходять від покоління до покоління, і нечисленні зміни відбуваються так поступово, так несвідомо для народу, що майже не становлять предмета для історії...»⁴. Ту ж особливість стародавньої свідомості виділяв пізніше П. Мілюков, вказуючи на «стихійність» і «напівсвідомість» історичних процесів, «розвиток і загальний хід яких визначалися не свідомим вибором або рішенням суспільства чи його представників, а внутрішньою тенденцією цих процесів і зовнішнім середовищем»⁵.

Люди у сиву давнину не лише пристосовувалися до об'єктивних обставин існування, але й були невольними учасниками жорстокої боротьби за виживання, природного процесу відбору найжиттєздатніших. Тому до найважливіших якостей людини стародавнього світу належали: фізична сила, витривалість, спритність, вправність тощо, обов'язково доповнені вмінням знаходити якесь порозуміння із духами недружнього довкілля.

Міфологічна свідомість породжена недосконалими знаннями про світ та місце у ній людини, а зростаюча потреба зрозуміти те й інше зумовила віру у надприродні сили, які начебто керують усім на землі. Поклоніння їм (духам, упирам, берегиням), складний набір вірувань й обрядодійств – це те, що, на думку наших далеких предків, допомагає дещо нейтралізувати злі наміри невидимих сил або випросити у них тимчасову прихильність.

³ Литвин Н.М. О семантике сада в древнерусской культуре // Духовная культура населения Украины с древнейших времен. – К.: Наукова думка, 1991. С. 105.

⁴ Грановский Т.Н. Лекции по истории средневековья. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 45.

⁵ Милоков П.Н. Очерки по истории русской культуры: В 3 т. – М.: Изд. группа «Прогресс», 1995. Т. 3. С. 5-6.

Страх перед могутніми силами природи, загалом фаталістичне сприйняття подій («Чому бути, того не минути»), що деякою мірою компенсувалося надією на заступництво душ предків, одухотворення усіх проявів природи, включаючи фауну і флору, їх міфологізація – такі засадничі риси язичницької свідомості. Це зовсім не означає, що східні слов'яни-язичники постійно відчували над собою дамоклів меч неблаганної долі: «На всяку біду страху не напасешся» – стверджує старе прислів'я, відображаючи лякливий оптимізм тієї далекої доби.

Друга стадія язичництва значно відрізнялася від першої: відбувся перехід «від «чуттєво-надчуттєвого» типу надприродного (фетишизм, тотемізм, анімізм) через демоністичний тип, провідною ідеєю якого є віра в духів, до теїстичного типу надприродного, в центрі якого перебуває постать бога»⁶. Названі зрушення пояснювались, на думку Б. Рибаківа, «переходом від господарства, що привласнювало, до господарства, яке виробляло»⁷, що стався на межі кам'яного віку. Землеробство незрівнянно більше залежало від природно-кліматичних умов, ніж полювання і збиральництво. А отже, зважитись самостійно виробляти потрібні для життя продукти можна було тільки за умови набуття достатньої суми знань. Звичайно, ці знання були ще дуже далекі від наукових, але й значно відійшли від попередніх уявлень і тому надали можливість підняти на принципово новий рівень господарські заняття.

Інша ступінь світопізнання і сформована на його основі господарська діяльність закономірно співвідносилися із релігійно-міфологічними уявленнями про існування на небесах всемогутнього бога, від волі якого залежить усе, що відбувається навкруги. Тепер, на новому етапі земної історії, одних фізичних сил та спритності виявлялося недостатньо для досягнення бажаного результату: мало було добре обробити ґрунт, вчасно посіяти, прополоти і т.д. – доля врожаю залежала, мабуть, більшою мірою від кількості опадів, сонячних днів, температурних коливань тощо.

Раніше мисливець, як частина природи, приносив жертви її духам, аби вони не заважали і не шкодили йому у полюванні. Зараз же людина, поступово відділяючись від природи, перебирала на себе низку її повноважень щодо флори (вирощування хлібних злаків) і фауни (приручення тварин), а тому природна стихія не спроможна була допомогти, бо сама – за новими переконаннями – знаходилася під владою небес. Саме тому Род виступив на перший план, але й земні духи й упирі не зникли і

⁶ Історія релігії в Україні: В 10 т. – К.: Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 63.

⁷ Рибаків Б. А. Язычество древних славян. С. 601.

вимагали відповідної шани. Язичницькі вірування і на даній стадії мали сильне містичне підґрунтя. Головне полягало у тому, що у дохристиянські часи надприродні сили (Род чи упірі) протистояли людині і вона не могла передбачити їх поведінку або вплинути на неї. Милість чи шкода з їх боку мали вочевидь ситуативний характер і не вкладалися у будь-яку логічну схему довготривалої дії.

Третя стадія характеризувалась упорядкуванням язичницького пантеону (Перун, Дажьбог, Сварог, Хорс, Стрибог, Велес), що свідчило про здобуття релігійною свідомістю того історичного періоду певної системності стосовно «функціональних компетенцій» окремих богів і мотивації їх дій, а також комплексу призвіток щодо їх настроїв або намірів. Містична сутність вірувань збереглася (магічні обряди, жертвопринесення тощо), але помітно послабшала.

Після прийняття християнства церква, підтримувана державою, докладала великі зусилля по викоріненню язичництва, діючи проповіддю, примусом, а то й збройною силою. Але багатовікові традиції, залежність від природи (неврожаї, голод, стихійні лиха, епідемії) змушували людей, пристаючи до нової віри, на всяк випадок не залишати стару. Це спостерігалось як у Західній Європі, так і в Київській Русі. Однією з причин цупкості язичництва, на думку А. Гуревича, була не тільки звичайна інерція мислення: за язичницьким культом «крилася деяка система уявлень і навичок мислення, відносно незалежна від віри у те або інше божество, і викорінення святилищ, заміна язичницьких свят церковними самі по собі ще не вели до відмови населення від традиційних поглядів на світ і сили, що ними правлять». Розкриваючи ці традиційні погляди, А. Гуревич далі писав: «Ця участь у пульсації всесвіту, що виявлялася як у постійному впливі природи на людину, так і такому ж необхідному її впливі на хід природних речей за допомогою цілої системи надприродних засобів, є не що інше, як магія. Магічне ставлення до світу було в період раннього Середньовіччя не простим «пережитком» язичництва, а важливою рисою світогляду і практики сільського населення», то була «магічна картина світу»⁸.

Що ж принципово нового, раніше не відомого принесло із собою християнство у духовну культуру людства? Виникло воно закономірним шляхом як ідеологічна відповідь на перетворення родо-племінних об'єднань первісних людей у соціальну єдність або суспільство нового типу. Це суспільство будувалося на зовсім інших засадах, ніж плем'я, а

⁸ Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М.: Искусство, 1990. С. 47-48.

його визначальними принципами стали право, мораль, справедливість, рівність, взаємоповага та взаємодопомога (звичайно, семантика цих понять мала історично обмежені форми і значно відрізнялась від сучасних тлумачень). Основоположник російського лібералізму, видатний учений Б. Чичерін, який після тяжкої хвороби, коли він знаходився на межі між життям та смертю, став віруючою людиною, зазначив: «...первісні релігії були одкровенням Бога у природі; християнство є одкровенням Бога у моральному світі; нарешті, релігія Духа (майбутня форма віри. – А.Б.) має бути одкровенням Бога в історії...»⁹. Дійсно, якраз моральність і стала ядром соціальної концепції християнства.

Християнство докорінно змінило сприйняття природного й соціального світу. Відповідно до цього вчення, все навколо створене Богом і підкоряється у своєму існуванні та розвитку божественному задумові. Причому, людині, за умови додержання усіх заповітів Ісуса Христа, призначене у потойбічному світі вічне блаженство у райському саду. Таким чином, людина, по-перше, була відмежована від природи, а по-друге, її власна воля отримувала певний ступінь свободи, однак людина несла за свої дії особисту відповідальність перед лицем Господа.

Християнське віровчення, повільно витісняючи язичницькі погляди, формувало новий світогляд, що майже неподільно панував і в Росії, і в Україні до XVIII ст. Ця концепція визначала стійку систему цінностей, пропонувала своїм adeptам притягальну модель причинно-наслідкових зв'язків та власну трактовку змісту земного й потойбічного життя. Тим самим вона значно полегшувала людині орієнтацію у найскладніших ситуаціях і соціально-політичних колізіях, надавала значимість людському існуванню, що, без сумніву, примножувало сили кожного індивідуума і долати труднощі, і розуміти, чим вони викликані.

Вчення Христа вперше дохідливо пояснило, коли виник світ, як він побудований, у чому його сутність, місце людини у Всесвіті. Встановлювались норми поведінки, що відзначалися певною гуманністю і забезпечували стабільність суспільних відносин. Д. Лихачов писав: «Страх перед стихійними силами природи, типовий для язичництва, в основному пройшов. З'явилась свідомість того, що природа дружна людині, що вона служить їй»¹⁰. Християнська церква вчила віруючих нехтувати земними благами і впродовж земного відтинку свого життя неухильно слідувати Ісусовим настановам, щоб після смерті потрапи-

⁹ Чичерин Б.Н. Курс государственной науки: В 3 т. – М., 1896. Т. 2. С. 418.

¹⁰ Цит. за: Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. С. 225.

ти до раю. Але об'єктивно утвердження християнської етики сприяло духовному оздоровленню людського суспільства і завдяки цьому покращанню буття на цьому світі.

Так поступово сформувався тогочасний суспільний ідеал, під яким давньоруські мислителі розуміли моральну досконалість (у християнських доктринальних межах), що, вважали вони, спроможна навести зразковий лад у всіх сферах життєдіяльності. Інакше кажучи, відхилення від визнаних моральних норм – то великий гріх.

Отже, в давньоруській духовній культурі XI – XIII ст. протистояли одна одній дві протилежних ідеологічних системи у релігійній оболонці: язичництво, яке вже не відповідало новим історичним умовам, але мало міцне коріння у традиційній народній свідомості, та християнство, яке спиралось на кардинально інший світогляд, більш прогресивний на той час.

Яким же чином долалося це протистояння? Чи знайдено було шлях, йдучи яким можна уникнути небезпечної соціальної конфронтації й водночас переконати суспільство в очевидних перевагах християнства? Цей нелегкий процес мав свою специфіку в кожній країні, проте типологічно Західна та Східна Європа обрали різні способи переходу від язичництва до християнства. Велике значення для Київської Русі, зокрема, мала та обставина, що вона прийняла християнство, по-перше, на кілька століть пізніше за західноєвропейських сусідів, а по-друге, з візантійського (а не римського) джерела.

Західна Європа на перших порах теж стикнулася із язичницькою протидією. Французький єпископ Григорій Турський (VI ст.), наприклад, неодноразово виступав проти аріан (течія у християнстві IV – VI ст.), які поперемінно відвідували церковні служби та язичницькі капища. Ісландські саги також повідомляли про людей «змішаної віри», що поклонялися Христу, а у важких ситуаціях зверталися по допомогу знову до язичництва. Навіть король англів Редвальде в одному храмі тримав два вівтарі: для християнської та язичницької служби, в залежності від потреби. В Англії в V – VI ст. місцями взагалі спостерігалось тимчасове повернення населення до покинутих святилищ.

Аналогічні явища властиві й Київській Русі. Так, у Новгороді простий люд прогнав владику Арсенія через те, що той не зміг забезпечити належну погоду для хліборобів, а у Володимирі кн. Андрій Боголюбський позбавив єпископської кафедри Леона, оскільки він не дозволяв їсти м'ясо по середах і п'ятницях¹¹. «Яскравим феноменом поверхового закорінення

¹¹ Соловьев С.М. Сочинения: В 18 т. – М.: Мысль, 1988. Т. 3-4. С. 56-57.

християнського світосприйняття, – пише Н. Яковенко, – є язичницькі ремінісценції знаменитого «Слова о полку Ігоревім» (кінець XII ст.): автор практично не апелює до християнської символіки, натомість розлого покликається на поганську (язичницьку. – А.Б.), згадуючи Дажьбога, Велеса, Хорса, Стрибога та ін.»¹². Після хрещення Русі язичництво взагалі перетворюється на домашню релігію, тим самим негласно опонує офіційній церкві. «Впродовж усього періоду Київської Русі, – за словами М. Поповича, – християнізація краю залишалась достатньо поверховою. Церква намагалася оволодіти хоча б головною сферою приватного культового життя – обрядами ініціації та поховальним»¹³. Чимало дорікань на свою адресу чули напівхристияни – напівязичники з амвонів Києва, Чернігова, Новгород, Володимира та інших міст.

Особливості антиязичницької політики західної та східної християнських церков ще мало вивчені, а тому зупинимося на деяких достатньо красномовних, на наш погляд, фактах.

Відомий римський папа Григорій (590–604), розуміючи всю складність проблеми подолання язичницьких вірувань, рекомендував англійським священикам обережно вести наступ на язичництво, бо зайвий поспіх, на його переконання, може зашкодити головній меті – добровільному й осмисленому сприйняттю істин християнського вчення. Одна з порад первосвященника така: оскільки язичники мають звичай приносити у жертву своїм ідолам тварин, то не забороняти їм це, а запропонувати збиратися у дні християнських свят, м'ясо жертвених тварин вживати «для власного харчу во славу Господа і за все його дякувати». Приписи понтифіка, мабуть, далеко не скрізь ретельно виконувалися, але їх наявність досить показова: йшли пошуки найефективніших засобів у протиборстві з язичництвом.

Інший приклад з життя однієї з провінцій християнської ойкумени. Абатиса Марксуїта, засновниця вестфальського монастиря, у середині X ст. дозволила залежним селянам на Трійцю влаштовувати процесії, замість язичницьких обходів ланів, щоб врожай був кращим. Виходило, що зовні язичницький обряд начебто б зберігся, але наповнився християнським змістом.

Церква прагнула опанувати також соціальною символікою феодалного суспільства, що зберігала язичницьке коріння. Основою західноєвропейської моделі феодалної ієрархії був, зокрема, ом-

¹² Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. С. 35-36.

¹³ Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: Наукова думка, 1999. С. 82, 110.

маж – клятва вассала на вірність сеньйору. Обряд полягав у тому, що васал вкладав свої руки у долоні сеньйора, виголошував формулу: «Сір, я стаю вашою людиною», потім – саму клятву, яка закріплювалася поцілунком. Зі свого боку сеньйор передавав васалові зброю або її символ – паличку, фестуку (*festuca*). Оммаж супроводжувався ритуалом пожалування васалу земельного володіння – фьефа (феода, бенефіція): «Передача фьефа проходила у формі символічного акта, так званої інвеститури, яка здійснювалась через вручення васалові предмета (каблучки, палиці, рукавички, навіть жмутика соломи), що символізував нерухоме майно або право»¹⁴. Церква ж додала до оммажу присягання на мощах святих, яке з часом допомогло переосмислити саму процедуру у християнському ключі.

Західноєвропейські богослови справедливо вбачали один із засобів витиснення язичництва із масової свідомості не лише у заборонах і покараннях, але й у тому, аби зробити образ християнства привабливим і переконливим. З цією метою ієрархи західної церкви для прикрашання храмів залучали найталановитіших митців, «задавали тему, після чого виконавці отримували повну свободу у її тлумаченні – звісно, у межах прийнятого: Врахуємо, до того ж, що західна (латино-католицька) іконографія керувалася новим поглядом на світ, новою системою духовних цінностей, що впливало на художній метод відтворення образних біблійних сюжетів: «Цей погляд затримувався тепер на видимому, на світі, що давався у відчуттях, замість того щоб бути тільки простим символом прихованої реальності; цей світ набував цінність сам по собі, ставав об'єктом безпосереднього замилювання... Людина, яка отримала впевненість, споглядала світ, як Бог по шести днях творення, і знаходила його чудовим і добрим»¹⁵.

Дещо пізніше такий естетичний принцип знайшов обґрунтування в теоретичному трактаті німецького художника Й. Буцбах (1505 р.): він вважав Христа «першим живописцем, а природу – досконалим твором його геніальності»¹⁶. Характерно, що Й. Буцбах вбачав соціальну місію мистецтва у формуванні особистості «доброго християнина».

¹⁴ *Ястребицкая А.Л.* Западная Европа XI – XIII веков: эпоха, быт, костюм. – М.: Искусство, 1978. С. 138-140.

¹⁵ *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. – М.: Изд. группа «Прогресс», 1992. С. 328-329.

¹⁶ *Культура и общественная мысль. Античность. Средние века. Возрождение.* – М.: Наука, 1988. С. 203-205.

Історія католицизму містить чимало ганебних сторінок – вісім хрестових походів 1096 – 1270; захоплення рицарями у 1204 р. Константинополя, його пограбування і кривава розправа над мешканцями; інквізиція, індульгенція, багаття для інакодумців тощо. Однак, не виправдовуючи цих фактів, слід зважити, по-перше, на жорстокі звичаї Середньовіччя, а по-друге, на те, що насилу звільнившись від цих негативних явищ, католицька церква відіграла велику цивілізаційну роль у соціальному прогресі. Зокрема, це підтверджується її ставленням до язичництва.

Іншу картину побачимо на сході континенту. У давньоруській державі християнська церква за підтримки великокнязівської влади зробила багато для поширення нової віри в язичницькому середовищі. Звелися величні собори і чудові церкви у Києві, Чернігові, Переяславі, Новгороді, Пскові, Суздалі, Володимирі і т.д., перекладалася швидкими темпами богослужбена та повчальна література, створювалися бібліотеки, школи, з'явилися талановиті проповідники, потужні центри літописання, писемності й іконографії, виникла традиція канонізації місцевих святих.

Процес християнізації на Русі проходив, проте, дещо відмінним шляхом, ніж у західноєвропейських країнах. І для того були об'єктивні та суб'єктивні причини. По-перше, початковий склад кліриків був іноземного, грецького походження, які недостатньо знали на місцевих обставинах, характері й психології народу і навіть його мови. Їм важко було обрати ефективні засоби пропаганди християнства. До того ж, вони прибули з Візантії, де вже усталилися конфесійні традиції, догмати, канони, а тому своє завдання бачили насамперед у налагодженні в Київській Русі звичної для них системи. Здається, вони не завжди враховували те, що слов'яни-неофіти не спроможні швидко зрозуміти речі, звичні для їх земляків. С. Соловйов не дуже перебільшував, коли писав: «У тодішньому суспільстві, грубому, напівязичницькому ще, нові, кращі поняття, принесені християнством, ... зустрічали могутній опір»¹⁷. Не поліпшувала справу й та обставина, що велика потреба у священницьких кадрах змушувала церкву готувати їх нашвидкуруч, тому неосвіченість попівського «стану» увійшла пізніше навіть у прислів'я («Уела попа грамотка»).

Друга причина загальмованої християнізації Київської Русі полягала не тільки у тісному зв'язку церкви із владою, а й її підкоренні світським владикам. Якщо взяти до уваги традиційно критичне ставлення нашого народу до влади, то співпраця із нею церкви, ясна річ, не додавала авторитету ні їй, ані її пропаганді. Добре відомо, що удільні й великі князі

¹⁷ Соловьев С.М. Сочинения. Т. 3-4. С. 62.

на власний розсуд міняли навіть єпископів, та й митрополічі кафедри знаходились у залежності від згоди великокнязівського столу. Ярослав Мудрий та його наступники домагалися права призначати митрополитів, а константинопольському патріарху залишалося лише формально затверджувати їх у сані. Чим далі, тим менше було у духовенства можливостей критикувати владу. Красномовний приклад: у 1072 р. виник конфлікт між ігуменом Печерського монастиря Феодосієм та київським князем Святославом, який зігнав з великокнязівського престолу свого старшого брата Ізяслава, знехтувавши існуючим порядком. Феодосій засудив вчинок Святослава, називав його «братоненависником», не згадував деякий час його ім'я у своїх проповідях. Проте згодом був змушений помиритися з великим князем. Єдине, що Феодосію залишилося – ім'я Святослава називати все ж таки після Ізяслава. Політично принципових владик православна церква, на жаль, знала небагато.

Третя причина, що має об'єктивний характер, пов'язана з природно-географічним фактором. Як уже відзначалося, язичництво не було застиглою формою свідомості: набуття практичного досвіду, розвиток знань і культури господарювання, знарядь праці, вміння передбачати стихійні лиха тощо поступово зміцнювали віру людей у власну здатність протистояти природній стихії, а, отже, формувалися передумови переходу до принципово іншої релігійної системи, тобто до християнства. Але це відбувалося дуже повільно: швидше там, де були сприятливі природно-кліматичні умови для трудової діяльності; неквапно – де такі умови виявилися суворішими, а людина більш залежною від примх докільля. Р. Пайпс писав з цього приводу: «На їх біду області, куди проникли східні слов'яни і де вони облаштувалися, надзвичайно погано придатні для землеробства»¹⁸. Можливо, саме тут треба шукати одну з причин специфічного, ніж у інших народів Європи, функціонування у східного слов'янства язичництва поряд із християнством, тому що язичництво, внаслідок своєї багатовікової історії, було для населення (особливо сільського) звичнішим способом «порозуміння» із суворою природою¹⁹.

Подальша історія довела, що в східнослов'янському регіоні потрібні були неординарні методи поширення християнства, аби воно перетворилося для населення не у формальний обов'язок, а у глибоко усвідомлене переконання.

Давньоруська церква, на жаль, не виявляла тієї ж гнучкості у стосунках з язичницьки настроєною паствою, як церква західна. Цьому

¹⁸ Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М.: «Независимая газета», 1993. С. 16.

¹⁹ Давня історія України: У 3 т. – К.: Наукова думка, 2000. Т. 3. С. 181, 286, 595-596.

заважала передусім містико-аскетична спрямованість візантійського віросповідання; нова віра, писав П. Мілюков, «з самого початку перейшла на Русь з рисами аскетизму; християнський ідеал висунутий був спеціально іночеський, чернецький. Для аскетичного ідеалу світ у свою чергу був занадто гріховним й небезпечним. Втеча із світу вважалася єдиним засобом зберегти у душі чистоту ідеалу»²⁰. Такий ідеал був, безперечно, занадто складним і незрозумілим для вчорашніх язичників, для яких їх віра була нерозривно зв'язана із природою, із *цим* світом. Не останню роль відігравала й та обставина, що в Західній Європі процес християнізації суспільства створював фундамент для розбудови католицької церкви, а у східних слов'ян мережа церковних установ вкорінювалась більш швидкими темпами, ніж поширення православної віри.

Крім того, для язичників, та ще й у переважній більшості неписьменних, велике значення мали зображальні засоби запропонованої їм релігії. Однак візантійські священники та іконописці принесли на Русь іконографічні традиції своєї країни, жорстко регламентовані канони зображення персонажів біблійної історії: застигли пози, відсутність перспективи, об'ємності, відсторонений вираз облич, спіритуалістичність і т.п. Означену особливість давніх ікон («без особливої майстерності в малюнку») відзначив ще М. Карамзін²¹, і вона мало змінювалася протягом століть. Навіть талановиті ікони А. Рубльова (кінець XIV – початок XV ст.) багато у чому зберігали цей загалом містико-аскетичний стиль, як і ікони не менш відомого живописця кінця XV – початок XVI ст. Діонісія.

Одну із дуже небагатьох відомих нам спроб «припасувати» християнські вірування до народної язичницької стихії здійснив володимирський єпископ Федір на початку XII ст. Він був обраний на цю посаду у 1164 р. після скинення «законного» єпископа Леона всупереч волі київського митрополита та константинопольського патріарха, але за наполяганням кн. Андрія Боголюбського. Федір ще до свого єпископства гостро критикував Леона за те, що він не враховував настрої недавніх язичників і надто заповзято вимагав додержання багатьох християнських обрядів та постів. Цим Федір завоював велику популярність у князівстві. Цікаво, що конфлікт загострився саме на тому ґрунті, про який попереджав англійських ієрархів церкви у VI ст. римський папа Григорій I (див. вище):

²⁰ Мілюков П.Н. Очерки... Т. 2. Ч. 1. – М., 1994. С. 25.

²¹ Карамзін Н.М. История государства Российского: В 12 т. – М.: Наука, 1991. Т. 2-3. С. 474.

дні посту співпадали з днями язичницьких бенкетів, а Леон і слухати не бажав про будь-які поступки. Запроваджені Федором місцеві культи й обряди були, як правило, відхиленням від християнських догматів (культ Богородиці, наприклад), а тому, підтримувані населенням, передусім посадським, викликали беззастережний осуд церковників. Так, Кирило Туровський називав Федора самозваним єпископом, віровідступником, противником правовір'я. Врешті-решт, звинувачений у ересі, Федір був відправлений у Київ, де й наклав головою²².

Таким чином, протистояння язичництва і християнства в Київській Русі не змогло розв'язуватися прийнятнішим способом: зняти соціально-ідеологічну гостроту та вкоринити історично прогресивні принципи суспільної концепції християнства. Ряд дослідників (В. Ключевський, Г. Шпет, П. Милоков, Є. Голубинський та ін.) стверджували, що на сході Європи у раннє середньовіччя була в основному засвоєна форма християнської релігії, а не її глибинна суть, обряд, а не дух. Все це мало велике значення для подальшого суспільного розвитку народів, що сформувалися на теренах Давньоруської держави.

Чим же язичництво стримувало суспільний прогрес? Оскільки поставлене запитання занадто складне й потребує спеціальних досліджень, які наскільки нам відомо, не проводилися, ми зупинимось лише на окремих аспектах проблеми виключно в постановочному плані. Не визначена й джерельна база даної проблеми. У нашому розпорядженні є тільки записи фольклору (в основному XIX – XX ст.), час виникнення творів якого майже неможливо встановити; крім того, билини, легенди, прислів'я, приказки і т.п., безперечно, зазнали відчутних змін, пройшовши через багато поколінь та різні історичні періоди. Християнська ж література, що дійшла до нашого часу у писемному вигляді, нехтувала думками і віруваннями язичників. Прямих згадок, в тому числі у літописах, обмаль (смерть Олега від свого коня, розповіді про волхвів тощо), до того ж вони, вочевидь, тенденційні, бо християнські автори зовсім не були зацікавлені правдиво викладати погляди своїх супротивників.

За допомогою ретельного аналізу пам'яток писемності XI – XIII ст., згадок про старі звичаї, вдачі, довільні тлумачення християнських догматів, еретичні вчення, сумнівні вчинки окремих осіб можна, однак, дещо дізнатися про співвідношення старого і нового у суспільному житті. Щоправда, притаманна тій добі неувага до буденності й земної

²² Мильков В.В. Древнерусское еретичество в идейно-политической борьбе второй половины XII столетия // Общественная мысль: исследования и публикации. Вып. 1. – М.: Наука, 1989. С. 5-28.

суети робила такий матеріал скоріше винятком, ніж правилом. Додамо, що й розуміння адекватності опису тоді було своєрідним, бо завдання автора полягало не в точній передачі фактів, а у правильній їх оцінці з релігійної точки зору.

Характерною рисою язичницького світогляду була відсутність розуміння історичного часу як лінійного руху від минулого через сучасність до майбутнього. Своє життя, як і життя природи, вони мислили поза часом; воно рухається по колу, проходячи через декілька одних і тих же форм свого існування. Незмінність циклів життя – непорушний закон Всесвіту, вважали язичники. А. Колодний писав, що для українського календаря «чужою є ідея розвитку. Натомість домінує ідея стабільності та циклічності»²³. Якщо змінити нічого не можна, а якщо можна, то щось незначне, в такому випадку залишається взяти за правило пристосовуватись до існуючих умов.

Внаслідок цього язичництво замикало людину у шкаралупі обмеженої людської спільноти з чітко окресленим кодексом того, що дозволено, а що заборонено. Порушення традиційних правил суворо каралося. Зазначена замкненість проявилась дещо пізніше у вдачі українського селянина. Відокремленість життя і праці сформувала у нього, пише А. Колодний, «відхід у звужену натуральну спільність, всіяко ізольовану від широких соціальних, зокрема й національних, потягів і рухів, метою якої є якесь очікування, збереження *vita minima*»²⁴. Така ментальність довго стояла на заваді визріванню в Україні передумов громадянського суспільства.

Значний етнографічний матеріал, зібраний вченими, свідчить про багатий духовний світ українців. Водночас у тому комплексі можна віднайти і рудименти язичницького світосприйняття. Показовою в даному контексті є розвідка харків'янина П. Іванова, який у 1880-х роках зафіксував народні уявлення про долю. В одному із віршованих творів йшлося про те, що доля має «характер неминучості, невідворотності; вона суджена, занесена у Книгу доль, від неї ні втечеш, ні від'їдеш, вона фатальна...». Отже, робив висновок П. Іванов, Долі не можна «ні продати, ні промінати», від неї не сховаєшся, вона скрізь тебе знайде, «вона здиба і у чистім полі». У всіх народних піснях та оповідях про Долю вона уособлюється майже виключно в образі гіркої долі, горя, лиха, біди, і взагалі – недолі; в образі ж щасливої долі вона виводиться дуже рідко, та й то лише для того аби показати, що «щастя, переходячи, живе».

²³ Колодний А. Релігія і церква в контексті історії України // Історія релігії... Т. I. С. 6.

²⁴ Колодний А. Релігія... С. 6-7.

Безсилля людини у боротьбі за кращу долю яскраво відображено у записаній П. Івановим пісні:

Породила мене мати у святу неділю,
Дала мені нещасну Долю – де її діну?
Піди ти, нещасна Доле, у полі загубися,
А за мною, молодою, ти не волочися!
«Хоч я піду, нещасна Доле,
В полі загублюся,
А як прийдеш пшениченьки жати,
Я за тебе й вчеплюся»²⁵.

У наведеному уривку ми бачимо поєднання християнства («свята неділя») і язичництва (Доля), і те, що зараз сприймається як художній образ – «нещасна доля», породжене фаталістичним поглядом на людське життя, що сформувався у дохристиянський період.

Невідворотність долі намагалися якимось компенсувати, а тому зверталися, як правило, до перевірених чаклунських засобів. Одним із них визнавався цвіт папороті. Здобути його було вкрай важко, необхідно наодинці йти вночі до лісу, де звідусюди обступали страхи: відьми, чорти, вовкулаки, мерці, лісовики, мавки. Папороть викидає цвіт тільки опівночі, вона осяває все навкруги, але нечиста сила невидимою рукою у ту ж мить її зриває. Тому ще до півночі треба стати біля куща папороті, обвести себе колом і намагатися першим зірвати квітку. «Коли нечиста сила почне кликати або лякати, заговорить іноді голосом рідні, нареченої, – не можна обертатися, озиратися. Хто обернеться, у того голова так і залишиться, а іноді ще й задушить. Хто зірвав квітку, тому вже боятися нічого; він відшукує клади, може стати невидимкою, володіє землею, водою і навіть нечистою силою»²⁶.

Безумовно, язичницьким був спосіб змусити плоді дерева давати багатий врожай: щоб груша чи яблуня добре родили, треба було їх злякати наміром зрубати. В. Милорадович так пояснив цей факт: «Основа описаних звернень до дерева полягає у первісному погляді на нього як на істоту, що має душу, подібну до людської»²⁷. Тут ми долучаємося до потаємного боку духовного світу українського селянина ХІХ ст., що має глибоке історичне коріння.

²⁵ Іванов П. Народные рассказы о Доле // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. С.348.

²⁶ Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці ... С. 60-61, 117.

²⁷ Милорадович В.П. Житє-бытє лубенского крестьянина // Там же. С. 223-224.

Деякі архаїчні повір'я призводили до диких випадків. І. Франко згадував розповідь ієромонаха Косака про те, що він влітку 1831 р. побачив неподалік Нагуєвичів (рідне село Франка) велике згарище. Один селянин наївно пояснив, що на тому місці спалили упирів, які накликали на село холеру. На запитання, як вони узнавали упирів, селянин відповідав: «А був тут у селі такий хлопець: той ходив від хати до хати та по волоссю на грудях пізнавав упирів. Тих зараз брали і тут на пастівнику терновим вогнем палили»²⁸.

Людина дохристиянської доби покладалася головним чином на власні сили, бо вважала все оточуюче вороже налаштованим щодо своїх інтересів. Успіх, думала вона, це – відвойоване місце під сонцем, яке потрібно постійно захищати, в тому числі від духів чи богів.

Силове протистояння з оточенням, людським і природним, зрозуміло, не сприяло формуванню моральних засад суспільного життя. Узагальнюючи літописні свідчення і норми Руської Правди, С. Соловйов писав: «Кривава помста, часта можливість вбивства у сварці, на бенкетах, вчинки Ігоря з древлянами і древлян з ним, помста Ольги, зростання розбоїв за Володимира, вчинки Добрини у Полоцьку з родиною Рогволода, потім з Ярополком, поведінка Святослава – ось звичаї язичницького суспільства. Швидкість до образи і швидкість до помсти, переважання фізичних поривань, слабко стримуваних релігійними і моральними законами; сила фізична на першому плані – їй уся шана, вся користь; богатир, сила якого доведена в народній уяві до страхітливих розмірів – ось герой доби... При пануванні матеріальної сили, при неприборканості пристрастей, при устремлінні юного суспільства до розширення, при житті у постійній борні, у постійному використанні матеріальної сили звичаї не могли бути м'якими; коли силою можна взяти усе, коли право сили є найвищим правом, то, звичайно, сильніший не буде стримуватись перед слабким»²⁹. Висновок відомого російського вченого, гадаємо, свідчить якраз про антисуспільність моральних засад язичництва.

Серйозною перешкодою для соціального прогресу було язичницьке несприйняття «чужого». Людина, з якою не спілкувалися постійно, не були охоплені спільною працею, турботами, не мали спільних предків чи богів, – чужа, ворог. М. Попович лаконічно й точно висловив цю язичницьку рису: «Всією повнотою прав наділена лише людина, народжена в даному суспільстві. Все це можна зрозуміти, виходячи з уявлення, згідно з яким чужий, іноземець – обов'язково ворог і, власне,

²⁸ Франко І.Я. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. // Українці... С. 571.

²⁹ Соловьев С.М. Сочинения... Т. I. С. 235, 236.

ворог – обов'язково чужий, іноземець»³⁰. Відкритість, спілкування, взаємозбагачення – ці принципи не притаманні язичницькій свідомості. Запозичення, наприклад, у матеріальній культурі, військовій справі, робилися, але як «крадіжка», тобто спорадично й безсистемно. Тому не впливали помітним чином на міжплемінну ворожнечу.

Говорячи про надто архаїчні вірування первісного суспільства, було б великою помилкою не бачити тих рис пізнього язичництва, які варто кваліфікувати як перехідні світоглядні форми, що готували ґрунт для більш досконалої ідеологічної системи – християнства. Це прагнення первісних людей до цілісного світобачення, уявлень про потойбічне життя, нормативність поведінки, небесні сили тощо. М. Попович, зокрема, писав, що архаїчному мисленню разом притаманні функції, які пізніше виконуватимуть окремо, наука, релігія і мораль: «Як і наука, свідомість людини архаїчної культури прагне мати цілісну картину світу, зведення до якої окремих явищ розуміється як пояснення цих явищ. Як і мораль, ця картина світу має не лише пояснювальний, але й нормативний характер, тому що з наявного стану речей для людини архаїчної культури виходить також і те, що повинно бути.

Як і релігія, це пояснення світу передбачає магічні, надприродні санкції за порушення нормативів життєдіяльності»³¹.

На відміну від християнства, яке поставило долю людини у пряму залежність від її власних зусиль, язичництво, як ми бачили, базувалося на протиборстві людини і оточуючого середовища, а зусилля щодо пізнання останнього мали за кінцеву мету пристосування до нього, щоб вижити. Тепер, у християнському вченні, протиборство (праведне-гріховне) переносилось у людську душу.

³⁰ Попович М.В. Мировоззрение древних славян. – К.: Наукова думка, 1985, С. 136.

³¹ Там же. С. 12-13.

Глава 2. Християнська трактовка суспільного життя

- ◎ Особливості соціальної свідомості
- ◎ Основні літературні пам'ятки та їх проблематика

Сприйняття соціального світу

Якщо язичницькі вірування знайшли певне відображення у фольклорі, то писемна література Київської Русі майже виключно християнська за своєю ідейною спрямованістю. Давньоруські книжники намагалися довести переваги нової релігії, оцінювати навколишню дійсність під кутом зору її відповідності вимогам і положенням християнства, нарешті, вони вчили читачів, як жити і діяти на користь собі й ближнім. Саме ці три проблеми й становили головне змістовне поле суспільної думки домонгольського часу.

Прийняття християнства мало велике значення для Київської Русі, оскільки сприяло утвердженню її в ранзі рівноправного (в усякому разі – в релігійному сенсі) партнера серед європейських країн та полегшенню взаємозв'язків з народами континенту. О. Лаппо-Данилевський спеціально підкреслював цю основу міждержавних стосунків у середні віки: «В Європі в середні віки релігія стала найголовнішим елементом усієї системи культури: релігійно-християнська оцінка визначала саме достоїнство інших її проявів, а християнська церква панувала і над культурою, і над політикою»³². У внутрішньополітичному житті давньоруської держави християнство допомогло поступово ліквідувати залишки язичницьких часів у цій сфері: племінну структуру, децентралізацію, племінний сепаратизм, що спирався на місцевих князьків і божків. «Найважливішим внеском церкви у становлення та розбудову давньоруської ранньофеодальної організації, – пише О. Моця, – обґрунтовано визнавався ідеологічний: перенесення на Русь, пристосування і застосування у нових умовах класичних ідей давньосхідного та візантійського суспільств і держав про природність панування та підпорядкування в людському суспільстві, про божественність походження влади, про працю як прокляття, що лежить на людині споконвіку, з моменту її появи за межами раю. Крім цього, християнство сприяло певному розвитку духовності (звички, мораль,

³² Лаппо-Данилевский А.С. История русской общественной мысли и культуры XVII – XVIII вв. – М.: Наука, 1990. С. 17.

етика і т.д.), знайомству з досягненнями культури інших європейських держав, а також античної спадщини. Все це відповідало ідеологічній моделі розвитку Русі»³³. І Європа в цілому схвально сприйняла виникнення на своєму сході ще однієї християнської держави: недарма деякі діячі (наприклад, норвезький конунг Олав Трюгвасон³⁴) бажав приписати собі таку видатну заслугу.

Про засади християнства давньоруські люди довідувалися з праць широко відомих діячів церкви, таких як Іоанн Златоуст (IV – V ст.), Іоанн Екзарх Болгарський (X ст.), вітчизняних проповідників Антонія і Феодосія Печерських, митрополитів Іларіона й Климента Смолятича, єпископа Кирила Туровського та ін.

З блискучих проповідей Іонна Златоуста, які були улюбленим читанням мільйонів віруючих, йшлося про те, якими повинні бути стосунки між людьми, основи віри, християнська сім'я, виховання дітей, молитва, труд тощо. У «Шестодневі» Іонна Екзарха Болгарського розповідалось про те, як Бог за шість днів створив світ, «про доцільність всього існуючого у ньому, про саморегулювання всього у природі й самоочищення світу, про кругообіг води, про доцільність всього живого, про красу моря – його хвиль, що набігають на піщаний берег, – розумність розселення у світі риб і птахів і про багато чого іншого. Людина була представлена у цьому творі як центр всесвіту, заради якої живе і відбувається все у природі і яка, тому, морально відповідає за все те, що її оточує...»³⁵.

Розумінню Русі як частини всього християнського світу служив такий літературний жанр, як «ходіння». Зразком його може бути «*Життя і ходіння ігумена Данила з Руської землі*» (XII ст.). Автор докладно описав свої відвідини Палестини і багатьох пам'ятників і пам'ятних місць раннього християнства. «Ходіння» Данила перетворилося на своєрідний путівник з історії християнства.

Повчальний характер мали проповіді, бесіди, слова талановитого богослова і письменника *Кирила Туровського* (XII ст.), що відзначалися досконалою формою, дохідливістю та образністю. Найскладніші положення і догмати християнства він умів пояснити просто і водночас яскраво й переконливо. У «Притчі про людську душу» К.Туровський закликав вдумливо вчитуватися у Святе письмо: «...прошу вас, намагайтеся старанно читати святі книги, щоб божиїм наситившись словом, вічного

³³ Давня історія України: У 3 т. – К.: Наукова думка, 2000. Т. 3. С. 279-280.

³⁴ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М.: Наука, 2000. С. 550.

³⁵ *Лихачев Д.С.* Литература эпохи «Слова о полку Игореве» // Памятники литературы Древней Руси. XII век. – М.: Худож. лит.-ра, 1980. С. 15.

життя несказанного блаженства досягти: якщо воно й невидиме, зате вічне й кінця не має, міцне й невіджиме»³⁶. Закликав автор не лише добре розуміти написане, але й довести це практичними справами. Кирило Туровський детально розкрив значення таких понять, як тіло і душа, божий задум і заповіді, гріх Адама, рай, друге пришествя Христа, суд над грішниками, воскресіння з мертвих і т.п. Особливо засуджувалися люди, які не думають про спасіння душі, а віддають перевагу «земним справам» – багатству, славі, честолюбству.

Визначною пам'яткою давньоруського письменства був «Києво-Печерський патерик» (XII–XIII ст.), в якому подана історія «архіандритії всієї Руської землі», її славетних засновників і подвижників Антонія і Феодосія, розповідається про духовну красу віри християнської, життя ченців, відносини монастиря зі світськими владиками. У творі багато розлогих посилань на біблійні тексти, порівнянь реальних персонажів із біблійними, різних чудес, творимих святими, тощо.

Друга провідна тема давньоруської літератури – оцінка реальних подій під кутом зору християнського світогляду і вимог християнської етики. Пріоритет релігійної ментальності зовсім не означав, що для мирських справ в літературі місця не залишилося. Справа в тому, що християнська релігія самою своєю сутністю покликана була висловлювати власну позицію стосовно гріховних або праведних вчинків людей. Тому реальне життя владно вривалося не лише у творіння літописця, а й у суто богословські праці (наприклад, проповіді). Крім того, літописець не священник, його твір, незважаючи на кількість цитат із Святого письма, присвячений фіксації і поясненню животрепетних питань доби. Навіть «мних» Кирило Туровський, ведучи мову про людську душу, не втримався, щоб не викрити узурпатора «святительського сану» (єпископства) Федора Ростовського, який, очевидно, домагався відокремлення своєї парафії від влади київського митрополита.

Своєрідним був соціальний світогляд давньоруських книжників, який принципово відрізнявся від нашого часу. Назвемо тільки основні відмінності.

1) Кожний факт або явище розглядали на тлі вселенської або священної (біблійної) історії як один із проявів мудрості Творця і в цьому ракурсі намагалися зрозуміти його дійсний смисл. Закономірно, що літописання розквітає і входить до нашої культури якраз після хрещення Русі.

2) До всього, що описувалось, застосовувалось два виміри: «Великий світ і малий, Всесвіт і людина! – писав Д. Лихачов, – все взаємопов'язано,

³⁶ Памятники... XII вст. С. 291.

все значуще, все нагадує людині про сенс її існування, про велич світу і значимість у ньому долі людини». Тому все, що відбувається у суспільстві, має дві сторони: «...сторону, звернену до тимчасового, закарбовану поодинокістю того, що відбулось, відбувається, чи того, чому належить бути, і сторону вічну, вічного смисла здійснюваного у світі»³⁷. Більшість подій викликані, з першого погляду, реальними причинами (вторгнення печенігів, половців чи монголів, посуха, зміна князя, пожежа, епідемія), але якщо їх розглянути на більш високому рівні аналізу, то вони предстануть у світлі одвічної боротьби добра зі злом. Звідси і два рівні причинності – реальна і надреальна.

3) Оцінка всього суцього з позицій загальнолюдської моралі в її християнсько-аксіологічній формі. Трактова добра і зла можлива лише на певній шкалі цінностей. У той час як пружини соціального механізму були ще тайною за сімома печатками, моральний підхід ставав зручним знаряддям пізнання. Справді, якщо абстрагуватися від реальної мережі причинно-наслідкових зв'язків, моральна досконалість виявляється дійсною запорукою соціальної гармонії та подолання зла і несправедливості.

4) Слабке усвідомлення особистості як такої. За Д. Лихачовим, у системі «середньовічного феодального світогляду не було місця для особистості людини... Людина була переважно часткою ієрархічного устрою суспільства і світу»³⁸. Коли пізніше звернули увагу на конкретну людину як особистість, індивідуальність, це стало справжнім переворотом у художній творчості.

Цінність людини, як вважали у середні віки, залежить від ступеня її включеності в традиційну систему соціальних відносин, додержання загальноприйнятих норм поведінки та образів добра і зла. Людина виступала в ролі носія якоїсь якості або символу, до того ж сама якість відокремлювалась від людини, існувала автономно, але людина, яка її обрала, несла відповідальність перед Всевишнім за свій вибір. Роз'єднаність особи і моральної якості зумовлена тим, що моральні принципи виступали не як результат практики спілкування, а як такі, що привнесені в суспільне життя Ісусом Христом.

5) Притаманність давньоруській свідомості традиціоналізму. Тоді надзвичайно цінували розмірений, плавний хід суспільного життя, якому, вважалось, шкідливі різкі повороти, руйнівні перемини. Традиційний уклад, перевірений впродовж багатьох століть, більш надійний, ніж

³⁷ Лихачев Д.С. Великое наследие. – М.: Современник, 1980. С. 10, 16.

³⁸ Там же. С. 27.

скорості нововведення (на зорі середньовіччя, зауважив Ж. Ле Гофф, вигляді доказом істини була «одвічність» існування речі або явища). Отже, люди повинні шукати причини негативних сторін життя не в його устрої, а в самих собі, у хибності власних моральних принципів. З іншого боку, традиціоналізм – це спадкоємність добра, але розрив зі шмом, тобто невивражена ідея розвитку була властива тогочасній свідомості як результат відмови від ідеї циклічного повтору незмінних форм життя і переходу до сприйняття більш досконалої ідеї історичного часу, його неперервного руху від минулого до майбутнього через сучасність.

6) Ще одна особливість давньоруської свідомості – тлумачення вимислу як гріха. Автор того часу, зауважував І. Єрьомін³⁹, прагнув правдиво передати життєві факти в усій їх «неповторності»; звичайно, не завжди це йому вдавалося: іноді підводила пам'ять, іноді він з якихось причин дещо замовчував, бувало що й «тенденційно викривляв», але це свідчило «лише про тимчасове порушення принципу» достовірності та про існуючі умови пізнання взагалі.

7) Існував у ту пору, писав І. Єрьомін, ще один принцип осягнення дійсності – з точки зору сповідуваного ідеалу, що оберталось «перетворенням життя». Роздумуючи над життям, над тим, яким йому належить бути, давньоруський книжник звертався до «мови образів», й тоді він будував з них «свій особливий світ, що підноситься високо над повсякденністю – світ у його свідомості такий чистий. Світлий і чудовий, що, приступаючи до його створення, він не раз висловлював сумнів, чи дістане йому сил і вміння належним чином виконати завдання, а саме завдання визначав словами: «воспети», «прославити», «восхвалити», «цельми чюдно изложити», «украсити словесы» та ін. Для автора це була, так би мовити, віртуальна реальність, але така, якою має стати реальність, об'єктивно існуюча.

8) Використання значної кількості символів, що утруднює розуміння тексту. «Символізм, – підкреслює Жак Ле Гофф, – був універсальним, мислити означало завжди відкривати приховані значення, безперервно «священюдіяти»: бо потайний світ був священним, а мислення символами було лише розробкою і проясненням вченими людьми мислення мпичніми образами, властивого людям неосвіченим»⁴⁰. Священний, потайний світ – витвір Бога, і обмежений людський розум не спроможний охопити усю велич цього творіння, його значення й мету, а тому

³⁹ Ерёмин И.И. Литература Древней Руси: эподы и характеристики. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 245-254.

⁴⁰ Ле Гофф Ж. Цивилизация... С. 308.

навіть те, що людині належить знати, можна пояснити тільки за допомогою системи символів. Не випадково євангелічні тексти, сповнені притч та алегорій, і, мабуть, тоді, в середньовіччі, і зараз потребують професійного витлумачення досвідченими теологами.

Ж. Ле Гофф сформулював важливу методологічну тезу: «Достатньо замислитися над етимологією слова «символ», щоб зрозуміти, яке значення місце посідало мислення символами не тільки в теології, в літературі та мистецтві середньовічного Заходу, але й в усьому його ментальному оснащенні. У греків «цимболон» означало знак подяки, що являв собою дві половинки предмета, розділеного між двома людьми. Отже, символ – це знак угоди. Він був натяком на втрачену єдність: він нагадував і закликав до вищої та потайної реальності»⁴¹.

**Літературні
пам'ятки та їх
проблематика**

Які ж злободенні проблеми хвилювали тогочасних авторів? Одна, мабуть, з першочергових проблем для Русі XI ст. – довести право країни увійти «на рівних» до складу християнізованих європейських держав. Це завдання намагався вирішити *митрополит Іларіон* у своєму «Слові про Закон і Благодать».

Автор був наближеною особою до великого київського князя Ярослава Мудрого, членом його літературного гуртка, деякий час перебував пресвітером придворної церкви у Берестові, брав участь у розробці вітчизняного церковного права за візантійським зразком. Він здобув, за деякими даними, ґрунтовну освіту в Константинополі, знав грецьку мову, досконало володів рідною, був одним із найталановитіших давньоруських письменників (і одним з небагатьох, чие ім'я збереглося до нашого часу), пройшов сувору афонську школу чернецького життя.

З 1051 р. до 1054 – 1055 рр. Іларіон обіймав сан київського митрополита. Про обставини того, як він став главою київської церкви в літературі існують суттєві розходження. Більшість російських та українських вчених (Д. Лихачов, М. Водовозов, М. Котляр та ін.) до недавнього часу стверджували про антивізантійську спрямованість названого твору Іларіона, оскільки його можна розглядати як маніфест давньоруської церкви, що домагалася певної самостійності й незалежності від константинопольського патріарха. Інший погляд на творчість Іларіона висловив відомий німецький русист Л. Мюллер⁴²; він, розвиваючи

⁴¹ Там же. С. 307.

⁴² Мюллер Л. Понять Россию: историко-культурные исследования. – М., 2000. С. 88-124; див.: Кожин В. В. Грех и святость русской истории. – М.: Яуза-Эксмо, 2006. С. 266-267.

аргументацію М. Тихомирова, наполягає на тому, що на момент постановлення Іларіона стосунки між Київською Руссю і Візантією були «добримими», Ярослав Мудрий оженив свого сина Всеволода на родичці візантійського імператора. Скориставшись нагодою, Ярослав попросив імператора підтримати кандидатуру «русина» на вакантну київську митрополію. Той погодився, і відбулася традиційна церемонія посвячення Іларіона константинопольським патріархом.

На нашу думку, позиція Л. Мюллера має уразливі місця: прагнення мати митрополита з «русинів» – до речі, не поодинокі в XI – XII ст., – свідчить про бажання духовенства і влади Київської Русі самостійно вирішувати внутрішньо церковні справи: по-друге, важко пояснити два факти: чому Іларіон позбувся митрополитства (після нього митрополитом знову став грек – Єфрем) зразу ж після смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. і чому про його подальшу долю жодної достовірної звістки немає; по-третє, династичні зв'язки не гарантували тривалий мир та порозуміння між країнами.

Можливо, Ярослав Мудрий ставив за мету, не загострюючи міждержавних і конфесійних зв'язків з Візантією, домогтися автономного статусу для давньоруської церкви. Візантія ж не бажала у церковних питаннях йти на поступки. Звідси подальші непорозуміння між двома православними державами. Дослідники (О. Шахматов та М. Приселков, сучасні М. Котляр, П. Толочко) припускають, що Іларіон після відставки постригся у ченці під іменем Никона, а після смерті Феодосія (1074 р.) став ігуменом Печерського монастиря. Помер у 1088 р. у похилому віці⁴³.

Структурно «Слово» Іларіона складається з трьох частин, кожна з яких присвячена одній з найважливіших, у розумінні автора, тем, а всі вони разом узяті підпорядковані доведенню ідеї рівноправності всіх християнських народів незалежно від часу хрещення.

У першій частині з'ясовується відношення Закону (Старого Заповіту) до Благодаті (Нового Заповіту), говориться про їх віросповідну спадкоємність і водночас суттєві розбіжності. Обидва заповіді містять основи християнської релігії, але Старий Заповіт, або «Закон Мойсея», вважає богообраним лише іудейський народ, тобто є національно обмеженим, натомість Новий Заповіт – вчення Ісуса Христа чи, за словами Іларіона, Благодать, став універсальним віровченням, відкритим для будь-якого народу, який щиро його сприйме. З приходом у світ Сина

⁴³ Котляр М.Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава. – К.: Наукова думка, 1996. С. 82-87; Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: Наукова думка, 1996. С. 194-195.

Божого немає місця зверхності одного народу над іншим, всі народи рівні між собою. Тому Іларіон для кращої ілюстрації різниці між заповідями застосовує систему символів: Старий Заповіт – це місячне сяйво, тінь, рабство (В. Кожинов писав, посилаючись на думку М. Тихомирова, що на оцінку «закону Мойсея» справила вплив тривала боротьба із Хазарським каганатом, де панувала саме іудейська віра); навпаки, Новий Заповіт – сонце, світло, тепло. Саме у Новому Заповіті, переконаний Іларіон, християнство реалізувало усю силу свого цивілізуючого впливу на людство.

На хорах храму Софії Київської, збудованого Ярославом Мудрим у 1037 – 1039 роках (зав. відділом науково-історичних досліджень храму Софії Київської Н. Никитенко після новітніх розвідок вважає датою побудови храму 1011 – 1017), там, де під час богослужінь знаходився великий князь з родиною, фрески розповідають якраз ті біблійні сюжети, що відповідають ідеям «Слова» Іларіона. Небезпідставно в літературі говориться про те, що свій твір Іларіон виголосив у храмі Св. Софії в присутності Ярослава Мудрого.

Друга частина «Слова» використана автором для піднесеної оповіді про прийняття християнства руським народом: «Вся страны благий Бог помилова, и нас не презре, въсхоте и спасе ны и в разум истинный приведе». Русь, стверджує Іларіон, за власним бажанням, свідомо обрала християнство, що є запорукою її великого майбутнього. Ця частина відзначається патріотичним пафосом і написана високим, емоційно забарвленим стилем: Русь – велика і славна держава, вона «відома й чута в усіх кінцях землі».

Нарешті, третя, найбільш піднесена частина «Слова» являє собою похвалу хрестителю Русі великому князю Володимирі Святославичу, який самостійно «взыскал Христа», відчув невмирущу істину його вчення. Іларіон ставить питання про канонізацію князя Володимира, проти чого заперечував Константинополь, і наводить низку аргументів на користь своєї пропозиції.

Закінчується «Слово» Іларіона молитвою за всю Руську землю, що підвела підсумок всьому твору. «Конгеніальне пізнішому «Слову о полку Ігоревім», яке виникло в інших історичних умовах, – підкреслив М. Водовозов, – «Слово» Іларіона втілило з надзвичайним блиском ідеї гуманізму, вільнодумства й рівноправ'я всіх народів, відкривши собою той великий шлях, яким пішла вся наступна велика руська література...»⁴⁴.

⁴⁴ *Илларион. Слово о Законе и Благодати // Київська старовина. 1992. № 1. С. 138-144; Водовозов Н.В. История древней русской литературы. – М.: Просвещение, 1972. С. 36.*

Гострою для того часу була також *проблема верховної влади* і міжкнязівських стосунків. Система наслідування великокнязівського престолу була неусталеною, що призводило до її змін і неодноразових порушень. На зміну отчинному принципу (від батька до його старшого сина) приходив лествичний звичай (від великого князя до старшого в роді); після колективної форми правління (дуумвірати, триумвірати) відновлювалася одноосібна монархія (Володимир Святославич, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах) і т.д.⁴⁵. Невизначеність престолонаслідування, розмитість інституту сюзеренітету-васалітету, розмноження князівських династій й системи уділів породжували нескінченні усобиці, які перетворились на справжнє лихо в суспільно-політичному житті країни. Це було особливо нестерпним в умовах постійної зовнішньої небезпеки, а розвиток феодалних відносин викликав, до того ж, відцентрові тенденції в удільних князівствах і сепаратизм великих землевласників – бояр.

Видатний державний діяч, авторитетний і популярний великий князь *Володимир Мономах* (1053 – 1125) у своєму «*Повчанні*» (XII ст.), адресованому дітям й усім, хто бажав би прислухатися до його порад⁴⁶, піднімав, зокрема, і питання організації влади.

Володимир Мономах, ще до того, як зайняв київський стіл, став одним з ініціаторів Любецького з'їзду князів (1097 р.), на якому ухвалено рішення покінчити з усобицями і проголошено принцип: «Каждо хай держить отчину свою». Такий порядок позбавляв київського князя права садовити синів на місцеві князівства і закріплював останні за певним родом. Проте після багатьох десятиліть довільних переміщень князів дуже важко було знайти прийнятну для всіх правову основу нової системи, втім, як і для передачі великокнязівської корони. Тому драматичні усобиці не припинились.

Володимир Всеволодович Мономах, онук Ярослава Мудрого, був у кінці XI – на початку XII ст. одним з небагатьох князів, хто намагався «поважати закони суспільства і принципи заміщення княжих столів на Русі» (М. Котляр). По смерті свого батька Всеволода Ярославовича (1093 р.) він мав змогу зайняти київський «стіл», але поступився місцем (за лествичним принципом) двоюрідному брату Святополку Ізяславичу, а наданий йому Чернігів повернув законному спадкоємцеві Олегу Святославичу, чим попередив чергову усобицю за участю половців. Потім Володимир Мономах оселився у батьківській отчині – Переяславі,

⁴⁵ Котляр М.Ф. Давньоруська державність: до і після Любича // Український історичний журнал. 1997. № 4. С. 19-28.

⁴⁶ Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. М., 1978. С. 393-413..

звідки здійснив ряд переможних походів проти половців (1094 – 1095, 1103, 1107, 1109, 1111 р.).

У 1113 р. помер кн. Святополк, правління якого викликало у киян масове невдоволення, в столиці вибухнуло повстання і на великокнязівський престол запросили популярного і могутнього князя Володимира Мономаха, хоч його черга ще не приспіла. Почав він своє правління з ухвалення «Устава», який доповнював існуючий кодекс «Руська Правда» і був покликаний полегшити становище мас і зміцнити правовий порядок.

Підводячи деякі підсумки свого князювання у Києві, 64-річний Мономах закликав нащадків зберігати законність і лад у країні, дотримуватись досягнутих між князями угод, поважати отчинні права удільних володарів, навіть подумки не зазіхати на чужу власність. Мономах визнавав особливо необхідним покласти край усобицям, що він – як великий князь – неодноразово робив. Усобиці, писав Мономах, то не тільки суспільно-політичне зло, а й великий гріх; «Ми – люди грішні й смертні, і якщо хто нам зробить зло, то ми хочемо його прибрати і скоріше пролити його кров; а Господь наш, володіючи і життям і смертю, гріхи наші понад голови наші терпить все наше життя». Тому, вчив Мономах, наводячи слова одного із засновників патристики Василя Великого (IV ст.), слід «не ухилятися вчити тих, хто надміру захоплюється владою, мати за ніщо шану від усіх». Князь повинен усвідомлювати свою високу місію та відповідальність перед богом, дбати про добробут підлеглих, не покладатися виключно на слуг, до усього доходячи самому, допомагати всім, хто цього потребує, заборонити своїм «отрокам» чинити будь-кому шкоду (що, зазначимо, під час усобиць було не рідкістю). Одним словом, князь має правити заради людей, задля їх блага, а головне – мати «страх божий над усе».

Кілька разів Мономах наказує синам не лінуватися: «Що вміє хорошого, того не забувайте, а чого не вміє, тому навчайтеся – як батько мій, сидячи вдома, знав п'ять мов, через те й пошану мав від інших країн. Адже лінощі всьому мати: що хто вміє, те забуде, а чого не вміє, тому не навчиться. Добро ж творячи, не лінуйтеся ні на що хороше, перш за все до церкви: хай не застане вас сонце у ліжку». У відповідності з християнською етикою він наполегливо радив шанувати священників, старих людей, дружин (але: не давати їм влади над собою), нагодувати голодного і напоїти спраглого, відвідати хворого, провести в останню путь покійника тощо.

«Повчання» Володимира Мономаха складається із двох частин: у першій він, спираючись на велику кількість виписок із релігійної літератури, намагається збагатити синів життєвою мудрістю і непо-

рушними приписами християнської моралі, доводячи беззастережну необхідність їх додержання; у другій – розповів про власний життєвий досвід, людський і князівський, прагнучи підкреслити, що запорукою його успіхів було виконання божественних заповітів, підпорядкування їм вчинків, і намірів.

Велику увагу Мономах приділив проблемі зниження соціальної напруги у суспільстві. Цієї мети можна досягти, наполягав він, лише у разі, коли великий князь щиро турбуватиметься про інтереси простого люду, захищатиме їх права, поставить перешкоди феодальному свавілля, пропагуватиме ідеал поміркованості й невибагливості. Така політика, за Мономахом, відверне соціальні вибухи, підтримуватиме суспільну стабільність, а над усе – створить для непривілейованих верств прийнятні умови праці та існування, бо того вимагає від усіх нас Ісус Христос: любіть ближнього.

Багато цінних порад містить цей твір видатного державного діяча, за часи правління якого Київська Русь досягла значних успіхів. Проте він, мабуть, розумів певну утопічність своїх сподівань на майбутнє у сповненому гострих суперечностей суспільстві, а тому так сумно розпочав свою бесіду: «Сидячи на саях (тобто закінчуючи свій земний шлях і готуючись до відходу в інший світ. – А.Б.), подумав я в душі своїй і віддав хвалу Богові, який мене до цих днів, грішного, зберіг. Діти мої або інший хто, слухаючи цю грамотку, не посмійтеся, але кому з дітей моїх вона буде люба, хай прийме її у серце своє...». І сумна тональність, і перелік гріхів, багато з яких мали відверто язичницьку природу, свідчать про неглибоке закорінення у суспільстві християнських заповідей.

Теми соціального здоров'я та духовної культури обговорювалися в *«Ізборнику Святослава»* (1076 р.), укладеному ченцем Іоаном з помічниками на замовлення князя Святослава Ярославича, великого шанувальника книг і знань. За змістом *«Ізборник»* являє виписки з багатьох творів повчального й релігійного характеру. Крім суто освітнього спрямування (про користь читання книжок, важливість шанування батьків, виховання дітей, про правила поведінки у найрізноманітніших життєвих ситуаціях і т.п.), його статті торкалися і серйозних питань, що мали у кінці XI ст. актуальне звучання. Перш за все йшлося про запобіжні заходи проти надмірного загострення соціальних суперечностей.

Звертаючись до людей при владі, до багатіїв, упорядники, ховаючись за імена давніх мудреців, пропонували їм добре поміркувати над своєю роллю у житті, бо «більша частина світу цього в убозтві є». Резюмуючи позицію *«Ізборника»*, І. Будовниц писав: «не приведи, Господи, хизуватися своїм багатством, розлючувати менших, доводити знедолених

людей до відчаю. Приділяти частку свого багатства страждучим і скорботним, нагодувати голодних, напоїти спраглих, одягти роздягнутих, добре, по-батьківськи поводитися із своїми рабами і челяддю – ось шлях до «спасіння». «Ізборник» готувався у такій загостреній суспільній атмосфері (згадаймо хоч би повстання у Києві в 1068 р.), що упорядники «навіть чи мали на увазі спасіння на «тому світі». Благочестя, покірність, лагідність, любов до ближнього, милостиня, «мир до всіх, малих же й до великих» – така загальна ідея, такі норми поведінки, які редактори «Ізборника» на всьому його протягу прищеплювали своїм впливовим читачам»⁴⁷.

Що стосується простих людей, то їм радили – для їх особистого блага – не загострювати своїх відносин з багатими, бути терплячими, слухняними, мати «страх божої віри», не лінуватися, не кидати ласим оком на чуже тощо. З іншого боку, «кротість» бідних мала підкріплюватись благочинністю, діяльним милосердям з боку багатих. Багатим радили також не прагнути покріпачити вільну людину, своєчасно платити за працю, не позбавляти хліба і майна.

«Ізборник», як бачимо, приділяв велику увагу темі бідності, як і соціальній несправедливості, – кричущому тогочасному злу. Вирішити цю проблему, на думку авторів, цитованих у збірнику, можна було тільки на християнських засадах, без їх неухильного додержання суспільна злагода була немислима.

У західноєвропейській літературі IX – X ст. проблема міжстанових відносин розглядалась дещо в іншому ракурсі⁴⁸. Все більше визнання там отримувала концепція, згідно з якою земна ієрархія – породження небесної ієрархії, тому суспільство розділяється на три розряди (*ordines*): 1) «ті, що моляться» (священники), 2) «ті, хто воює» (рицарі), 3) «ті, що працюють» (селяни), які взаємно доповнюють один одний, утворюючи гармонійну єдність – соціальний порядок. В XI ст. Адельберон Ланський та інші автори надали цій схемі завершений вигляд. За словами А. Гуревича, «тричленна схема була найбільш авторитетною і відзначалась продуманістю та викінченістю. Ідея співробітництва і взаємодопомоги «орденів», що складала соціальне ціле, кожен з яких існував одвіку і був незмінним, як незмінний і вічний... боговстановлений світопорядок, виправдовувала підлеглий стан селянства і служила інтересам феодальної монархії, яка складалася. Ця схема разом з тим

⁴⁷ Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси: XI – XIV вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 117.

⁴⁸ Гуревич А. Я. Средневековый мир... С. 28-30.

відповідала глибоко закладеній у середньовічній свідомості потребі бачити окреме під знаком цілого; благополуччя ж цілого залежало від сталості й неподільності його компонентів. Що стосується, простого люду, селянства, то, за словами авторів згаданих вище схем, його праця така ж суттєва і необхідна для розрядів «священників» і «воїнів», як послуги духовенства і рицарства життєво важливі для «орачів». Класова гармонія та заперечення соціальної мобільності – ідеал мислителів тієї доби.

Безумовно, цей ідеал був далеким від реального стану речей в західноєвропейському соціумі, але так же безумовно, що він поступово змінював соціальну свідомість, а через неї впливав на суспільну еволюцію. В усякому разі ідея співробітництва та взаємодопомоги станів принципово різнилася від ідеї «Ізборника» щодо покірності бідних та добродійності багатих і закликів «не розгнівити мужа у бідності його». Щоправда, в Європі ця тричленна формула привела на етапі зрілого феодалізму до ієрархічного станового ладу з привілеями для верхніх й пригніченням для нижчих станів. Але на низхідній фазі феодалізму знову дала про себе знати в теорії природного праву. У східному ж слов'янстві майже до XIX ст. ідея рівності людей важко завойовувала провідні позиції в громадській свідомості. На сучасному історіографічному рівні дуже важко назвати дійсні причини такої типологічної різниці у світогляді заходу і сходу континенту, тому доводиться її поки що лише констатувати.

Не була забутою в «Ізборнику» і тема влади. Якщо Володимир Мономах робив акцент на відповідальності князя перед своїми підданими, то тут приписується всім – багатим і бідним, мирянам і духовним – беззаперечно коритися княжій владі, тому що «князь бо є божий слуга». Такий підхід до відносин між суспільством і владою в умовах становлення нового, християнського типу державності на Русі, коли влада виступала представником «порядку у безладді», був, мабуть, виправданим. Але він вкорінився, на жаль, надовго...

Великий комплекс проблем знайшов відображення на сторінках найбільш популярного літопису «*Повість временних літ*» (XII ст.). Д. Лихачов дав таке визначення цій пам'ятці: «Могутня, логічно струнка, перейнята патріотичним піднесенням оповідь «*Повісті временних літ*» у своєму неухильному русі від минулого до сучасності несла в собі широке осмислення політичної дійсності свого часу»⁴⁹.

⁴⁹ Лихачев Д.С. Великое наследие. С. 47.

Головною турботою XI – XIII ст. був розпад Русі на самостійні удільні князівства, тобто феодальна роздробленість. Вона сама по собі не викликала осуду книжників на відміну від її наслідків – усобиць; єдність вітчизни вони вбачали не у формі самодержавного правління, а скоріше у вигляді «братерства та злагоди між усіма князями, що підтримувалося б суворим додержанням феодальної ієрархії – підкоренням молодших князів найстаршим (у роді. – А.Б.)»⁵⁰. Така доктрина виступала доцентровим чинником і наперед засуджувала будь-які спроби позбавити когось його «отчини». Ідея «отчини» і «старійшинства» своєю суперечливою єдністю підтримувала у свідомості сучасників думку про цілісність Русі.

Уявлення про можливість встановлення «братерства та злагоди» між удільними князями не випадково народилося в політичній думці Русі. Воно відображало специфіку системи організації державного управління на основі патримоніальних відносин між князями, що належали до однієї династії – Рюриковичів.

У Франкському ж королівстві великими землевласниками-сеньйорами (враховуючи феодальний імунітет – місцевими правителями) були феодалі, які не мали прямих родинних зв'язків з правлячою каролінгською династією, і коли вона у 987 р.згасла, герцогам і графам не було потреби з'ясовувати своє право власності ні з номінальною центральною владою, ні один з одним. Процес централізації влади, який у Західній Європі поступово набирав силу у подальші століття, привів згодом до утворення органів станового представництва (англійський парламент XIII ст. або французькі Генеральні штати початку XIV ст.), тобто поставив владу монархів під контроль суспільства, хоч спочатку й обмежений. Сеньйоріальна опозиція надмірним владним претензіям королів, доповнена згодом опозицією «третього стану» сприяли поступовій модернізації західноєвропейської моделі політичної системи.

Натомість давньоруські удільні князі, можна припустити, вважали свою державу спільною, разом з великим князем, власністю, а право на уділ обумовленим належністю до династичної «громади». Уділ в XI – XIII ст. не кваліфікувався як родова чи – тим більше – приватна власність. Навіть у Західній Європі поняття «власність», зазначав Ж. Ле Гофф, увійшло до вжитку під кінець середніх віків, тобто у XVI – XVII ст.: «Власність як матеріальна або психологічна реальність була майже невідома у середні віки. Від селянина до сеньйора кожен індивід, кожна родина мала лише більш чи менш широкі права умовної,

⁵⁰ Будовниц И.У. Общественно-политическая мысль... С. 155-156.

тимчасової власності, узуфрукта»⁵¹. Але вже у X – початку XI ст. (Франція) й XII ст. (Англія) фьєф стає спадковим, і якщо не юридично, то на практиці став розумітися як недоторкане володіння наділу герцога, графа і т.д. аж до селянського наділу включно. То не була ще власність у прямому значенні слова (особливо на найнижчому соціальному рівні), однак власницькі права були захищені звичаєм.

У Київській Русі неусталеність отчинних порядків, невизначеність принципів «старійшинства» у поєднанні з нерозвиненістю понять про власність (феодального типу), викликали нескінченні усобиці серед удільних князів і войовничу гру владних амбіцій.

У багатьох творах XII – XIII ст., в тому числі й у «Повісті временних літ», активно обговорювалися нестихаючі міжкнязівські чвари, порушення взятих зобов'язань, нерідко скріплених цілуванням хреста. Князя Святополка, наприклад, звинувачували не лише у вбивстві Бориса і Гліба як своїх братів, але й як суперників-претендентів на великокнязівську корону, тобто за віроломне нехтування системою «старійшинства»

Брати Борис та Гліб стали у 1072 р. (за П. Толочком) першими святими на Русі, їх культ якраз і освячував такий політичний порядок, коли ніхто з князів не зазіхає на чужі володіння і по-християнськи ставиться до інших правителів. Саме такий порядок мав на увазі Нестор, коли із неприхованим задоволенням писав про князів стосовно одного з років: «Почали жити мирно і в братолюбстві і вщухли усобиці, і була тиша велика в землі»⁵².

Тенденція до законності мала загальноєвропейський характер. Невипадково культ Бориса і Гліба перейшов і в інші країни (Чехію, Сербію, Вірменію); у 1200 р. новгородський архієпископ Антоній бачив їх велику ікону у константинопольському храмі св. Софії. Звертаючись до Бориса і Гліба, Нестор просив їх заступитися за Русь і позбавити її «усобних війн і проноз диявола».

Ще одна проблема, яка повсякчас тривожила наших предків, – усунення зовнішньої небезпеки. «Повість временних літ» переповнена повідомленнями про такі криваві сутички чи великі битви. Вже на перших сторінках довідуємося про «насильників» слов'ян – болгар, білих і чорних угрів, обрив, хазарів, торків, берендеїв, печенігів, половців, турків-сельджуків.

Під 968 р. «Повість...» розповідає про нашествя печенігів на Київ, коли кн. Святослав Ігорович був у далекому поході. Посланці киян докоряли

⁵¹ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація... С. 126.

⁵² *Памятники...* XI – начала XII в. С. 162.

йому: у той час, коли ти, княже, «шукаєш чужої землі і про неї дбаєш, а свою покинув», нас ледве не взяли у полон печеніги, «і матір твою, і дітей твоїх». Через декілька сторінок (997 р.) читаємо, що кн. Володимир Святославич рушив до Новгороду по допомогу, бо тоді була «безперервна велика війна». Під 1061 р. «Повість...» повідомляла про нову страшну загрозу з Азії – половців: «Вперше прийшли половці війною на Руську землю»; трохи пізніше (1092 р.) – «рать велика була від половців». Боротьба із зовнішньою небезпекою була перманентною і вимагала від Київської Русі надзвичайного напруження всіх сил. Кн. Володимир намагався навіть убезпечити східні й південні кордони держави глибоким ровом і ланцюгом фортець, але цей задум не здійснився в повному обсязі, та й допомагало це мало. Зрідка літописець із тривожним заспокоєнням заносив до своїх скрижалів короткі два слова: «Мирно було» (1029 р.). Він просить святих Бориса і Гліба: «Підкоріть поганих під ноги князям нашим, молячись владиці Богу нашому»⁵³.

Натовпи кочівників, проходячи крізь широкі ворота між Уральським хребтом і Каспійським морем, живим смерчем проносилися по низовинам Дона, Волги, Дніпра, сіяли жах і спустошення: «Азія, – писав С. Соловйов, – не перестає висилати хижацькі орди, які хочуть жити за рахунок осілого народонаселення...»⁵⁴. Такі набіги здійснювались майже щороку, багато з них являли реальну загрозу для давньоруської держави: окремим ханам вдавалося «постукати шаблею у Золоті ворота Києва». Столиця одного з половецьких ханств м. Шарукань знаходилося в околицях сучасного Харкова. Її у 1111 р. спромігся захопити кн. Володимир Мономах під час превентивного походу в степ. Звістка про цю перемогу дійшла до європейських столиць. Героїзм боротьби з кочовниками яскраво втілено у київському циклі билин.

У той же час недбало підготовлені військові операції проти половців закінчувалися нерідко трагічно, як і сталося, на жаль, у 1185 р., коли новгород-сіверський князь Ігор Святославич разом із братом Всеволодом намагалися здолати хана Кончака без підтримки київського та інших князів. «Слово о полку Ігоревім», видатний твір давньоруської літератури XII ст., змальовує яскраву картину того, якої концентрації військ і ретельності у підготовці вимагала відсіч «хижацьким ордам». Чимало пам'яток писемності домонгольського періоду сповнені докорами на адресу тих князів, які плодять усобиці, думаючи про власну користь, а не про єдність Русі й об'єднання перед лицем зовнішньої небезпеки.

⁵³ Там же. С. 29, 31, 33, 57, 79-81, 143, 155, 165, 177 та ін.

⁵⁴ Соловьев С.М. Сочинения... Т. 1. С. 57.

Досить рідкісну для вітчизняної середньовічної літератури тему підняло «Моління Данила Заточника» (XII ст.)⁵⁵. Дослідники так і не дійшли єдиної думки щодо того, чи має «Моління» (у першій редакції – «Слово») реальне підґрунтя, до якого князя звертається автор (називають синів Володимира Мономаха Андрія Доброго, Юрія Долгорукого або сина Всеволода Велике Гніздо – Ярослава Всеволодовича). В усякому разі не буде великою помилкою сказати, що приводом для створення даного послання був якийсь конкретний конфлікт між князем і особою (Данилом) з його придворного оточення. Конфлікт обернувся для Данила втратою служби і покровительства з боку князя, а також єдиного, мабуть, джерела доходу.

Данило – освічена й ерудована людина, добре знався на сучасній йому літературі, вільно добирав з різноманітних джерел необхідні йому цитати, афоризми, прислів'я, яскраві факти. З неабияким хистом, використовуючи різні стилістичні та художні прийоми, автор веде розмову про сумну долю здібної людини у тогочасному суспільстві.

Він прохав свого колишнього пана зжалітися над ним: «Бо я, княже-пане, наче трава чахла, що росте під стіною, на яку ні сонце не світить, ні дощ не дощить; отак і мене всі кривдять, тому що я не захищений страхом грози твоєї як оплотом твердим». Внаслідок цих змін, «покрила мене бідність, як Червоне море фараона», «закінчилося життя моє, як у ханаанських царів, безчестям»; від нього відмовилися друзі і близькі – «очима плачуть зі мною, а серцем сміються наді мною. Тому що не май віри на друга і не надійся на брата».

Судячи з тексту, Данило став фактично ізгоем, зовсім беззахисною людиною, а його обдарування нікому не потрібні, бо люди цінують заможність, а не розум («Чий одяг багатий, того й слово шановане»).

Погано прихована образа чується в словах Данила, коли він, звертаючись до князя, радив не позбавляти хліба мудреця, якого гра фортуни перетворила на жебрака, не підносити знатного та багатого дурня; «Бо бідний мудрий – що золото в брудній посудині, а багатий, виряджений та дурний – що шовкова подушка, соломою набита».

Ображатися Данилові, правду кажучи, було на що: людині талановитій в його час жити доводилось сутужно, якщо вона не мала впливового хазяїна. Серед заможних кіл було надто мало цінителів таланту, більшим попитом користувалися ті, хто заради свого сеньйора були готові на все.

Актуальною була й така пересторога цього ізгоя: «Не май собі двору біля царського двору і не держи села біля княжого села; бо тіун

⁵⁵ Памятники... XII век. С. 389-399.

його – наче вогонь, на осіці розпалений, рядовичі його – наче іскри. Якщо від вогню вбережешся, то від іскор не зможеш встерегтися й одяг пропалиш». Засуджував Данило і сваволю феодалів щодо залежних людей («Хорошому пану служити, дістанеш свободу, а злому пану служити, дістанеш ще більше рабство»).

Єдиною силою в такому суспільстві, яка могла б стати і арбітром, і адвокатом усіх постраждалих від долі чи людської несправедливості, міг бути, як вважав Данило, лише князь. Чим більше у нього влади, тим швидше і краще він захистить. Тому-то Данило лестить не стільки особі князя, скільки тій уявній ролі, яку він має виконувати у суспільстві.

Серед літературної спадщини XI – XIII ст. збереглися окремі зразки церковних проповідей, звернених до простого люду, прихожан. В них, зокрема, йдеться про язичницькі забобони, моральні вади, шкідливі звички, нарешті, взагалі про такі риси способу життя, які не відповідали християнським нормам. У повчанні, яке приписувалось новгородському ігумену Мойсею (помер у 1187 р.), засуджувались розповсюджені язичницькі «клятви і присяги» з апеляцією до християнського бога та святих, чаклунство, жертвоприношення тощо. Ось чому, стверджував ігумен, Бог відвертається від таких людей: «І тоді здригаються з жаху багато ангелів, і Бог, гніваючись, не пускає на землю дощ, тому що не дозволяє Бог хвороби лікувати чаклунством і заклинанням, ні бісів просити, на полювання йдучи, або торгуючи, або милості царської сподіваючись. Біда християнам, які так чинять, і муки страшніші за язичницькі, якщо того не облишать та не покаються! Бо вік цей короткий, а мука довга і нескінченна»⁵⁶.

«Слово» проти пияцтва приписується Григорію (його вважають єпископом Білгорода під Києвом, жив у XII ст.). Із властивим йому красномовством він озброювався на надмірну пристрасть людей до алкоголю, що радує сатану, бо п'яниця забуває про Бога: «І те лише свято вважаєте гарним, якщо лежать усі наче мертві від сп'яніння, як ідоли – із роззявленими ротами, але язиком безмовним, з очами відкритими, але невидючими, з ногами, що не можуть ходити! Хто вас гідно оплаче, так жалюгідно від пияцтва гинучих? Немає людини безталаннішої за п'яницю...». П'яниця зневажає благом своїм та благом оточуючих; пияцтво породжує чимало хиб: гнів, неправду, злопам'ятливість, крадіжки, огуду, сварки, бійки, лихослів'я, лайки, блюзнірство. «Адже п'яниці, – наголошував Григорій, – царства божого не одержить – чи не так вже й зрозуміло, що всякий п'яниця гине: і від Бога вони проганяються,

⁵⁶ Памятники... XII век. С. 403.

і у незгасимий вічний вогонь посилаються»⁵⁷. Щоб справити сильніше враження на слухачів, проповідник порівняв пияцтво із всепоглинаючим полум'ям, закликаючи всіх якомога скоріше загасити цю стихію, наставити на вірний шлях тих, хто збочив, не бути байдужим.

Політичну історію Галицько-Волинської землі XIII ст., одного з потужних центрів Київської Русі, висвітлив «Галицько-Волинський літопис». У ньому відтворено складні міжкнязівські стосунки місцевих династій, в які були втягнуті правителі Києва, Чернігова, Брянська, Смоленська, Суздаля, Новгороду, а також зарубіжжя – Польщі, Угорщини, Литви, Золотої Орди тощо. Ці стосунки дуже рідко були мирними, ще рідше – добросусідськими. Майже на кожній сторінці літопису чується брязкіт зброї, ллється кров, гинуть тисячі воїнів, палають міста, грабується населення, бредуть маси полонених. Ми читаємо про підступних, корисливих, владолюбних князів та бояр, які намагаються будь-що досягти своїх корисливих цілей.

Та поруч із ними діють князі (Данило і Василько Романовичі – у першій частині літопису, Володимир Василькович – у другій), які прагнуть у тих вельми непростих обставинах навести лад у наслідуванні престолів за отчинним принципом та встановити мир у своїй землі.

Під 1227 р. Галицько-Волинський літопис розповідає про ту атмосферу, в якій довелось жити й діяти персонажам: «Почнем же розповідати про незчисленні битви і про страждання великі, і про часті війни, і про многі крамоли, і про часті заворушення, і про многі заколоти, – бо змалку не було їм обом (Данилові та Василькові. – А.Б.) спокою»⁵⁸. Всі спроби претендентів на ті чи інші князівства домовитись між собою, залучити авторитетних посередників як внутрішніх (митр. Кирила), так і зовнішніх (польських або угорських володарів), як правило, закінчувались провалом і новими усобицями. Нескінченні чвари продовжувалися і після встановлення монгольського панування за участю загарбників. Не припинялися вони навіть на великі церковні свята (напр., Великдень).

Ще С. Соловйов і В. Ключевський назвали відмітною рисою Галицько-Волинського літопису та інших південних зводів намагання віднайти причини подій у земному переплетінні людських вчинків і намірів. Тому в них мало посилянь на біблійні тексти, хоч провіденціалістська основа світогляду досить відчутна. М. Возняк доречно називав означені спроби літописців «претензіями на прагматизм».

⁵⁷ Там же. С. 405.

⁵⁸ Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994. С. 33.

За зовнішньою драматичною або й трагічною метушнею «безбожних» бояр, зрадливих князів чи городян відчуються процеси, аналогічні західноєвропейським, сутність яких полягала в тенденціях до централізації влади. Роман Мстиславович, його сини й нащадки Данило й Василько намагалися створити об'єднаний центр руських земель, враховуючи, що Київ після монгольського нашествия втратив своє колишнє значення. Відгомін таких зусиль чується у словах літописця, який з болем уявляв собі принизливе становище кн. Данила Галицького у ставці хана Батия в 1245 р.: Данило був «князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає... О, лихіше лиха честь татарська!»⁵⁹. В цьому ж плані можна розглядати задум Данила і Василька заснувати у своєму князівстві «митрополію руську», для чого у Візантію відрядили (1246 р.) спеціального посланника.

Життєво важливі ратні турботи князів поглинули всю увагу літописців, тому зрідка довідуємося про голод, «по всій землі – і в Русі, і в Ляхах, і в Литві, і в Ятвяхах» (1279 р.) чи «мор великий» (1287 – 1288 рр.). Вкрай обмежена інформація щодо буденного життя людей, особливостей господарства, економічної системи, щодо зусиль князя Данила забезпечити собі соціальну підтримку проти свавільного боярства. Галицько-Волинський літопис містить, між тим, цікаву інформацію про завоювання монголами Русі та їх панування («бо тоді всі князі були у волі татарській»), міжкнязівських стосунків, зовнішніх відносин, військової справи; великий історичний інтерес становлять характеристики багатьох дійових осіб політичної сцени Південно-Західної Русі XIII ст.

До складу Галицько-Волинського літопису увійшла «*Повість про зруйнування Києва Батием*», яка зберегла для нас гіркі подробиці монгольської осади і розгрому величної столиці Київської Русі у 1240 р., мужності її захисників, залишки яких поховали під собою склепіння Десятинної церкви, що обрушилися.

Страшна, континентальна трагедія – монгольське нашествя на значну частину Європи – підвела криваву риску під попередньою історією Київської Русі. Невідшкодованих втрат зазнали ремесло, торгівля, сільське господарство, містобудування і, звичайно, писемність. Проте досягнутий високий рівень давньоруської духовної культури дозволив вцілілими кадрами освічених людей створити вражаючий, високопатріотичний комплекс тих літературних творів, присвячених причинам і наслідкам

⁵⁹ Там же. С. 75.

епохальної поразки Русі⁶⁰. У «Слові про погибель Руської землі», літописних повістях про монгольське нашествя, «Повісті про розорення Рязані Батиєм», «Житті Олександра Невського», «Словах» володимирського єпископа (до 1274 р. – монаха Києво-Печерського монастиря) *Серапіона*, «Легенді про град Китеж» та ін. відтворено жахливі картини вторгнення степових орд до руських князівств, масової загибелі людей, героїчного спротиву завойовникам. То були грізні часи випробувань, коли, «було сум'яття велике у всій землі й самі люди не знали, хто куди біжить»⁶¹. Із трепетом душевним сучасники бралися за те, щоб зафіксувати подробиці подій того часу, уникаючи розлогих і недоречних сюжетних збочень, бо самі факти були яскравішими за будь-яке «плетіння слівес».

Тогочасні читачі чекали від книжників і священників передусім пояснення причин того, що сталося із батьківщиною. Дві головні причини виділяли автори XIII ст.: по-перше, князівські усобиці, відсутність злагоди та єдності між давньоруськими правителями, а по-друге – численні гріхи «русичів», їх зневажливе ставлення до виконання вимог християнської віри. Виразну ілюстрацію першої причини знаходимо в «Повісті про розорення Рязані Батиєм»: рязанський князь Юрій Ігоревич (Інгоревич), отримавши звістку про наближення «безбожного царя Батия» з великим військом, просить підтримки у володимирського князя Георгія (Юрія) Всеволодовича, але той відмовив: «...і сам не пішов, і допомоги не послав, здумавши одному битися із Батиєм»⁶². Є відомості, що й Юрій Ігоревич іноді кидав напризволяще князів-сусідів у подібній ситуації. Роз'єднані військові сили Русі не змогли протистояти дуже сильному і досвідченому ворогу.

Другою, не менш значущою причиною мислителі XIII ст. одностайно називають гріховність способу життя багатьох людей, бо вони «не відступились від лихої своєї вдачі, не очистились від погані гріховної». Автор повісті про розгром Рязані монголами зауважив: «Але проти гніва Божого хто вистоїть!»⁶³. Пристрасні проповіді *Серапіона* підводили слухачів до такого ж висновку; він говорив, що Господь весь час попереджав нас: зупиніться, спокутуйте свої гріхи. Свідченням цих застережень були сонячні затемнення, землетруси, (найбільшим був землетрус

⁶⁰ Лихачев Д. С. Литература трагического века в истории России // Памятники... XIII век. – М., 1981. С. 5-26.

⁶¹ Памятники... XIII век. С. 149.

⁶² Там же. С. 185.

⁶³ Там же. С. 189.

у Києві в 1230 р.), проте ми, дорікав Серапіон, ні на що не звертали уваги. І ось «прийшов на нас немилостивий народ, що наслав його Бог: і землю нашу пустошили, і міста наші полонили, і церкви святі руйнували, батьків і братів наших побили, над матерями і сестрами нашими поглумилися»⁶⁴.

Митрополит Кирил і Серапіон стверджували також, що «гнів Божий» викликаний, крім іншого, язичницькими уподобаннями людей на Русі, їх нетвердістю у християнській вірі, небажанням підпорядкувати свою поведінку християнським заповідям.

З середини XIII ст., після встановлення монгольського панування, для Русі почалась нова доба: знекровлена, розорена країна опинилась фактично наодинці (західні сусіди допомогти не змогли) із своїми надзвичайно важкими проблемами. Які, до того ж, були зовсім не схожими на проблеми попереднього часу. Одна з них – повернути так несподівано втрачену незалежність. Ці надмірні зусилля тривали кілька довгих століть, і для різних частин Київської Русі привели до несхожих результатів.

* * *

Багато насущних питань суспільного життя піднімалося та обговорювалося в писемних пам'ятках XI – XIII ст.: влада і владні відносини, захист країни від зовнішніх ворогів, соціальні протиріччя, стихійні лиха, голод і хвороби, утвердження християнської віри і викорінення язичницьких переконань, розповсюдження грамоти і знань, мораль тощо. Причинно-наслідкові зв'язки у соціальній сфері трактувалися з позицій провіденціалізму, згідно з яким у світі постійно відбувається, за божественним задумом, боротьба добра із злом, а людина зобов'язана зайняти у ній чітке місце. При цьому розумілося, що суворе дотримання настанов Нового Заповіту – то єдино вірна поведінка, яка гарантує вічне блаженство у потойбічному світі. Бог, за християнською концепцією, – всемогутній владика Всесвіту («Вседержитель»), він – владика над нашим життям і смертю, а диявол-спокусник володарює хіба що над нашими пороками, чим може зіштовхнути нас з правильного (праведного) шляху.

Розповсюдження християнського світогляду стикалося із досить потужним опором традиційного масиву язичницьких уявлень. Поясненням цього була не тільки інерція мислення (про що писав А. Гуревич), але й надто несприятливі природні умови господарювання, які впродовж

⁶⁴ Там же. С. 441.

століть психологічно компенсувалися язичницькими обрядами. До цього слід додати недостатньо ефективну проповідницьку діяльність церкви. В результаті утворилася дивна суміш християнства з язичництвом, якою послуговувалася значна частина населення. Двовір'я, врешті-решт, гальмувало цивілізуючий вплив християнства на соціальний прогрес у східнослов'янському суспільстві.

Не можна заперечувати великих успіхів, яких досягла Київська Русь завдяки християнству. Проте не можна закривати очі й на те, що християнські моральні принципи, про які часто йдеться в давньоруських літературних творах, «працюють» не задля докорінної перебудови основ суспільного життя (включаючи політику, економіку, людські стосунки і т.д.), а використовуються для з'ясування шляхів «духовного спасіння». Закономірно, що у Київській Русі особливою популярністю користувалися культи Богородиці та Спаса. Колишніх язичників, можна думати, християнство передусім звабило уявною простотою досягання можливості потрапити у рай за допомогою молитви, посту і милостині. Покращити своє існування на цьому світі за допомогою щирої віри і неухильного дотримання заповітів вони, скоріше за все, не сподівалися. Страх перед християнським пеклом, безумовно, відіграв певну стримуючу роль, але не забудемо, що у двовірного в запасі залишалося дещо з язичницького «захисного» арсеналу.

Ось тому надії мислителів XI – XIII ст. на те, що засудженням гріховних вчинків своїх сучасників можна припинити усобиці, владне свавілля, корисливість багатіїв, соціальні заворушення, криваву помсту і т.п., були утопічними. Християнські соціальні принципи мало впливали на давньоруську дійсність. А аскетичний дух церковних проповідей, заклики до відмови від земних благ, кваліфікування страждання як першого кроку до раю⁶⁵ тощо, безперечно, знижувало перетворюючий потенціал давньоруського варіанту християнства.

Давньоруська християнська свідомість, як і західноєвропейська у перші століття після хрещення, не визнавала цінності за зусиллями, спрямованими на підвищення ефективності і прибутковості праці, за багатством як таким, не визнавала світської науки і культури, необхідності і можливості покращувати умови земного існування людини. Західноєвропейська церква, після тривалих і гарячих дискусій, суттєво змінила своє ставлення до цих спроб, аби тільки вони не шкоди-

⁶⁵ С.С. Аверинцев писав: «Мы привыкли к суровой простоте или слезной умиленности древнерусского религиозного искусства» (*Аверинцев С.С. Религиозная поэзия XII века // Памятники средневековой латинской литературы X – XII веков. – М: Наука, 1972. С. 313*).

ли духовному здоров'ю людей, не входили у протиріччя з божественними заповідями.

На думку багатьох дослідників європейської цивілізації, вже у XII – XIII ст., на заході континенту відбувається відродження, яке охопило усі сфери людської діяльності, спрямованої на примноження суспільного багатства як запоруки матеріального добробуту та всебічного розвитку особистості за настановами християнської етики. Ті настанови з часом перетворились на загальнолюдські цінності, тому що спустилися, за словами Ж. Ле Гоффа, «з небес на землю». Водночас варто сказати, що давньоруська свідомість мала суттєві відмінності від попередніх етапів свого розвитку. Вона виникла як важливий чинник християнізації, у зв'язку із чим послідовно зосереджувалась, по-перше, на осмисленні світоглядних засад нового віровчення, по-друге – на їх поширенні шляхом проповідництва або літературними творами, а по-третє – на оцінці життєвих явищ відповідно до християнської школи цінностей.

Якщо в язичницький період накопичення знань про оточуючий світ служило удосконаленню засобів протистояння недружнім намірам духів чи божків, то християнство, відсунувши практичні знання на суто буденний рівень, на місце соціального світогляду поставило вчення Христа. Тому у соціальному пізнанні слід було виходити не від суспільних явищ, а від орієнтирів Нового Заповіту. На той час це було кроком вперед, оскільки вчення Христа всотало чи не всі етичні здобутки людства, що давало можливість витратити значно менше зусиль на пошук надійних аксіологічних критеріїв.

РОЗДІЛ II

ДРАМАТИЧНІ ПОШУКИ НОВИХ ШЛЯХІВ ДЕРЖАВНОГО Й СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ (XIV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

З середини XIII ст. всі землі Київської Русі, зазнавши надзвичайно важких втрат, на декілька століть опинилися під чужоземною владою. Монах Києво-Печерського монастиря Серапіон з боєм говорив в одній із своїх проповідей (у 1274 р. він став володимиро-суздальським єпископом): «...безліч братів і чад наших у полон увели; багато міст спустіли, поля наші бур'яном позаростали, і велич наша зневажена, пишність наша згинула, багатство наше стало здобиччю ворога, праця наша невірним дісталася у спадок, земля наша потрапила у владу іноземців...»¹. Фактично Давньоруська держава перестала існувати і розпалася на два великих уламки: південно-західний та північно-східний, доля яких складалася у подальшому по-різному.

У південно-західній частині Русі найбільш спустошеними виявилися Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, Новгород-Сіверщина, меншою мірою – Галицько-Волинське князівство. Скориставшись значним ослабленням цього регіону колись могутньої держави, войовничі сусіди (Литва, Польща та ін.) вдалися до реалізації своїх експансіоністських задумів, внаслідок чого під кінець XIV ст. означна територія була включена до Великого князівства Литовського і частково Польщі.

Литовці, які порівняно пізно вийшли на європейську політичну сцену і знаходились у той час на дещо нижчому рівні суспільного розвитку, ніж Польща і Русь, були зацікавлені у використанні потенційних можливостей руських князівств аби протистояти натиску німецьких рицарів-хрестоносців. Населення руських земель також не заперечувало попервах проти появи сильної центральної влади (за Миндовга чи Гедиміна), яка змогла б захистити від монгольських орд. Така взаємозацікавленість, а також те, що литовські князі загалом забезпечували широку автономію новим підданам, більше того – використовували їх мову, правові норми тощо, обумовили тривале мирне співіснування різних етнічних

¹ Памятники... XIII век. С. 149.

спільностей. Проте порозуміння між литовцями та населенням південних регіонів мало ситуативний характер і з часом виявилися конфліктні зони у їх стосунках, а унії Литви з Польщею 1385, 1413 рр. тягли за собою покатоличення краю та наступ на права і традиції мешканців руських територій. Напруження між двома частинами Великого князівства Литовського у XV ст. досягло відвертого протистояння у період короткого правління бунтівливого князя Свидригайла.

Суперечливий процес зближення Литви і Польщі завершився Люблінською унією 1569 р., згідно з якою обидві країни об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту. Українське населення, за умовами унії, переходило під юрисдикцію Польщі; з того часу почалось інтенсивне насадження в Україні її системи управління, політичних і господарських відносин, віросповідання (католицизму), польської мови, освітніх закладів і т.д. Асиміляційні тенденції особливо заторкнули верхні прошарки українського суспільства, нижчі ж верстви потрапили під соціально-економічний і релігійний гніт польської шляхти і духовенства. У такій ситуації українці всіляко намагалися відстояти для себе певні автономні права (станові, управлінські, конфесійні та ін.), зберегти свою національну самобутність. Оскільки ці очікування не були у прийнятному обсязі задоволені, з часом визріли передумови для національно-визвольної війни середини XVII ст. З XVI ст. провідною силою у захисті інтересів українського народу стало козацтво, найяскравішим уособленням якого була Запорозька Січ.

Північно-Східна і Північно-Західна Русь розвивалася дещо інакше. Природно-географічні особливості зумовили її меншу доступність для монгольських загонів і, отже, порівняно більшу можливість відродження нормального плину життя. Три важливих завдання вирішували володимиро-суздальські (потім московські) великі князі: повалення монгольського панування, подолання сепаратизму удільних князів та створення могутньої централізованої держави. Вони були тісно пов'язані між собою, а тому вирішити їх у тих історичних умовах можна було лише в комплексі, що й надало тим завданням надзвичайної складності й вимагало від московських правителів неабияких політичних і дипломатичних здібностей. Внаслідок історичної перемоги на Куликовському полі (1380 р.) Московська держава позбулася принизливої залежності від монголів, хоч формально вона була остаточно ліквідована століттям пізніше. Литовський князь Ольгерд битвою на р. Сині Води (1362 р.) також покінчив із владними претензіями Орди, але загроза монгольських, пізніше – татарських нападів залишалася актуальною ще не одну сотню років.

Різні долі спіткали південно-західну і північно-східну гілку династії Рюриковичів. Якщо перша, в силу різних причин, втрачала свою керівну роль у суспільстві й поступово «розчинялась» в іноземному аристократичному середовищі, то друга – в особі московських, тверських, рязанських князів, незважаючи на домагання литовських князів перебрати на себе роль збирачів «київської спадщини», – суперничала між собою у пошуках нагомих аргументів на користь права очолити північно-східний князівський синкліт. Врешті-решт прийшло усвідомлення того, що відновлення старої системи старійшинства не спроможне приборкати амбіції удільних володарів та дійсно об'єднати країну («Русь») у цілісний політичний організм, здатний скинути монгольське ярмо. Внаслідок цього почав формуватися новий погляд на владу та її верховного носія, в якому можна розрізнити риси майбутньої самодержавної монархії. Історичні обставини так склалися, що боротьба за незалежність і становлення самодержавної влади співпали у часі, а повновладдя московського великого князя (пізніше – царя) перетворилося на запоруку успішного завершення визвольних зусиль всього народу.

Отже, південно-західні землі Київської Русі з середини XIII ст. на декілька століть втратили державну самостійність та можливість органічно розвиватися на власній основі. Проте, входячи до складу кількох європейських держав, мали змогу долучитися до надбань передової цивілізації. Північно-східні території спромоглися самоорганізуватися, власними силами вибороти свободу від монгольської зверхності, вибудувати нові засади суспільного й державного існування, однак через надто складні міждержавні й міжконфесійні стосунки із західними сусідами (нерідко відверто ворожі) опинилися на узбіччі тогочасної європейської цивілізації. Принципи соціального розвитку Північно-Східної Русі до початку XVIII ст. спиралися на архаїчні візантійські зразки.

Вказані відмінності створювали досить різні умови для розвитку суспільної думки, для сприйняття та оцінки навколишньої дійсності.

Глава 1. Властивості соціальної самосвідомості в Русі-Україні

- ⊙ Соціальна й духовна атмосфера (українські землі у складі Литви і Речі Посполитої)
- ⊙ Діяльність братств
- ⊙ Полеміка з уніатами й католиками
- ⊙ Консерватизм І. Вишенського
- ⊙ Ренесансно-гуманістична течія

Історичні обставини

Процес формування української народності відбувався у несприятливих історичних умовах, коли великий уламок давньоруського суспільства був відокремлений від цілого, від звичних традицій, комплексу проблем та способів їх осмислення й вирішення.

Тому не дивно, що впродовж XIV – XV ст. ми спостерігаємо певний антракт в розвитку оригінальної суспільної думки, появі помітних літературно-публіцистичних творів, автори яких зосереджувалися б на обговоренні актуальних проблем народного життя. Справа в тому, що природний рух суспільної думки живиться соками власного соціального середовища. Порушення вказаного зв'язку, особливо в середні віки, позбавляло суспільну думку дуже необхідного їй підґрунтя. Княжі двори тоді являли собою осередки, так би мовити, сакралізованої влади і визнані центри прийняття найважливіших рішень. Вони були монголами зруйновані, багато князів загинуло, а ті, що врятувалися, вже не мали колишніх повноважень. Населення ж змушувалось виживати на власний розсуд та коритися чужій владі. О. Русина, на нашу думку, не перебільшувала, коли писала: «...наслідки Батієвої навали не обмежились колосальними людськими і матеріальними втратами. Йшлося про епохальну подію-катастрофу, що на кілька століть уповільнила плин історичного процесу в регіоні»². Можна додати – не лише уповільнила, але й деформувала. Що ж стосується суспільної думки, то вона втрачала найважливіший стимул свого існування: виражати інтереси свого народу і впливати на політику *своєї* влади. Слід погодитися із М. Возняком, що

² Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. С. 24.

відносно XIII – XIV ст. можна говорити про «занепад літератури через татарське лихоліття»³.

Які ж зміни сталися в системі владних відносин у Південно-Західній Русі в XIV ст.? Невдовзі після приєднання (Д. Дорошенко вважав за можливе говорити про «окупацію»⁴) руських земель до Литви її правителі посадили на давньоруські княжі столи представників своєї династії Гедиміновичів, включаючи й колишню столицю Київ, де утвердився Володимир Ольгердович. Нові князі хрестилися, одружувалися на руських княжнах, зближались з місцевою знаттю, переймалися з останньою територіальними турботами, а тому вони, зазначала Н. Яковенко, не сприймалися як зовсім чужі, тим більш, що в становищі корінного населення ще не настали принципи зрушення⁵. Однак Рюриковичі позбулися права управління «отчинами», їх місце заступили можновладці-іноземці і ця узурпація не пройшла зовсім безболісно та не помічено. А з приходом до влади у Великому князівстві Литовському Вітовта (1392 – 1430) сувора машина централізації зламала попередню напівудільну систему разом із автономними правами тих «уділів». Колишніх володарів заступили або лояльні до Вітовта князі, або його намісники. Дратуючим фактором для руської знаті був також католицький склад литовського великокнязівського двору. Після смерті Вітовта його наступником став Свидригайло (1430 – 1432), який підтримував православних і оточив себе знатними русинами. Проте правління Свидригайла було нетривалим, хоч його наслідком стало повернення частині Русі удільного статусу (втративши великокнязівський престол, Свидригайло отримав у володіння Волинь, а Олелько, син Володимира Ольгердовича, Київську землю). Участь русинів у війні Свидригайла з польським королем Ягайлом за Поділля принесло свої певні плоди. Саме з часів його недовгого правління бере початок тенденція, як вважає І. Шевченко, до політичної самостійності руської землі.

Однак «княжа верхівка Русі-України, остаточно втративши шанс утвердитися біля віленського керма влади, фактично самоусувається від претензій на помітну роль у політичному житті»⁶, переключивши свою увагу на суто внутрішні справи. До того ж, централізація набирала обертів, литовські правлячі кола не бажали миритися з екстериторіальністю

¹ *Повник М.С.* Історія української літератури: У 2 т. – Львів: Світ, 1992. Т. 1. С. 253.

⁴ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України: У 2 т. – К.: Глобус, 1991. Т. 1. С. 102-103.

³ *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997 (с. 9)

⁶ *Яковенко Н.М.* Нарис... С. 95.

Волині та Київської землі, хотіли бачити в них рядові провінції Литовського князівства. І от уже на початку 1470-х років особливий статус втратила Київська земля. Подальші спроби відновити осібність Русі у складі Великого князівства Литовського (зокрема, невдале повстання М. Глинського у 1508 р.) не зупинили централізаторського наступу Вільно. Через те руська знать вдалася до іншої тактики – закріплює за собою посади місцевого управління (намісників, воєвод тощо), але то вже була не та влада...

У Галичині та Поділлі, що входили до Королівства Польського, також відбувався процес централізації влади, а тому на них розповсюджувалася польська політико-адміністративна система. Колишні давньоруські панівні кола змушені були інтегруватися до польської правлячої верстви, переходити у католицтво, опанувувати польську та латинську мови і т.ін.

До польського шляхетського стану дещо нижчого рангу вливалися і представники руських служилих родин, що склали частину збройних сил королівства. Були визнані їх майнові права, а інкорпорація до шляхетських кіл відкрила можливість брати участь у політичному житті, бути причетними до сеймикових зібрань та прийняття рішень. Хоч пересічні шляхтичі руського походження, звісно, не мали того впливу, що їх вельможні земляки. «Завдяки участі у сеймиковому житті, – зауважила Н. Яковенко, – рядовий шляхтич, навіть коли він був тільки власником виборчого голосу, прилучався до категорій політичного мислення, до обговорення проблем державного устрою, політики, права. Це давало інтелектуальний досвід незмірно ширший, ніж сфера інтересів власного закутка»⁷. Дрібні руські шляхтичі не могли обіймати виборних посад, не кажучи вже про високі (вони, як відомо, вимагали відмови від національної самобутності), а тому продовжували дотримуватися традиційних звичаїв, способу життя, обрядів, віри.

Те, що відбувалося у Литві і Польщі в політичній сфері, відображало загальноєвропейський процес формування національних централізованих держав. Йшла жорстока боротьба між правлячими «домами» за той чи інший регіон, місто, село, які по декілька разів переходили з рук у руки, пересувалися кордони, укладалися між державами договори про взаємодопомогу в разі ворожого нападу (або навпаки – про напад на володіння підупалого сусіда) і т.д. У тих історичних обставинах зміцнення централізованої влади ставало запорукою державного виживання; чи дивно, в такому випадку, прагнення королівської влади

⁷ Там же. С. 81.

розповсюдити на новоприєднані території уніфіковану адміністративну систему і намагатися асимілювати їх населення? Подібна політика характерна і для пізніших абсолютських монархій. Такі поняття, як «автономія», «федерація», «право націй на самовизначення» тощо, не властиві середньовічній свідомості; вони стають надбанням прогресивної ліберально-демократичної думки в кінці XVIII – XIX ст., тобто в період становлення в Європі буржуазного типу цивілізації.

З ухваленням Люблінської унії 1569 р. і утворенням Речі Посполитої на українських землях відбулася адміністративна реформа: вони були поділені на 7 воєводств (Київське, Волинське, Брацлавське, Белзьке, Подільське, Чернігівське, Руське). Унійна ухвала на певний час залишала українцям деякі елементи їх самобутності, зокрема особливості судочинства (Литовські статuti)⁸, мову і т.п. У той же час зменшувались повноваження української аристократії, її доступ до вищих урядових посад, натомість зростала політична вага урядовців Корони (воєвод, каштелянів та ін.); регіональний авторитет потужних українських княжих родів (Острозьких, Вишневецьких, Ружинських, Сангушків, Заславських, Чарторийських та ін.) залишався, втім, відчутним, як і їх вплив на настрої місцевої шляхти.

Якщо ж підсумувати реформи, проведені на українських землях польською владою, то вони спрямовувались, за словами Д. Дорошенка, на «політичне зближення української шляхти й панів із польськими вищими верствами й одкривало широкий шлях польським впливам в усіх ділянках життя»⁹.

Цей польський вплив на українське життя був неоднозначним і мав як негативний, так і позитивний боки. До першого слід віднести соціально-економічні утиски стосовно українського селянства та міщанства, захоплення магнатами і польською шляхтою великих земельних володінь в Україні, покріпачення українських хліборобів, все дужчий процес покатоличення й ополячення, підкріплений набором різноманітних привілеїв, головним чином для української знаті, наступ на православну церкву з нав'язуванням унії і т.п. До цього слід додати ще й те, що польська демократія була «становою, шляхетською» демократією, тому всі складові цього політичного інституту (громадські й політичні права, народне представництво, суверенність народу, виборні процедури т. ін.),

⁸ Білоруські історики називають Литовські Статuti «першими європейськими конституціями» (Мальдис А. Корень и крона истории // Беларусь сегодня. 2007. № 183. 28 сентября 2007 р.).

⁹ Дорошенко Д. І. Нарис... Т. 1. С. 138.

опановувані польською та українською громадськістю, набували досить специфічного забарвлення. На відміну від даної специфіки, у Франції, Англії, Італії і т.д. в надрах феодального суспільства також виникали представницькі органи, але вони ставали всестановими установами, які, з одного боку, стримували владні амбіції короля й аристократів, а з іншого змушували уряд працювати з урахуванням інтересів та потреб всіх станів, верств, груп без виключення.

У Західній Європі королівська влада, крім того, спираючись на підтримку «третього стану», протистояла політично корисливим зазіханням аристократії. Однак у Речі Посполитій магнати спромоглися значно обмежити повноваження короля і фактично керувати державними справами з точки зору запитів шляхетства, не зважаючи на потреби інших станів. Отже, демократичним суспільно-політичний устрій Польщі може бути названим значною мірою з формальних ознак. Логіка такої політичної схеми не могла не призвести до анархічних форм сеймової боротьби між різними шляхетськими угрупованнями, що не відчували ніяких гальм й противаг. На жаль, політичний анархізм надто легко передався українській верхівці, як і нехтування інтересами інших верств населення, й спричинився до чималої кількості потрясінь і заворушень в історії України.

Щодо іншого, позитивного, боку польського впливу на Україну, то слід відзначити насамперед ту обставину, що Польща у XVI – першій половині XVII ст. докладала немало зусиль стосовно модернізації всіх сфер суспільного життя за європейським зразком (забезпечення громадських прав, магдебурзьке право, самоврядування і т.п.). Поступово до цих надбань долучилися окремі верстви українського громадянства, але становище українців у польському середовищі було достатньо двоїтим: «Політична культура та інтелектуальні засади, – пише сучасний польський вчений, – об'єднували їх з Польщею та Європою; Церква, традиції, а також художні смаки зв'язували із православним Сходом»¹⁰. Ми зупинимось лише на інтелектуальних, або ширше – духовно-культурних, засадах.

Духовна культура Польщі в XVI – початку XVII ст., з деяким запізненням порівняно із Західною Європою, розвивалася під впливом могутнього ідейного руху, що отримав назву Відродження (Renaissance). Його поява була викликана кардинальними зрушеннями в житті європейських народів, пов'язаних із переходом від Середньовіччя до Нового часу, від феодального до буржуазного суспільного ладу.

¹⁰ Kamiński A.S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795. – Lublin, 2000. Str. 26.

Відродження обійняло собою початковий етап означеного переходу, чим пояснюється суперечливість та непослідовність його окремих проявів у природознавстві, філософії, літературі, політичних вченнях, морально-етичних переконаннях. Але ця незавершеність з лихвою перекривається суттєвою новизною висунутих та відповідно обґрунтованих поглядів на природу, суспільство і людину.

Фундаментальні ознаки ренесансного світогляду є такими: 1) реабілітація земного життя, яке ортодоксальні теологи тлумачили як споконвіку гріховний період людського існування; 2) утвердження точки зору про красу навколишнього світу і можливість створення на ньому сприятливих умов для матеріального достатку та всебічного розвитку особистості завдяки власній і вільній праці; 3) секуляризація духовної культури, перетворення принципів християнської етики у систему загальнолюдських цінностей; 4) послідовний гуманізм, захист прав і свобод громадян, оспівування краси людської душі і тіла, творчих здібностей особистості.

Великі представники епохи Відродження (Л. Валла, Л. до Вінчі, Микельанджело Буонарроті, П. делла Мірандола, Ф. Петрарка, Ф. Рабле, Рафаель Санті, Еразм Роттердамський, М. Сервантес, В. Шекспір та ін.) заклали надійну основу прогресивної ходи людства у майбутні століття.

Відродження в Польщі не одержало такого ж повнокровного вияву, як в Італії, Франції чи Німеччині, воно не проникло у народні глибини, обмежившись порівняно тонким шаром збіднілої й середньої шляхти та окремих представників міщанства. Причини того крилися в соціально-економічному відставанні Речі Посполитої від передових західноєвропейських країн, де швидко зміцнювався буржуазний уклад; гальмуючу роль грала й та обставина, що у Польщі не сформувався класичний абсолютистський образ правління й не перетворився на міжстанового посередника, а магнатсько-шляхетські кола визначали внутрішню політику королівства з точки зору власних корисливих пріоритетів. У таких умовах соціальна активність непривілейованих верств, перш за все міського населення, що у Західній Європі виступало провідником суспільного прогресу, пригнічувалась або експлуатувалась феодалами.

Разом з тим безперечно, що польська система освіти, книгодрукування, діяльність громадських (в т.ч. церковних) організацій, налагоджені контакти із зарубіжжям сприяли проникненню у масову свідомість, у тому чи іншому обсязі, новітніх світоглядних концепцій, що створювало ідеологічні передумови трансформації суспільного ладу.

Крім важливої роботи стосовно популяризації здобутків ренесансної думки, польські мислителі зробили у неї власний цінний внесок. Це насамперед геліоцентрична система М. Коперніка та його ідея про необхідність звільнення науки від теології; рішення А. Вишоватим проблеми розмежування повноважень розуму і віри; обґрунтування А. Фрич-Моджевським принципів буржуазно-правової держави; реформаційні уявлення «братів польських», які розхитували середньовічний світогляд, тощо. Все перераховане належить до теоретичних надбань європейського Відродження.

Після того, як у XV ст. спало монгольське ярмо зі східнослов'янських народів, їх західні сусіди виявили все більшу зацікавленість цією, майже невідомою для них, частиною континента. Частіше здійснюються подорожі на схід, дипломатичні візити, поїздки місіонерів, купців, ремісників, науковців (істориків, географів і т.д.). З праць Я. Длугоша, Г. Боплана, С. Герберштейна, М. Меховіти, італійських гуманістів Челіо Кальканіні та Енея Сільвія і багатьох інших західні європейці отримували перші відомості і про Україну. Зі свого боку, українці також розширювали власну обізнаність із життям європейців та їх культурою. Налагоджувались й особисті зв'язки: у 1470 р. до Польщі прибув італійський гуманіст Ф. Буонокорсі-Каллімах, купецький рід якого оселився там. Подальша діяльність Каллімаха пов'язана головним чином із Львовом і Галичиною, «що мало значення й для розвитку гуманізму та ренесансної культури на українській землі»¹¹. Ренесанс прийшов до Польщі та України в XVI ст., тобто тоді, коли він завершував свою натхненну ходу Західною Європою, коли ясно позначалися його кризові явища. Поступово згасав ентузіазм віри у життєдатність соціального ідеалу Відродження, бо саме життя нещадно доводило, що вкрай недостатньо розкрити Людині благородство і красу її природи та призначення на Землі. Існують багато інших факторів, які впливають на людську поведінку. Можна припустити, що зовсім не випадково на низхідній лінії Відродження з'явилася нова потужна течія – Реформація. Не в останню чергу вона виникла також внаслідок пошуку іншого суспільного ідеалу шляхом суттєвого переосмислення соціальної місії релігії та значення християнської етики як надійного регулятора повсякденного життя. Синтез ренесансних та реформаційних ідей, очевидно, становить специфічну рису українського Відродження XVI – початку XVII ст.

¹¹ *Наливайко Д.* Україна в рецепції західних гуманістів XV – XVI ст. // *Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст.* – К.: Наукова думка, 1993. С. 15.

Доба Відродження не залишила в Україні значних літературних творів. Лише укладення верхівкою православного духовенства унії з католицькою церквою на Брестському соборі у 1596 р. викликало потужний публіцистичний сплеск. Але суперечки спалахнули на тематично обмеженому полі – релігійному. До того ж часу ми маємо деякий цікавий матеріал, що зріс, однак, на «прикордонній смузі» української та польської культур. Загалом же до кінця XVI ст. історія суспільної думки (як – підкреслимо – української суспільної думки) належним чином не забезпечена джерелами. Цю наукову проблему узагальнила Н. Яковенко: «...наше середньовіччя, на відміну від загальноєвропейського, малозадокументоване (доба так званого масового документа почнеться з середини XVI ст.). Відтак у розпорядженні історика – лише інформація про зовнішнє плетиво подій, які оточували людину, і практично жодних відомостей про те, що вона сама при цьому думала»¹².

С. Єфремов у своїй відомій «Історії українського письменства» (1911 р.) так пояснював стан української думки впродовж литовсько-польської доби. У литовський період населення руських земель користувалося літературними надбаннями давньоруських часів, пізніше до них додалися перекладні популярні твори західноєвропейського походження, які (іноді у спрощеній формі) популяризували деякі ренесансні уявлення. Це рицарські та авантурні повісті, збірники новел («Великое зеркало», «О трех королях», «Книга о Таудале рицери», «О витезях с книг сербских...», «О семи мудрецах», «История о Петре Златых Ключей» та ін.), басні Езопа, «Метаморфози» Овідія, історичні хроніки Гваньїні, Флавія, Баронія та ін.

Ситуація кардинально змінилася в XV ст., у зв'язку із початком зближення Литви і Польщі та проникненням на українські землі католицької церкви: «Але поки життя не висунуло нагальної потреби обороняти свою національну індивідуальність, – писав С. Єфремов, – оригінальне письменство спить, традиційне «книжне почитаніє» й далі тихо та сонно справляє свою роботу, задовольняючи звичайну цікавість. І вже польський Drang nach Osten, що спотужнів надто по Люблінській унії, яка українські землі одірвала от Литви й зробила польськими провінціями, оживив приспані сили, зрушив їх на боротьбу й витворив дужий літературний рух на Україні. В другій половині XVI ст. вже не можна було пізнати колись сонну країну»¹³. До цілком слухних зауважень С. Єфремова необхідно додати і досить ймовірне припущення сучасного

¹² Яковенко Н.М. Нарис... С. 78.

¹³ Єфремов С.О. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. С. 113.

дослідника М. Котляра¹⁴ про те, що чимало пам'яток XIV – XV ст. до нас не дійшло через вкрай несприятливі зовнішні умови, зокрема постійні напади ворогів, грабежі, пожежі і т.п.

Важко не погодитись, проте, з тим, що у другій половині XVI – першій половині XVII ст. відбулася значна активізація суспільної думки українців. Головним стимулом відродження громадської свідомості став наступ польських реакційних кіл на права та свободи православної людності, а провідним завданням – збереження національної самобутності, захист соціальної справедливості та рівності.

Яскравим проявом нового етапу в українській історії стали братства як органи самоврядування певних громад¹⁵. Першорядне призначення цих братств полягало у тому, щоб вибороти хоч би якесь право самостійно розпоряджатися внутрішніми справами (господарськими, релігійними, освітніми, судовими тощо).

Самоврядування розглядалося як засіб опору дискримінаційному втручання у ці справи польської влади, місцевих магнатів, католицького духовенства.

Організаторами й членами братств були в основному міщани, оскільки українська шляхта в переважній більшості прагнула адаптуватися до інонаціонального середовища, а селянство підпадало тяжкому визиску польських землевласників. Міське населення України, достатньо освічене й найбільш активне в соціально-економічному відношенні, взяло на себе тягар ініціативи у відстоюванні автономного статусу власного народу у Речі Посполитій.

Перше братство виникло у Львові в 1586 р.; головна заслуга у його створенні належала Юркові Рогатинцю, Іванові Красовському, Леськові Малецькому, Стецькові Мороховському та іншим міщанам. Аби забезпечити собі належний рівень правомочності та певної незалежності від місцевих владоможців, організатори братства спромоглися переконати затвердити свій статут антиохійського патріарха Йоакима IV Дау, який на той час проїздив через Львів до Москви; через рік, у 1587 р., документи братства підписав новий константинопольський патріарх Єремія Транос. Братство з того часу вважало себе ставропігійним,

¹⁴ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1998. С. 226, 316.

¹⁵ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1966. С. 22 (далі сторінки вказані у тексті).

тобто підпорядкованим не місцевому єпископові (Гедеону Балабану), а безпосередньо патріархові, що зумовило визнання їх і київським митрополитом М. Рогозою. Приклад львівян підтримали інші українські регіони, і братства з'явилися в Рогатині, Бересті, Любліні, Луцьку, Києві тощо.

Один із напрямків діяльності братств – освіта й книгодрукування. У 80-х роках XVI ст. у Львові розпочав роботу всестановий навчальний заклад, у стінах якого функціонували школи декількох рівнів, у тому числі вищого. Заклад спирався на демократичні принципи організації навчального процесу, бо призначався «для научення дітем вшелякого стану», диференційована була й плата за навчання: «...убогих за простибог (безкоштовно. – А.Б.), а багатих за ровним датком», тобто в залежності від матеріального достатку.

Студенти-українці, що не перейшли у католицьку віру або в уніатство, не мали змоги в єзуїтських колегіях одержати вищу освіту, тому у братській школі приділялася велика увага запровадженню дисциплін вищої школи (наприклад, філософії, діалектики та ін.). Визначну роль у школі грали такі чудові педагоги, як «вчитель руський» Стефан Зизаній і вчитель грецької мови Арсен Еласонський. Викладалися, крім мов, сім «вільних мистецтв»: граматики, риторики, діалектики, арифметики, астрономії, геометрії, музики. Грецьку мову опановували за творами Езопа, Евріпіда, Демосфена, Піндара; латинську – Вергілія, Овідія, Горация. Доступними для учнів були й твори сучасників-гуманістів – Петрарки, Піко де Мірандоли та ін. (с.127-157). Удосконалюючи шкільну освіту, братчики, безумовно, прагнули протиставити національну освітню сферу польській, успішно боротися з ідеологічною експансією католицизму. Й тим самим забезпечити українській молоді рівні умови з їх польськими однолітками.

Свої повноваження братства розповсюдили як на світські, так і на церковні справи, звичайно, в межах власної території. Вони опікувались школами, лікарнями, допомогою сиротам та зубожілим членам, брали під захист ремісників і купців, що зазнавали відвертої дискримінації з боку польських цехів та магістратів. Так, на засіданні Львівського братства у серпні 1599 р. йшла мова про справу «катора ся точить о вольності всего народу руського за потисненнями урядов і цехов ремесл вшеляких от народу польського народові руському, облігуючися от всего братства своего іменем во всем одностайне, вірне, а неодступне до скончення права стояти, не щадячи маестностей, часу і самих себе, з каждым часом на каждую потребу тоє вишереченної добрим сумлінням своїм приректи здержати» (с.99).

Не довіряли члени братств і польським судовим установам, прагнучи розв'язувати всі міжособові конфлікти та суперечки самостійно. Братства також карали своїх членів за різні провини. «Навіть такого заслуженого братського діяча, як Юрко Рогатинець, – писав Я. Ісаєвич, – засудили до ув'язнення на вежі протягом доби і до штрафу (фунт воску) за неприхід на засідання, де обговорювалась важлива справа про «утиски великіє от ляхов» (с.64).

Ідеологічні уявлення членів братств позначені відчутним впливом реформаційної концепції. Братства перебрали на себе право розпорядження церковним майном і власністю, обирали та звільняли священників до єпископа включно, забороняли їм втручатися у громадське і культурне життя. Намагаючись не торкатися суто богословських питань, братчики, втім, радикально переглядали соціальну та світоглядну місію церкви: вони вважали, що можна не ходити до церков, що «посвята паски» на Великдень – то забобони, як і причастя, сповідь, «свячена вода» тощо. Найосвіченіші з них ставили собі за мету розібратися у теологічних догматах. Це викликало у деяких діячів церкви, м'яко кажучи, неприязну реакцію; львівський єпископ Гедеон Балабан так відповідав одному з допитливих братчиків: «Ти тільки-но виліз з гною, і вчився гною, яке ж тобі діло до писання?» (с.72). Таке зневажливе ставлення духовних проводирів до міщанської пастви, звісно, не додавало їм авторитету серед віруючих. Велику підозру викликали також чутки про якісь переговори православного єпископату з католиками щодо об'єднання церков.

А коли на Брестському соборі у 1596 р. унія була-таки укладена, братства стали до неї у непримиренну опозицію, вбачаючи у ній велику загрозу для українського народу. Уніатський митрополит Іпатій Потій залишив цікаве свідчення щодо цього протистояння; він заявляв, що головним супротивником унії є «не стан духовний..., а люд посполитий простий, ремесний, которий, покинувши ремесло своє (дратву, ножиці, й шило), а привлащивши собі вряд пастирський, письмом божим ширмують, ніцують, виворочають і на своє блюзнерськіє і хвальшивіє потвари оборочають, пастирей своїх власних соромотять, безчестять і потваряють» (с.73). Іпатій Потій, як бачимо, зафіксував також намагання братств переосмислювати канонічні положення православного віровчення, як це робили західні протестанти стосовно католицизму.

Коли у 1604 р. Іпатій Потій почав вимагати від львів'ян, в тому числі й братчиків, визнати унію, члени організації із зброєю у руках виступили проти спроби уніатів захопити кафедральний собор. У «*Навімах*», пам'ятці антикатолицької публіцистики XVII ст., «гостро критикувався порядок розгляду у сеймових судах українських звернень: в шляхетських

трибуналах» справу, «хоч могла ся би осудити за годину..., зволікають на кількодесят літ, отколь упадок і згуба церквам нашим ест...» (с.100).

Проблеми, які турбували українців у Речі Посполитій, відображені в інструкціях послам від братств на сейм. В одній з них, датованій 1609 р., говорилося (подається у викладі Я. Ісаєвича): «Послам наказували домагатись від короля привілею, щоб українців приймали в число міщан і до цехів за рекомендацією своїх старшин, добиватись, щоб у Львові українці мали «особноє право» – окреме самоврядування і суд, як у Кам'янці. Якщо б цього не вдалося досягти, то домагатися для українців хоч таких прав, якими користуються вірменські та єврейські ремісники й торгівці, зокрема, права мати «присуд свой руський» і «до присуду для ремесников цехов два»...». Наведені положення інструкції послам свідчать про економічні утиски, що їх зазнавали українські ремісники та торговці в Речі Посполитій. Не сподіваючись на позитивне вирішення своїх проблем сеймовим зібранням, братчики іронічно зазначали в кінці інструкції: коли жодні пропозиції не будуть прийняті, то просити хоч би листа з дозволом переселитися до Волощини. Я. Ісаєвич прокоментував це місце інструкції так: «Така кінцівка дуже знаменна. З неї видно, що братчики не сподівались успішного вирішення справи шляхетським сеймом і мали на увазі гнівно кинути у вічі ватажкові контрреформації познанському воєводі Гостомському гірку правду про те, що у Волощині, під владою «поганина» – султана, православних менше гноблять, ніж у християнській державі польського короля» (с.101). Подібних звернень до сейму українці писали багато.

До інструкції 1609 р., зокрема, був доданий проект промови до короля, що мав символічну назву «*Лямент альбо мова до короля єго милості*». З високим почуттям власної національної гідності автори декларували, що українці є корінним населенням Львова і тому їм боляче усвідомлювати приниження на рідній землі. Проект промови у формі відозви був видрукуваний у 1608 р. і, мабуть, справив належне враження на українську громадськість.

Активний захист братствами українського народу зумовив вступ до Київського братства у 1620 р. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного з усім Військом Запорозьким.

Поле діяльності братств у другій половині XVII – XVIII ст. поступово звужувалось, особливо це стосується політичних питань (лише Львівське братство намагалось зберегти залишки політичної зацікавленості), а на Лівобережжі вони взагалі займалися переважно побутовими та господарськими справами. Після того як Галичина потрапила під владу Австрійської монархії, декретом 1788 р. братства були ліквідовані. Та й

в цілому по Україні братства у XVIII ст. закінчували свою місію, поступаючись місцем, вже у XIX ст., громадам.

Оцінюючи історичну роль братств, слід підкреслити, як нам здається, декілька моментів. Безумовно, виступаючи проти покатоличення, а отже, і примусової асиміляції українського народу, братства суттєво допомогли пробудженню його національної самосвідомості. Якщо подивитись на широкий спектр діяльності цих «міщанських організацій» (Я. Ісаєвич) з точки зору соціальної історії, то можна вважати їх першим, достатньо успішним досвідом суспільно-політичної ініціативи «третього стану». Щоправда, він був спровокований національним гнобленням, а не виник природним шляхом з безпосередньо соціальних потреб і не був спрямованим головним чином на кардинальну заміну засад суспільного ладу, як це відбувалось у західноєвропейських країнах. Мабуть, тому братства не змогли еволюціонувати у відповідні організаційні та ідеологічні форми у XVIII – початку XIX ст. Понад те, у XVIII ст. позиції міщан у ряді братств слабшають, а у їх складі з'являються потомствениі шляхтичі (с.54-55). Пояснення цьому слід шукати у тому, що соціальні умови в Україні ще не давали змоги міщанству перетворитися на силу, яка здатна прискорити буржуазну модернізацію суспільства.

Крім братств, до реформаційної течії належали соцініани, які також відстоювали суверенність людського розуму, моральне самовдосконалення, виступали проти католицького й церковного засилля в суспільному житті. Видатним представником даного руху був *Юрій Немирич* (1612 – 1659) та представники його роду, що переселилися з Новгороду до Литви в XV ст. і стали тут найбільшими латифундистами. Вони заснували багато соцініанських громад в українських і польських містах. Ю. Немирич навчався в знаних закордонних університетах, був прихильником республіканської форми правління, федеративного устрою держави (як у Швейцарії). Йому притаманні релігійна толерантність, визнання громадянських прав і свобод, критика самодержавного ладу. На жаль, ці свої переконання Ю. Немирич не поставив на захист інтересів українського народу.

Полемічна література

Із середовища братств вийшло чимало авторів полемічних творів кінця XVI – початку XVII ст., спрямованих проти рішень Брестського собору 1596 р., які започаткували унію католицької та православної церков. Перш ніж розглянути основний зміст полемічної літератури, належить коротко викласти нові погляди на історичні витоки та мету об'єднання християнських церков – питання, що неодноразово ставило-

ся в прогресивній та консервативній думці XIII – XVI ст. Ця ідея жива й у наш час. Підтримку унії католицизму та православ'я виказували протягом століть різні політичні сили, нерідко з корисливих міркувань. Вигодою керувалися окремі римські папи, свідченням чого був відомий Ліонський собор 1274 р., на якому пропонувалося здійснити беззастережну підпорядкованість православної церкви Риму.

Що стосується прогресивної думки, то ренесансно-гуманістична ідеологія почала обґрунтовувати оновлений погляд на місію релігії й церкви у суспільстві, ядром якого була ідея «загальної релігії». Ця ідея «була одним з провідних і улюблених мотивів гуманістичних релігійно-філософських вчень. На думку Є. Гарена, вже наявне у Петрарки уявлення про «благочестиву філософію», що розумілася як «вчена релігія», підводило до думки про релігію як «фон і тон всього громадянського життя», думки, що складала одну з характерних констант гуманістичної культури від К. Салютаті до М. Фічіно. Слідом за цим утвердилася нова манера інтерпретувати універсалістську функцію християнства в історії людства. Фічінівська апологетика релігії була пов'язана з закликком до релігійного миру, в умовах якого найкращим чином може здійснитися «царство Святого Духа»¹⁶. Спроби довести доцільність «культу єдиного Бога» робилися одночасно як на заході Європи, так і на її сході (візантійський гуманіст Пліфон).

На думку М. Дмитрієва, творчість М. Фічіно й Т. Кампанелли переконує, що можна віднайти зв'язок між гуманістичними концепціями релігії та католицькими програмами об'єднання християнських церков. Переважна більшість дослідників радянської доби була прихильниками точки зору, що гуманістичні сподівання були чужі діячам католицької Контрреформації¹⁷. Однак М. Дмитрієв стверджував, що, гостро виступаючи проти протестантської «єресі», польські діячі Контрреформації намагалися наблизити католицьку церкву до вимог часу. «Контрреформація, – писав він, – вдихнула життя в старі культури святих і створила ряд нових, наповнила таїнства й обряди новим для віруючих змістом, пододала якоюсь мірою розрив між народним і церковним розумінням християнства, організувала регулярну проповідь, місіонерство і катехізацію, створила мережу шкіл і колегій, пристосувалася до нового інтелектуального та естетичного клімату, створеного культурою барокко, по-своєму відгукнулася на соціальні суперечності

¹⁶ Дмитрієв М. Про деякі шляхи проникнення гуманістичної ідеології в українську культуру кінця XVI – першої половини XVII ст. // Європейське Відродження... С. 115.

¹⁷ Наприклад, А.Х.Горфункель писав: «Подібне тлумачення християнства не мало нічого спільного з реальними цілями й інтересами воєвничої церкви епохи Контрреформації» (Цит. за: Дмитрієв М. Про деякі шляхи ... С. 116).

часу. Католицизм обновився і зміцнів у всіх ланках»¹⁸. Саме в цьому можна бачати одну з причин перемоги католицизму над Реформацією в Польщі.

В межах означеного тлумачення Контрреформації варто оцінювати й акт Брестської унії. Але ми зробимо велику помилку, якщо не візьмемо до уваги інші, важливіші сторони унії та її значення для долі українського населення Речі Посполитої. Польські політичні та церковні кола на практиці планували використати унію задля прискорення асиміляції «русинів», анексування їх території та власності. Подібна політична мета зробила для багатьох українців неприйнятною унію з усіма її як негативними, так і позитивними рисами.

З православної сторони одним із ідеологів унії з Римом був володимирський єпископ (згодом – митрополит) Іпатій Потій. Він вважав, що унія – із збереженням значних автономних прав східної церкви – допоможе нарешті подолати всеохоплюючу кризу в православній церкві, загасити еретичний (протестантський, а значить і протестантські тенденції в українських братствах) рух, підняти освіченість священників і пастви, наблизити церкву до школи і науки, виховати талановитих проповідників, зробити церкву виразницею й заступницею народних інтересів, вивести її з-під польської влади, тобто поставити в опозицію до останньої.

Тепер важко зрозуміти весь комплекс мотивів, що керував творцями унії – М. Рогозою, К. Терлецьким, І. Потієм, Г. Балабаном та іншими, але, безумовно, не останню роль відіграв намір пом'якшити протистояння двох церков у Речі Посполитій, полегшити процес інтеграції православного духовенства у відповідний стан нової держави, зайняти там гідне місце (або інакше – позбутися «приниженого становища», за виразом Д. Дорошенка).

Добре розуміючи негативне ставлення до католицької релігії широких верств української шляхти, дрібного духовенства, міщанства та селянства, ініціатори унії вирішили до певного часу діяти таємно. Років із п'ять йшла підготовка потрібних документів і в кінці 1594 р. остаточний варіант унійного акту запропонували польському королю й папському нунцію в Кракові. В ньому проголошувалась зверхність римського папи, згода на введення григоріанського календаря, збереження релігійних обрядів православної церкви, допускалися шлюби духовенства, уніатські єпископи ставали сенаторами та звільнялись від всіляких податків, а уніати допускалися до всіх державних посад нарівні з католиками¹⁹. У кінці 1595 р., перед Різдом, Терлецький і Потій у Римі представили папі Клименту VIII акт про унію, на

¹⁸ Дмитрів М. Про деякі шляхи ... С. 112.

¹⁹ Дорошенко Д. І. Нарис... Т. I. С. 181.

підставі якого і було проголошено возз'єднання православної та католицької церков.

Ще до затвердження унії у Ватикані про неї довідалася українська громадськість і князь К. Острозький, за словами Д. Дорошенка, «вдарив на гвалт». Ініціатори вирішили прискорити свою справу, а непослідовні її прибічники, такі як Г. Балабан, М. Копистенський та ін., злякавшись гострої суспільної реакції, відступилися від неї письмово, а їх заяви внесли до громадських книг. Протести проти унії приймалися на сеймиках Волинського, Київського, Брацлавського, Руського воєводств та в Литві, вони були оголошені на варшавському сеймі весною 1596 р. Оскільки ситуація набувала непередбаченого розвитку, королем вирішено було скликати православний собор у Бресті в кінці 1596 р. Своїх представників на нього прислали константинопольський («царгородський») та александрійський патріархи, прибули також представники духовенства з православного сходу, української шляхти, від усіх воєводств та ін.

Але рішучого бою не вийшло. Собор ще до початку своєї роботи розколовся: прибічники унії та її противники зібралися окремо, кожна сторона на свій особливий собор. Д. Дорошенко писав: «Обидві сторони уявляли собою справжні військові табори: навколо Берестя стояли гармати й обози. До збройного конфлікту не дійшло, але ж не дійшло й до ніякого порозуміння. Обидві сторони одлучили взаємно своїх противників від церкви й прокляли. Так стався розрив, й обидві сторони повели між собою завзяту боротьбу. Передовсім зав'язалася гаряча літературна полеміка між оборонцями й ворогами унії»²⁰.

Літературна полеміка на теоретичному рівні між католиками і православними розпочалась майже за 20 років до Брестського собору у зв'язку із виходом з друку трактата П. Скарги *«Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем»* (1577). Талановитий польський письменник вважав головною причиною злигоднів у Польщі розповсюджене серед населення різновір'я, до якого він відносив нарівні з протестантством і православ'я. Православ'я, на його думку, – то християнство, викривлене внаслідок відокремлення візантійської церкви з-під влади римського першосвященника. Скарга вказав і на серйозні вади православної церкви: її залежність від світської влади, неосвіченість духовенства, відсутність його авторитету у пастви, низький рівень проповідництва, духовної освіти й теологічної науки тощо. виправити вказані хиби можна, переко-нував Скарга, тільки в тому випадку, якщо «руська» церква повернеться

²⁰ Там же. С. 183.

в лоно західного віровчення. Зробити це реально, тому що названі церкви розділяє не віра (вона єдина), а лише обряди та ритуали.

Недоліком православної, «руської» церкви Скарга називав те, що росіяни та українці були відлучені від грецької й латинської мов, які виступали спільними для всієї Європи мовами науки та освіченості: «Тому людина, що володіє тільки однією слов'янською мовою, ніколи не може бути вченим...»²¹.

Трактат П. Скарги був теоретичним подразником української суспільної думки, в той час як рішення римського папи Григорія XIII про запровадження нового, григоріанського календаря (1582 р.) стало її практичним збудником. Тверді заперечення і проти закликів до об'єднання двох церковних організацій, і проти доцільності заміни календарної системи висунули ректор Острозької академії *Герасим Смотрицький* («Ключ царства небесного», 1587) та член Острозького вченого гуртка *Василь Суразький* («Про єдину істинну православну віру», 1588).

Але справжній запальний характер полеміка набула після 1596 р. Той же Скарга одразу ж видав брошуру «*Описание и оборона собору руского берестейского*», де він з уніатських позицій виклав хід собору та спростував закиди православних критиків унії.

Грунтовною відповіддю Скарзі та всім прихильникам унії був «*Апокрисис албо Отповедь на книжки о соборе Берестейском*» *Христофора Филалета* (1597). Автор (ним був близький до Острозького гуртка шляхтич, королівський секретар Мартин Броневський), людина освічена й ерудована (він посилається на 60 творів видатних мислителів), докладно розбирає всі аргументи противників і за допомогою великої кількості фактичного матеріалу, в тому числі історичного, демонструє їх безпідставність. Викладаючи події собору, Броневський затаврував дії київського митрополита та інших владик, причетних до унії, які раніше присягали, що не мають до таких намірів жодного відношення. Він, за деякими даними, був учасником Брестського собору, мав тісні стосунки з кн. К. Острозьким, на кошти якого й видав «Апокрисис».

Приділяючи належну увагу обґрунтуванню переваг православної віри, Броневський, сам – протестант, спеціально підкреслював, що, на відміну від «монархізму» римського папи, в православних громадах Речі Посполитої поступово утверджується ідея народоправства, ідея демократичної церкви, яка не прийшла до смаку й православному кліру. Броневський не погоджувався із Скаргою, що миряни не мають

²¹ Цит. за: *Замалеєв А.Ф., Зоц В.А.* Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XIV – первая треть XVII в.). – К.: Либідь, 1990. С. 126.

права брати участь у церковних соборах. У Броневського відчутна досить сильна ренесансна тенденція секуляризації тих сфер громадського життя, які раніше незаперечно підлягали повновладдю церковного керівництва. Помітні у його творі протестантські нотки: «Проти автократично-монархічних тенденцій Броневський ставить право світських людей самим порядкувати в своїй вірі, і тут можна вбачати в перспективі й протест загальний проти оцерковлення всього життя, проти... безмежної теократії»²². У цих думках письменника-полеміста можна легко запримітити вплив братських уявлень.

Містив твір Броневського й надзвичайно важливе пророцтво, звернене до польської шляхти: нехтування правами та вольностями українців може обернутися загрозою для самої Речі Посполитої. «Дальша історія Польщі, – підкреслював С. Єфремов, – наочно довела, скільки правди було в пересторозі Броневського і як високо взагалі в своїх міркуваннях піднісся цей ворог усякого деспотизму й нетерпимості, на які безнадійно вже тоді занедужало було польське громадянство. Пророкування розумного публіциста і вдумливого громадянина од слова до слова справдилося, – дарма що книга стояла над своїм віком та розумінням сучасників саме в найглибшій своїй частині»²³. Цікаво, що М. Броневський присвятив свою книгу канцлерові Замойському, наче, зауважив М. Возняк, у відплату Скарзі, який свій трактат 1577 р. присвятив кн. К. Острозькому.

Одним з найвизначніших полемічних протиуніатських творів початку XVII ст. був «Тренос» *Мелетія Смотрицького* (1578 – 1633), сина Герасима Смотрицького, ректора Острозької академії. Православну церкву в Україні автор з неабияким літературним хистом виводить в образі матері, яка плаче та страждає через те, що від неї відвернулися її сини. Мабуть, найкраще передав поетичну тональність, трагічний ліризм «Треносу», невитравне враження його на читачів С. Єфремов, а тому дозволимо собі розлогу цитату: «Глибоким ліризмом і поезією, щирим пафосом гніву й обурення повіває на вас із сторінок цього натхненного голосіння, справжній, не вдаваний плач над лихоліттям у рідному краю витискав такі ж нелицемерні сльози й з очей читача-прихильника, а полемічні стріли та сатиричні екскурси ранили глибоко ворога і супротивника. Особливою відзначаються красою й силою два перші розділи, прибрані в форму промов од православної церкви до своїх дітей. «Горе мені бідній, – мовить церква, – горе нещасній, пограбованій, усього добра позбавленій, обдертій, щоб голим тілом соромотно світити!

²² Єфремов С.О. Історія... С. 123.

²³ Там же. С. 124.

Мої руки в кайданах, на шиї ярмо, на ногах заліза, ланцюг круг стану, двосічний меч над головою, під ногами безодня, вогонь навколо негасимий, звідусіль плач та острах та гонитва люта. Смерть женеться за мною по містах і в селах, смерть стереже на ланах і в дібровах, по горах і долинах земних. Ніде не знайду собі упокою, ні безпечного пристановища. День мій серед мук, ніч серед плачу минають та стогону. Влітку спека мене знесилоє, взимку мороз лютий побиває»... І це тим тяжче, що згадки подають інший образ минулого. «Була колись я красна і багата – нині ж скалічена і вбога. Була колись на весь світ царицею, а нині всі мене потріпують. Усе живуще, народи і люди з усього світу, збирайтеся й послухайте мови моєї. Дізнайтесь, чим я була, і великим дивом здивуйтеся. Нині глум людям – була я прекрасна, мов зірниця на сході, як місяць гарна, одиначка у ньеньки моєї, чиста, мов голубка, людям і янголам навдивовижу». З чого ж сталося таке лихо? Ні з чого, тільки з великої зради»²⁴. Велике враження справив «Тренос» М. Смотрицького на весь православний світ, передусім на Україну та Білорусію, де уніати поводитися значно наступальніше.

Головними винуватцями кризового стану православної церкви, за М. Смотрицьким, були священики, які, керуючись корисливими міркуваннями, занехаяли свої святі обов'язки і перед Богом, і перед віруючими. «О, злочинці, а не вчителі, – кидав він на їх адресу грізні слова, – о, кроти, а не лампи, розпусники, а не пастирі, єпискоти, а не єпископи»²⁵. У свою чергу шляхту він звинувачував у безжалісному пригніченні трударів, а його стріли націлювались передусім у гордовите польське панство.

Аби уникнути переслідувань, Смотрицький видав свій твір під псевдонімом Теофіл Ортолог. З типографії Віленського братства «Тренос» швидко розійшовся по Україні та Білорусії, дійшов він до Москви і Константинополя. Польський король своїм указом заборонив книжку, а її передрук карався штрафом у 5 тис. золотих червінців. Православні люди високо цінували «Тренос», його передавали дітям у спадок, навіть заповідали покласти із собою у домовину. Незважаючи на псевдонім, у народі знали справжнього автора, але на слідстві ніхто його не назвав.

Було б дивним, якщо б католицький табір залишив «Тренос» без відповіді. П. Скарга з нею не забарився, у тому ж 1610 р. надрукувавши свою «Пересторогу», де називав Ортолога єретиком, прийнятим про-

²⁴ Там же. С. 126; уніати, кепкував Смотрицький, доказують, що «хрін з медом смачний».

²⁵ *Замалеев А. Ф., Зоц В. А.* Отечественные мыслители... С. 137.

тестантським духом, державним зрадником, що співчував польському ворові – Московщині.

Проти Смотрицького виступив і Лев Кревза із книгою «Оборона церковної єдності», в якій доводив користь унії для поправки стану православної церкви, що занепадала: навіть Києво-Печерський монастир, за його словами, спустів, його мури валилися, а територія позаростала кропивою.

Відгуком на виступи Скарги, Кревзи та інших католицьких публіцистів стала славнозвісна «Палінодія» (1621) *Захарії Копистенського*, випускника Львівської братської школи. У надто великому рукописі (444 сторінки) автор вказував на незаконність Брестської унії, боронив православну церкву, звинувачував владно-католицький табір у гоніннях на авторів протиуніатських видань, православних людей взагалі. Як вчений, Копистенський аргументує свої тези великою кількістю посилань на авторитетні джерела (праці істориків, хроністів, літописи, життя святих, біблійні тексти, «Києво-Печерський патерик» і т.п.). Докладно він висвітлює історію християнської, в тому числі православної, церкви, уникає упередженості, дошукуючись об'єктивної правди. Озброєний добрим знанням фактів, Копистенський доводить, що у Туреччині православні почувають себе вільнішими, ніж у Польщі, де у них відбирають церкви, переслідують, утискають, змушуючи відправляти богослужіння просто неба. У «Палінодії» вміщено сеймову промову старости з Вишні й Мостиська Івана Щасного Гербурта, який говорив, що багато шкодить Польщі той, хто ламає злагоду між її народами. Копистенський застерігав поляків, що вони самі готують для Речі Посполитої нещасливе майбутнє.

Копистенський був блискучим полемістом; він пересипає текст влучними приповідками: «огня у воді шукати», «так щаститься йому, як голому в кропиві», «не все те Перун, що з Риму гримить», «щоб України не було на Україні» тощо.

Відважними борцями з унією та войовничими єзуїтами були талановиті проповідники *Стефан* і *Лаврентій Зизанії*, які розпочинали свою діяльність вчителями відомої Львівської братської школи.

Тісний зв'язок між протестом проти унії та покатоличення й викриттям соціального гніту, який встановили на українській землі магнати-землевласники, – одна з важливих тем полемічної літератури кінця XVI – першої третини XVII ст. Талановито розкрив її

Релігійний
мислитель
Іван Вишенський

яскравий мислитель і богослов *Іван Вишенський* (бл.1550 – бл.1620), в творіннях якого виявився народний погляд на таку болючу проблему того періоду, як соціальна та національна несправедливість.

Народився І. Вишенський у галицькому містечку Судова Вишня, поблизу Перемишля, вчився в Острозькій академії, а пізніше переселився на Афон – знаменитий центр православного чернецтва, прийняв там постриг й зачинився у печері. Дистанціювавшись від земного світу, Вишенський, однак, намагався слідкувати за тим, що діється на його поневоленій батьківщині. А коли він довідався «со удивлением великим и ужасом» про Брестську унію, то мимоволі вийшов із стану аскетичної відчуженості та виступив на захист віри батьків і духовних потреб земляків, підготувавши трактат проти П. Скарги «*Зачатка мудрого латынника з глупым русином*» (1608 – 1609), в якому, зокрема, заявив, що слов'янська мова цурається «поганських наук блядословия» і тільки завдяки їй руський рід пізнав Бога, бо, на відміну від латині, краще розкриває «правду евангельскую».

У 1605 р. Вишенський побував у Львові, зустрівся з членами місцевого братства і спробував переконати їх, що тільки містико-аскетична програма здатна суттєво оновити життя та церкву русинів. Очікуваного розуміння він не знайшов, його погляди піддали критиці волинський проповідник Віталій і «пан Юрко» (очевидно, Юрій Рогатинець). Вишенський залишив Львов, але його наздогнав надісланий звітти лист «пана Юрка», де той пропонував Вишенському не йти у «пустиню» шукати спасіння, натомість залишитись з людьми й наполегливо працювати заради їх просвіти. Оскільки Ю. Рогатинець тоді був хворий, Вишенський не хотів його зайвий раз турбувати і надіслав свою відповідь через знайому «старицю» Домнікію. В «*Посланні до Домнікії*» (1605) Вишенський зазначив, що закиди на його адресу львів'ян несправедливі, бо чернечий подвиг здійснюється саме в ім'я спасіння людей, і він пішов «законним слідом святих отців». Крім того, Вишенський категорично не сприйняв того факту, що у братських школах викладають «латинські мудровани», а учні «трудитися в церкві не хочют, толко комедии строят и играют», бо «есть так сладкая латинской прелести трава...»²⁶. Згадка про траву не випадкова: учнів шкіл братства Вишенський порівняв з кінями, які після молоді траву не дуже охочі до вівса справжньої богословської науки.

Перу Вишенського належить «*Книжка*»²⁷ (1599-1600), де він докладно виклав своє розуміння основ справжньої, не викривленої християнської

²⁶ Українська література XIV – XVI ст. – К., 1988. С. 368-375.

²⁷ Там же. С. 306-368; *Вишенський І.* Твори. – К.: Державне вид-во художньої літератури, 1959. С. 78 та далі.

віри. «Вместо зас смирення, простоты и нищеты гордост, хитрост, матлярство (шахрайство. – А.Б.) и лихоимство владеет, – писав він. – Вместо зас суду и правды несправедливорост, лож, кривда, прехитреня, препрене (суперечка. – А.Б.), потвар (наклеп. – А.Б.), лицемерие, лест и квалт антихристов владеет. Вместо зас веры, и надежды, и любви безверство, отчаяние, ненавист, завист и мерзост владеет. Вместо зас целомудреного жития конечное вшетеченство, плюгавство и нечистота скверная владеет.

Покайтесь убо все жители тоя (тобто Речі Посполитої. – А.Б.) земли! Покайтесь, да не погибнете двоякою погибелию, и вечною и дочасною, от скорого гнева божия нагло!». Навіть пани, особливо польські, «над бога богами вышшими над своими поручными поддаными ся починили и над творца...»²⁸, довели людей до таких злиднів, що вони «шеляга не мають», аби купити солі, хліба чи якоїсь «сермяжки».

Безжалісно затаврував він те православне духовенство, яке «забігло на покої латинські», а також архімандритів та ігуменів, «которые монастыре позапустевали и фолварки себе з мест святых починили, и сами толко з слуговинами и приятелями ся в них телесне и скотски переходывають, на местах святых лежачи, гроше збирають, ...розкош свою поганскую исполняют». І в той же час простий люд називають «хлопами», зневажають: «Добре, нехай будет хлоп, кожемяка, седелник и швец, але воспомянете, як брат вам ровний во всем ест»²⁹.

Вишенський був переконаний, що викорінити все зло на землі спроможне лише повернення людей до суворих заповітів раннього християнства, бо сучасне життя сповнене гріхами, неправдами, гонитвою за земними благами («Писание до всіх у Лядській землі...», 1590-і рр.), а істинним шляхом у царство небесне люди зневажили.

Суворі докори, що їх кидав Вишенський на адресу всіх, хто жив у «лядській землі», він формулював на основі вимог християнської етики, заповітів Христа та повчань «отців церкви». Однак пафос його творів виходив за межі релігійної доктрини і набував гостро соціального звучання. Поглядам Вишенського притаманні окремі елементи програми західноєвропейської Реформації (недовіра до священства, заклики віднайти божественну істину власною душею, наполегливо працювати над моральним самовдосконаленням тощо)³⁰, але вони, будучи пород-

²⁸ Українська література... С. 334.

²⁹ Там же. С. 335, 353; ця ж тема звучить у посланні «К утекишим от православной веры епископам».

³⁰ Вишенский И. Сочинения. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. С. 60-75.

женням принципово іншої соціокультурної атмосфери, виконували й іншу соціальну місію. Ця місія полягала у відстоюванні традиційних засад давньоруської православної церкви та чистоти вітчизняної віри минулих часів. Вишенський наполягав на індивідуальній відповідальності людини перед Богом. І. Вишенський, писала Я. Стратій, «належав до тієї течії духовної культури України кінця XVI – початку XVII ст., що відзначалася особливою схильністю до збереження православних традицій Київської Русі, до обстоювання максимальної замкнутості української культури у вузьких давньоруських рамках, повним неприйняттям жодних інокультурних впливів. Ключем до розуміння процесу формування цієї течії, а також причин набуття нею загостреної демократичної спрямованості та виникнення у її межах реформаційних ідей, наслідком яких, як це не дивно на перший погляд, була не реформа церкви, а зміцнення православ'я, є соціокультурний контекст, у якому вона розвивалася. Останній же визначався боротьбою народу за свої права і незалежність, за виживання національної культури, конфліктом між західним і східним християнством, зіткненням у процесі становлення й оновлення різних теологічних систем»³¹. Для означеної течії духовної культури України концептуальним осердям, на відміну від європейської Реформації (зокрема, протестантизму), було протиставлення Бога і світу, а тому чужою була ідея удосконалення земної дійсності на її власних засадах.

Світогляд Вишенського буде осягнуто глибше, якщо проаналізувати його в площині проблеми «слово й мовчання», яка в середньовічній культурі означала різні типи відношення до реальності. «З одного боку, найглибше благоговіння «словесных овец» перед «учением книжным», віра у його чи не деміургову роль, прикладів чому немало у давньоруській культурі. З іншої – євангельське заперечення «книжников и фарисеев», які «говорят, и не делают» (Мф. 23,3), осуд «суемудрия», не пов'язаного з життєвою метою спасіння, вчення про те, що «буква убивает, а дух животворит» (2 Кор. 3,6)». Ісіхазм (релігійна течія, що прийшла в Україну з Візантії, а на Афоні й знаходився Вишенський) проповідував незбагненність людським розумом божества і можливість наблизитись до його розуміння не словом, а передусім «бессловесностью», мовчанням, містичним душевним пориванням. Проте специфіка східнослов'янського (у тому числі українського) різновиду ісіхазму полягала в тому, що характерне для цього вчення протиставлення істинно віруючої людини

³¹ Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1990. С. 202.

та гріховного світу не набуло безкомпромісної категоричності. «Якщо на Заході, у Мейстера Екхарта, ми знаходимо мовчання як суб'єктивну інтроспекцію, ... то в образах давньоруської культури воно постає начебто помноженим на простір життя народу – миром, тишею землі, тишею, серед якої упоряджувальне людське слово випромінює свій немеркнучий смисл»³².

Братства, письменники-полемісти, Вишенський уособлювали одну із течій в суспільній думці України кінця XVI – початку XVII ст., а саме: української версії реформаційної ідеології, яка мала, за Я. Стратій³³, два різновиди. Представники першого з них, прагнучи зберегти в умовах напористого процесу покатоличення і ополячення некорінних народів Речі Посполитої традиційні форми суспільного, передусім церковного, життя, змушені були використовувати окремі реформаційні ідеї з метою підтримувати православну церкву на рівні тогочасних вимог. Представники другого (К. Сакович, К. Транквіліон-Ставровецький, М. Смотрицький та ін.) без конфесійної упередженості сприймали програмні положення Реформації, доповнюючи їх ренесансно-гуманістичними переконаннями, але розглядали досягнення прогресивної думки як засіб модернізації вітчизняної віросповідної системи, а отже, набуття нею достатніх якостей для успішного протистояння латино-католицькій культурі.

Представники ренесансного гуманізму

Крім охарактеризованої, в духовній культурі України XVI – першої третини XVII ст. сформувалась ще одна течія, яка (Ю. Котермак (Дрогобич), П. Русин з Кросна, Ст. Оріховський-Роксолан, Ш. Шимонович та ін.) безпосередньо розвивала «ідеї ранніх гуманістів і за типологічними особливостями являла собою один із варіантів західноєвропейської моделі ренесансного гуманізму. Її представляли поети і мислителі, що писали переважно латинською мовою і конфесійно належали до католицизму. Їх творча спадщина по праву входить до скарбниці як польської, так і української культури»³⁴. Можливість належати до етнічно й конфесійно різних суспільств обумовлювалася, по-перше, інтеграційними тенденціями

³² Малахов В.А., Чайка Т.А. Слово и безмолвие в древнерусской культуре (к проблеме типологии) // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов. – К.: Наукова думка, 1987. С. 98 – 111.: Сьрбмін І.П. Іван Вишенський і його громадсько-літературна діяльність // Вишенський Іван. Твори. – К., 1959. С. 3-39.

³³ Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї... С. 130-132.

³⁴ Там же. С. 133.

у середовищі освічених верств, а по-друге – наднаціональним й позасповідним підґрунтям ренесансної ідеології.

Виразники даної течії суспільної думки України, як правило, навчались або й працювали у відомих європейських освітньо-наукових центрах. Так, *Юрій Дрогобич* (бл.1450 – 1494), народившись у Дрогобичі, навчався у Краківському та Болонському університетах, потім викладав у Болонському університеті математику, астрономію й медицину, працював ректором цього відомого осередка гуманістичної та передової правової думки. Повернувшись на батьківщину, він працював професором медицини й астрономії Краківського університету (1487 – 1494), поширюючи в українському суспільстві ренесансні переконання.

В одному із своїх творів, книжці *«Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі»* автор, виходячи з астрологічних припущень, висловив низку гідних наукового використання спостережень над сучасним йому життям в різних країнах світу. Син дрібного дрогобицького ремісника, Ю. Котермак (Дрогобич) широко співчував важкому становищу непривілейованих станів і передрікав, що їм загрожують «великі небезпеки й нещастя з боку неприятелів, ворожнеча, полон, в'язниці, а також пошесті... й смертність, утиски князями й панами»³⁵. Соціальний гніт з боку «князів і панів», у тому числі, безперечно, польської і литовської шляхти, може значною мірою обтяжуватися надзвичайно великими збитками внаслідок вторгнень зовнішніх ворогів, які особливо відбивалися на долі простого люду. Дрогобич, писав Я. Ісаєвич, прогнозував, що у «поточному році» турки знову матимуть «військові перемоги». Відсіч ворогам ускладнена, справедливо зазначав мислитель, у результаті постійної незгоди між християнськими правителями.

Багатогранним талантом відзначався інший представник ренесансно-гуманістичного напрямку, син польського шляхтича і внук православно-го священника, *Станіслав Оріховський-Роксолан* (1513 – 1566). Він був публіцистом, істориком, філософом, знаним оратором і залишив після себе чималу рукописну спадщину, з якої дещо втрачено. С. Оріховський народився в с. Оріховці Перемишлянської округи Руського воеводства. Здобував освіту у Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському і Болонському університетах, поповнював свої знання у Венеції, Римі, Лейпцигу³⁶. Сімнадцять років він провів за кордоном, опісля повернувся до Польщі.

³⁵ Цит. за : *Ісаєвич Я.Д.* Юрій Дрогобич. – К.: Молодь, 1972. С. 79.

³⁶ *Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї... С. 16-18; *Вирський Д.С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. – Київ-Кременчук: Вид-во Кременчуцького держ. політехнічного університету, 2001. С. 64-75.

Оріховського загалом розглядають як прибічника ренесансної культури, який використовував її надбання задля оновлення існуючого (тобто феодального) суспільного ладу за протобуржуазними принципами, обґрунтованими західноєвропейськими інтелектуалами доби Відродження. Це приводило до певних суперечностей соціального світобачення, багато у чому зумовлених протиріччями дійсності. По суті консервативна програма Оріховського спрямовувалась, однак, на усунення з політичного життя польської держави ряду архаїчних рис. Так, він, заявляючи себе противником соціальної рівності (є «вільні громадяни дому», а є «слуги»), в той же час наголошував на необхідності правового регулювання відносин між станами, а також між суспільством, під яким Оріховський розумів передусім шляхетство, і королем.

Свій політичний ідеал Оріховський змалював у трактаті *«Квінкус, тобто вірець устрою Польської держави»* (1564). Найбільш прийнятним образом правління він визнав лише виборну, конституційну монархію: «Королівство є згромадження велике домів, сіл, міст, повітів, земель, людей вільних, єдиному зверхнику, родом значнішому, вільністю яснішому, справедливістю хвалебному, місцем славному, вибором і гласом вільним від людей вільних обраному, для загального добра добровільних підданих»³⁷. Монарх при здійсненні своїх повноважень спирається, за Оріховським, на «вільних людей», тобто привілейовані стани. Мислитель підтримував суспільство, побудоване за ієрархічним принципом, а критерієм соціального розподілу вважав постулат, запозичений з середньовічної ідеології: «благородне походження», яке самим образом життя даної групи людей формує здібності, потрібні для виконання керівних функцій в державі: «... як неподобством є річ, щоб хто великі речі справуючи, малі мислі мав, так теж неподобством є річ, щоб хто, малим бавлячися, великі міг мислі мати». В іншому місці Оріховський ту ж думку повторив, так би мовити, «з кінця»: «Купець, ремісник, орач не суть дітьми Королівства Польського, але суть слуги його»³⁸. Майже не пробивається в творах Оріховського характерна для західноєвропейської свідомості XIV – XV ст. тенденція визнання гідності людини незалежно від її соціального положення.

Послідовнішим Оріховський був в окресленні обов'язків монарха перед своїми підданими, хоч і в цій сфері він не зміг належним чином дистанціюватися від політичної практики Речі Посполитої. Свої уявлення про місію короля та його стосунки із суспільством він достатньо повно

³⁷ Цит. за: *Вирський Д.С.* Станіслав Оріховський... С. 149.

³⁸ Там же. С. 150, 152;

виклав у *«Напученні польському королеві Сигізмунду Августу»* (1543). «Чи знаєш, хто ти? – звертався Оріховський до молодого короля. – Король. Отож, ти правитель, а я – підлеглий, а тому й мудріший за мене. Якщо ти мудрий, тоді і я вільний, багатий, щасливий. Ну, а якщо не мудрий? Тоді я раб, бурлака, вигнанець. Отже, я нещасливий від твого прогріху»³⁹. Використовуючи здобутки політичних уявлень доби Відродження, Оріховський наполягав, що королю треба вчитися, слухати поради мудрих і досвідчених людей, вивчати історію правлінь своїх славетних предків. «Всякий дорадник, – стверджував він, – є вісником Бога, і його треба слухатися. Бо якщо знехтуєш, бійся, аби замість дорадника не послав тобі Бог нахлібника зі зрадливою душею, який тебе обдурить»⁴⁰.

Влада у державі, за Оріховським, який спирався на польську традицію, повинна розділитися на дві гілки – короля та сенат; вони обидві виступають у ролі «сторожів» порядку, злагоди та блага в суспільстві, а також захищають кордони держави, боронять людей від нашествия ворогів. Останнє завдання особливо підкреслює автор, нагадуючи про безперервні набіги татар і турків на українські землі.

Оріховський, який вважав себе українцем, підписуючи власні твори псевдонімом Роксолан (або Русин), із великим співчуттям описував страждання українців від турецько-татарської агресії: «Та доки ти (король. – А.Б.) живеш у Краківському замку, люд у Русі нещасливо гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано у полон; немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збсзчещено на очах чоловіків, молодь пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою, так що нема чим і землю обробити. Жах і смуток всюди на полях і в оселях наших»⁴¹.

Проблемі небезпеки з південного сходу Оріховський присвятив два трактати *«Про турецьку загрозу»* (1543 – 1544), які користувалися великою і зрозумілою популярністю в багатьох європейських країнах. Звертаючись насамперед до короля та польської шляхти, він доводив, що не можна вірити обіцянкам турок чи татар, як і угодам з ними, натомість

³⁹ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1995. Т. I. С. 26.

⁴⁰ Там же. С. 27-29; Литвинов В.Д. Историсофские взгляды Станислава Ориховского // Человек и история... С. 111-121.

⁴¹ Українська література XIV – XVI ст. – С. 24; Українські гуманісти... Т. I. С. 24.

слід серйозно готуватися до війни з ворогом, бо краще випередити його, зламати підступні задуми. Наступальна стратегія найкращим чином забезпечить надійний захист народу: «Раджу вам це зробити, шляхтичі, але насамперед відкинувши приватні турботи, якнайсерйозніше і з усією відповідальністю докласти всі зусилля у цю війну, від успіху якої залежить ваше майбутнє. Іншого шляху для збереження свободи й благополуччя громади я не бачу»⁴². Ця тема звучить і в інших творах письменника.

Національні питання також хвилювали Оріховського; сповідуючи католицтво (підтримував унію, але без верховенства римського папи), однак, неодноразово висловлювався проти обмежень православних у їх правах, політики примусового їх покатоличення тощо (щоправда, під кінець життя Оріховський внаслідок душевного надлому перейшов у табір контрреформації). Українська духовність торкнулась і політичних симпатій Оріховського. В. Литвинов справедливо зауважив, що «на відміну від Макіавеллі, який радив королю бути жорстоким і підступним при досягненні своєї мети, Оріховський пропонує королеві здобувати ласку і прихильність у підданих, дбати про їхню повагу і любов, бо без цього неміцною і непевною буде влада королів»⁴³. Новітні політичні ідеї, розвинуті в творах Оріховського, стали здобутком української суспільної думки XVI – XVII ст.

У 1620-х роках виявились драматичні наслідки протиборства української православної церкви, з одного боку, та уніатської й католицької церков і королівської влади Речі Посполитої, з другого. Після Брестської унії на чверть століття православна церква втратила своїх ієрархів: майже всі вони перейшли в уніатство, включаючи митрополита (по смерті М. Рогози цей сан мали прибічники унії Іпатій Потій та Веніамін Рутський), а ті, що залишилися вірними традиційному православ'ю (Іов Борецький, Захарій Копистенський, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, Тарасій Земка та ін.), почали з 1610-х років перебиратися у Київ й групуватися навколо Києво-Печерського монастиря та його архімандрита Єлисея Плетинецького. Без вищого керівництва та ясних перспектив церковне життя хиріло: не готувалися кваліфіковані кадри, нові богословські твори, занепада освіта, знижувався рівень

⁴² Українські гуманісти... С. 87; *Литвинов В.Д.* Проблема государства в трудах Ст. Оріховского // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья- (историко-философские очерки). – К.: Наукова думка, 1988. С. 237.

⁴³ *Литвинов В.Д.* Передне слово // Українські гуманісти... Т. 1. С. 7-8.

проповідництва, церкву покидала заможна шляхта, гостро відчувався брак коштів тощо.

На цьому фоні обнадійливим сприймався візит до України і Білорусі срусалимського патріарха Феофана. Знаходячись у Києві, він здійснив заходи по відновленню православної ієрархії: рукопоклав І. Борецького на митрополита, висвятив на архієпископа полоцького Смотрицького, на володимирську і брестську кафедру – нащадка княжого роду Курцевича, на перемишлянського єпископа – Копинського. Відбувалося це надзвичайно таємно, вночі, у будинку із щільно завішеними вікнами, в присутності усього декількох осіб⁴⁴. Уніатсько-католицький табір розгнівано зустрів звістку про цю подію, призначення оголосив незаконними, а король Сигізмунд III навіть видав указ щодо затримання новопоставлених ієрархів. Цього, на щастя, не сталося, бо король добре знав позицію українського козацтва на чолі з П. Сагайдачним, а військова допомога козаків була якраз необхідна Речі Посполитій, і тому Сигізмунд III вирішив не втручатися у церковну суперечку.

Але наявність паралельних ієрархів у єпархіях призвела до загострення міжцерковної ворожнечі, що іноді нагадувала війну, в якій гинули священники з обох боків. Боротьба велась за церковні споруди та володіння, і кінця їй не було видно, а спроби мирно домовитись, як правило, нічим не завершувались. На сеймі 1623 р. уряд наполягав на тому, щоб православні самі дійшли згоди з уніатами.

Врешті-решт новий православний провід замислився над можливістю приєднатися до унії за певних умов. Напружено працював над цією проблемою М. Смотрицький, прагнучи подолати вкрай небезпечний розкол у народі, що гальмував національний та культурний розвиток України. Його підтримували І. Борецький, К. Сакович (ректор Острозької академії), Петро Могила, новий киево-печерський архімандрит, та інші освічені діячі. Визріла навіть ідея заснувати окремий патріархат для православно-уніатської церкви України та Білорусі. Дане об'єднання, переконували ініціатори, «нарешті всьому народові українському, бідному й замученому з цієї причини (церковного разбрату. – А.Б.), по містах і селах утре його щоденні сльози»⁴⁵.

Коли закінчилась підготовча робота та відповідні документи, було вирішено скликати у Києві в 1628 р. церковний собор із запрошенням світських осіб. Однак напередодні собору громадськість довідалась про плани своїх ієрархів – і вибухнув нечуваний скандал. Ворожий настрої

⁴⁴ *Возняк М.С.* Історія... Т. 1. С. 509-510; *Дорошенко Д.І.* Нарис... Т. 1. С. 207.

⁴⁵ Цит. за: *Возняк М.С.* Історія... Т. 1. С. 525.

православного люду й козацтва змусив Смотрицького зректися своєї брошури «Апологія», де ці думки докладно обґрунтовувалися. Собор же 1628 р. відбувся, але він перетворився на суд над тими, хто виношував задум про подолання конфліктів між православними й уніатами. Так загалом властиві Смотрицькому, який здобував освіту в західноєвропейських університетах, ренесансна віротерпимість, толерантне ставлення до чужих переконань зіграли з ним злий жарт, оскільки вони суперечили життєво важливим устремлінням українського народу на ту добу. В останні роки Смотрицький перейшов в уніатство.

Певна розв'язка настала у 1632 р., коли знеслились обидва табори. В тому році помер Сигізмунд III і на престол був обраний його син Владислав, що відзначався зваженістю та лояльним становленням до різних конфесій. На самому початку його правління стало можливим визнати й офіційно затвердити православну ієрархію та обрати на соборі 1633 р. митрополитом Петра Могили, людину високоосвічену, аристократичного походження, багату і впливову. Він спромігся за короткий час навести лад у церковному господарстві, зняти чимало застарілих проблем у міжцерковних відносинах, почав розбудовувати шкільну освіту (Киево-Могилянська колегія та її філіали), поліпшив фінансовий стан церкви, налагодив книгодрукування, реставрував архітектурні пам'ятки (Софійський собор, Десятинну церкву, Михайлівську у Видубецькому монастирі)⁴⁶, і т.д. Втім, фундаментальні суперечності у релігійних питаннях залишилися, не зник також контрреформаційний католицький тиск на інші віросповідання. У поєднанні із соціально-національним гнітом це перетворювалось у вибухонебезпечну суміш.

Таким чином, українська суспільна думка протягом XVI – XVII ст. зробила значний крок вперед у розробці нагальних питань того часу. Виявилось, що в надрах українського народу визріла плеяда талановитих письменників, поетів, публіцистів, полемістів, ораторів, які наче чекали на слушний час, щоб несподівано й широко проявити свої багатогранні здібності. Каталізатором цього унікального явища став широкомасштабний наступ польсько-католицьких сил на всі галузі українського життя (від економіки до освіти й релігії), що загрожував самій можливості збереження українством свого національного обличчя. Це змусило патріотичні кола вдарити на сполох і закликати всі здорові сили суспільства піднятися на захист своєї віри, волі, звичаїв

⁴⁶ Пугачева Т.Н. Идеино-политический смысл реставрационной деятельности Петра Могилы // Человек и история... С. 132-139.

і православної церкви, яка в тих історичних умовах була символом національної самобутності.

Той захист став основоположним змістом суспільної думки кінця XVI – XVII ст. Він (захист) пішов у двох напрямках: 1) осмислення позитивних сторін історичного досвіду народу, його відстоювання та обґрунтування правомірності національної специфіки; 2) деяке оновлення суспільного життя з використанням прогресивних надбань європейської науки і культури для того, щоб впевненіше конкурувати із супротивником у будь-якій сфері. Обидва напрямки не були чітко розмежовані між собою, вони то перехрещувались, то об'єднувались в рамках окремо взятого твору, проте їх відмінності завжди можна відчутти. Передова ренесансно-гуманістична культура і реформаційні ідеї справили певний вплив на розвиток української духовної культури⁴⁷, хоч остання не досягла, в силу об'єктивних обставин, західноєвропейського рівня в цьому відношенні.

Суспільним ідеалом на ту добу залишався соціальний лад, зведений у відповідності з нормами християнської етики. Але вони у XIV – XVI ст. почали трансформуватися у цінності, покликані змінити на краще земне буття Людини.

Ідейна боротьба за «права і вольності» українського народу пробудила і підживлювала громадську активність та суспільну ініціативу, проявом чого була, зокрема, позиція українського козацтва. Опір уніатам був таким, що митрополит Іпатій Потій змушений був погодитись на поступки православним, які затвердили сейми 1607 і 1609 рр. (щоправда, ті поступки виявились тимчасовою тактикою католицької верхівки Речі Посполитої).

Суспільна думка України XVI – першої половини XVII ст. готувала ідеологічне підґрунтя національно-визвольної війни, яка вибухнула в 1648 р.

⁴⁷ Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї... С. 374-379.

Глава 2. Утвердження централізованої держави та ідейні пошуки в Північно-Східній Русі

- ⊙ Звивистий шлях централізації
- ⊙ Релігійно-опозиційні (єретичні) течії
- ⊙ Формування ідеології централізованої держави
- ⊙ Проблема влади у суспільній думці
- ⊙ Вихід на нові ідейні орієнтири

Доля північно-східних земель давньоруської держави з середини XIII ст. склалася таким чином, що для них вирішення найгостріших військово-політичних завдань (об'єднання Русі, створення централізованої могутньої держави та повалення монгольського ярма) підпорядкувало собі всі сфери духовного життя. Населенню цього регіону, на відміну від південно-західних територій (вони потрапили у залежність й водночас під захист литовсько-польських можновладців), не було на кого покластися, а тому треба було виживати самостійно. Це посилювало в удільних князівствах настрої відокремленості, виправдовувало спроби місцевих князів налагоджувати власні стосунки з Ордою, а падіння авторитету колишньої великокнязівської влади змушувало більш значущі удільні володіння проголошувати себе великими князівствами.

Звивистий шлях централізації

Однак роздробленість продовжувала прогресувати у зв'язку із кількісним зростанням нащадків князівських родин і збереженням традиційного розподілу спадщини між усіма синами. Вона супроводжувалась поступовим дробленням уділів. Так, з Володимирського князівства виділилися Ростовське, Переяславське, Юріївське й Стародубське, трохи пізніше – Суздальсько-Нижегородське, Галицько-Дмитровське й Костромське; згодом з Ростовського вийшли Ярославське, Углицьке, Білозерське, а з Переяславського – Московське і Тверське князівства. Зрозуміла батьківська турбота про нащадків продемонструвала водночас як обмеженість спадщини, так і те, що розпорошеність зменшує її суспільну вагу, економічні та оборонні засоби. Крім того, наявність численних кордонів ускладнювала господарські й торговельні зв'язки, взагалі відродження Русі.

Зростаюча маса уділів неминуче створювала поживний ґрунт для конфліктів. Їх учасники нерідко зверталися по допомогу до ханів, ті надсилали військові зағони, що становило для населення справжнє лихо. Чвари князів надто ослаблювали Русь і являли очевидну перешкоду для згуртування сил.

Одна з усобиць спалахнула невдовзі після встановлення монгольського панування. Коли в 1263 р. помер великий володимирський князь Олександр Невський, на великокнязівський трон зійшов за лествичним принципом його брат Ярослав Ярославич (його уділом була Тверь і він багато зробив для її піднесення), а уділ О. Невського був поділений між синами Дмитром, Андрієм та Данилом (йому дісталос'я невеличке Московське князівство, і він став засновником першої московської династії – Даниловичів). Через деякий час дійшла черга зайняти місце великого князя до Дмитра; Андрій, вважаючи себе здатнішим для такої посади, розпочав криваву усобицю і, спираючись на монгольські війська, зігнав старшого брата зі столу. Монголи, скориставшись нагодою, пограбували Володимир і 14 суздальських міст.

Інший відомий полководець Дмитро Донської, який перемогою на Куликовському полі започаткував звільнення Руської землі від загарбників, знаходячись на смертному одрі, заповів у 1389 р. перший стіл на Русі старшому сину Василю на засадах «своєї отчини», а інші володіння – синам Юрію, Андрію та Петрові. Заплутані міжкнязівські відносини також викликали тривалу усобицю, на цей раз, щоправда, не між братами.

Широкомасштабна феодална війна розгорнулася у другій чверті XV ст. За духовною грамотою (1425 р.) Василя I Дмитровича великокнязівський стіл перейшов не наступному за віком сину Дмитра Донського, тобто Юрію Дмитровичу Галицькому, а його племіннику, 10-річному сину покійного – Василю II Васильовичу. Князь Юрій, заявивши про своє право, посилався на традицію, тобто на своє старійшинство, й на заповіт Дмитра Донського, де передбачалася у разі смерті Василя I передача великокнязівської влади саме йому. Проте претензії Юрія не знайшли підтримки у московського боярства і духовенства. В. Ключевський вбачав причину конфлікту в тому, що з часів Івана Калити велике князівство діставалося від батька старшому сину через відсутність дядьків. Такий спосіб став «звичаєм, освяченим прикладами батьків і дідів, на який суспільство почало дивитися як на правильний порядок, забуваючи про колишній порядок спадковості по старійшинству (у роді. – А.Б.)»⁴⁸.

⁴⁸ Ключевский В.О. Сочинения: В 8 т. – М.: Госполитиздат, 1957. Т. 2. С. 44–45.

Аргументи кн. Юрія не змогли переконати опонентів, в тому числі митрополита Фотія, а після смерті митрополита претендент на велике князівство звернувся до хана як до третейського судді. Подібне звернення порадувало Улу-Мухамеда, бо Русь все більше відбивалася від рук. Слідом за Юрієм в Орду подався і представник Василя II боярин І.Д. Всеволозький, що було великою помилкою. Монголи врешті-решт підтримали Василя II, але це дорого коштувало Русі: Орда посередничала не задарма. Зокрема, це продовжило монгольське панування що на декілька десятиліть. Боярин Всеволозький фактично визнав за Ордою право, як і раніше, затверджувати великих князів і видавати їм ярлик; він, відкидаючи претензії Юрія Дмитровича, говорив: «Наш государь, князь великий Василей, ищет стола (престола) своего, великого княжения, а твоего улуса по твоему цареву жалованию..., а господин наш князь Юрьи Дмитриевич хочет взять великое княжение по мертвой грамоте отца своего, а не по твоему жалованью волного царя, а ты волен в своем улусе...»⁴⁹.

У другій половині XIV ст. Північна-Східна Русь змогла багато що відбудувати, оживити ремесло, промисли, торгівлю, сільське господарство, відновити книжкову, писемну культуру. Але подальший розвиток надзвичайно гальмувався монгольською залежністю, яка висмоктувала з країни значні матеріально-фінансові ресурси, а по-друге – позбавляла населення ясних перспектив на майбутнє. У той же час деяке поживлення господарського життя стимулювало визрівання в суспільній свідомості (зафіксовано у літописному зводі 1448 р.) ідеї про необхідність створення єдиної централізованої держави, спроможної здолати загарбників та гарантувати зовнішню безпеку. Ця ідея, однак, суперечила інтересам удільних князів, найсильніші з яких змагалися між собою за великокнязівський ярлик, вбачаючи у ньому насамперед вірний засіб збагачення, а не повноваження для об'єднання країни.

Роз'єднаність давалася взнаки навіть під час підготовки до такої доленосної події, як Куликовська битва. Зусиллями московського великого князя Дмитра Івановича (1359 – 1389, з 1362 р. – великий князь), митрополита Олексія, посланця константинопольського патріарха вдалося створити антиординську коаліцію і розпочалась підготовка до війни з ханом Мамаєм. Основу коаліції склали війська Москви, Твері та Рязані. Однак тільки-но спалахнула війна, антиординський альянс

⁴⁹ Цит. за: *Лурье Я.С.* Русские современники Возрождения. – Л.: Наука, 1988. С. 15.

розпався: «Головні союзники Тверь і Нижній Новгород кинули Москву напризволяще, а Рязань переметнулася на бік татар»⁵⁰.

Завдання визволення від монголів не змусило руських князів і бояр шукати шляхів подолання роздробленості. На Русі не сталося так, як у Польщі, де загроза з боку Тевтонського ордена стала могутнім фактором заснування централізованої монархії. Спільними зусиллями поляки у Грюнвальдській битві 1410 р. завдали жорстокої поразки рицарям, а з 1466 р. зробили їх своїми васалами.

Ставлення громадської думки до проблеми об'єднання Русі відбилося на літописній розповіді про Куликовську битву: «И соединившись со всеми князьями руськими и со всеми силами, вскоре выступил (кн. Дмитро Іванович. – А.Б.) против них из Москвы, чтоб защитить свою отчину. И пришел в Коломну, собрал воинов своих сто тысяч и сто, помимо князей и воевод местных. От начала мира не бывало такой силы русской – князей русских, как при этом князе». Ще одне місце в оповіді літописця варте нашої уваги. Розказавши про зраду рязанського князя Олега, він продовжував: «Князь же Дмитрий узнал о хитрости коварного Олега, кровопийцы христианского, нового Иуды-предателя, князь Дмитрий произнес из глубины сердца своего: «Господи, заговор неправедных сокруши и развязавших войну погуби, не я начал кровь христианскую проливать, но он, Святополк новый! Воздай же ему, Господи, семьюжды семь раз, ибо во тьме ходит и забыл благодать твою! Поострю, как молнию, меч мой, и прииму суд в руки свои, воздам мечь врагам и ненавидящим меня воздам...»⁵¹.

Непопулярність у правлячих колах удільних князівств Північно-Східної Русі об'єднавчої ідеї пояснюється насамперед тими політичними обставинами, що склалися після встановлення монгольської зверхності. Втрата Києвом та Володимиром столичного значення посилювало відцентрові тенденції й конституювання удільних володінь не як спільної власності династії Рюриковичів, а як власності (звісно, в межах феодальних економіко-правових відносин) певного князівського роду. Економічно самостійні князівства ставали рівностатусними у політичному сенсі, і саме в цій якості змагалися в Орді за великокнязівський ярлик. У 20-х роках XIV ст. московський князь, онук Олександра Невського, Іван I Данилович Калита (1325 – 1340) домігся закріплення ярлика за Московією, що давало право збирати данину з усіх руських земель. З цього часу

⁵⁰ *Скряпинников Р.Г.* История Российская. IX – XVII вв. – М.: Изд-во «Весь мир», 1997. С. 154-155.

⁵¹ Памятники литературы Древней Руси. XIV – середина XV века. – М.: Худож. литература, 1981. С. 117.

починається використання московськими князями свого «старійшинства» на Русі для примноження князівської «казни» (в тому числі за рахунок частини зібраних для ханів коштів), постійного розширення кордонів вотчинних володінь, що здійснювалось шляхом купівлі, захоплення чи різними хитромудрими комбінаціями привласнення сіл, міст або й цілих уділів. Корислива діяльність московських князів, що у чомусь нагадувала методи франкського короля V – VI ст. Людвіга I, нерідко межувала з відвертим грабіжництвом, але на якомусь етапі їх матеріально-військової вищості над іншими удільними правителями вона сполучилася із планами звільнення батьківщини від монголів. Важко сказати, чим керувався кн. Дмитро Іванович, зважившись на смертельно небезпечний крок – кинути виклик монголам у 1380 р.? Та все ж можна достатньо впевнено припустити, що в його вчинку щільно переплелися і щирий патріотизм, і висока відповідальність великого князя перед народом, і амбітні розрахунки одного з удільних князів, але все ж факт залишається фактом: ні тверський, ні рязанський князі, що на старті мали, мабуть, не менші потенційні можливості, не взяли на себе тягар визволення країни. В основному можна погодитись з висновком проникливого історика В. Ключевського, який виділив головну причину піднесення Москви: «Як тільки населення північної Русі відчуло, що Москва здатна стати політичним центром, навколо якого воно могло зібрати сили для боротьби із зовнішніми ворогами, що московський князь може бути народним вождем у цій боротьбі, в умовах і відносинах удільної Русі відбувся перелом, що вирішив долю удільного порядку: усі до тих пір затаєні або дрімотні національні й політичні очікування та співчуття великоруського племені, які довго і безуспішно шукали для себе надійного пункту прикріплення, тоді зійшлися з династичними зусиллями московського великого князя й понесли його на висоту національного государя Великої Росії»⁵².

Формування централізованої держави у Північно-Східній Русі в силу історичних обставин відбувалось досить специфічним шляхом: розширенням кордонів московського князівства до меж майбутнього державного утворення⁵³. Перетворення колишніх незалежних удільних володарів на васалів московського князя (а з середини XV ст. «государя всієї Русі») супроводжувалось докорінною зміною поземельних відносин. Фактично впродовж правління Івана III Васильовича (1462 – 1505) родові мастки та вотчини багатьох удільних князів і бояр земель, приєднаних до Москви,

⁵² Ключевский В.О. Сочинения. Т. 2. С. 48.

⁵³ Кобрин В.Б. Власть и собственность в средневековой России. – М.: Мысль, 1985. С. 48-89.

були відписані до «казни» і повернулися до колишніх власників у вигляді «пожалувань», і нерідко в інших регіонах та на засадах підданства. Іван IV Грозний (1533 – 1584) завершив справу «одержавлення» земельного фонду та оформлення помісної системи і дворянського стану як соціальної опори самодержавства. Трагічні події «опричинни» повинні були, на думку першого російського царя, покінчити із залишками боярсько-князівського сепаратизму.

Московське царство отримало політичний режим патримоніальної монархії або самодержавства, за якого влада царя інституційно ніким і нічим не обмежувалася. Вона не мала стримувань і противаг ні в особі вищого духовенства, ні великих земельних власників («сеньйорів»), ні міських верств, слабких економічно й недосвідчених політично. Проте самодержавна монархія користувалася належною підтримкою суспільства, і довіру до неї не могли похитнути невинуваті жорстокості Івана Грозного, лихоліття «Смутного» часу, самозванство, зваблива пропаганда поляками своїх вольностей тощо. Після вигнання іноземних інтервентів Земський собор 1613 р. обрав царя з нової династії Романових – Михайла Федоровича (1613 – 1645) з попередніми необмеженими повноваженнями.

* * *

Трагічні події середини XIII ст., втрата державної незалежності й безпечного життєвого простору, вражаючі матеріальні збитки й людські жертви стали глибоким потрясінням для давньоруського суспільства. Коли трохи вгамувався жах, пройшло «недоумение в людях», почалось важке осмислення того, що сталося. Літописці, книжники заносили до скрижалей лаконічні або докладні описи пережитих страхів, частина яких збереглася у Лаврентіївському та Тверському зводах. Час нечуваних раніше випробувань викликав до життя талановиті твори XIII ст.: «Слово о погибели Русской земли», «Повесть о разорении Рязани», «Житие Александра Невского» та ін. У них відобразилися найяскравіші сторінки боротьби князівських дружин із монгольськими ордами, героїчні подвиги воїнів-богатирів, трагічні сцени розправи загарбників із населенням («секучи люди, яко траву»), руйнування ними міст, храмів, монастирів: «И бысть пополохъ золь (велике сум'яття) по всей земли, не ведаху, кто камо бежаше (самі люди не знали, хто куди біжить)»⁵⁴. Як свідчив Галицько-Волинський літопис, князь Данило Романович з братом після

⁵⁴ Памятники литературы Древней Руси. XIII век. – М.: Худ. литература, 1981. С. 172.

нападу монголів на Берестя не могли вийти в поле «смирада ради множества избьеных»⁵⁵.

Засаднича причина лиха, яке спіткало Русь, вбачалася – відповідно пануючому світогляду – у божій карі за гріхи. Розповідаючи про облогу монголами міста Володимира, літописець переходив у сферу високих узагальнень: «І був у місті через наші гріхи й несправедливості великий плач, а не радість. За примноження беззаконь наших привів на нас Бог «поганих» (монголів. – А.Б.), не їм будучи заступником, але нас караючи, щоб ми утримались від лихих справ. Такими карами карає нас Бог – нашістю поганих; адже то є бич його, щоб ми покинули наш згубний шлях». Єдиною розрадою, на думку літописця-ченця, може бути лише сподівання на потойбічне блаженство. «І було страшно і трепетно бачити, – читаємо в Лаврентіївському літописі, – як у християнському роді страх, і сумнів, і нещастя поширювались. Ми согрешили – і покарані, тож жалісно бачити нас у такій біді. Й ось радість наша перетворилась на скорботу, бо не хочемо усвідомити, що у майбутньому житті будемо винагороджені милістю божою. Адже душа, всіляко покарана на цьому світі, на прийдешньому суді знайде помилування й полегшення від муки. О, яке невимовне, Боже, твоє людинолюбство! Саме так має карати добрий володар».

Християнська концепція страждання як неодмінної якості й обов'язкового етапу земного буття людини в XIII – XIV ст. продовжувала утримувати міцні позиції в православній свідомості: «Бог карає людей різними нещастями, – стверджував книжник, – аби стали як золото очищене в горнилі – адже християни, подолавши багато напастей, увійдуть до царства небесного. Адже сам Христос Бог каже: «Зусиллями береться царство небесне, й ті, які докладають зусиль, отримають його»... Якщо не буде випробування, не буде й вінця, якщо немає мук, немає і винагороди. Всякий, хто відданий доброчесності, не може прожити без багатьох ворогів»⁵⁶.

Релігійне тлумачення причин народних бід та ставлення до них могло бути якоюсь психологічною втіхою, але не прагматичним дороговказом. Тому літописці намагалися не тільки по-християнськи підтримати земляків, а й підказати шляхи уникнення страждань і – врешті-решт – вихід із надзвичайно важкого становища. Вже перша поразка від монголів на Калці у 1223 р. змусила хроніста мужньо визнати: «Але все

⁵⁵ Там же. С. 298.

⁵⁶ Там же. С. 139, 141, 147 (тут і далі український переклад автора. – А.Б.).

це сталося не через татар, а через гордовитість та зарозумілість руських князів допустив Бог таке».

Літописи зафіксували тогочасну не то байку, не то правдиву чутку про те, як нібито найдосвідченіші дружинники-богатирі, що служили ворогуючим князям, зібрались разом і замислились над вкрай шкідливими усобицями: «Зібравшись тут, богатирі вирішили, що в разі, якщо вони служитимуть князям у різних князівствах, то вони мимоволі переб'ють один одного, оскільки між князями на Русі постійний розбрат й часті битви. І прийняли вони рішення служити одному великому князю в матері всіх міст Києві»⁵⁷.

Досить показовим є небажання князів об'єднатися перед лицем загальної загрози; так було під час битви на Калці, коли князь Мстислав Галицький, виступивши проти монголів, не повідомив про це союзників; те ж саме повторилося через 14 років, у 1237 р., бо великий володимирський князь Юрій Всеволодович «не послуша молбы рязаньских князей, сам не поиде ни посла (сам з дружиною не пішов і загін не послав. – А.Б.) к ним, но вьсхоте сам о себе съ татары брань сътворити». Великий володимирський князь, як багато інших руських князів, не був схильним ні з ким ділитися уявною славою переможця, тим самим прирікаючи країну на безперервні вторгнення ворогів, поразки, злигодні. Внаслідок такої недалекоглядної політики своїх правителів уся Північно-Східна Русь зазнала гіркої долі, такої, як, зокрема, доля Рязані: «Було місто Рязань, і земля була Рязанська, і зникло багатство її, минулася слава її, і не можна було побачити у ній ніяких благ її – лише дим та попіл...»⁵⁸. Тільки щирий патріот міг так сприймати горе Батьківщини!

Подолання міжкнязівських кривавих чвар було настільки гострою суспільною проблемою, що з їх осудом виступали всі освічені люди тієї доби. А Галицько-Волинський літопис навіть звернувся до авторитета античного поета-мислителя Гомера, коли згадував про порушення князями взятих на себе зобов'язань: «О, обман злий, – як пише Гомер, – солодкий до викриття, а виявлений – гіркий. На того, хто дотримується його, чекає зла кончина. О, зло це зліше за зло!»⁵⁹. Давньогрецька мудрість, ймовірно, мала надати міркуванням середньовічного літописця додаткової переконливості.

Духовенство, як вже говорилося, звинувачувало паству разом із князями у тому, що вона погрузнула в гріхах, а отже, викликала на себе

⁵⁷ Там же. С. 151, 153.

⁵⁸ Там же. С. 163, 195.

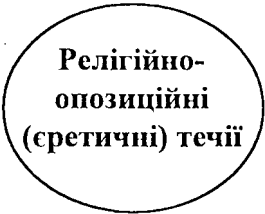
⁵⁹ Там же. С. 283.

справедливий божий гнів. У пастви, швидше за все, були з цього приводу інші думки. Невдовзі після монгольського нашестя у суспільстві почало формуватися критичне ставлення до церковників, несправедна поведінка яких, вважали віруючі, саме й викликала прокляття на Руську Землю. Священиків картали за корисливість, невігластво, аморальний спосіб життя; покликані бути зв'язуючою ланкою між небесами й народом, вони не виконували гідним чином своєї відповідальної місії, що й спричинило страждання всієї землі («погыбение наипаче бывает от епископ и попов грехов»). Критика церкви посилювалась, і в 1274 р. у Володимирі відбувся церковний собор, де було засуджено негативні явища у середовищі духовенства та ухвалено жорсткі правила відбору священиків, аналогічний собор відбувся і у 1312 р. (Переяславль-Залеський). О. Клібанов⁶⁰ мав підстави заявити, що кризові тенденції у православної церкві були фактором, який сприяв зародженню реформаційних проявів у східноєвропейській суспільній думці XIV – XVI ст.

Ці прояви на північному сході континенту не досягли таких довершених форм, як в Італії чи Франції (Відродження, Гуманізм, Реформація), – в російській суспільній думці чується лише далекий відгомін тих ідейно-культурних течій. У Західній Європі вони були етапом на шляху формування континентальної цивілізації нового типу, а в Московській державі типологічно близькі, але незрілі й розрізнені, явища сприяли передусім викоріненню архаїчних уявлень про суспільне життя та духовну культуру, проте не перетворилися на соціальний світогляд організованої суспільної сили⁶¹.

В умовах панування релігійного світогляду нові, опозиційні погляди могли зароджуватися майже виключно в його межах. Реформаційні й гуманістичні течії виникли саме у такий спосіб і ставили собі за мету очистити церкву від накопиченого за століття бруду та викривлень, а по-друге – зробити православну віру фактором духовного оздоровлення суспільних відносин.

Надзвичайно актуалізував цю проблему дієвий на той час фактор: гостра дискусія навколо причин державної катастрофи середи-

**Релігійно-
опозиційні
(сретичні) течії**

⁶⁰ Клібанов А.И. Реформационные движения в России в XIV – первой половине XVI вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 65-105.

⁶¹ Не можна погодитись, як на мене, з прагненням деяких науковців підвищити ступінь зрілості російського Відродження за рахунок утрирування національної специфіки ренесансних форм у різних європейських народів (див.: Замалеєв А.Ф., Зої В.А. Отечественные мыслители позднего средневековья: конец XIV – первая треть XVII в. – К.; Либідь, 1990. С. 8-9).

ни XIII в. У поєднанні з внутрішньою логікою духовного розвитку східнослов'янського суспільства він продукував ідейні явища, які не вкладалися в прокрустове ложе простих єретичних рухів. Якщо в Європі можна без особливих зусиль відокремити ренесансно-гуманістичну течію (Петрарка) від реформаційно-релігійної (Лютер), то у північно-східній Русі таку процедуру здійснити нелегко. Цивілізаційне відставання від Європи зумовлювало появу синкретичних утворень, що включали у себе гуманістичні, реформаційні та єретичні елементи. За своєю природою ці ідеї прокладали шлях майбутньому історичному періоду, але в Росії вони не могли виконувати ту ж місію, що й на Заході, бо не мали надійного соціального опертя. Загальмовано впливаючи на еволюцію суспільної свідомості (в різних станах по-різному), на світоглядні орієнтири, нові ідеї не набували практичного перетворюючого значення.

Починаючи із середини XIV ст. розрізнені виступи посадського населення у релігійно-реформаційному дусі фіксувалися у Пскові, Новгороді, Твері, Ростові та інших містах. Невдоволення станом справ у православній церкві набуло у Пскові (згодом до нього долучився Новгород) організаційного оформлення: виник рух, відомий в літературі під назвою «стригольники». Широко вживаний термін, тим не менше, не має до цього часу однозначного тлумачення. Надумку О. Клібанова, нижні чини церковнослужителів (дяки, читці, співаки і т.д.) мали вистрижене тім'я на голові («гуменце», прикрите скуфією); вони не мали права проводити служби, а лише допомагали священикам. У тому разі, коли ці чини без відповідної санкції та посвяти з боку єпископа перебирали на себе повноваження священиків, їх називали стригольниками (тобто самозванцями)⁶². З ним не погодився Б. Рибаків, який вважав, що за грубе порушення церковної ієрархії згадані чини розстригалися, інакше кажучи, позбавлялися права брати участь у церковних службах чи обрядах взагалі. Таким чином, Б. Рибаків виводив слово «стригольники» від слова «розстриги»⁶³. А те, що такі «розстриги» продовжували виступати в ролі священиків і лайливо відгукуватись про священиків «офіційних», зробило термін «стригольник» для ідеологів православ'я тотожним іншим негативним визначенням – віровідступник, єретик. Єпископ Стефан Пермський, нещадний обвинувач стригольництва, в одному із своїх послань спеціально підкреслював: «...от церкви изгнана

⁶² Клібанов А.И. Реформационные движения... С. 135..

⁶³ Рыбаков Б.А. Стригольники (Русские гуманисты XIV столетия). – М.: Наука, 1993. С. 3-4, 12.

стригольника»⁶⁴. Такий аргумент, гадав єпископ, повинен був справити належне враження на все «стадо Христове», якому необхідно було відсахнутися від «новоявившейся ереси» (Йосиф Волоцький) й від вигнаних із церкви її проповідників.

Що ж насправді проповідували стригольники? Час і вороги знищили фактично все, що було написано ідеологами даного руху, – залишились тільки виступи їх ідейних супротивників (константинопольського патріарха Ніла, митрополита Фотія, новгородського архієпископа Геннадія, богословів Йосифа Волоцького, Зиновія Отенського та ін.). Після певної дослідницької процедури можна вилучити з них деяку вірогідну інформацію про погляди стригольників. Б. Рибаків, проаналізувавши вищезгадане послання Стефана Пермського, зробив висновок, що єпископ не звинувачував стригольників у: 1) відкиданні євангельської книжності; 2) невизнанні Трійці; 3) недодержанні православної обрядовості; 4) невизнанні потойбічного світу, воскресіння з мертвих, ікон, християнських таїнств, церкви як храму, богослужіння тощо. «Як наслідок залишається, – писав Б. Рибаків, – лише одна теза стригольницького вчення, яка і була об'єктом нападок Стефана: несумлінність частини духовенства («невежи», «пьяниці», поставлені «по мзде») заважає чесним християнам сповідуватись священникам; до сповідувальної процедури (мова, йде, очевидно, про попередні проповіді) слід допускати і підготовлених мирян. З точки зору духовенства (до єпископата, що отримував мзду, включно), стригольницькі ідеї були ворожими та загрозливими, проте у канонічній християнській літературі і в пізніх апокрифічних творах, які приписані отцям церкви, можна було знайти багато обґрунтувань цьому бюргерському вільнодумству»⁶⁵.

Стригольники наполягали на тому, що «зараз Христос не має церкви на землі» (малась на увазі передусім Русь), а тому закликали прихильників не йти до храмів, провадити богослужіння просто неба, звертаючись до Христа з відкритою душею і чистим серцем. Люди достатньо освічені, стригольники закликали відтворити на землі моральні норми апостольських часів, жити за заповідями Першовчителя, повернутися до порядків ранньохристиянської церкви.

Ідеологи стригольництва – диякони Микита, Карп та невеликий гурток однодумців – на практиці перебирали на себе функції священства,

⁶⁴ Источники по истории еретических движений XIV – начала XVI века // Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. С. 237.

⁶⁵ Рыбаков Б.А. Стригольники... С. 258.

стаючи для пастви, за насмішкою Стефана Пермського, «вчителями народу» (під Новгородом у Болотові у них була своя Успенська церква).

Як доводили опоненти стригольників з лав офіційного духовенства, ні вчителями віри, ні священниками ці еретики бути не могли, оскільки у духовенство не може вступити будь хто. Зокрема, Стефан Пермський писав, що, створивши Адама та Єву, бог суворо заборонив їм користуватися плодами «древа пізнання», а радив обмежити свої потреби плодами «древа життя». Проте перші люди знехтували порадами Творця, внаслідок чого опинились замість райського саду на грішній землі. Тут вони мали заслужити спасіння неухильним виконанням божественних заповітів, а зв'язуючою ланкою між людьми та небесами були саме священники.

Як виникло духовенство? Стефан Пермський стверджував, що Ісус Христос обрав своїми учнями 12 апостолів, а ті встановили правила обрання священників від патріарха й митрополита до рядового попа, а тому всі представники даного стану освячені святою волею, отже, слід сприймати «всякого священника, яко апостола Христова. Егда священник службу служит, тогда имети его, яко Христа в Сионе с ученики вечерявша, и тако достойно причаститися от руки его, яко от руки Христовы, а не разсуждая и не роспытывая о ереи божии, аще достоин, или не»⁶⁶. Диякон же Карп начебто казав, що Бог заборонив людям спробувати плода «древа пізнання», аби вони не розуміли, де добро, а де зло. Єпископ, безумовно, лукавив, бо скоріше за все Карп пояснював не райську колізію, а земне буття людей, де богом вони наділені свободою волі обирати між добром і злом. І цей вибір люди покликані здійснювати самостійно, усвідомлено, не покладаючись лише на підказку священника.

Але стригольники, дійсно, не погоджувались, що формалізований спосіб здобуття священства спроможний наділити будь-якого попа «священною» силою. Тільки праведний, моральний спосіб життя, щира віра, освіта – справжні підстави для обрання людини в священники, а щоб не сталося помилки, обирати мають ті миряни, у приході яких вона служитиме. Про стригольників, наприклад, говорили: «Си и не грабят и имения не збирают».

Для історії суспільної думки надзвичайно важливо підкреслити саме цю рису переконань стригольників – віру в людський розум, освіту, книжну мудрість. Митрополит Фотій вимагав від церковного керівництва Пскова рішуче вплинути на стригольників, «ходящих в суете ума своего»⁶⁷. Стефан Пермський продовжував цю тему: ніхто не вірив би

⁶⁶ Источники... С. 236-238..

⁶⁷ Рыбаков Б.А. Стригольники... С. 261.

вченню стригольників, якби вони не дотримувались суворих моральних норм; «или бы не от книжного писания говорили, никто бы не послушал их»⁶⁸.

Ми вже зазначали, що стригольники не могли розраховувати на організовану, свідому підтримку посадського населення; хоч, мабуть, сподівались на це. Їх проповіді об'єктивно відповідали настроям міщан, вони збирали немало слухачів, тому влада довго не наважувалась на рішучу протидію, покладаючи надію на різні послання, в тому числі й від константинопольського патріарха. Проте стригольницький рух не переріс стихійну фазу, а його реформаційний потенціал не проявився повною мірою, точніше не визрів до суспільно значущого організованого виступу.

Випробувавши різні методи боротьби з ересю стригольників, новгородське духовенство вдалося до вкрай підступних засобів: розправитися з еретиками руками їх прихильників. У літописах під 1375 р. читаємо, що у Новгороді скинуті з мосту у річку Волхов диякони Микита, Карп та три інших особи «слабых, неразумных последовавших ереси той». Лицевий літописний звід (XVI ст.) змістив мініатюру, на якій зображено момент утоплення п'ятьох стригольників із зв'язаними руками як самосуд натовпу, підкреслював Б. Рыбаков⁶⁹, в той час, коли духовенство стояло осторонь. В літературі вже висловлювалась здогадка, що священики у неврожайний, голодний рік підбурили городян проти стригольників, бо вони, мовляв, розгнівили бога своїм самоуправством. В усякому разі сталося це так, як було найвигіднішим саме духовенству.

Стригольництво після трагічних подій 1375 р. не зникло, але існувало невиразно, можливо, напівтаємно; нові керівники перебралися до Москви, де поступово формувався інший рух релігійно-церковних вільнодумців.

Його центром був гурток дяка *Федора Курицина*, що виник у середині 1480-х років. Ф. Курицин походив із незнатного роду, але завдяки власним здібностям та ґрунтовній освіті зробив блискучу дипломатичну кар'єру; є свідчення, що до його порад прислухався навіть норовистий Іван III. Знаходячись із службовим дорученням у першій половині 80-х років XV ст. в Угорщині, Курицин мав змогу познайомитись із вченнями чеського реформатора Яна Гуса (в той час чехи були підданими угорського короля), якого стратили у 1415 р. Гусити наполягали на реформуванні

⁶⁸ Источники... С. 242.

⁶⁹ Рыбаков Б.А. Стригольники... С. 3-4; див.: *Короткая Л.Л.* Публицистика XIII – XV вв. в борьбе с церковно-религиозной идеологией. – Минск, 1963. С 18.

церкви, конфіскації церковних земельних володінь, відстоювали спрощення релігійних обрядів, критикували духовну ієрархію тощо.

Повернувшись до Москви в 1485 р., Ф. Курицин очолив групу вільнодумців, до якої увійшли як церковні, так і (переважно) світські особи: дяки Істома, Сверчок, Іван Чорний, Митя Конопльов, Іван Волк (брат Ф. Курицина), купці Зубов і Семен Кленов, новгородці протопоп Олексій, поп Денис та ін. Якесь відношення до цього гуртка мала і невістка царя Олена Волошанка, дочка молдавського правителя Стефана. Московський осередок підтримував певні зв'язки з іншими містами – Псковом, Новгородом, Тверью.

Активні діячі цього вільнодумного руху (Федір та Іван Курицини, Іван Чорний та ін.) були людьми освіченими, широко ерудованими; вони досконально знали богословську і полемічну літературу, твори античних й середньовічних мислителів, добре орієнтувалися в дискусійних питаннях православної (і ширше – християнської) віри. Новгородського архієпископа Геннадія навіть лякала обізнаність еретиків у різних галузях знань, йому неодноразово доводилось шукати в тих чи інших книгосховищах рідкісні видання, добре відомі його супротивникам. Коло інтелектуальних інтересів й характер поглядів на природу та суспільство суттєво відрізняв нове покоління вільнодумців-єретиків відстригольників, а тому Я. Лур'є вважав за можливе зблизити їх із гуманістами Заходу, в усякому разі підкреслити елементи гуманізму в їх світогляді⁷⁰. Аналогічну точку зору висловлював і О. Клібанов⁷¹. Однак з відомими фахівцями не можна погодитися в їх намаганні побачити класовий, антифеодальний зміст у переконаннях російських вільнодумців XV – початку XVI ст. Річ у тому, що об'єктивно прогресивний зміст деяких ідей творів російських мислителів того часу не був природним породженням дійсності, а скоріше за все утопічним відбитком потреб вітчизняного розвитку. Та й пізніше, щоправда, російська суспільна думка, як правило, випереджала назрілі реформи та була радикальнішою за них. А у кінці XV ст. нові гуманістично-реформаційні ідеї були надбанням надзвичайно тонкого прошарку міського населення. Суспільною ж силою ідеї стають лише у разі оволодіння більшістю соціально активної частини громадян. Тому історично необґрунтованим був висновок Я. Лур'є: «Типова «єресь міст», новгородська єресь кінця XV ст. була за своїм характером формою

⁷⁰ Казакова Н.А., Лур'є Я.С. Антифеодальные еретические движения... С. 144-145.

⁷¹ Клібанов А.И. Реформационные движения... С. 85, 94, 169; Його ж. Народные противочерковные движения // Русское православие: веки истории. – М.: Политгиздат, 1989. С. 562, 565.

революційної опозиції феодалізму»⁷². Соціальний лад, який ми звикли називати феодалізмом, на межі XV – XVI ст. не набув у Московській державі сформованої стадії, отже, зарано шукати у духовній сфері «революційної опозиції», хоч, без сумніву, окремі прогресивні надбання тієї епохи готували ідейний ґрунт для майбутнього.

Цікава історія трапилася з назвою даної течії суспільної думки. У «Сказаниі о новоявившейся ереси новгородских еретиков Алексея протопопа и Дениса попа и Феодора Курицина и инех, иже такоже мудрствующих» відомого богослова і публіциста кінця XV – початку XVI ст. Йосифа Волоцького з майже неприхованою упередженістю розповідається про появу цієї течії. Згідно з його версією, якийсь міфічний «жидовин» Схарія, «диаволов сьсуд», чародійник і чорнокнижник, що мешкав у Києві, у 1470 р. приїхав із князем Михайлом Олельковичем до Новгороду. Невдовзі Схарія спромігся повернути у «жидовство» попа Дениса, протопопа Олексія та ін. Олексія назвали Авраамом, дружину його – Саррою; Олексій переманив на свій бік свого зятя Івашку Максимова, його батька попа Максима, «и многих от попов и от диаков и от простых людей». Ці еретики, за Йосифом Волоцьким, не визнавали Трійцю, вважали Христа не богом, а простою людиною, віддавали перевагу Старому заповіту перед Новим, «и многаа хуление и уничижения глаголаху на божественую церковь и на всечестныа иконы, глаголюще, яко не подобает поклонятися рукотворению»⁷³. Повною мірою скористалися еретики, писав Й. Волоцький, з того, що офіційна церква передрікала друге пришествя Христа і Страшний суд у 7000 р. від створення світу (1492 р.), але цього не сталося, тож, на думку еретиків, православне вчення, на Новому заповіті основане, невірне. Церковні ідеологи категорично відкидали всі закиди еретиків, обстоювали засади православної віри, церкви та святість місії її служителів.

Одним із неспростовних аргументів проти еретиків, з точки зору духовенства, було їх відступництво від «істинної» віри, перехід у «жидовство». Саме цим образливим, як вважали керівники церкви, словом і назвали нову ересь. Термін «жидовствующие» закріпився в літературі й дійшов до наших днів, щоправда, іноді його заступав інший термін – «антитринітарії» (від лат. Trinitas – Трійця). Обидва слова слабо відбивали специфіку означеного угруповання, члени якого виходили за надто вузькі рамки церковної ідеології. До того ж, вони зовсім не мали

⁷² Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифеодальные еретические движения... С. 128.

⁷³ Источники... С. 468-471.

наміру переходити в іудаїзм і не обмежувались критикою догмата про Трійцю.

До церковної догматики, обрядів і ритуалів, до богословських питань «антитринітарії» підходили з критичних, раціоналістичних позицій, прагнучи власним розумом дійти до суті християнського вчення, звільнити його від багатовікових нашарувань і викривлень. Відходячи від містико-аскетичного тлумачення віри, що вимагало зневажати земними благами і турботами, вони ставили своїм завданням перетворити віру на ефективний засіб суспільного прогресу. В цьому своєму пориванні московські мислителі шукали вітчизняну стежку до європейського шляху, але на перешкоді стали архієреї православної церкви, які на відміну від західноєвропейських колег категорично не бажали йти на жодні поступки громадським настроям.

Неабияке значення мало проголошення означеними мислителями здатності людського розуму самостійно вирішувати складні проблеми земного життя. Не випадково в освічених колах XIV – XV ст. авторитетом користувалася пам'ятка античної літератури – «Мудрость Менандра», серед афоризмів якої неодноразово натрапляємо на апологію людського розуму: «Велико есть богатство человеку ум», «Всегда благо и более всего человеку мудрость». Відомий твір Федора Курицина «Лаодикийское послание» починається з такого вислову: «Душа самовластна, заграда ей вера». О. Клібанов вже підкреслював близькість думки Курицина про «самовластну» душу з іншою пам'яткою того часу «Написанием языком словенским о грамоте». Його невідомий автор зазначав, що бог, створивши людину, дав їй «самовластие ума, смерть и живот пред очима его предложи, рекше волное произволение хотения к добродетели и к злобе, путь откровения изыществу и невеждьствию». Спираючись на цей факт, Я. Лур'є стверджував, що Курицин право на свободу думки намагався обґрунтувати посиленням безпосередньо на християнське вчення, а тому віру вважав «оградою» (а не перешкодою, як писали М. Нікольський та ін.) «самовластия ума». Неодмінною ж передумовою «самовластия ума» є «грамота», тобто «освіта»: «Отже, – писав Я. Лур'є, – опанувавши грамоту, освіченість, знання, людина стане дійсно вільною: вона пізнає, де добродетель, де злоба, де вишуканість, де невігластво»⁷⁴. Таким чином, віра і освіта забезпечували сумісною дією, з одного боку, самостійність, а з іншого – відповідальність людського розуму.

З такої точки зору, вислів Курицина «Душа самовластна, заграда ей вера» слід розуміти не тільки як (за Я. Лур'є) те, що «самовластие» перед-

⁷⁴ Лур'є Я.С. Русские современники... С. 105-106.

бачалося Творцем, але й як те, що воно також обмежувалося заповідями Ісуса Христа.

Недовіра до священників, а звідси бажання покладатися на здоровий глузд – характерна прикмета часу. Йосиф Волоцький змушений був визнати: «...ныне же и в домах, и на путех, и на тръжищих (ринках – А.Б.) иноци и мирстии вси сомнятся (висловлюють сумнів. – А.Б.), вси о вере пытают (допитуються. – А.Б.)»⁷⁵. Власне, вільнодумці – еретики відповідали своєю діяльністю на ці громадські запити.

Мивже відзначали, що московські мислителі кінця XV – початку XVI ст. розглядали віру як засіб суттєвого оздоровлення суспільного життя. Тому вони не могли задовольнитися лише церковними чи богословськими питаннями і логічно переходили до мирських проблем. Так, ідею справедливого суду розробляв Іван Волк-Курицин у «Мериле праведном», Федір Курицин у «Повести о Дракуле» вивів образ надзвичайно жорстокого, безпощадного і водночас безстороннього правителя, в якому люди Ренесанса шукали «урока и поучения». Іван Чорний створив одну з найбільших «енциклопедій російського середньовіччя» (Д. Лихачов) – «Еллинский летописец», де був зібраний основний комплекс відомостей із всесвітньої історії: уривки з біблійних текстів, візантійських хронік Амартола і Малали, повісті про життя й подвиги Олександра Македонського тощо. «Еллинский летописец» справив помітний вплив на російські хронографи та літописні зводи XVI ст.

«Повесть о Дракуле» привертала увагу читачів до надзвичайно гострої проблеми – правосуддя і справедливості взагалі. Князь Дракула – історична фігура, він правив у східній Валахії (Румунії) у XV ст. і уславився там й у сусідніх країнах вкрай специфічним поєднанням жорстокості та справедливості. На батьківщині його прозвали Владом Цепешем (Проколювачем, тому що він віддавав перевагу з усіх видів страти саджати засуджених на палю), а слово «Дракула» у багатьох народів означало «дракон», «диявол». Отже, Дракула був не казковим вурдалаком, а живим володарем, який страшніше за мертвих.

Ф. Курицин наводив приклади лютої князя Дракули. Коли до нього прийшли турецькі послы і відмовились зняти свої шапки, бо того, мовляв, не дозволяє їх звичай, Дракула наказав прибити ті шапки цвяхами до їх голів. Він саджав на кіл боязливих воїнів, ліниву селянку, яка не полагодила чоловіку розірвану сорочку та ін. Він зібрав в одному будинку жебраків начебто на бенкет і як тягар для суспільства, «людей ні на що не здатних», спалив їх.

⁷⁵ Источники... С. 429, 474.

Але в той же час Дракула жорстокими методами викорінював у державі всіяке зло. Не звертаючи ніякої уваги на особу злочинця: «боярин, священик, ченець чи проста людина», він карав нещадно за розбій, крадіжки, обман тощо. Наслідки такого роду правління Курицин також продемонстрував у своїй повісті: у безлюдному місці біля гірського джерела Дракула наказав поставити золоту чашу й ніхто не зважувався її вкрасти; іноземний купець міг залишити товари прямо на вулиці вночі, а вранці їх забрати – «за безпеку майна ручався сам Дракула».

Повість Ф. Курицина свідчила, на думку С.Я. Лурье, про те, що автор вбачав у могутньому і справедливому государі єдиний засіб подолати «зло» на Русі. Він не прославляв методи правління Дракули, не бачив у них «модель царської поведінки» для Івана III. Повість його була «не апологією, а пересторогою»⁷⁶ для сучасників.

Ідея «благі тиранії», як нав'язаної умовами XV ст. форми правління, підтримувалася рядом італійських гуманістів (Бонфіні, Макиавеллі та ін.). Проте, підкреслював Я. Лурье, це небезпечна ідея: «Дияволом можна погрожувати – але викликати його не варто. Люди пізнього середньовіччя змогли переконатися у цьому вже в XV та XVI століттях. Грізна влада (Філіпп II, Марія Кривава, Катерина Медичи. – А.Б.) прийшла і не принесла із собою справедливості»⁷⁷. Російська політична сцена XV ст. також не поступалася за кількістю кривавих сцен. Великий московський князь Василь II у тривалій династичній боротьбі осліпив свого двоюрідного брата Василя (його стали називати Косим), який невдовзі помер. Брат постраждалого Дмитро Шемяка, захопивши в полон великого князя, також виколов йому очі, і Василь II став Василем II Темним. Коли останній переміг у феодалній війні, Дмитро Шемяка втік до Новгороду, де його настигла кара московського правителя: підіслані вбивці підсипали отруту у смажене курча. Жорстоким монархом-горбуном (як і англійський король Ричард III) був Іван III, син Василя II.

Відношення Івана III до новгородсько-московської ереси визначалося не стільки його ідейними симпатіями, але головним чином політичним міркуванням. У 1498 р. московський великий князь, можливо, враховуючи недружнє ставлення свого оточення до його гречанки-дружини Софії Палеолог, змушений був відправити її у заслання разом з сином Василем. Відсутність дружини дала йому змогу у спокійній обстановці (хоч юридично Василь не мав прав на престол) вінчати на царство свого внука Дмитра (його батько Іван Молодий на той час вже помер) – вперше із

⁷⁶ Лурье Я.С. Русские современники... С. 90-93, 107-108.

⁷⁷ Там же. С. 138.

використанням Мономахових регалій – у присутності його матері Олени Волошанки, причетної до московської ересі. Московсько-новгородські єретики на чолі з Ф. Курициним виступали проти монастирського землеволодіння. І у 1500 р. Іван III конфіскував новгородські церковні вотчини та роздав їх дворянам. Новгородські церковники та їх проводир архієпископ Геннадій вирішили не протестувати.

Така реакція духовенства пояснювалась, зокрема, тим, що Іван III неодноразово демонстрував новгородцям свій характер, а також залишав невирішеним до кінця питання щодо єретиків. У 1490 р. Іван III вже відправив до Геннадія на покарання новгородців-єретиків, які оселилися було у Москві. Новгородський архієпископ організував для них театралізовану і вкрай жорстоку кару. Їх одягли у блазнівські наряди, берестяні шоломи, причепили табличку «Сатанинське воїнство», посадили на коней обличчям назад і так провезли по вулицях Новгорода, а кожен зустрічний повинен був плюнути на них. Потім бересту у них на голові запалили...

Проте московські єретики ще більше 10 років продовжували свою діяльність. Однак ситуація кардинально змінилася з початком російсько-литовської війни. Одним із приводів війни: начебто дружину литовського великого князя (дочку Софії Палеолог та Івана III) Олену Іванівну силували прийняти католицтво. Тому тримати Софію Палеолог у засланні було недоречно, тим більше, що її син Василь збирався втекти до Литви. Іван III скасував своє рішення передати престол внукові Дмитру і в 1500 р. призначив спадкоємцем Василя. У заслання ж відправилась Олена Волошанка з сином...

Невдовзі розгромили осередок московських єретиків. Кількох осіб, відлучених від церкви, спалили (декотрих в клітках), а Ф. Курицина зашлюди до одного віддаленого монастиря.

Новий великий князь Василь III, який вступив на престол у 1505 р., наказав розправитися із суперником Дмитром і його матір'ю. Очевидно, підіслав він вбивць і до свого ворога Ф. Курицина.

Невдовзі з'явилися нові тривожні для влад прояви вільнодумства.

Ставлення до християнського вчення *Матвія Башкіна* та *Феодосія Косого*, яких офіційна церква визнала небезпечними єретиками, визначалося передусім їх різко критичними оцінками навколишньої дійсності. Їх діяльність припадає на середину XVI ст., часи правління Івана Грозного, який нікому не пробачав незалежної думки, а тим більше норовистості у справах церковних. Тому Башкіна і Косого заарештували, піддали тортурам і засудили на церковних соборах (першого у 1553 р., другого у

1554 р.). Башкіна ув'язнили у Волоколамському монастирі, а Косому вдалося втекти за кордон, в Литву.

Симптоматично, що і дворянин Матвій Башкін і збіглий холоп Феодосій Косой виступили проти кріпацтва, система якого у другій половині XVI ст. активно формувалася. Башкін переконував своїх слухачів у тому, що серцевиною християнського вчення є закон «Возлюби ближнього свого як самого себе». Ісус Христос, наголошував він, всіх називав братами своїми, а ми перетворюємо їх на рабів, Башкін відпустив на волю своїх кабальних холопів, а жили у нього лише ті, хто сам побажав.

Ф. Косой був людиною дуже ерудованою і досвідченою у теології; він створив власне вчення, яке принципово різнилося від затвердженої віросповідної системи, церковних догматів і обрядів. Він «заходив надто далеко у тлумаченні основ віровчення, надавав йому риси цілком раціональної системи. Адже євангельську віру він розглядав виключно як «духовний розум», тобто просто підміняв її людським розумом... Якраз з ідеї універсальності, загальнозначущості божественного натхнення Феодосій Косой виводив принциповий висновок про рівність всіх людей і народів»...⁷⁸.

Таким чином, опозиційні релігійні (єретичні) течії захищали своє право на раціоналістичну критику християнської догматики і відтворення дорожчих істин перших років християнства. Головна ж мета, яку ставили перед собою представники розглянутих вище течій, полягала у реформуванні соціальної дійсності за зразком християнського соціального ідеалу.

Проблеми офіційної церкви

Становище у православній церкві й зниження її авторитета в суспільстві непокоїло й багатьох представників самого духовенства. Але якщо єретики в основному виходили із загальних земних потреб, то виразники інтересів духовенства передусім дбали про, як ми зараз кажемо, рейтинг православної церкви.

Серед церковників на межі XV – XVI ст. сформувалися два підходи до вирішення цієї проблеми. Перший підхід сформулювали некористолюбці («нестяжатели») на чолі з *Нилом Сорським* (бл. 1433 – 1508), засновником одного зі скітів у Заволжжі, вихідцем з боярського роду Майкових; другий підхід запропонували йосифляни, ідеологом яких, був *Йосиф Волоцький* (бл. 1440 – 1515), засновник та ігумен Йосифо-Волоколамського монастиря.

⁷⁸ Замалеев А.Ф., Зоц В.А. Отечественные мыслители... С. 103.

Відрізнялися ці підходи один від одного розумінням місця і ролі монастирів у суспільному житті. Послідовники Нила Сорського віддавали перевагу скітам, невеликим поселенням декількох ченців у глухому місці, де вони, власною працею забезпечуючи себе всім необхідним і зрікаючись земних благ і спокус, повністю присвячували себе служінню богові. Це була містико-аскетична концепція візантійського (грецького) зразка, близького до вчення ісіхастів про шляхи єднання людини з богом через очищення серця. Головну увагу Нил Сорський звертав на внутрішнє, духовне життя ченців, їхнє моральне самовдосконалення шляхом подолання «страстних помыслов» – обжерливості, розпусти, гніву, сріблολюбства та ін. Долати ж такі помисли, на його думку, слід було не формальним виконанням обрядів, а «умной молитвой», звернувши усю душу до бога. Нил Сорський писав, що краще опікуватися власною душею та домагатися глибшої ширості релігійних почуттів, ніж прикрашанням церков: «Хощу пять слов умом своим рещи, неже тму слов языком». Розроблений Нилом Сорським чернецький статут свідчив про його симпатії до порядків перших етапів чернецтва та «його байдужість до зовнішнього, обрядового боку життя ченців, що розвинувся у більш пізній час»⁷⁹.

Йосиф Волоцький, як, мабуть, і переважна більшість духовенства, не поділяв такий радикальний відхід священства від земних справ та турбот. Позиція йосифлян певною мірою відбивала характерне для Русі XVI ст. зречення аскетичного ідеалу минувшини та поступове підвищення інтересу до оточуючої дійсності. Прихильники цього напрямку наполягали на необхідності існування монастирів як великих релігійних центрів, могутніх у фінансово-матеріальному відношенні, для чого вони повинні були мати право власності на землі та залежних селян. Без відповідних коштів монастирі не змогли б утримувати сиріт, немічних, хворих, забезпечувати початкові школи, налагодити переписування книг тощо. Крім того, буденний клопіт, вважав Йосиф Волоцький, не мав відволікати ченців від виконання їх відповідальної місії – молитовного стану, турбот про духовне здоров'я мирян, про утвердження християнської етики та дотримання заповітів Ісуса Христа. Йосиф Волоцький завів у своєму монастирі сувору дисципліну, чіткий розпорядок дня для ченців, забороняв їм що б то не було мати у приватній власності («не имаша власти ни над чашею»).

⁷⁹ Казакова Н.А. Очерки по истории русской общественной мысли: первая треть XVI века. – М.: Наука, 1970. С. 59-61, 63.

Централізація влади у Московській державі, формування нового соціального стану – дворянства, яке стало опорою великого князя, джерелом управлінських та офіцерських кадрів, потребували, за браком достатніх казенних грошей, вільних земель як форми оплати за службу. Значні земельні володіння знаходились у розпорядженні монастирів, тому влада давно почала поглядати на ці оброблені монастирськими селянами поля. І от, зважаючи на наявність у духовенстві точки зору («нестяжатели»), згідно з якою монахам не личить володіти земними багатствами, Іван III вирішив скликати церковний собор та спробувати забрати монастирські вотчини до великокнязівської казни.

Собор зібрався у 1503 р., і на ньому великий князь поставив питання стосовно церковних і монастирських земель. На собор запросили Нила Сорського та Й. Волоцького. Перед архієреями виступив Іван III. Одна з публіцистичних пам'яток того часу «Слово иное» так описувала початок собору: «В та же времяна восхоте князь великий Иван Васильевич у митрополита и у всех владык и у всех монастырей, села поимати и вся к своим соединити. Митрополита же и владык, и всех монастырей из своей казны деньгами издоволити и хлебом изобочити из своих житниц»⁸⁰. Великий князь покликався при цьому на думки своїх спадкоємців (Василя і Дмитра), Нила Сорського, Дениса Каменського, тверського боярина Василя Борисова та ін.

Керівники православної церкви: митрополит Симон, новгородський архієпископ Геннадій, ігумен Троїце-Сергієва монастиря Серапіон, Йосиф Волоцький, та й Нил Сорський, який виступав проти монастирського землеволодіння, але зовсім не бажав бачити церкву залежною від світської влади, та інші, опинилися в ситуації, коли треба було протидіяти «государю вся Руси». Всебічно обміркувавши справу, ієрархи вирішили протестувати проти намірів позбавити їх джерел незалежного прибутку. Вони зрозуміли, що, погодившись на утримання з великокнязівської казни, втратять свободу думки і дій. Від імені собору митрополит Симон заявив Івану III: «Аз убо сел пречистыя церкви не отдаю, ими же владели прежнии митрополиты и чудотворцы Петр и Алексей. Тако же и братия моя, архиепископы, и епископы, и архимандриты, и игумены сел не отдают церковных». Митрополита підтримав архієпископ Геннадій, але наразився на окрик великого князя, який звинуватив його у хабарництві та

⁸⁰ Слово иное // Труды Отдела древнерусской литературы. – М.: Изд-во АН СССР, 1964. Т. 20. С. 351-352.

срібролюбстві й тим самим швидко «уста ему загради»⁸¹ (до речі, за цим звинуваченням Геннадій втратив архієпископську кафедру в 1504 р.).

Йосиф Волоцький в кінці XV ст. декларував зверхність духовної влади над світською («священство выше царства») і тому на соборі 1503 р. виступив із яскравою промовою на захист майнових прав церкви. Після собору він вийшов на одне з перших місць в духовній ієрархії, в той час як Нил Сорський, а з ним і його послідовники (М. Грек, В. Патрикеев, Г. Тушин та ін.), відійшли на периферію церковно-релігійного життя. Можливо, саме з цієї історичної дати принцип морального самовдосконалення, внутрішньої, не афішованої віри, став скоріше за все предметом зацікавлень філософії й художньої літератури, ніж прагматичним кредо. Віра для багатьох громадян перетворювалась на традицію (звичку) чи прояв суспільної лояльності. Дріб'язкова регламентація у монастирі Йосифа Волоцького – один із симптомів такої підконтрольної лояльності.

Йосифляньська течія перемогла на соборі 1503 р. – Іван III покинув на певний період плани секуляризації церковних вотчин, проте втрат зазнало й «священство», як зазначав ще Г.В. Плеханов, з початку XVI ст. «думка духовних письменників перестала розвиватися в опозиційному напрямку»⁸². Влада і церква знайшли порозуміння: перша почала підтримувати другу і допомагала вирішувати її проблеми (рахунок відкривався відкладенням до другої половини XVIII ст. секуляризації монастирських земель та покаранням єретиків), друга ж – наче віддячуючи – стала визнавати божественну природу царської влади.

Формування державної ідеології

Виникнення Російської централізованої держави, скинення монгольського ярма внесло у «порядок денний» суспільно-політичної думки XVI ст. проблему обґрунтування прав нового державного утворення на незалежне існування у європейському співтоваристві на засадах визнаного суверенітету і рівності.

Монархи Європи довго не бажали бачити у московському правителі рівну собі «короновану особу», вважаючи його «ханським холопом». Однак згодом вирішили використати потенційні можливості Москви найвигіднішим чином для Європи. Зокрема, римський папа підтримав задум оженити Івана III другим браком (перша жінка – Марія Тверська померла в 1467 р.) на племінниці останнього візантійського імператора Софії Палеолог. Розрахунок був досить нехитрим: Москва сприйме такий

⁸¹ Там же. С. 352.

⁸² Плеханов Г.В. История русской общественной мысли: В 3 т. – М., 1918. Т. 1. С. 142.

крок як бажання Риму підняти статус великокнязівського двору в очах європейських правлячих династій, забезпечити визнання спадкоємців Івана III від цього браку. Але Рим одночасно висував і серйозну умову: Москва мала приєднатися до антитурецької коаліції європейських держав.

Італійські дипломати, намагаючись схилити Івана III на цю пропозицію, мабуть, вперше сформулювали ідею про те, що Москва повинна стати спадкоємицею Константинополя. Софія Палеолог прибула до Москви у листопаді 1472 р. в супроводі папського посла кардинала Антонія, який до того ж мав доручення переконати Івана III у доцільності об'єднання католицької й православної церков. 12 листопада Софія була обвінчана з Іваном III.

Очевидно, плани римського папи не здійснилися, а тому через 2 роки сенат Венеції звернувся до московського великого князя з таким проектом: «Східна імперія (Візантія. – А.Б.), захоплена оттоманом (турками. – А.Б.), повинна, через припинення імператорського роду у чоловічому коліні, належати владі Вашої світлості внаслідок Вашого щасливого браку»⁸³. Ця думка отримала детальну розробку в російській політичній ідеології, але у доволі відмінному контексті.

Погодившись на одруження із (не дуже привабливою) Софією Палеолог, Іван III, можна припустити, розраховував на те, що європейські монархи нарешті визнають його рівним собі. Однак московський правитель змушений був зважати на негативне (щоб не сказати вороже) ставлення російських боярсько-аристократичних кіл до непроханих іноземних конкурентів. Саме тому, при оформленні брачного союзу було застережено, що ні сама Софія, ні її діти чи онуки не матимуть права на московський великокнязівський престол, задовольняючись удільними володіннями.

У 1479 р. Софія народила сина Василя, а чотирма роками пізніше Олена Волошанка народила Івану III внука Дмитра. Оскільки сина, крім її Василя, у Івана III більше не було, то Софія сподівалась, що саме він буде згодом оголошений наступником престолу. Проте великий князь під тиском свого оточення, яке воліло бачити на престолі представника тверської гілки династії (вбачаючи у цьому запоруку політичної стабільності і з жахом згадуючи феодальну війну другої чверті XV ст.), вирішив у 1498 р. коронувати внука Дмитра як майбутнього правителя Московської держави.

⁸³ Цит. за: *Скръшников Р.Г. История... С. 193.*

Софії донесли про це й переконали організувати змову з метою змусити Івана III змінити свій намір на користь сина Василя. Змову викрили, її головні учасники поплавилися життям (діти боярські Єропкін і Поярко були четвертовані, а кн. Палецькому, дяку Стромилову та ін. – відрубали голову). Після цього Іван III почав з дружиною «жити в береженні», а княжича Василя певний час тримали під арештом.

14 лютого 1498 р. внука Дмитра у неповні 15 років урочисто коронували в Успенському соборі Кремля, а обряд нагадував обряд коронування візантійських монархів. Пізніше, коли спадкоємцем став Василь (син Софії Палеолог), обряд, очевидно, повторили, хоч достовірні дані відсутні. Церемонія спиралася не тільки на бажання великого князя, але й на нову державну ідеологію.

У другій половині XV – початку XVI ст. формувалися основні грані цієї ідеології. Зокрема, став поширюватися історико-легендарний сюжет⁸⁴ про те, що перший давньоруський князь Рюрик приходився нащадком міфічному Прусу, засновнику могутньої Прусії, який в свою чергу вів своє походження від римського імператора Августа. На думку деяких дослідників (Н.А. Казакова та ін.), на початку XVI ст. була складена стаття «Европейской страны короли», що потім включалася до багатьох збірників та літописних зводів. В статті перераховувалися європейські державці, починаючи з «цесаря – короля римського», а наступний ряд розглядався як нащадки Августа.

Даний генеалогічний сюжет, очевидно, вперше з'явився у «Послани» тверського священника Спиридона-Сави, який претендував на митрополичий престол. Четверта редакція цього твору отримала назву «Сказание о князьях владимирских» і датується першою половиною XVI ст.; виникла вона, ймовірно, під впливом вінчання на царство Івана IV. В зв'язку з цим легенда про Августа – Пруса – Рюрика була доповнена розповіддю про «дари Мономаха», тобто про передачу на Русь візантійських імператорських символів. У «Сказанні...» йдеться про те, начебто київський князь Володимир Мономах здійснив вдалий похід на Константинополь й змусив свого діда імператора Костянтина дати йому царський вінець («шапку Мономаха») та інші владні ознаки. В дійсності ж такого походу не було, бо коли помер імператор Костянтин Володимирі Мономаху було 2 роки, та й на Царьград він ніколи не ходив⁸⁵. Тим не

⁸⁴ Гольдберг А.Л. Историко-политические идеи Русской княжести XV–XVII вв. // История СССР. 1975. № 4. С. 61.

⁸⁵ Скрынников Р.Г. История... С. 198.

менше цій легенді («дари Мономаха») був наданий офіційний статус «Государевым родословцем» (середина XVI ст.).

Грандіозний лицевий літописний звід також сприйняв означену історико-політичну концепцію; вітчизняна частина зводу відкривалася мініатюрою, яка зобразила присилання на Русь візантійських регалій та вінчання Володимира Мономаха на «царство». Те ж саме читаємо і у «Степенной книге», де йдеться про руську великокнязівську династію: «Не худа же рода бяху и не незнаема, но паче преименита и славна Римского кесаря Августа, обладающего всею вселенною...». Часто використовувалася ця легенда у дипломатичному листуванні та особистих посланнях Івана Грозного. Так, в посольській грамоті І.М. Воронцова, переданій польському королю Сигізмунду-Августу (1566), вона правила доказом стародавності Московської держави та її суверенності: «Государство наше Русское от начала особне съдержится нами, извечными государи русскими, почен от Августа, кесаря римского»⁸⁶. З подібною ж метою – піднести правлячі династії власної країни – римський родовід використовувався також у візантійській, болгарській, сербській літературі.

Вже у розглянутій концепції не останню роль відігравала та обставина, що Христос народився в епоху царювання Августа й тим самим висвітлив своїм божественним променем його правління з тьмяного ряду століть. Внаслідок цього не сама по собі давність династичної гілки визначала достоїнство країни та її місця у світі, – ще більше значення мала релігійна її «санкціонованість».

Ось тому центральним компонентом ідеології Московської централізованої держави стала релігійна складова (як і в «Слові про Закон і Благодать» митрополита XI ст. Іларіона). Вона з'явилась як відповідь на суспільну потребу, потребу самоусвідомлення себе у нових історичних умовах, а не тільки тогочасних, скороминущих запитів влади.

Цю суспільно-політичну потребу виконала теорія «Москва – третій Рим»: «З середини XV ст. слова про «обрання богом» (термін «богоизбранность Руси», введений Іларіоном. – А.Б.) Руської Землі набули новий смисл: мова йшла тепер не про прирівнювання Росії до інших християнських країн (і передусім, до багатовікового оплоту православ'я – Візантії), а про протиставлення Русі занепалій грецькій державі, як і про протиставлення московської митрополії константинопольському патріархові, який втратив в очах частини руського духовенства свої ієрархічні права»⁸⁷.

⁸⁶ Скрывников Р.Г. История... С. 66.

⁸⁷ Там же. С. 68.

Сам Іван III у 1470 р. писав (ще до одруження з Софією Палеолог), що грецьке православ'я вже «изрушилось», а першим літературним твором, де була викладена думка про перенесення центра православного світу з Константинополя до Москви, було «Изложение пасхалии» (1492 р.) митр. Зосими.

Ідея «Москва – третій Рим» спиралася на передбачення пророка Данила про появу великої держави, якій судилося «превзойти все царства». Оформив цю ідею псковський чернець, йосифлянин Філофей. Йдучи за біблійним пророцтвом, Філофей писав, що раніше існували дві християнських твердині, два Рима – італійський та візантійський; обидва занепали, бо не спромоглися зберегти у чистоті вчення Христа. Естафету прийняла Москва – «третій Рим», яка, переконував Філофей, краще за попередників виконає відповідальну місію: «...яко два Рима падоша, а третьей стоит, а четвертому не быти». Звертаючись до Василя III (син Софії Палеолог й Івана III, правив у 1505 – 1533), Філофей докладно пояснював ситуацію з православ'ям: «Ибо старого Рима церковь пала по неверию ереси Аполлинария (епископ у Сирії середини IV ст., не визнавав Трійцю, стверджував, що людина і досконале божество не можуть зійтися в одній особі і тому Христос не міг бути спокутником гріхів людства. – А.Б.), второго же Рима, Константинова – града, церковные двери внуки агарян секирами и оскордами рассекли. И вот теперь третьего, нового Рима, державного твоего царства святая соборная апостольская церковь во всех концах вселенной в православной христианской вере по всей поднебесной больше солнца светится»⁸⁸. Водночас Філофей наголошував на великій відповідальності московського монарха за стан православ'я у світі.

Загалом нова державна ідеологія в усіх її елементах (давність родоводу, спільного з європейськими монархами; передані на Русь імператорські регалії з Візантії; теорія «Москва – третій Рим») сприяла певним чином визнанню Московського царства міжнародним співтовариством у XVI – XVII ст. Щоправда, старі стереотипи, недалекоглядна, амбіційна зовнішня політика Москви, конфесійні колізії заважали ефективному співробітництву Росії із Заходом.

Одночасно складалася, в основному стихійно, практика стосунків влади з суспільством й усіма його станами, верствами та установами. Іноземні спостерігачі (Олеарій, Поссевіно, Герберштейн, Флетчер та ін.) відзначали надзвичайно велику та безконтрольну владу московського правителя, а також відчуженість між народом та всіма

⁸⁸ Казакова Н.А. Очерки... С. 28.

гілками адміністративного управління. Англійський посол у Москві в 1588 – 89 рр. Д. Флетчер на підставі особистих вражень написав книгу «Про державу Руську», в якій зазначав, зокрема, що обласні правителі чужі для народу за своїми інтересами. Вони мучають та обдирають людей, абсолютно не переймаючись їх потребами і стражданнями. За це, звичайно, жителі відверто ненавидять управителів, бо ясно бачать, що чиновники поставлені не для здійснення правосуддя, а для пригнічення підлеглих. А на вершині стоїть цар, який навіть не прагне змінити систему управління на користь народу. Флетчер не бачив в Росії інших суспільних сил, здатних позитивно впливати на еволюцію політичної системи Росії: дворянство безсильне перед государем і бідне; чиновництво (дяки, обласні управителі тощо) повністю залежне від царя; те ж саме слід сказати про військових.

Європейці XVI ст. взагалі змальовували у різких тонах владу московського государя і його ставлення до оточуючих; дехто з них здивовано зупинявся перед ділеммою: важко вирішити, писали вони, «дикість народу вимагає такого самовладного государя чи від самовладного государя народ так здичавів й згрубив». Крім того, у той час росіяни не проводили межу між «делом государевым» та «делом государственным»⁸⁹.

Особливістю влади у Росії XV – XVI ст. було збереження цим інститутом (у не принципово трансформованому вигляді) своєї архаїчної природи, коли держава розглядалася правителем як частина його вотчинного господарства. Про цю визначальну на той час прикмету княжих повноважень влучно писав 20 років тому В. Колесов: «У «государя» – «государство», границями которого вначале был дом, затем имение, позже – волость и, наконец, – вся Русь. Государство по первоначальному смыслу слова – не область, а сама эта власть, власть государя над всем, что попадает в орбиту его державства. <...> Государь как хозяин всего, что лично ему принадлежит, все шире распространяет свое господство на разные земли, и смысл накопленный московского княжеского дома заключался как раз в подобном собирании разных земель и волостей в том самом простом, хозяйственном, чисто практическом значении слова государство, которое оно имело до конца XVI в.»⁹⁰. В одному із

⁸⁹ *Ключевский В.О.* Сказания иностранцев о Московском государстве. – М.: Прометей, 1991. С. 57, 58, 109.

⁹⁰ Цит. за: *Толстиков А.В.* Представление о государе и государстве в России второй половины XVI – первой половины XVII века // *Одиссей. Человек в истории.* 2002. – М.: Наука, 2002. С. 295.

своїх послань до англійської королеви (1570 р.) Іван IV щиро дивувався, що вона іноді змушена рахуватися з позицією парламенту, тобто не була повноправною хазяйкою у своїй державі.

Проте причини тривалого використання у політичній практиці Русі застарілих уявлень про владу залишаються недостатньо з'ясованими. Говорять про вплив азійського фактору, про вороже зовнішнє оточення, про неможливість договірними методами подолати феодальну роздробленість і об'єднати країну тощо. Існує також думка стосовно майже генетичної схильності росіян до «сильної руки», авторитарного володаря, без якого суспільство начебто розсипалося б на незгодні між собою, якщо не ворогуючі, елементи. Остання трактовка мало, так би мовити, «задокументована», вона скоріше наслідок суб'єктивного, явно упередженого ставлення. Тому що науковий підхід до означеної проблеми повинен виходити з історичних умов формування будь-якого національного характеру, а не напівмістичних припущень.

Погодитись можна, однак, з тим, що «цар» і «державна» сприймалися як нероздільне ціле до XVII ст., а деякою мірою й до Петра I.

**Проблема
влади у суспільній
думці другої половини
XVI ст.**

Тоталітарна концепція влади царя-хазяїна знаходила розуміння та обґрунтування у суспільній думці XVI – XVII ст. Водночас мислителі як представники суспільства намагалися доповнити існуючу практику такими настановами, які б зробили владу інструментом здійснення людських

сподівань. І це був частіше за все неусвідомлений крок у напрямку до західноєвропейських політичних зразків.

Саме таким мислителем був *І.С. Пересвєтов*, дворянин, виходець з Литви, що перейшов на службу (1539 р.) до московського царя і одержав за це невеликий маєток. Через 10 років Пересвєтов передав цареві свої зошити, де виклав власний погляд на ідеальну верховну владу, а також на потрібні Московській державі реформи. Головні його твори: «Большая челобитная», «Сказание о царе Константине», «Сказание о Магмет-Салтане», «Предсказание философов и докторов» та ін. Професійний військовий (раніше служив у рицарському війську чеського, угорського та польського королів), Пересвєтов доводив, що дворянське ополчення в бойовому відношенні не витримує критики, тому слід переводити військо на регулярну основу (через 150 років про те ж саме клопотатиметься І. Посошков). Потрібно домогтися, щоб солдат воював за нагоро-

ду, а не через страх: «Воина содержать, что сокола кормить: всегда ему сердце веселить, никакой печали к нему не подпускать».

Пересветов ясно бачив зовнішню небезпеку для Москви, зокрема, з боку татар. Якось Максим Грек сказав Берсеню Беклемішеву: «...не дивися, що нам все враги, занеже инии погании (Казань, кримські татари. – А.Б.), а инии еретицы (литовці, поляки. – А.Б.), и не подобает бояться их, занеже бог с нами»⁹¹. Для того щоб протистояти цій загрозі, Пересветов радив царю тримати на кордонах з Кримським ханством 20 тис. регулярного війська на постійній основі, добре його озброїти та платити гідне утримання.

Зупинився автор і на питанні верховної влади. На чолі держави повинна бути особа рішуча, з твердою вдачею. Військами керувати повинні не вельможі (вони погрузли у багатстві та знатності, а багатий «любит покой»), а справжні вояки, які можуть «люто... против недруга государева смертною игрою играти»; якраз таких варто наближати до трону, на них спиратися, нагороджувати за мужність і т.д. Що ж стосується ідеального образу государя, то він має бути грізним («как конь под царем без узды, тако и царство без грозы»), жорстоким, справедливим, нещадно розправлятися з ворогами держави, цінувати в слугах не знатність, а відданість.

Щоб зробити ідеальний образ більш виразним, Пересветов порівняв його з майже вигаданими персонажами: по-перше, візантійського імператора Костянтина, а по-друге – турецького султана «Магмета» (Мухаммеда, Магомета). Біографія легендарного Костянтина дивним чином нагадує життєвий шлях реального Івана IV (ці факти були, мабуть, добре відомі у дворянських колах). Герой «Сказания о царя Константине» втратив батька, коли йому виповнилось три роки, і став безпорадним спостерігачем свавілля вельмож, того, як вони безцеремонно розкрадали царську казну, як творили неправду, беззаконня, чвари; вони сичали один на одного наче змії, а в той же час краденим золотом і сріблом наповнювали свої скрині.

Царгородські вельможі, писав Пересветов, прищеплювали молодому імператору думки про неприпустимість військових походів, про необхідність мирно жити із сусідами та менше уваги приділяти війську. Юний імператор нарешті «укротел», а коли став повнолітнім і узяв у руки кермо влади, то виявився неспроможним дати відсіч ворогам. Унаслідок кволості духу імператора Магмет-султан захопив Царьград, греки потрапили у залежність, а Костянтин втратив владу.

⁹¹ Казакова Н.А. Очерки... С. 224.

Симптоматичною була ненависть Пересвєтова до вельмож (бояр), від яких, переконував він, походить все зло у державі. Між тим, саме політична та економічна самостійність сеньйорів у Західній Європі, їх договірні стосунки із монархом заклали міцне підґрунтя цивілізованим суспільним відносинам у Франції, Англії, Італії та інших країнах. Чому Пересвєтов не зміг оцінити тих позитивних сторін європейського життя? На це питання поки що нелегко відповісти. Можливо, йому, справжньому воїну, не до смаку були постійні усобиці і війни між королями, імператорами, герцогами тощо, і він цінував такі ж порядок і слухняність в суспільстві, як у війську. Імунітет феодала-землевласника був, очевидно, ні до чого дворянину-воїну.

Заторкнув Пересвєтов й іншу актуальну проблему – невільництво. Чи допустима особиста неволя, якщо так – то у якій мірі, хто має право тримати людей у залежності, чи потрібно законодавчо запроваджувати терміни й способи виходу на волю? – ці та інші питання хвилювали не лише Пересвєтова. Сама постановка питання була хай слабким, та все ж відображенням ідейного повіяння епохи Ренесансу. Провідна теза цих роздумів мислителя – людина може бути виключно рабом божим.

Звичайно, Пересвєтов бачив навколо себе чимало невільників-кріпаків, а тому шукав шляхи вирішення цієї соціальної колізії. Так, він писав, що навіть коли у кабалу потрапляє полонений, йому все одно потрібно надати можливість вийти на свободу, для чого обмежити строк його поневолення 7 – 9 роками. Держава зобов'язана суворо слідкувати за дотриманням такої норми, а за порушення карати нещадно аж до смертної кари. Отже, Пересвєтов виступав за звільнення кабальних холопів, за вільний статус селянства (очевидно, й інших верств населення). Тим самим дворянин Пересвєтов на початку формування феодално-кріпосницької системи наполягав на праві землеробів безперешкодно змінювати місце об'їздування у пошуках кращих умов життя і господарювання. В умовах економічної кризи, що охопила країну після невдалої Ливонської війни й опричинни, селяни потяглися на південний схід, де були незайняті землі і не було поміщиків. Бояри, великі землевласники пропонували селянам всілякі пільги в своїх вотчинах, переслідуючи мету утримати робочі руки та юридично закріпити їх за собою. Дворянство, як значно бідніший стан, могло розраховувати тільки на селянську міграцію та власний хист заманювання. Без сумніву, Пересвєтовим могли керувати і не виключно корисливі розрахунки.

На підтвердження сказаному звернемося до інших поглядів Пересвєтова на владу. Так, він писав, що цар має бути мужнім, грізним, жорстоким, але насамперед таким, хто твердою рукою насаджує у своєму

царстві правосуддя, справедливості та суспільні чесноти. На відміну від Йосифа Волоцького, Пересветов стверджував, що «не веру бог любить, но правду». Лукавими лестощами він сподівався спрямувати коронового читача у потрібний бік. Чимало європейських авторів, повідомив він Івана IV, пишуть про те, «какую великую справедливость введешь ты в своем царстве и утетиши бога сердечной радостью. И так начинают мудрые философы, что такой справедливости, как в твоём царстве-государстве, не будет во всей вселенной: от великой грозы твоей мудрости как от сна проснутся царские лукавые судьи, чтобы устыдиться своих лукавых дел, и сами на себя будут удивляться, что обирали без счета»⁹². Пересветов критично оцінював стан Московської держави. У «Большой челобитной» є така оповідь: «И говорит Петр, молдавский воевода (в його вуста Пересветов вкладав свої улюблені думки. – А.Б.): «Сильно и прославлено и всем богато это царство Московское! А есть ли в этом царстве правда?» А служить у него москвитянин Васька Мерцалов, и он спросил того: «Все ты знаешь о царстве том Московском, скажи мне истинно!» И стал тот говорить Петру, молдавскому воеводе: «Вера, государь, христианская добра, во всем совершенна, и красота церковная велика, а правды нет». Тогда Петр, молдавский воевода, заплакал и так сказал: «Если правды нет, ничего нет»⁹³. Тому Пересветов звертає увагу царя на ті російські недоліки, що кидаються іноземцям в очі, і висловлював впевненість: російському цареві призначений Богом славний шлях і він спроможний встановити у державі правду та християнські чесноти.

Висновок, якого доходив Пересветов, був, по суті, розвитком йосифлянської релігійно-політичної концепції та сприяв зміцненню самодержавства. Будь-яку протидію самодержцю, спробу обмежити його владу мислитель кваліфікував як «светскую ересь», що може призвести до великого лиха. Глибоким смислом наповнене протиставлення царя Костянтина «нехрестію-иноплеменику» Магмету-султану: оскільки, пояснював Пересветов, Бог любить не віру, а правду, остільки слід віддати перевагу турецькому паші за те, що той «утетил Бога сердечной радостью» – увів у своєму царстві справедливість і непідкупний суд. А Костянтин, що потрапив під вплив срібллюбних вельмож і втратив свою незалежність, за божою волею позбувся престолу.

Як розумів Пересветов улюблену ним правду? Згідно з його тлумаченням, перед Богом і царем всі повинні бути рівними: і вельможі – багатії

⁹² Памятники литературы Древней Руси: конец XV – первая половина XVI в. – М., 1984. С. 607.

⁹³ Пересветов И.С. Сочинения.– М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. С. 176.

і прості бідняки; всі мають працювати «в поте лица своего», самостійно забезпечувати себе усім необхідним⁹⁴. Загальна праця, загальна покора владі, чистота християнської віри – запорука утвердження на Русі «правди».

Приблизно в такому ж ракурсі уявляв собі правду відомий еретик XVI ст. *Єрмолай-Єразм*. Він викривав користолюбство світських феодалів і виступав на захист селянства. Православна віра вимагає справедливого ставлення до всіх, проте на особливу підтримку, говорив Єрмолай-Єразм, заслуговують найбільш обділені. У суспільстві необхідні перш за все землероби, бо від них – хліб, а від хліба – усі земні блага: «И вся земля потом от царя и до простых людей питается от их трудов. А они всегда пребывают в скорбных волнениях, ибо всегда несут тяжесть не одного бремени».

Єрмолай-Єразм пропонував скасувати надзвичайно обтяжливий для землеробів грошовий податок, замінивши його п'ятою частиною зібраного врожаю. Якщо ж трапиться неврожайний рік, то не мучайте селян, стягуючи недоїмки⁹⁵. Щоб зменшити фіскальний тягар для селян, Єрмолай-Єразм рекомендував виділяти кожному урядовцю окремі села, п'ята частина доходів землеробів яких йшла б на забезпечення його потреб. Розмір маєтку повинен дорівнювати заслугам власника, а з інших селян він не має права щось збирати. З цього приводу Д. Лихачов писав: «Як і Пересветов, Єрмолай-Єразм виступає проти знатності. Нерівність може ґрунтуватися тільки на нерівній праці. Більший наділ повинен відповідати більшим обов'язкам»⁹⁶. Згаданий принцип Єрмолай-Єразм виклав у творі «Правительница»; він, на думку Д. Лихачова, грав на руку дворянству в його суперництві із боярством. Крім того, це, здається, перша спроба обґрунтувати розмір власності кількістю та якістю праці.

Ні Пересветов, ні Єрмолай-Єразм, ні Феодосій Косой не зуміли поставити питання щодо громадянської рівності так же виразно, як і польські публіцисти доби Відродження. Наприклад, польський гуманіст А. Фрич-Моджевський, який подібно Пересветову критикував привілеї знаті, обережно, але недвозначно обстоював вирівнювання прав та обов'язків всіх станів: «... коли покинуть звеличувати багатих та приборкають зухвалість шляхтичів і пихатість вельмож, то вищі зрівняються із нижчими і вия-

⁹⁴ Там же. С. 168.

⁹⁵ Памятники... С. 653-655.

⁹⁶ Лихачев Д.С. Эпоха решительного подъема общественного значения литературы // Памятники... С. 11.

висься, що люди усіх станів мають однакову душу»⁹⁷. Ідеї рівності людей незалежно від соціального походження та майнового становища стануть надбанням російської суспільної думки головним чином у XVIII ст.

Значною подією в суспільній думці другої половини XVI ст. була гостра та емоційна полеміка знатного боярина князя *Андрія Курбського*, що подався до Литви аби уникнути політичних переслідувань, і царя *Івана Грозного*. «Ми нарікали на сухість, нежиттєвість наших джерел у Північній Русі до половини XVI ст., – писав С. Соловйов, – нарікали, що історичні особи діють мовчки, не висловлюють нам своїх спонук, свого співчуття й неприязні. Але з другої половини XVI ст. боротьба старого із новим, роздратованість при цій боротьбі доходять такого ступеня, що ті, хто брав участь у ній, не можуть більше залишатися мовчазними, висловлюються; явно зросла у Москві з середини XVI ст. начитаність, письменність допомагає цьому висловлюванню, цьому веденню боротьби словом, і з'являються двоє борців – внук Іоанна III і Софії Палеолог Іоанн IV й нащадок удільних ярославських князів, московський боярин, князь Андрій Курбський»⁹⁸. У їх листуванні дискутувалися важливі питання державного управління та межі царської влади. Це було протиборство різних політико-ідеологічних тенденцій доби.

С. Соловйов, на наш погляд, справедливо вказував, що у світогляді кожного з учасників тієї пам'ятної полеміки можна без великих зусиль знайти елементи старого і нового. Дійсно, Іван IV мав рацію, коли доводив право царя вести власну політичну лінію, не хитаючись від кожної опозиційної думки; він вбачав у такій незалежності запоруку соціальної стабільності, забезпечення зовнішньої безпеки та усунення внутрішніх усобиць. У той же час жорстокі, криваві методи розправи з інакодумцями не могли бути виправданими нічим, навіть суворістю звичаїв XVI ст., тому що Пилип Количов, соловецький ігумен, а потім московський митрополит (1567 – 1568), безстрашно кинув в обличчя цареві звинувачення у невинуватих розправах.

Курбський, у свою чергу, інкримінував Івану Васильовичу його нестримну лють відносно боярства, колишніх сподвижників і взагалі всіх неугодних. Проте якщо з обґрунтованістю репресій Грозного можна стосовно якогось конкретного випадку сперечатись, то такий аргумент Курбського, як небажання царя дослухатися до мудрих порад, спростувати було практично неможливо. Курбський наводив чимало прикладів, коли самоправство царя призводило до відчутних втрат для країни: він

⁹⁷ Польские мыслители эпохи Возрождения. – М., 1960. С. 78.

⁹⁸ Соловьев С.М. Сочинения: В 18 т. – М.: Мысль, 1989. Т. 3. С. 681.

згадував Литву, Крим, Казань, опричнину тощо. «А всех причиненных тобой различных бед по порядку не могу и исчислить, ибо множество их и горем еще объята душа моя», – писав Курбський в першому посланні до Грозного. Він навіть мав намір взяти із собою у домовину «слезами омоченное» послання і прийти з ним на Божий суд.

Та головний закид Курбського прозвучав вже на початку першого послання; він неначе поспішав викласти те, проти чого заперечувати було, з його точки зору, неможливо. Використовуючи біблійні оповіді, Курбський назвав «сильними во Израиле» знать з оточення Івана IV першої половини його царювання: «Зачем, царь, сильных во Израиле истребил, и воевод, дарованных тебе богом для борьбы с врагами, различным казням предал, и святую кровь их победоносную в церквах божиих пролил, и кровью мученическою обагрил церковные пороги (автор говорив про страту князів М. Репніна та Ю. Кашина у січні 1564 р., яка начебто мала місце поблизу церкви. – А.Б.), и на доброхотов твоих, душу свою за тебя положивших, неслыханные от начала мира муки, и смерти, и притеснения измыслил, обвиняя невинных православных в изменах и чародействе и ином непотребстве и с усердием тщась свет во тьму обратити и сладкое назвать горьким? В чем же провинились перед тобой и чем прогневали тебя христиане-соратники твои? Не они ли разгромили прегордые царства и обратили в покорные тебе во всем, а у них прежде в рабстве были предки наши?»⁹⁹.

У цьому посланні, а також в «Истории о великом князе Московском» Курбський перераховував колишніх соратників Івана IV (О. Адашев, Сильвестр, Д. Адашев, М. Шереметев, Д. Курлятев, І. Шереметев-Большой та ін.), розповів про їх сумну долю. Порівнюючи своїх загиблих колег, членів «Избранной рады», з новим оточенням царя, Курбський впевнено заявляв: «Не должно у тебя, царь, быть таким советникам!» Чим же поступаються нові радники попереднім? Передусім тим, що члени «Избранной рады» турбувалися про країну, її народ, а тому сміливо говорили цареві правду і подавали всебічно продумані поради, а потім, «когда прельстили тебя жестокие и лукавые льстецы, губители и твои и отечества своего», почалися невдачі, нещастя і біди. Причиною останніх Курбський вважав також надмірну самовпевненість і честолюбство царя, небажання рахуватися із критикою та співвідносити рішення ні з чим, окрім власної примхи. Велику роль мудрої поради Курбський ілюструє афоризмами біблійного царя Соломона: «Укажи праведнику, и с благо-

⁹⁹ Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. –Л.: Наука, 1979. С. 119, 120.

дарністю примет», «Обличай праведного и полюбит тебя». Цар зневажив цими істинами – звідси всі злигодні.

Вражаючу дистанцію, яка відділила старих і нових радників, Курбський показав на прикладі Сильвестра і Вассіана Топоркова: перший неодноразово критикував вчинки та наміри царя («порицая тебя и осуждая за непотребныя твои дела и коварный нрав, на него же ты и после смерти его продолжаешь негодовать!»), чим наставляв його на «путь истинный» як царський духівник; другий же, Топорков, – «из среды лукавейших иосифлян, который тебе советовал и нашептывал, чтобы ты не держал при себе советников мудрее себя...». В «Истории...» Курбський деталізував цей сюжет: виявляється, Топорков рекомендував царю не брати мудрих радників тому, «понеже сам еси всех лутчши; тако будеши тверд на царстве, и всех имети будеши в руках своих. И аще будеши имел мудрейших близ себя, по нужде будеши послушен им»¹⁰⁰. Топорков був племінником Волоцького, близькими виявились і їх політичні переконання.

Іван IV без особливих зусиль над собою сприйняв ці ідеї, позбавився небажаних вельмож і почав правити як самодержець у повному розумінні цього слова. З-під його пера виходять рядки, які свідчать про те, що він довів концепцію верховної влади до абсурду. Викладаючи беззаперечну тезу про необхідність підданому підкорятися владі, він писав Курбському: «Почему же ты презрел слова апостола Павла, который вещал: «Всякая душа да повинуется владыке, власть имеющему; нет власти, кроме как от бога: тот, кто противится власти, противится божьему повелению». Возри на него и вдумайся: кто противится власти – противится богу, а кто противится богу – тот именуется отступником, а это наихудший из грехов. А ведь сказано это обо всякой власти, даже о власти, добытой ценой крови и войн»¹⁰¹. Концепція, що її сповідував Іван IV, була безумовним анахронізмом для європейської політичної свідомості. На Русі ж державець (великий князь, цар) перетворився на символ національної безпеки і внутрішньої стабільності, а його прерогатива розросталася неймовірно. Польському королю Стефану Баторію Іван IV писав, що «государь государства больши»¹⁰²; російський цар має більш пріоритетне право бути постійно цитованим противниками абсолютизму, ніж французький король Людовик XIV, який (та й то за легендою) сказав: «Держава – це я!».

¹⁰⁰ Там же. С. 121, 170, 177, 412.

¹⁰¹ Там же. С. 124.

¹⁰² Толстиков А.В. Представление... С. 300.

Пропозиції Курбського щодо співробітництва царя та мудрих радників не можна вважати політичним інститутом, який би обмежував владу монарха, проте його наміри (можливо, недостатньо усвідомлені) йшли в тому ж напрямку, що й у західноєвропейських колег. До свого третього послання Курбський додав уривок із твору М. Цицерона, якого Клавдій вигнав із Рима; певно, не випадково в уривку йшлося про сенат-гарант правопорядку в державі: «...не существует город в то время, когда законы в нем бессильны, когда суды бесправны, когда обычаи отцов забыты, когда – после того как вельможи изгнаны мечом – в республике не существует имени сената».

Іван Грозний, навпаки, категорично наполягав на тому, що цар не повинен ділитися владою з будь-ким: «Вы ведь, – дорікав він Курбському з одностумцями, – еще со времени моей юности, подобно бесам, благочестие нарушали и державу, данную мне от бога и от моих прародителей, под свою власть захватили. Разве это и есть «совесть прокаженная» – держать свое царство в своих руках, а своим рабам не давать господствовать? Это ли «против разума» – не хотеть быть под властью своих рабов? И это ли «православие пресветлое» – быть под властью и в повиновении у рабов?»¹⁰³.

В. Ключевський ухопив у суперечці Івана Грозного з Курбським рису, притаманну суспільно-політичному життю Русі того часу – небажання чути опонента: «Кожний з них торочить своє і погано слухає суперника.

– За що ти б'єш нас, вірних слуг своїх? – питає князь Курбський.

– Ні, – відповідає йому цар Іван, – руські самодержці споконвіку самі володіли своїми царствами, а не бояри і не вельможі»¹⁰⁴.

У цій відповіді царя Івана, дійсно, криється глибокий смисл його політичної доктрини: необмеженість і непідконтрольність монарших повноважень, відсутність його зобов'язань перед підданими, отже, і те, що цар не повинен нікому давати звіт у своїх діях. Деякі дослідники (О. Панченко, Б. Успенський) вважають, що політичні погляди Івана IV можуть знайти своє пояснення у специфіці релігійної свідомості царя, яка відзначалася великою архаїчністю і досить прямолінійним сприйняттям Святого письма і вчення про божественне походження царської влади. Варто підкреслити, що Іван IV, людина, безумовно, віруюча, не бачив у церкві посередника між собою як царем і Богом, і тому відмовляв

¹⁰³ Переписка... С. 174, 125; див.: *Исаев И.А., Золотухина Н.М.* История политических и правовых учений России XI – XX вв. – М.: Юрист, 1995. С. 106.

¹⁰⁴ *Ключевский В.О.* Сочинения. Т. 2. С. 198.

їй у праві не те що контролювати, а й наставляти себе у критичних ситуаціях.

Нарешті, концепція нічим не обмеженої, крім власного сумління, влади царя, яку вибудував Іван IV у власній уяві, суперечила традиціям суспільно-політичної думки Київської Русі (не беремо до уваги загалом екстремальні умови удільної колотнечі в період монгольського панування). Справжнім сенсом діяльності Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, митрополита Іларіона, ігумена Феодосія Печерського та ін. був наголос на тому, що князі, перебуваючи на престолі, відповідальні перед своїми підданими, православною церквою і Богом за наслідки своїх вчинків, рішень, які мають бути спрямованими виключно на благо ближнього.

Наслідки «смути» та вихід на нові життєві орієнтири

Суспільний розвиток першої половини XVII ст. характеризувався двома провідними процесами. Один з них полягав у кризі попередніх форм соціального життя, а другий протікав у гострих суперечках та протиборстві і відзначався формуванням суспільних відносин іншої історичної доби,

доби переходу від Середньовіччя до Нового часу.

Про початок перелому свідчили такі дані. Фактично під кінець XVI ст. в основному склалася феодално-кріпосницька система та абсолютизм як форма політичної влади; виникло дворянство, яке відсувало на другий план вельможне боярство; розширювалась сфера застосування товарно-грошових відносин, міцніли торговельні зв'язки, що позначилося на соціальній структурі суспільства, зокрема – на укріпленні позицій купців, ремісників, мануфактуристів та інших представників «третього стану». Збільшення кількості міст й міського населення сприяли прогресу освіти, техніки, науки, культури.

Якісно новим суспільно-політичним явищем була поява елементів станово-представницької монархії, зокрема оновленої Боярської думи, Земських соборів, особливо пам'ятним з яких став собор 1613 р., що ним закінчилась трагічна смуга «Смутного времени» та вперше в історії було *обрано* царя. Від цього собору, де царем обрали далекого родича згаслої династії Михайла Романова, веде відлік нова правляча династія, яка керувала Росією аж до 1917 р.

Дуже тяжкими виявились для країни, особливо простого люду, перші десятиліття XVII ст. Перервання династії Рюриковичів, неврожай і голод 1601 – 1603 рр., іноземна військова інтервенція та самозванці, народні заворушення і Селянська війна під проводом І. Болотникова, всеохоплююча соціальна і політична криза – все це давало багатий

поживок для розуму. Чимало з виниклих проблем були раніше невідомі, а тому вимагали інших методів для їх осмислення та вирішення. Так, неврожаї були добре відомі й раніше, ця біда – частий гість у російських селах, але неврожай початку XVII ст. мав колосальні розміри і призвів до надзвичайно згубних наслідків. Його причина – вкрай несприятливі погодні умови: «Дослідження вікових коливань клімату показує, що найзначніше похолодання в Європі (за останню тисячу років) припадає на початок XVII століття», – відзначав великий знавець даної епохи Р. Скринников¹⁰⁵. Голод спричинив значні соціально-політичні потрясіння. Уряд Бориса Годунова (який закулісними інтригами був проголошений царем у 1598 р. після смерті бездітного сина Івана IV Федора), незважаючи на всі зусилля по допомозі голодуючим, не зміг впоратися з кризовою ситуацією. Спалахнула громадянська війна, перша в історії Росії.

З публіцистичних творів першої чверті XVII ст. найбільшою популярністю користувалося «Сказание» Авраамія Палиціна (1620), келаря (чернець, що відав світськими справами монастиря) Троїце-Сергієва монастиря. В ньому міститься великий фактичний матеріал про події та діячів кінця XVI – початку XVII ст., часів «Смути», що пояснюється високим ступенем обізнаності Палиціна. Його предки походили з Литви, один з них – Іван Миколайович – виїхав на Русь у 1373 р. за Дмитра Донського; він отримав прізвисько «Палиця», оскільки, за легендою, був сильним і хоробрим і в бою орудував палицею вагою у півтора пуди.

Сам Аверкій (у чернецтві – Авраамій) Палицин у 80-х роках XVI ст. служив воеводою в одному з укріплених містечок на кордоні, потім з невідомої причини підпав опалі, заслання в Соловецький монастир та конфіскації майна. Тут він і став ченцем, примусово або добровільно – невідомо. Немилість була викликана, як припускають, участю Палиціна у змові князів Шуйських з метою розлучити царя Федора Івановича з Іриною Годуною й тим самим позбавити Бориса Годунова влади. Хоч Борис Годунов викрив змову та стратив її керівників, князів Шуйських, ставши царем, він повертає Палиціна із заслання і віддає конфісковане майно. Чим викликана така різка зміна ставлення до Палиціна, можна тільки гадати, але Авраамій продовжував критично оцінювати Годунова; у «Сказании» він звинувачується у багатьох злочинах, називається головним винуватцем усіх бід, які обрушилися на Русь.

¹⁰⁵ Скринников Р.Г. Россия в начале XVII в. – М.: Мысль, 1988. С. 38.

Незалежну позицію Палицин займав і при царі В. Шуйському (1606 – 1610), а тому зберіг свій авторитет та місце у суспільно-політичному житті й після повалення Шуйського. У складі великого російського посольства (1246 чол.) він у 1610 р. брав участь у переговорах з поляками, чиї війська вторгнулися в Росію, потім у 1612 р. входив до складу делегації з представників бояр, дворян, духовенства та ін., яка відвідала Костромський Іпатьєвський монастир та запрошувала на царство Михайла Романова¹⁰⁶.

Не пощастило непокірному келарю і з Романовими. Батько царя Михайла Федоровича (1613 – 1645) митрополит, пізніше – патріарх Філарет, повернувшись з польського полону у 1619 р., зняв Палицина з посади в Троїце-Сергієвому монастирі і відправив у заслання знову на Соловки. Сім років прожив там Палицин, присвячуючи час літературній праці, і тихо помер у вересні 1627 р. Михайло Романов зробив дещо запізнілий жест примирення – відіслав на поховання Авраамія 50 рублів.

Світогляд Палицина – провіденціалістський, але в його поглядах помітні й нові елементи, навіяні бурхливою дійсністю на межі XVI – XVII ст.: «При збереженні в цілому провіденціалістського світогляду деякі автори початку XVII ст. вже розвивали думку, яка у перспективі вела до раціоналістичного підходу, – про роль особистого характеру історичних діячів у ході подій»¹⁰⁷. То були наполегливі спроби відшукати реальні причини того, що відбувалося навкруги.

Автор «Сказанія» визнавав усі страждання Русі Божою карою за гріхи, а коли починав їх конкретизувати, то мимоволі оперував реальними факторами. Найголовнішим гріхом Палицин називав байдуже ставлення суспільства до тяжкого злочину – убивству в Угличі царевича Дмитра Івановича, до якого, вважав Палицин, причетний Борис Годунов. Апатія людей («безумное молчание») викликала трагічні наслідки: виступ Лжедмитрія, народні повстання, голод, розруху, вторгнення ворогів. У «Сказанні» з осудом розповідається про властолюбство Годунова, нетерпимість до чужої думки, до критики навіть з боку найближчого оточення, що тягло за собою переслідування надмірно «принципових» бояр тощо. Інша причина «Смуты», яку врахував автор, – прокріпацька політика і попередників Годунова, і його самого. Ця політика болісно сприймалася народними масами, які бігли на вільні околиці держави та

¹⁰⁶ Палицын Авраамий. Сказание. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. С. 230-239.

¹⁰⁷ Сахаров А.М. Историография истории СССР. Досоветский период. – М.: Высшая школа, 1978. С. 39.

поповнювали там ряди невдоволених, готових до повстання. Зупинявся він також на проявах корисливості, егоїзму привілейованих верств: бояр, дворян, заможного купецтва.

Центральне місце в «Сказании» відведено опису оборони Троїце-Сергієвого монастиря проти поляків, ролі в її організації (дещо перебільшеній) самого Палицина. Цей опис містить чимало цікавих реалістичних деталей, прикладів героїзму захисників, патріотизму людей.

Певний інтерес становлять характеристики (щоправда, де у чому суб'єктивні) видатних історичних персонажів: Бориса Годунова, Василя Шуйського, Філарета та Михайла Романових, Дмитра Пожарського, Козьми Мініна, польського короля Сигизмунда III та ін.

Політичні погляди А. Палицина не відрізнялися новизною, він виступав за збереження сильної монархічної влади, що спирається на коло «розумних» радників – бояр, за збереження існуючого ладу без надмірних майнових контрастів та крайнощів гноблення. Палицин стояв на захисті феодальної власності; він навіть милостиню, яку Годунов роздавав голодуючим, називав спалюженою, оскільки частково вона складалася з відібраного боярського майна¹⁰⁸. Непорушною також вважав Палицин соціальну структуру (повинні бути пани та холопи), що ґрунтувалася на даному розподілі у суспільстві власності.

Аналогічні оцінки «смутні» часи отримали в творах інших авторів перших десятиліть XVII ст.: І. Катирева-Ростовського, І. Хворостиніна, І. Тимофєєва. Вони також з глибоким сумом описували трагічні події тих років, наслідком чого було руйнування традиційного соціального порядку («...раби убо господине хотяще быти»¹⁰⁹), злагоди між співвітчизниками. Однак вкрай необхідно для соціального здоров'я, щоб всі люди – від царя до холопа – у своїх вчинках керувалися божественними заповідями. А всі пережиті страждання – це плата за забуття цих норм християнської етики. З'являлися у той час твори, автори яких тенденційно висвітлювали діяльність окремих політиків. Так, у «Повести о честном житии царя и великого князя Федора Ивановича» (1606) простежується прогонуновська позиція автора.

У першій половині XVII ст. в літературі став чутним голос демократичних верств. «Смута «виштовхнула» до активної діяльності великі маси людей, і вони проявили себе і в справі врятування Батьківщини і її відновлення, і в політичному житті, і в культурі. Якщо у попередні

¹⁰⁸ Павлин Абраамий. Сказание ... С. 105.

¹⁰⁹ Там же С. 119.

століття головним суб'єктом культурного, духовного життя були представники церкви, то у XVII ст. висувається ціла плеяда майстрів із середовища дворян, приказних людей, посадського стану»¹¹⁰. Одним з цієї плеяди був автор *«Повести о разорении Пскова»*, що збереглася у складі Псковського літопису. Він, відзначала Л. Костюхіна, «з явним співчуттям до «менших людей», розповідає, як у Пскові (в 1606 р. – А.Б.) розгорілася боротьба міських низів з «лучшими людьми» – боярами, купцями і духовенством, як «меньшие люди» захватили в городе власть, но «лучшие люди» составили заговор и подавили восстание»¹¹¹. Повстання у Пскові відбулося вже після вбивства Лжедмитрія та воцаріння Василя Шуйського. Саме тоді спалахнула жорстока боротьба між «большими», заможними людьми, з одного боку, та простим людом: посадськими, козаками, стрільцями, селянами, тобто між правлячою верхівкою міста та бідною частиною. Автор, безумовно, на боці останніх, а їх супротивників наділяє негативними якостями: боротьба йшла з «мужами..., мнящимися пред богом и человеки, богатством кипящими».

Якщо Палицин чи Катирев-Ростовський засуджували лише крайнощі соціального гніту, його найбільш кричущі прояви, то автор *«Повести о разорении Пскова»* гостріше ставив питання щодо соціальних протиріч та різке майнове розшарування суспільства. З посадського середовища, найімовірніше, вийшла й інша повість *«О бедах и скорбех и напастех, иже бысть в Велицей России»* (друга чверть XVII ст.). Вона написана людиною досить освіченою, знайомою із всесвітньою історією; автор порівняв запустіння рідної землі після польсько-шведської інтервенції із подібними нещастями в Єрусалимі, Олександрії, Антиохії, Константинополі і зробив сумний висновок: «... тако и во всей вселенной творится ныне». Однак глобальний погляд не завадив йому краще придивитися до вітчизняної ситуації й віднайти справжні причини катастрофи. На думку автора, головними винуватцями «бед и скорбей» батьківщини були бояри, політика яких значною мірою продиктована корисливістю, бо вони займалися головним чином збиранням оброків та даней, не зупиняючись перед зловживаннями. Як ущипливо зауважив автор, «сицево бо попечение боярско о земле Русской». Такий стан не міг продовжуватися нескінченно, внаслідок чого «рабы» піднялися на своїх панів – «бояр»: почалась селянська війна й повстання у містах

¹¹⁰ Буганов В. Михаил Федорович // Романовы. Исторические портреты: В 2 т. – М.: Армада, 1997. Т. 1. С. 66.

¹¹¹ Источниковедение истории СССР, – М.: Высшая школа, 1973. С. 159.

(«бояре... от своих раб разорении быша и паки на то подвигошася»¹¹²). В обох повістях на правлячі кола Росії покладена вся відповідальність за політичну нестабільність, неприпустимі компроміси з інтервентами, економічну кризу та ін.

Отже, мимасемодвапогляди на основні події кінця XVI–початку XVII ст. За одним з них, причини «Смути» криються у політичних прорахунках правителів та «безумном молчанні» вищих прошарків суспільства, а згідно з іншим – провина лягає на заможні і владні кола, які заражені соціальним егоїзмом. Ці різні точки зору взаємодоповнюють одна одну, дозволяючи охопити значно ширший спектр суспільних проблем тієї доби.

Почали змінюватися також погляди на проблему взаємовідносин суспільства і влади. Впродовж запаморочливих метаморфоз на межі XVI – XVII ст. росіянам довелось тричі обирати царя та двічі присягати самозванцям, що не могло не привести до змін у свідомості стосовно місця та обов'язків верховного правителя – царя. Сприяли цим зрушенням і вимушені стосунки з іноземцями; так, спроби поляків накинути Росії свого кандидата на вакантний престол супроводжувалися дискусіями про достоїнства того чи того образу правління. Польський шляхтич Самуїл Маскевич свідчив: «У бесідах з московітами наші, вихваляючи свою вільність, радили їм поєднатися з народом польським і також здобути свободу. Але росіяни відповідали: «Вам дорога ваша воля, нам – неволя. У вас не воля, а сваволя: сильний грабує слабкого, може відняти у нього маєток і навіть життя. Шукати ж правосуддя за вашими законами довго – справа затягнеться на декілька років. А з іншого й нічого не візьмеш. У нас, навпаки, найзначніший боярин не владний скривдити найостаннішого простолюдина: за першою скаргою цар чинить суд та розправу. Якщо ж государ вчинить неправосудно, його влада: як бог він карає та милує. Нам легше знести кривду від царя, ніж від свого брата, бо він володар усього світу»¹¹³. У даному свідченні зафіксовано один з вагомих для російської свідомості аргументів на користь третейської соціальної місії самодержця, тому що з її послабленням починається розгул індивідуального або групового егоїзму. Пам'ятки суспільної думки Смутного часу містять численні взаємні звинувачення представників різних станів у корисливості. Тому такою настійною була потреба суспільства у сильній, незалежній царській владі.

¹¹² Очерки истории исторической науки в СССР: В 5 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. Т. 1. С. 94.

¹¹³ Цит. за: Плеханов Г.В. История... Т. 1. С. 193.

На царя, все ж, стали дивитися трішки інакше. «З самого початку XVII ст. московські люди, – підкреслював В. Ключевський, – переживали такі становища, бачили такі явища, які при їх батьках вважалися неможливими, прямо неймовірними. Вони бачили, як падають царі, за яких не стояв народ, бачили, як держава, залишившись без государя, не розпалась, а зібралась із силами та вибрала собі нового царя»¹¹⁴. Внаслідок цього російська політична свідомість зазнала змін, хай ще поверхових, але дуже симптоматичних, бо, з одного боку, вони відбивали потреби дійсності, а з іншого – вплив передової думки Західної Європи. Головний ідейний набуток – поступове укорінення в суспільстві переконання, що покірливість підданих має винагороджуватися турботою про них коронованої особи, тобто, що цар також має обов'язки (як не перед народом, то перед богом). Крім того, як зауважив В.О. Ключевський, в народній свідомості поняття «держава» почало відокремлюватись від поняття «цар» та зближуватися з поняттям «народ».

Принципове значення мав наступний аспект даної проблеми. Вибір царя, природно, висував перед виборцями надзвичайно складну задачу: хто має право бути царем? Самозванці, Лжедмитрій I та Лжедмитрій II, вирішували її досить просто та переконливо для народних мас – вони є синами царя Івана Грозного, що щасливо «врятувалися» від своїх убивць. Борис Годунов, який не мав жодних генеалогічних зв'язків із династією Рюриковичів (крім сестри, яка була одружена з останнім царем династії, що обірвалася, Федором Івановичем), використав всі мислимі способи, аби зайняти царський трон, і обійняв, нарешті, його, хоч це не принесло щастя ні йому, ні його родині. Можливо, на недовгий час його у народі визнавали царем, але сумніви відносно царських прав Бориса, мабуть, не зникали.

Василя Шуйського з роду нижегородсько-суздальських Рюриковичів обрав на царювання (1606 р.) Земський собор, де першу скрипку грали бояри й вони доклали зусиль для обмеження влади «свого» царя. Шуйський не користувався широкою підтримкою народних мас, що яскраво виявлялося в ході перманентного повстанського руху.

Інакше було в 1613 р. Після звільнення Москви від окупантів вожді ополчення князі Д. Пожарський і Д. Трубецькой розіслали по всій країні грамоти, в яких закликали співвітчизників обрати депутатів на Земський собор, де була б визначена доля держави та обрано царя. Це був, дійсно, всестановий собор, включаючи посадських та сільських жителів. Перед

¹¹⁴ Ключевский В.О. Сочинения. Т. 3. С. 67.

початком роботи собору повсюдно оголосили триденний піст, щоб всім очиститися від гріхів, накопичених під час Смути.

На соборі сформувалися групи депутатів, які висували своїх претендентів на царську корону. Такими кандидатами називалися М. Романов, князі Д. Трубецької, Д. Черкаський, В. Голіцин, І. Воротинський, Д. Пожарський, глава «семибоярщини» Ф. Шереметев, рідний дядько майбутнього царя І. Романов та ін. Гострі суперечки між групами депутатів супроводжувалися розбратом, взаємними звинуваченнями, погрозами, підкупамі. Претенденти зі свого боку проводили агітацію: Д. Трубецької півтора місяці (собор відкрився 7 січня 1613 р., а завершив роботу 21 лютого) влаштовував бенкети для козаків, яких до Москви наїхало до 10 тисяч, а Д. Пожарський, казали, витратив на аналогічні цілі до 20 тис. крб.

Однак врешті-решт, терези схилилися на бік 16-річного Михайла Романова. Його кандидатуру підтримала більшість депутатів, особливо козаки, а також дворяни, купці; та й бояри стали за нього, бо сподівалися, що молодість, недосвідченість, нерішучість Михайла Федоровича дозволить їм безконтрольно управляти країною та розпоряджатися її казною (що, до речі, й справдилося і боярська сваволя утрималась до повернення з польського полону у 1619 р. батька царя Ф.М. Романова, який твердо взяв державне кермо в свої руки, і став фактично соправителем сина).

Оцінюючи соборний акт обрання царем Михайла Федоровича Романова, не слід забувати, що найбільш вагомим аргументом був його династичний зв'язок з Іваном IV та Федором Івановичем. Хоч іноді цей аргумент дивним чином сполучався з політично корисливими міркуваннями, як, наприклад, у бояр.

В літературі зустрічаються повідомлення, вірогідність яких деякими дослідниками піддається сумніву, що Михайло Федорович, як свого часу Шуйський, дав боярам так звану «крестоцеловальную запись», де обіцяв нікого без суда не прирікати на смерть. Щоправда, Михайло Романов діяв як самодержець, начебто такої «записи» й не було. Його син Олексій Михайлович, наслідуючи царський престол у 1645 р., не давав ніякої обіцянки жодному стану, та ніхто її від нього і не вимагав.

Прецеденти вибору царя, «крестоцеловальної записи» чи обіцянки монарха невдовзі забулися. Нові політичні поняття, на жаль, погано засвоювалися російським суспільством. Як влучно висловився В. Ключевський, «каламутний стихійний потік народного життя затягував мулом часткові заглибини суспільної свідомості»¹¹⁵.

¹¹⁵ Ключевский В.О. Сочинения. Т. 3. С. 67.

Таким чином, за XIV – першу половину XVII ст. суспільна думка Північно-Східної Русі здолала великий шлях: розпочавши з проповідей та напучень, вона збагатилась історичними оповідями про реальні події та реальних діячів. Хоч провіденціалізм зберіг свої позиції в ролі способу пояснення причинно-наслідкових зв'язків, все ж пробивав собі шлях метод прагматизму з його увагою до індивідуальних (в тому числі психологічних) мотивів людської поведінки та повчальних резюме. В пам'ятках суспільної думки («Сказание», А. Палицина, «Временник» І. Тимофеева, «Повесть о Земском соборе 1613 года» та ін.) помітні перші прояви секуляризації духовного життя, усвідомлення персонажем себе як особистості, як суб'єкта історії. Цьому сприяло і поширення освіти, передусім писемності; у 1634 р. був опублікований і протягом століття декілька разів перевидавався буквар В. Бурцева. Показовий його наклад – 3000 примірників та ціна – 1 копія. Отже, уряд піклувався про задоволення масового попиту на знання.

Загальною особливістю української та російської суспільної думки XIV – XVII ст. була зміна послідовності операцій при оцінці суспільних явищ. У київський період цей рух починався з настанов Нового Заповіту, проходив через стадію порівняння конкретних подій з новозаповітними вимогами, а завершувався відповідними висновками. Двома-трьома століттями пізніше напрямок думки став практично протилежним: усвідомлення соціально-політичних вад диктувало необхідність для їх ліквідації звертатися за найавторитетнішою аргументацією до Святого Письма, а конкретні засоби шукати у земному житті. Хоча середня ланка (співставлення явища з біблійними зразками) зберігалася, проте висновки вказували не лише на божественну кару, але й знаходили персональних винуватців недоліків. Це відбулося через декілька причин: 1) християнська система світобачення перетворилася на надзвичайно важливий, однак один із способів сприйняття навколишньої дійсності; 2) помітно збагатився досвід виявлення реальних причинно-наслідкових зв'язків у суспільному житті; 3) формування (переважно у міському середовищі) елементів громадської самосвідомості.

Однак цей позитивний цивілізаційний процес серйозно гальмувався в Україні польською владою, а в Московській державі – вотчинною за своїм характером великокнязівською, а потім самодержавною царською владою.

РОЗДІЛ III

ВІД СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ СОЦІАЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ ДО СВІДОМОСТІ НОВОГО ЧАСУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – СЕРЕДИНА XVIII ст.)

XVII сторіччя принесло Європі епохальні зміни в суспільній думці, а також у політичному устрої деяких країн.

Видатні мислителі Г. Гроцій, Д. Локк, Т. Гоббс, С. Пуфендорф та ін. розробили принципово нову концепцію історичного розвитку людства, в основу якої була покладена філософія раціоналізму, природно-правова теорія, вчення про суспільний договір. Людина, її права, розум, благо-денство ставали наріжним каменем тогочасної гуманітаристики.

Інтелектуальні надбання зумовили революційні рухи антифеодалного характеру в монархічних державах, де капіталістичні відносини досягли найбільшої зрілості, – Нідерландах (1566 – 1609) та Англії (1649 – 1689). Там зрештою перемогли буржуазні революції, які відкрили якісно нову сторінку в європейській цивілізації. Ті завоювання налякали феодальних правителів континенту і, навпаки, розбурхали свідомість передових верств їх підданих.

Свіжі, оновлюючі ідеї й звістки про нечувані раніше революційні перевороти швидко досягли кордонів України і Росії. Вони справили на їх населення значний, хоч і не однаковий, вплив. Польща, до складу якої входила Україна, ближче і раніше за Росію познайомилась з прогресивною ідеологією. На думку сучасного польського історика А. Камінського, новітні ідейні віяння так чи інакше охопили всі стани: «Громадянська культура не була здобутком одного стану – шляхти, званого у народі політичним станом. Дуже сильно вплинула вона на міщанство, козаків. Проявилася, хоч би під час повстання Костюшки, навіть серед селянства. Створювала особливий клімат культури та звичаїв усїєї країни, поширюючи симпатії до волі, почуття особистої гідності, прихильність до установ самоврядування і думи з можливістю здійснення і контролю державної влади»¹.

¹ *Kamiński A.S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505 – 1795. – Lublin, 2000. Str. 9.*

Позитивні явища у польському політичному житті, започатковані ще у XVI ст., підготували надійний ґрунт для очікуваних соціальних реформ у XVIII ст., але, на жаль, поділи Польщі між феодально-монархічними державами (Австрією, Прусією, Росією) перервали рух у цьому напрямку. Врахуємо, однак, що у Речі Посполитій XVII – XVIII ст. примножувалась майже винятково «шляхетська демократія».

Волелюбні ідеї, загальноєвропейський процес формування народностей і національних держав позначилися на ідеології Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Хмельниччина вітром надії пронеслась по всій Україні; у кожне серце вона вселила віру в можливість жити власним розумом, за власною волею. Саме цей всенаціональний порив забезпечив успіхи антипольської кампанії перших років визвольних зусиль. Проте непевність кінцевої мети, відсутність визнаних династичних спадкоємців, згубна соціальна політика, тактичні й стратегічні помилки призвели до низки військових і політичних поразок, а по смерті Б. Хмельницького – трагічно довгого етапу Руїни.

Гостро драматична історія України другої половини XVII ст. начебто закінчилася з обранням на посаду гетьмана Івана Мазепи (1687 р.), проте навіть його, здавалося б, дружні стосунки з Петром I не змогли змінити політики Москви, а пізніше Санкт-Петербурга стосовно України, бо російські правлячі кола дивились на її прийняття «під високу руку» московського царя як на черговий акт збирання давньоруської спадщини. А після відкритого переходу Мазепи з частиною старшини на бік шведського короля Карла XII напередодні Полтавської баталії російський уряд узяв курс на поступове, але жорстке згортання української автономії та асиміляцію населення цього краю. Мабуть, він, як і польські магнати, став поділяти думку, що вирішити малоросійське питання можна двома шляхами: «...козаків треба або знищити, або зінтегрувати»². До фізичного знищення справа, зрозуміло, не дійшла, але Катерина II під час роботи Уложенної комісії 1767 – 1768 рр. пересвідчилася у впертості українців щодо своїх «стародавніх прав і вольностей». І ось у 1775 р. вона ліквідувала Запорозьку Січ (не в останню чергу у зв'язку із повстанням О. Пугачова), а в 1780-х роках зруйнувала й осібний адміністративно-територіальний устрій України. Натомість для української панівної верстви (шляхти, козацької старшини та ін.) відкривалися можливості для злиття з російським дворянством та усіма його привілеями.

² Там же. Стр. 82.

Під кінець XVIII ст. Українська держава остаточно зникла з політичної карти світу, щоправда, не назавжди, на що сподівалися російські самодержці XVIII – початку ХХ ст.

Ставка на розчинення української самобутності в самодержавно-кріпосницькій системі Росії провалилася, та вона заподіяла велику шкоду духовній культурі України, загальмувала її природний розвиток. О. Гуржій відзначив ці збитки: «...зменшення чисельності й звуження функціональних можливостей козацтва, яскраво виражені тенденції до закріпачення значної частини населення, помітне зросійщення місцевої еліти, поступова ліквідація царизмом української автономії гальмували, а часом зводили нанівець розвиток державницької ідеї, науки і культури»³. Окрім того, входження до православного конфесійного середовища позбавляло полемічну літературу, яка заволоділа душами українських патріотів в кінці XVI – перші десятиліття XVII ст., предмета для обговорення.

Тож на перше місце в суспільній думці України другої половини XVII – початку XVIII ст. вийшли літописи (Самовидця, Величка, Граб'янки, Синопис), які зафіксували значні події визвольної доби.

Приєднання до Росії мало своїм логічним наслідком появу нового (замість Варшави чи Кракова) центру інтелектуального тяжіння, яким стали Москва та (пізніше) Санкт-Петербург. Частина освічених кадрів (напр., С. Яворського, Ф. Прокоповича та ін.) забрав до столиці царський уряд, а частина подалася на північ сама, приваблена значними, як на той час, осередками освіти, науки, культури (Петербурзька Академія наук, кадетські корпуси, бібліотеки світської наукової літератури, асамблеї тощо). З часом ці представники України включалися в обговорення загальноросійських проблем, не забуваючи, втім, того, що хвилює земляків. Через це іноді нелегко віднести якогось мислителя до певного національного напрямку суспільної думки. Хоч, звичайно, національна специфіка так чи інакше себе виявляла.

По-іншому розвивалася в це сторіччя Росія, що надалої суспільній думці яскраво виражену специфіку. Завершених форм набули абсолютистська форма правління, феодално-кріпосницька система, значного розширення зазнала державна територія, що, звісно, породжувало перманентні військові конфлікти. Росія стрімко перетворювалась на багатоетнічну державу, обтяжуючи себе великим обсягом економічних, соціальних, політичних, національно-конфесійних проблем, і в результаті –

³ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. С. 152.

сповільнюючи темпи свого розвитку порівняно з європейськими країнами. Симптоматично, що один з російських імператорів – здається, Олександр II – радив своїм нащадкам позбутися завойовницьких амбіцій та краще зайнятися облаштуванням наявної території. Однак, слід бути об'єктивним, війни, які вела Росія з Туреччиною та Швецією за вихід до морів, можна визнати політично обґрунтованими.

Становлення абсолютизму в роки правління Олексія Михайловича (1645 – 1676) супроводжувалось зростанням чисельності регулярної армії, бюрократичного апарату, приведенням у відповідність новим політичним реаліям законодавства («Соборное Уложение», 1649 р.), ідеологічного обрамлення, збільшенням витрат на утримання царського двору, забезпеченням дворянського стану, опори режиму, необхідною кількістю землі і залежних селян тощо. Царська «резиденція», збройні сили, чиновництво поглинали переважну частину державного бюджету, але й цього не вистачало, оскільки постійно велися війни, що лягало зайвим й дуже важким податковим тягарем на плечі селян та міщан. Це викликало цілу низку народних повстань, серед яких найбільшими були: Селянська війна під керівництвом С. Разіна, міські повстання 1648 – 1650 рр., «чумний бунт» 1671 р., Хованщина 1682 р. та ін. Проте питаннями економічного зростання, створенням сприятливих умов для народного господарства правлячі кола не опікувалися. Господарські турботи уряду обмежувалися фіскальними процедурами.

Починаючи з другої половини XVII ст. і протягом наступних десятиліть, в Росії набирив щодалі більших обертів надзвичайно важливий процес європеїзації (може точніше: процес залучення росіян до знайомства із багатствами європейської цивілізації), проте лише на рубежі XVIII – XIX ст. можна відчутти, що європейські уявлення стають фактом не тільки національної свідомості, а й суспільного життя.

Тим не менше цар Олексій Михайлович створив у суспільстві, за словами В. Ключевського, «преобразовательное настроение». Його син Петро (1689 – 1725), спираючись на цей настрій, розпочав широкомасштабні реформи, покликані модернізувати Росію. Новий цар здійснив нечувану акцію – організував у 1697 – 1698 рр. «Велике посольство» (декілька сотень осіб) до Західної Європи з метою ознайомлення з тим, чого вкрай бракувало його батьківщині. На листах з цієї тривалої подорожі Петро I ставив печатку з девізом: «Аз есмь в чину учимых и учащих мя требую». Посольство відвідало Німеччину, Нідерланди, Англію, Францію, Австрію, Польщу, знайомилось з промисловими підприємствами, навчальними та

науковими закладами, вчилася будувати кораблі тощо⁴. Набутий в Європі досвід Петро I використав для реформування державного управління, промисловості, армії, освіти й культури, для створення могутнього флоту, Академії наук, системи підготовки кваліфікованих кадрів і т.п. Навіть побут, норми поведінки дворянства і частково міського населення повинні були суттєво змінитися, набуваючи європейських форм.

Перетворення першої чверті XVIII ст. позбавили Росію багатьох архаїчних рис та інститутів, вона здобула авторитет і визнання на міжнародній арені, отримала вихід до світових торговельних шляхів через Балтійське море. Росія значною мірою стала іншою країною.

Та, на жаль, реформи Петра I мали й зворотний бік. Вони залишили незмінною форму правління (самодержавство), кріпацтво, монопольне право дворян на землю та володіння «крещеною собственностью». Збереження стрижневих інститутів феодально-кріпосницького ладу поступово нейтралізувало потенційні можливості перетворень першого російського імператора. Була ще одна надзвичайно важлива вада петровських реформ: європеїзація заторкнула тільки верхні прошарки населення, головним чином дворянство, яке змінило звички, мову, зовнішній вигляд, стиль життя, стало визнаватися простим людом за іноземців⁵. Аналогічні стосунки склалися у народу з усім освіченим товариством, представники якого у післяпетровську епоху докладали зусиль для демократизації і радикалізації наступного раунду реформування Росії, проте зустрічали нерозуміння, а то й ворожість тих, заради яких вони жили і діяли. Виходила дивна «структурованість» суспільства: кожний стан, верства, прошарок трималися осібно, не бажаючи ні в чому домовлятися з іншими, нічим поступатися, а за вирішенням своїх проблем звертаючись виключно до верховної влади.

Суспільна думка другої половини XVII ст. якісно відрізнялась від попередніх століть насамперед тим, що вона була звернута до актуальних, але повсякденних проблем народного життя, а по-друге – виконувала, крім фіксаційно-оціночної ролі, креативно-реформаторську функцію. Її представники (О. Ордін-Нащокін, Г. Котошихін, Аввакум та ін.) пропонували власні програми подолання негативних явищ у різних сферах суспільно-державного буття.

Перша половина XVIII ст. закріпила в суспільній думці означені якості. Уряд Петра I самою суттю своєї реформаторської діяльності потребував

⁴ Буганов В.И. Петр I // Романовы. Исторические портреты. В 2 т. – М.: Армада, 1997. Т. 1. С. 241-242.

⁵ Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России. – М.: Наука, 1991. С. 33.

громадської ініціативності та підприємливості, і вони не забарилися вийти на публічну арену: з'явилася ціла «література проектів», автори яких висловили чимало конкретних думок щодо покращання різноманітних справ. Ці думки мали іноді неабияку цінність, а тому Петро I з пером у руках уважно їх вивчав. Шкода, що йому не випало познайомитися з найбільшим проектом – «Книгою о скудости и богатстве» І. Посошкова. Безумовно цікаві рекомендації містилися в працях видатних діячів другої чверті – середини XVIII ст. В. Татіщева і М. Ломоносова.

Секуляризація освіти, науки, культури, багатьох сфер громадського життя – ще одна знаменна подія даного періоду, що відчутно розширила предметні рамки суспільної думки.

Глава 1. Суспільна думка України періоду Гетьманщини

- ◎ Нова польська перспектива
- ◎ Літописні версії важкого шляху України
- ◎ П. Орлик та ідея самостійності
- ◎ Феофан Прокопович і реформи в Росії

Переяславська рада 1654 р. – якби не оцінювати її результати – стала переламною віхою в українській історії на 337 років. Увійшовши до складу Московського царства, українське суспільство опинилося в принципово іншій соціальній атмосфері, і йому потрібен був час для того, щоб знайти там своє місце, розібратися у наявних можливостях. Цей процес надзвичайно ускладнювався, по-перше, умовами приєднання до Росії, суттєво зміненими російськими урядовцями порівняно із сподіваннями Б. Хмельницького, а по-друге – наявністю в його оточенні дуже різних поглядів на мету визвольної війни і перспективи майбутнього розвитку батьківщини.

Н. Яковенко вдало сформулювала цю різнорідність позицій української верхівки напередодні Руїни. Серед вітчизняної правлячої верстви вона виділила за інтересами три групи:

– стара реєстрова старшина війська Запорозького довоєнних часів, до якої належав і Богдан Хмельницький; її представники, «відчуваючи гостру особисту антипатію до *ляхів*, водночас цілком помірковано сприймали переговори й мирні поступки, ставлячись до них як до колізій, неминучих у всякій війні. Це й не дивно: з погляду козацької традиції,

чергова спроба помірятися силами з Річчю Посполитою була одним із звичних походів, у якому класти козацькі голови – не новина, але й шукати замирення програючи – теж не новина. Кінцевим підсумком війни, в їх розумінні, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством байдуже кого з великих сусідніх володарів – московського царя, турецького султана чи польського короля, що в переносному сенсі відповідало звичаям збройного найманства – служити шаблею тому, хто більше платить». Цю модель не підтримував Б. Хмельницький, бо вона суперечила його далекосяжним планам створення самостійної держави;

– нова покозачена шляхта, яка пристала до повстання після його початку і була патріотично налаштована, виявляючи «антипольську затятість». «Серйозно ставилися до цього противника і на коронному боці, відділяючи власне козацький рух (з яким можна домовитись. – А.Б.) від шляхетського і селянського. Чернь розпустити, шляхту видати – ось стереотипні вимоги ультиматумів козацькому командуванню; амністія шляхті, що примкнула до Війська Запорозького, – не менш стереотипний пункт перемирних угод в періоди воєнного затишшя.

Після смерті Хмельницького, а особливо коли стала очевидною вся сумнівність альянсу з Московським царством-державою деспотичного типу, відразливого для шляхти, вихованої на ідеалах парламентаризму Речі Посполитої, настрої старшин-шляхтичів міняються. Московська небезпека, примножена загрозливою повинню анархії, підштовхує до компромісу зі старим, звичним світом: на зміну антипольській зятятості приходять спроби порозуміння, втім – уже запізнілі, бо на арену виступила третя сила, не надто помітна під твердою рукою Хмельницького – простолюду;

– козацькі низи, «чернь», що сподівалися в результаті війни домогтися не тільки національного, але й соціального визволення, утвердження ладу, визначальними рисами якого були б: справедливість, рівність, громадянська свобода. «Фанатично ненавидів панів» один з лідерів «черні», найяскравіша постать того часу Максим Кривоніс. «Блокуючись з найзавзятішими противниками мирного порозуміння (з поляками. – А.Б.) полковниками-шляхтичами Головацьким і Хмелецьким, Кривоніс обстоював гасло – *кінчати цю війну своїм щастям, яке їх (повстанців) супроводжує, а не переговорами*».

У козацьких низах, особливо на пов'язаному із Запорозькою Січчю Лівобережжі, не раз спалахували антигетьманські настрої, викликані скороченнями за тими чи іншими договорами козацького реєстру тощо. Учасники таких виступів були суворо покарані. Козацький «просто-

люд» не підтримував польську або турецьку орієнтації, схилиючись до поєднання з Москвою.

Аналіз цих трьох груп інтересів привів Н. Яковенко до такого висновку: «У час, коли смерть вибила кермо з владної руки козацького вождя, Україну зусібіч оточували вороги її незалежності. Ще більша, однак, небезпека – НЕЗГОДА – зачалася всередині, а хитроумний гетьман, плетучи далекосяжні дипломатичні комбінації, мимоволі сам зміцнював її фундамент, бо кожен з його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій»⁶.

Гадяцька
угода 1658 р.

На основі другої, новошляхетської, групи сформувався окремий напрям суспільно-політичної думки, найбільш виразно продемонстрований гетьманом І. Виговським у 1658 р. (а пізніше – П. Орликом та І. Мазепою). Незадоволення політикою Москви щодо України, переконання, що надії на православного протектора не виправдались, змусили правлячі кола на чолі з гетьманом круто змінити політичний курс. Козацька старшина і шляхта, виховані в умовах «шляхетської республіки» і певних громадянських свобод, не могли змиритися з самодержавством та політичною системою Росії. Нарікання чулися і з боку українського православного духовенства.

Наступником Богдана Хмельницького (він помер у 1657 р.), за його та загальним бажанням, Козацька рада обрала його сина Юрія, однак невдовзі той відмовився, пославшись на складність ситуації та бажання закінчити освіту. Тому восени 1657 р. гетьманом обирають найближчого соратника небіжчика Івана Виговського, а вже через рік з його ініціативи в Гадячі на півночі Полтавщини відбулося підписання з польськими представниками угоди про об'єднання України («Великого князівства Руського»), Польщі та Литви у федеративну державу з повним рівноправ'ям сторін. З літератури відомо, зокрема, що одним з польських учасників був відомий громадський діяч Казимир Беневський, а з української – не менш відомий Юрій Немирич. Останній був автором «Розвідки про Московитську війну» (1650-ті рр.), де здійснено порівняльний аналіз політичного устрою Речі Посполитої та Московського царства на користь, звісно, першої.

⁶ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997. С. 206-209; *Пж.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: Видання друге, перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. С. 360-365, 369.

Гадяцька угода відображала рівень державницького мислення частини української шляхти, яка приєдналася до повстанців у ході визвольної війни і не підтримала Березневі статті 1654 р. Виговський з однодумцями пропонували скористатися ослабленням Речі Посполитої внаслідок війни, жагучим бажанням поляків повернути українців у свою країну і висунути такі вимоги свого повернення, що максимально б реалізували цілі визвольної війни. Деяка парадоксальність ситуації була в тому, що намагалися увійти туди, звідки 10 років тому прагнули збройною рукою вирватися.

Відомі публікації Гадяцької угоди базуються, очевидно, на не дуже точних копіях. У 3-ому томі (кн. 1.) антології «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (К., 2001) В. Шевчук подав її за «Літописом» С. Величка та «Історією Малоросії» М. Маркевича, де текст був виправлений В. Антоновичем та І. Самчевським, але, яким чином, не сказано.

У вступній статті до тому В. Шевчук⁷ писав, що угода виявила «значно зрослі козацькі вимоги і вищий ступінь державотворчого мислення», властивого, зокрема, її авторам – І. Виговському та Ю. Немиричу.

Домовленості у Гадячі В. Шевчук доречно розглянув на фоні руху вітчизняної політичної думки від Б. Хмельницького до І. Мазепи включно. З його точки зору, провідною тоді була ідея створення Козацької держави, а можливості її побудови вимальовувалися у двох площинах – якомога більш широкої автономії або незалежного статусу. Б. Хмельницький під кінець життя наполегливо йшов до доктрини державної самостійності, проте на практиці змушений був керуватися орієнтаційними (протекторськими) планами: «...на загал, – писав В. Шевчук, – його політика залишалася орієнтаційна, але й багатовекторна і на різних рівнях творена. Так, у переговорах з Кримом йшлося не про підданство України Криму, а тільки про військовий союз. Дефініція «підданство» виступає у договорах із Польщею та Московією. Щодо Туреччини велася політика дружніх стосунків». Наступні гетьмани діяли в цілому в межах тих же політичних альтернатив.

Так, Виговський, не згадуючи про протекторат, домагався для України рівного з Польщею та Литвою федеративного статусу в Речі Посполитій. Ю. Хмельницький сповідував орієнтаційну політику, коливаючись між російською, польською і навіть турецькою перспективами. І. Брюховецький зупинив свій гетьманський вибір на Москові, а невдовзі

⁷ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні у другій половині XVII – на початку (до 1710 р.) XVIII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. Т. 3. Кн. 1. С. 7-172; текст Гадяцької угоди див. там же (с. 309-316).

відмовився від такого наміру. Прибічником незалежності України був П. Дорошенко, але, не сподіваючись на успіх, безплідно намагався здобути якомога більшу державну самостійність за підтримки Оттоманської імперії.

Іншу тактику обрали Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа: формально погоджуючись з умовами договору на підданство, вони вирішили поступово, не дуже помітно для чужих очей, будувати все більш самостійну козацьку державу. «В ідеалі ж, – підкреслював В. Шевчук, – І. Мазепа мав незалежну українську державу». Однак проекти Виговського, Мазепа та інших гетьманів на здобуття незалежності зазнали краху, причини чого В. Шевчук майже не аналізує, обмежившись посиланнями на злу волю сусідів.

Коли читаєш Гадяцьку угоду, звертаєш передусім увагу ось на який момент. Хоч, за словами В. Шевчука, складала документ Виговський і Немирич, але – на це В. Шевчук не звернув уваги – писали його польські комісари від імені свого короля та сейму. Вони начебто не домовлялись з протилежною стороною на переговорах, а щось дарували «гетьману і Запорозькому війську» на їх «покірне прохання», за лексикою угоди.

Основний зміст цієї угоди, підписаної 16 вересня 1658 р. з польської сторони комісарами С.К. Беневським і Л.К. Євлашевським, а з української – гетьманом І. Виговським, такий: утворюється Велике Руське князівство з такими ж правами і свободами, як Польща та Литва в об'єднаній Речі Посполитій; скасовувалася унія на українських землях, а православна церква та її духовенство одержать таке ж становище, як католицька церква; «пустити в непам'ять» усі кривди, образи, збитки тощо часів війни; українські і польські шляхтичі повернуть свої маєтки, втрачені в роки війни (що означало повернення польських землевласників в Україну, а українських селян у залежність від них); православні міщани здобудуть в українських містах однакові права з міщанами-католиками; дозволялось православним завести академії, інші навчальні заклади, друкарні тощо.

Водночас Гадяцька угода мала деякі обмеження прерогатив гетьмана та української старшини: козаки обирали лише 4-х кандидатів на вакантну посаду гетьмана, а затверджував одного з них польський король; заборонялися вільні зовнішньополітичні зносини гетьмана та його урядовців. Дещо насторожувала теза про бажання поляків досягти статус-кво, становища до 1648 р.: «Уся Річ Посполита народу польського і Великого князівства Литовського і Руського хай буде відновлена так, як була перед війною...»; а також висновок щодо того, що Польща – то рідна батьківщина українців: «...вельможний гетьман із Запорозьким військом

повертається по любові до його королівської величності, государя *свого* милостивого, та *власної* вітчизни (підкреслено мною. – А.Б.)...». До того ж, у титулі польського короля, крім інших елементів, зазначено було: «великий князь руський, ... смоленський, чернігівський». Отже, польська сторона розглядала українські землі як історично польські території.

Вартий уваги ще один факт з Гадяцької угоди, який наочно демонструє, що учасники тих переговорів восени 1658 р. прогнозували негативну оцінку повернення України до Речі Посполитої. «Однак, – читаємо там, – час повернення і того входу (польської шляхти до своїх маєтків в Україні. – А.Б.) його королівська величність, погодивши із вельможним гетьманом запорозьким, має призначити, а спосіб входу чи вступу в добра має бути утриманий так, щоб кожен не повертався до власних своїх добр інакше, як за універсалом його королівської величності і вельможного гетьмана Запорозького війська, у чому має бути *таємне* знесення з обох боків» (підкреслено мною. – А.Б.).

Виговський, як виявляється, не був повністю задоволений Гадяцькою угодою, тому на початку наступного року він написав польському королеві листа («Тисяча років...» Т. 3. Кн. 1. С. 332-344), в якому виклав пропозиції, що їх не вдалося відстояти на переговорах. Крім того, гетьман побоювався польського сейму, який міг значно урізати домовленості. Головне серед «пунктів і покірних прохань» Виговського полягало в тому, щоб до визначеної угодою території Великого Руського князівства (Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) додати Руське, Подільське і Волинське воєводства, які за договорами Польщі та Росії належали першій; клопотався гетьман, аби без жодних застережень була скасована унія та ліквідовані її наслідки: відібрані уніатами та єзуїтами церкви, монастирі, церковне майно повернути православним; зрівняти у громадянських і політичних правах польську, литовську та українську шляхту; анулювати «Ординацію Війська Запорозького» 1638 р., яка ставила запорожців під повний контроль польських комісарів, а посаду гетьмана ліквідувала; натомість Виговський просив відновити «усі давні права запорозькі і привілеї в урочистій формі», а також щоб «пана обозного війська Запорозького, суддів, осавулів і сотників задовольнили щедро так само, як встановив цар московський. Щоб і чернь, особливо та, що залишилася в реєстрі, одержала різні вольності». Безумовно, життєво важливою проблемою для українців було право «вето», що належало кожному депутату-сенатору («*Nie pozwolam!*»), що могло перешкоджати будь-якому рішенню, потрібному Україні; тому Виговський просив змінити цю сеймову традицію. Не менш серйозне значення мало заміщення адміністративних посад у Великому Руському князівстві

місцевими православними громадянами, що «шляхетно народжені і мають маєтності», а у воєводствах Руському, Волинському і Подільському, пропонував гетьман, – православними і католиками по черзі.

Один із сучасних польських істориків писав, що затвердження сеймом Гадяцького договору (мабуть, у підписаному 16 вересня 1658 р. варіанті) свідчить, що «польська сторона виявилась спроможною оцінити можливості, які містилися в концепції створення на терені України Великого Руського князівства, яке мало не меншу суверенність, ніж Велике князівство Литовське і сама Корона (тобто Польща. – А.Б.)»⁸.

Проте насправді Гадяцька угода не могла мати практично-політичного значення для України, оскільки обидва переговори не враховували настрої переважної більшості українців, які залишалися вороже настроєними стосовно Польщі. Та й Росія не бажала посилення Речі Посполитої, а також втратити частину «давньоруської спадщини».

Факт укладення українсько-польської угоди через короткий час, завдяки доносам, став відомим російському уряду і цар Олексій Михайлович видав грамоту до всього українського народу про зраду гетьмана Виговського, в якій закликав своїх нових підданих не визнавати влади зрадника. Виговський змушений був розіслати маніфест, де названо причини зміни політичного курсу українського уряду. «Ми, ціле Військо Запорозьке, – говорилося в ньому, – заявляємо й свідчимо перед Богом і цілим світом, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східної Церкви й прадідівської свободи, якою любов'ю ми держимося. Її провадив вічної пам'яті наш гетьман Богдан Хмельницький і канцлер наш Іван Виговський. Свої приватні справи відсунули ми далеко перед славою Божою й справами громадськими. Задля того ввійшли ми в союз із татарами, з пресвітлою королевою шведською Христиною, а потім із пресвітлим королем Карлом Густавом, і всім їм додержували вірність непорушно. І Польщі не дали ми ніколи причини нарушити договори, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з інших мотивів прийняли ми протекцію великого князя московського (чому не «царя»? – А.Б.), як тільки щоб, за Божою поміччю, нашу свободу, кров'ю здобуту й освячену, могли заховати й по смерті передати потомкам нашим»⁹. Далі говорилося, що московський цар свавільно порушив умови договору з Хмельницьким, розпалював усобиці в Україні, а також заколоти проти гетьмана, нарешті, «наступав

⁸ Kamiński A. Historia... Str. 134.

⁹ Цит. за: Дорошенко Д.І. Нарис... Т. 2. С. 59-60.

на Україну оружною рукою». Тому відповідальність за війну, що розпочиналась, падає виключно на російську сторону.

На фоні все більш масштабних бойових дій радісною звісткою для гетьмана стала ратифікація польським сеймом Гадяцького договору восени 1659 р. «Найбільші суперечки, – писав Д. Дорошенко, – викликав пункт про скасування церковної унії. Цілий місяць сперечалися над ним, і нарешті справа була вирішена тим способом, що проголошено загальну свободу віри. Після того король, усі духовні й світські вельможі і всі члени сейму присягли на гадяцьку унію. З свого боку київський митрополит Діонісій Балабан, який поїхав до Варшави, привів до присяги українських депутатів. З великим тріумфом святковано початок нової ери в житті Сходу Європи. Але цей тріумф був передчасним»¹⁰. Невдовзі після польської ратифікації проти Виговського в Україні вибухнуло повстання, в тому числі й на Запоріжжі під керівництвом кошового Івана Сірка. Учасники антигетьманського руху звинувачували Виговського у тому, що він нібито «запродав Україну ляхам». На козацькій раді українським депутатам на польській сейм Сулімі й Верещаці не дали слова та зарубали їх на місці. Наступна рада у Білій Церкві скинула Виговського з гетьманства й обрала замість нього Юрія Хмельницького (17 жовтня 1659 р.). Виговський втік до Польщі, а його трьох братів вивезено у кайданах до Москви.

Проте ситуація в Україні не покращувалась, росла анархія, постала сумнозвісна Руїна.

Гадяцький договір як пам'ятка суспільно-політичної думки оцінювався в подальшій історіографії по-різному. М. Костомаров та М. Грушевський підкреслювали серйозні вади документа, через що він не міг мати реального, а тим більше позитивного значення для України. М. Костомаров вважав, що народні маси ненавиділи шляхетське гноблення, польський лад, а тому ні за яких обставин не погодилися б на об'єднання з Річчю Посполитою. М. Грушевський також був переконаним, що польська шляхта не хотіла примиритися із втратою свого панування над українським селянством, і, отже, розглядала Гадяцьку угоду як одну з можливостей компенсувати свої станові, матеріальні втрати. Можливо, М. Грушевський мав на увазі один красномовний факт з часів Руїни. Росія вирішила вжити рішучих заходів для того, щоб анулювати Гадяцьку угоду та приєднати до себе Правобережну Україну. З цією метою було розірвано перемир'я з Польщею, а на Україну рушило 20-тисячне військо В. Шереметева, до якого підійшов 20-тисячний український корпус Т. Цюцюри. Невдовзі

¹⁰ Там же. С. 61.

вони зазнали крупної поразки, були оточені, але чекали на прибуття їм на допомогу Ю. Хмельницького із 30-тисячним військом. Польний гетьман Речі Посполитої Юрій Любомирський перестрів Хмельницького, зав'язався бій, козаки відбили атаки. Тоді Ю. Любомирський запропонував переговори, на які старшина швидко погодилася. Про те, що відбулося потім, писав Д. Дорошенко: «Тут же на полі укладено новий договір, який повторяв у головних рисах Гадяцьку унію, але вже не було мови про окреме «Велике Князівство Руське»; Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі. Виговський (він був у складі польського війська. – А.Б.) багато допоміг при переговорах, щоб як найбільше ви торгувати для української сторони»¹¹.

Отже, Гадяцька угода не мала реальних політичних шансів ні в Україні, ні в Польщі; вона засвідчила лише недолуге політичне мислення тогочасних українських проводирів.

**Українська
дійсність у
літописній
трактовці**

Іншу точку зору відобразили «Кройніка» ігумена київського Михайлівського монастиря Феодосія Сафоновича та Літопис Самовидця – найважливіші літописні пам'ятки кінця XVII ст. У них зафіксовані визначні події того часу, розкриті прояви соціальних суперечностей всередині українського суспільства, дана оцінка

зовнішньополітичних пошуків гетьманів. Укладачі літописів одностайно негативно оцінили спроби Б. Хмельницького знайти підтримку українській державі у турків чи кримських татар, засудили задум І. Виговського вернути Україну в склад Речі Посполитої.

Близькою до названих літописів була й позиція «Синописа», першого друкованого історичного твору в Україні. Його автором, ймовірно, був економ Києво-Печерської лаври П. Кохановський, а редактором – її архимандрит І. Гізель. «Синопис» просякнутий монархізмом, провіденціалізмом, проросійською спрямованістю. Його автори фактично відмовились навіть від ідеї автономного статусу України, а тому не включали сюжети, пов'язані з козацько-селянськими виступами. Мабуть, не випадковим є також повне ігнорування історії Визвольної війни українського народу під керівництвом Б.Хмельницького.

Чимало українських діячів останніх десятиріч XVII ст. виступили із засудженням чвар, рзбрату, незлагоди в суспільстві в цілому та у козацькій верхівці зокрема. І. Галятовський у своїй «Скарбниці» (1676)

¹¹ Там же. С. 65.

просив Бога: «Дай козакам ще й багатства такої науки, щоб слухали свого гетьмана, полковників та інших старших і шанували... Дай, Боже, їм згоду, ще і любов, і єдність, щоб у згоді, і в любові, і в єдності поміж себе жили, то й більшу славу матимуть, бо їх ані турки, ані татари, ані інші неприятели не звияжать».

Міжусобиці різко зкритикував О. Бучинський-Яскольд у поемі «Чигирин» (1678): Україна ворогами «обдерта з плодів усіх гарних і своїми побита з амбіцій примарних... переділена, повна вона ворожнечі, загорілася з жару від власної печі».

З позицій християнської етики із відчутними домішками ренесансно-гуманістичної ідеології оцінювали свій час талановиті поети І. Орновський, І. Максимович¹².

Козацькі літописи першої половини XVIII ст. Г. Граб'янки, С. Величка, Я. Лизогуба та ін. являли собою не тільки історичні джерела, але й пам'ятки суспільної думки, що містили елементи раціоналізму. Літописи створювались у середовищі старшинської інтелігенції, її здібними й освіченими представниками. Григорій Граб'янка, наприклад, закінчив Київську академію, володів німецькою, польською, латинською мовами, був доволі ерудованою людиною.

Політичні уподобання Г. Граб'янки «залишалися в межах принципів українського автономізму у складі Росії та збереження козацько-демократичних традицій. Він був у складі делегації гетьмана Павла Полуботка, яка просила Петра I скасувати Малоросійську колегію та надати право старшині знову обирати гетьмана». Разом з іншими «прохачами» Г. Граб'янка був заарештований і ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Вийшов він на волю і повернувся в Україну тільки після смерті Петра I. Пізніше він став гадяцьким полковником, брав участь з іншими російськими військами під командуванням Мініха у війні з Кримом, в ході якої й загинув у 1737 р.

Твір Г. Граб'янки *«Действия презельной брани Богдана Хмельницкого»* (1710) доводить виклад до 1708 р. Історію власного народу автор, згідно з бароковим літературним стилем, представляв як історію військових подвигів та звият. Це повинно було довести, з одного боку, правоукраїнців бути рівними серед європейських народів, а з іншого – їх самобутність у складній етнічній мозаїці континенту, зокрема, такій меті підпорядкована докладна розповідь про славетний шлях українського козацтва. Автор зупинився і на такій актуальній темі, як причини визвольної війни

¹² Шевчук В. Суспільно-політична думка... С. 47; Тисяч років... Т. 3. Кн. 2. – К.: Дніпро, 2001. С. 407-409, 420-425.

українського народу середини XVII ст., викликаної «лядським ярмом», а також виклав аргументи на користь вибору російської альтернативи у 1654 р.

У той же час Граб'янка, безумовно, був прихильником української автономії, і під цим кутом зору він оцінював події Руїни, не підтримуючи пропольський курс І.Виговського та інших гетьманів.

Великим болем відізналися в серцях багатьох українців умови Андрусівського договору (1667 р.) між Росією та Польщею, за яким після тривалої виснажливої війни Правобережна Україна залишалася у складі Речі Посполитої. Ці настрої відбилися навіть у містифікованій пам'ятці «Звернення до українського народу» (1668 р.)¹³.

Аналогічні проблеми ставились в літописі *С. Величка* (1720 р.), який прагнув створити прагматичний твір і з'ясувати головні причинно-наслідкові зв'язки подій другої половини XVII – початку XIII ст.

Принципово іншим чином вирішувала нагальні українські проблеми «Конституція» гетьмана в еміграції Пилипа Орлика (1672 – 1742). Він народився на Віленщині, походив з литовсько-білоруського шляхетського роду, закінчив Києво-Могилянську колегію. Як свідчили сучасники, Орлик був дуже освіченою людиною. З 1700 р. він працював у Генеральній

**Перша
українська
конституція**

військовій канцелярії, через 6 років обійняв посаду генерального писаря й став найближчим помічником гетьмана Мазепа, поділяючи намір розірвати з Московією. Мав великі маєтки у Чернігівському, Ніжинському і Стародубському полках. Після викриття зради Мазепа, Орлик разом з ним, 50 провідними представниками старшини та 4,5 тисячами козаків подався до турецького міста Бендери. Саме там Мазепа й помер (1709 р.). У 1710 р. емігрантами обраний був гетьманом П. Орлик (в Україні Мазепа змінив гетьман І. Скоропадський). «Намагаючись завоювати собі підтримку, – писав О. Субтельний, – Орлик складає проект конституції... – так званої Бендерівської конституції»¹⁴. П. Орлик, за іншими джерелами, не автор, а, так би мовити, редактор тексту конституції, тому що в ній відобразилися й погляди старшини. У вигнанні Орлик керував «тіньовим» козацьким урядом, ставлячи собі за мету визволення України «з-під московського ярма», очолював у 1711 – 1714 рр. збройну бороть-

¹³ Тисяча років... Т. 3. Кн. 1. С. 470-471.

¹⁴ *Субтельний О.* Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. С. 151.

бу проти Росії на Правобережжі, вів безплідні переговори із Швецією, Польщею, Францією, Кримом, Туреччиною.

Перу Орлика належить низка публіцистичних праць, панегіриків на честь Мазепи, великий «Щоденник подорожі» (з 1727 р.), трактат «Вивід прав України» та ін. Помер Орлик інтернованим в Оттоманській імперії.

«Конституція» 1710 р. є цінним джерелом з історії суспільно-політичної думки України¹⁵. За формою цей документ являє собою договір старшини із новообраним гетьманом в еміграції, де окреслювалась програма його діяльності щодо досягнення державної незалежності та головні засади майбутньої гетьманської влади.

В передмові, яку Д. Дорошенко назвав декларацією¹⁶ і яка свідчить про релігійні основи світогляду її авторів, подано короткий нарис історії України й доводиться право «Малої Росії, Вітчизни нашої» на державну самостійність. З давніх часів, говориться у передмові, «народ бойовий стародавній козацький» прославився хоробрістю, відвагами, підкореною просторою територією і «не тільки довколишнім народам, а й самій Східній державі був страшний на морі й на землі». Але потім «праведний суддя Бог» через гріхи та неправди покарав козаків «численними карами», зробив підвладними Польщі («знизив, змирив і ледве не вічною руїною скинув долі»), однак, «довіку не ворогуючи, а бажаючи вивести згаданий козацький народ до першопочаткової волі», Бог послав Україні славного гетьмана, невтомного захисника козацьких прав та вольностей Богдана Хмельницького. Автори стверджують, що допомагали визволенню України від «польського панування» лише шведський король та кримський хан. Пояснюючи, чому Б. Хмельницький, позбувшись гніту Польщі, вирішив добровільно віддатися «під самодержавну руку» російського царя, а не шведського короля чи турецького султана, автори писали: прийняти таке рішення Хмельницького змусила «єдиновірність» України і Росії та сподівання гетьмана, що російські государі дотримують статей договору, збережуть права та вольності малоросійського народу і гарантуватимуть зовнішню безпеку України.

Але з часом Росія «численними винайденими способами намагалася надвередити (порушити – А.Б.) і до решти зруйнувати військові права та вольності, які ж сама потвердила і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невольничче ярмо...». Цей докір в цілому був справедливим, бо, як писав В. Ключевський, у

¹⁵ Орлик П. Угода та конституція прав і вольностей Запорозького війська // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія. – Д.: Вид-во ДДУ, 1995. С. 53-61 (далі посилання на це видання).

¹⁶ Дорошенко Д.І. Нарис... Т. 2. С. 155.

Москві «дивились на приєднання Малоросії з традиційно-політичної точки зору, як на продовження територіального збирання Руської землі, відторгнення великого руського краю від ворожої Польщі до вотчини московських гусударів...»¹⁷. Саме тому російські царі, незважаючи на певну невизначеність своєї політики відносно «південно-західного краю», намагалися поширити на нові землі російські порядки, що викликало, зрозуміло, стійкий опір в українському суспільстві.

«Конституція» Орлика виправдовувала задум Мазепи, всіляко обґрунтовувала необхідність виходу України з російського підданства та створення самостійної держави¹⁸. Її протектором, вважали Мазепа й Орлик, мав стати Карл XII, боронячи Україну як від Росії, так і від Польщі.

Стосовно ж внутрішнього сенсу майбутнього правління Орлика, то угода 1710 р. характеризувалася відчутним консерватизмом із намаганням трішечки адаптувати, а головним чином представити в переосмисленому вигляді традиційні засади козацького життя й управління. Читаємо у даному документі таку тезу: «...а чому б у вільному народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був, либонь, у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно з давніми правами та вольностями?» В той час, коли в європейських країнах утверджувалися централізовані станово-представницькі монархії (напр., у Франції, де з початку XIV ст. скликалися Генеральні штати з представників дворянства, духовенства та третього стану), прибічники Орлика відстоювали загалом архаїчний для XVIII ст. тип козацької демократії, який не враховував чи взагалі ігнорував права й інтереси шляхетства, духовенства, міщан, селян тощо.

Зрозуміла відраза від самодержавного образу правління, що припав до смаку окремим гетьманам, привела укладачів конституції до фактичного позбавлення гетьмана всіх важливих повноважень, перетворюючи його на чиновника (хай високопоставленого), простого виконавця рішень ради, що складалася більшою мірою з недостатньо компетентних в справі державного управління членів. Тож гетьмана зобов'язували слідкувати, щоб «людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, наклади, пригнічення та здирства», щоб «пани полковники, сотники, отамани і всілякі військові й посполиті урядники не важилися панщизн та роботизн своїх приватних господарських козаками і посполитими»

¹⁷ Ключевский В.О. Сочинения: В 8 т. – М.: Госполитиздат, 1957. Т. 3. С. 119.

¹⁸ Замлинський В.О. Творець першої української конституції (Пилип Орлик) // Українська ідея: Перші речники. – К.: Т-во «Знання» України, 1994. С. 63-80.

виконувати безоплатно, щоб всілякі урядовці не допускали насильного захоплення або примусового продажу земель рядового козацтва і т.ін. Отже, завдання гетьмана, крім представницьких функцій, зводилися до підтримання належного, освяченого звичаями порядку в державних та суспільних справах. З тексту конституції виходить, що ключову роль і на радах, і в оточенні гетьмана буде грати генеральна старшина, «і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи, приватною своєю владою не встановлювати і до завершення не приводити».

Таким чином, суспільно-політичний лад, що мав встановитися в Україні в разі поразки Росії в Північній війні та отримання українцями самостійності за протекції шведського короля Карла XII, вимальовується з конституції таким: це олігархічно-старшинська політична система з архаїчно-демократично-козацьким обрамленням. Вона де у чому нагадує польську систему, але з тією великою різницею, що в Польщі управляв цивільний стан (шляхта), а в Україні планувався в такій ролі стан військовий.

Проте головна вада конституції Орлика полягала в тому, що політичні сили, які стояли за гетьманом-емігрантом, обрали невдалого гаранта майбутньої незалежної України – шведського короля. Швеція на межі XVII – XVIII ст. проводила агресивну політику і настроїла проти себе низку прибалтійських держав (Данія, Польща, Саксонія та ін.), а її войовничий король Карл XII наразився на досить ймовірну поразку в тривалій Північній війні. Це й сталося (вже після смерті Карла у 1718 р.) в 1721 р. і завдало українській справі великих втрат.

Текст конституції 1710 р. перераховує також основні проблеми України початку XVIII ст.: 1) підтримка добросусідських відносин з Кримським ханством, щоб «ні в чому приязні та побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати і руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, а й мирні союзи»; гарні стосунки з кримськими татарами потрібні перш за все для того, щоб, бачачи оцю приязнь, «довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь у чому насильствувати...»; 2) потрібно ліквідувати «городини» і «фортеці», які побудувала Московська держава на запорозьких володіннях; 3) слід увести знову посади підскарбіїв, які б «завідували військовим скарбом» (тобто державною казною), а гетьман та старшина для власних потреб обходилися би виділеними коштами і не розпоряджались казною на влас-

ний розсуд; 4) гетьман мав стежити, щоб «людям військовим та посполитим зайві не чинилися утяження, накладу, пригнічення та здирства (з боку полковників, сотників, отаманів і т.д. – А.Б.), через які вони, покинувши житла свої, звикли пріч іти в закордонних державах шукати спокійнішого, легшого і кориснішого собі мешкання»; 5) безоплатне використання військовими «урядниками» рядових козаків та посполитих у власних господарствах; 6) викорінювати корупцію при призначенні на посади в полках чи сотнях; 7) заборонити приписку до володінь духовних або світських «державців» міщан, тому що це значно утруднює для інших жителів міст виконання різних повинностей і платежів; теж саме стосується і «підсусідків» у заможних козаків; 8) впорядкувати так звану підводну повинність, яка набуває все більш обтяжливих форм і якою користується будь-хто, не маючи на те жодного права; 9) звільнити торгівців, особливо дрібних, від здирства урядовців та фіскалів.

Є згадки про те, що Конституція Орлика у 1710 – 1714 рр. була начебто діючим нормативним документом на Правобережній Україні; якщо це так, то його регуляторні механізми могли дещо унормувати та полегшити життя українського суспільства, хоч І. Крип'якевич писав про егоїстично-груповий, старшинський характер положень цієї Конституції.

**Ф. Прокопович
та реформи в Росії
першої чверті
XVIII ст.**

У суспільній думці України на початку XVIII ст. почав оформлюватися інший напрямок, представники якого, підтримуючи масштабну модернізацію Росії, розпочату Петром I, активно долучилися до обговорення й вирішення надзвичайно важливих завдань. Серед них виділяється постать «найвидатнішого публіциста епохи Петра I» (Г. Плеханов)

Феофана Прокоповича (1677 – 1736).*

Він народився у Києві в купецькій родині, батьки назвали його Єлісієм, рано осиротів, і опікуном його став дядько по матері, ректор Києво-Могилянської академії (якого, до речі, звали Феофан Прокопович; Прокопович – це прізвище матері мислителя, прізвище батька невідоме). Єлісій вчився у початковій школі при Києво-Братському монастирі, а через три роки, восени 1687 р., вступив до Києво-Могилянської академії. Жадібно засвоював науки, особливо ті, які допомагали зрозуміти навколишній світ. На формування світогляду юнака справили вплив

* За іншими даними – 1681 р.

лекції Г. Одорського (з філософії), І. Гізеля, Й. Кроковського, П. Могили та ін.

Прагнучи удосконалити свої знання, Єлісій вирішив відправитися в освітню подорож. З 1697 р. навчався у колегії Св. Афанасія в Римі, опановував кращі досягнення філософів античності, доби Ренесансу, Нового часу. Через три роки він, за нез'ясованих обставин, покинув колегію Св. Афанасія й утік додому («чернець русинський... втік з Колегії 28 жовтня 1701 р. без жодної на це причини з великим скандалом»)¹⁹.

На кордоні України, у Почаєві, втікач з Італії знову повертається до православної церкви (1702 р.). Минуло 2 роки, він опинився у Києві, де у 1704 р. вступив до Київського братства і був пострижений у ченці, прийнявши ім'я та прізвище свого покійного дядька, ставши Феофаном Прокоповичем-2. У 1705 р. Феофан Прокопович – професор поетики Києво-Могилянської академії, 1706 р. – риторики, 1707 – 1709 рр. – філософії.

Крім викладацької роботи, Ф. Прокопович активно включився в громадське і наукове життя країни. Майже у всіх творах, написаних у Києві, Прокопович виступав проти релігійного фанатизму, забобонів, догматизму, обґрунтував необхідність поширення освіти серед усіх людей, незалежно від їх станової належності. Ця його діяльність об'єктивно сприяла секуляризації науки та культури, розмежуванню їх з теологією й богослов'ям. Захищаючи, однак, основи православної віри, Прокопович різко критикував єзуїтів – передовий загін католицизму.

Боротьба Прокоповича з усіма архаїзмами придбала йому чимало прихильників. Не дивно, що серед них через деякий час опинився Петро I, який включив Прокоповича в свої плани державних та церковних реформ. У 1711 р. цар узяв Феофана у Прутський похід, а після його щасливого закінчення Прокопович став ректором Києво-Могилянської академії. Через п'ять років Петро I викликав Прокоповича до Санкт-Петербурга, відтоді завершується київський та починається петербурзький період його життя.

В російській столиці Прокопович став радником Петра I, займаючись передусім питаннями розбудови освіти, реформи церкви, обґрунтуванням широкомасштабних модернізаційних програм Петра I. Він зблизився з такими передовими діячами першої чверті XVIII ст., як Я. Брюс, А. Кантемір, А. Волинський, В. Татіщев та ін., за його безпосередньої участі виник філософсько-літературний гурток – «вчена дружина», яка відіграла в громадсько-політичному і науковому житті Росії першої по-

¹⁹ *Рогович М.Д.* Основні віхи життя та діяльності Ф. Прокоповича // Прокопович Ф. Філософські твори: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1979. Т. 1. С. 14.

ловини XVIII ст. видатну роль. Прокопович доклав чималих зусиль до організації Санкт-Петербурзької Академії наук, інших наукових і навчальних закладів.

Прокопович був ідеологом «освіченого абсолютизму», створивши в Росії вітчизняну теорію даного образу правління («Правда воли монаршей», «Духовный регламент», «Слово о власти и чести царской» та ін.). Значно трансформувавши, а то й вихолостивши, вчення про природне право і суспільний договір, Прокопович прагнув застосувати це потенційно буржуазне вчення до російського різновиду «освіченого абсолютизму». Прокопович проголошував пріоритет науки та розуму, які б спиралися на підтримку «філософа на троні». Природно, Прокопович був прибічником сильної централізованої влади і тому виступив проти спроби «верховників» обмежити самодержавство на користь аристократії при вступі на престол Анни Іванівни в 1730 р.

Підтримував Прокопович властиву абсолютизму ідею «загального блага», яка, безумовно, створювала в країні принципово новий соціально-психологічний клімат. Він ретельно вивчав законодавство Польщі, Литви, Пруссії, Швеції та інших країн, намагаючись віднайти оптимальні шляхи політичних перетворень у Росії. Прокопович особисто брав участь у законодавчій роботі уряду Петра I; з його точки зору, невпорядкованість законів заважає здійсненню принципів «всенародной пользы». Зокрема, Прокопович залучався до розробки, за розпорядженням Петра I, російської конституції за шведським взірцем.

Як пізніше Вольтер, Прокопович висував морально-політичні аргументи на користь існування Бога; серед простого люду, писав він, слід проповідувати віру в Бога, тому що це є запорукою стабільності і розвитку держави («Рассуждение о безбожии», 1730 р.). Водночас Прокопович толерантно ставився до атеїстів, наприклад, до Б. Спінози, називаючи його «мужем великой учености».

Наявність бога, на думку Прокоповича (який у цьому питанні зближався з дійстами), не відмінє дії природних законів; створивши світ, Бог «сам себя связал законами». «Дейстичні та пантеїстичні тенденції у його творах відображали зближення філософії з природознавством та відділення її від теології... В його лекціях наявні численні посилання на дослідження у галузі оптики, механіки, гідродинаміки, гірничої, артилерійської, інженерної практики, даються поради з виготовлення барометра, простіших геодезичних інструментів»²⁰. Прокопович

²⁰ Русская мысль в век Просвещения. – М.: Наука, 1991. С. 40.

нерідко звертався до праць відомих природознавців – Евкліда, Архімеда, Піфагора, Галена, Коперніка, Галілея, Бойля, Кірхера та ін.

Велику увагу в своїх проповідях і творах Прокопович приділяв проблемі людини і моралі. Він розвінчував середньовічні уявлення в цій галузі, чим сприяв формуванню культури нового типу. «Засуджуючи аскетизм, дармоїдство, лицемірство, – писала В. Нічик, – етичне вчення Прокоповича звеличувало людину, земне, повнокровне життя, працю, особисті заслуги як критерій честі та достоїнства і в цьому відношенні воно було теоретичним обґрунтуванням «Табели о рангах»²¹.

Прокопович ополчався проти нерозумного використання дворянством великих сум на примхи, розкіш, тих сум, які зароблені важкою працею сотень або тисяч залежних селян. Він засуджував зневажливе ставлення привілейованих верств до «простолюдства», віддаючи перевагу таланту перед «породою». Будучи прагматиком, Прокопович вважав природним явищем нерівність людей, наявність багатих і бідних, але вимагав гуманного ставлення до трудящих мас. Щоправда, Прокопович, вкрай критично ставлячись до народних повстань, все ж зауважував: «лучше законным образом от рабства быть свободным», тобто міркував про способи вирішення проблеми кріпацтва, хоч ніде ясно про це не говорив. Однак поміщиків він закликав «не отягощать безмерно должной службы их или работы, с крестьян лишних податей не имеют».

Близькі погляди висловлювали Г. Бужинський, А. Кантемір, В. Тредіаковський, Л. Ейлер та ін.

Активний період діяльності Прокоповича завершується із смертю Петра I в 1725 р. та коротким правлінням його дружини Катерини I. В роки правління Верховної таємної ради Феофан зазнав постійних переслідувань і доносів, і подумував навіть про еміграцію до Швеції. Гнів владоможців викликав виступ Прокоповича проти спроб партії «довгих борід» відновити допетровські порядки. Тільки прихід до влади Анни Іванівни у 1730 р. покращив становище мислителя, розігнав хмари, що зібралися над ним.

Помер Ф. Прокопович у Петербурзі, а похований у Новгороді (він був новгородським митрополитом) у вересні 1736 р.

У зв'язку із ідейною спрямованістю діяльності Прокоповича в Петербурзі, постає питання щодо причин підтримки українськими інтелектуалами російських правителів. Як зазначала Н. Яковенко, церковні ієрархи Ф. Прокопович, Л. Баранович, І. Гізель та ін. прагнули виразити інтереси громади, яка невимовно стомилася від братовбивчої

²¹ Там же. С. 43.

громадянської війни 1660 – 1680-х років і бажала стабільності, миру та спокою, а це, на їх переконання, міг забезпечити московський цар як «найвищий і справедливий суддя». Українська ж старшина була «розбурхана пристрастями», зосереджена на грі амбіцій, на перманентних пошуках кращого «протектора» і виявилась неспроможною організувати нормальний плин суспільного життя в країні. До того ж, вона постійно заводила мову про зближення то з Польщею, то з Кримом, що не підтримувалось переважною більшістю українців.

Наводячи різні, нерідко діаметрально протилежні позиції представників козацької старшини та освічених кіл щодо майбутнього розвитку України та її державного статусу (незалежність, протекторат тощо), ми, однак, неодмінно повинні враховувати один спільний знаменник для цього різнобарвного спектра. На нього вказала Н. Яковенко: у другій половині XVII ст. відбувався процес перетворення «культури в Україні» на «українську культуру», внаслідок чого «українська культура як національний феномен оформилась власне в цей час»²².

Цей знаменник на рівні соціальної свідомості ознаменувався все більш широким і поступовим визнанням різними станами і верствами українського суспільства спільності національної долі. З даної точки зору, не дивним видається певна схожість концепції українського минулого та сучасного стану «під високою рукою» російських самодержців у Самовидця, Орлика, Сафоновича, Граб'янки, Величка, а значно пізніше в «Книзі буття українського народу», написаній, за деякими даними, М. Костомаровим.

Переважаючий в Україні настрій стосовно автономного статусу, про який в роки правління Петра I краще було не згадувати, особливо після переходу гетьмана І. Мазепи на шведський бік, частково втілювався у практично-політичні форми після приходу в 1741 р. до влади дочки покійного імператора – Єлизавети Петрівни. Любовний роман нової імператриці з нащадком чернігівського козака Олексієм Розумовським сприяв її доброзичливому ставленню до малоросійських клопотань. У 1744 р. Єлизавета Петрівна здійснила подорож до України з метою поклонитися місцевим святиням. Її зустріли дружньо, а старшина, скориставшись нагодою, звернулася до імператриці з проханням відновити гетьманське правління. Через шість років, у 1750 р. гетьманом став 18-річний брат фаворита Кирило Розумовський, а в 1740-ві роки був підготовлений особливий правовий кодекс – «Права, за якими судиться малоросійський народ». При новому гетьмані зносили з Україною в черговий раз пере-

²² Яковенко Н. Нарис... С. 258, 259.

давалися в Колегію іноземних справ. Зросла роль козацької старшини в управлінні Україною і К. Розумовський схвалював постійне скликання в Глухові старшинських з'їздів.

Вказані та інші події начебто говорили про задоволення основних вимог української громадськості, покращання становища України. Проте в ній жевріли надії частини козацької старшини й шляхти на здобуття все ж державної самостійності.

Отже, з приєднанням до Росії коло насущних проблем українського життя великою мірою змінилося. Джерельний комплекс, що дійшов до нашого часу, містить інформацію про чималу кількість гострих питань стосовно як внутрішніх відносин (незаконне скуповування/загарбання козацьких земель старшиною, примусові безоплатні роботи, корупція, самовільно присвоєні посадовими особами привілеї, розкрадання казни тощо), так і свавілля російських чиновників.

Однак головною темою залишався політичний статус України. Гетьмани (від Б. Хмельницького до І. Мазепи) докладали багато зусиль для пошуку кращого гаранта української самостійності, аніж російський самодержавний монарх. Деякі варіанти були, але вони не задовольняли переважну більшість українців, тобто нижчі верстви населення. Тому наслідком гетьманських пошуків, що згодом ставали відомими Москві, були чергові обмеження української автономії. А після переходу І. Мазепи на шведський бік в ході життєво важливої для Росії Північної війни царизм взагалі відверто взяв курс на пришвидшену інкорпорацію України.

Ця російська політика, однак, поступово викликала «тихий спротив» народних мас, що вже у середині XVIII ст. відчутно дало про себе знати. На такому фоні визрівали світоглядні передумови для сприйняття новітніх понять щодо прав людини-громадянина, історичне покликання націй, а це пізніше становитиме ідейне підґрунтя нових концепцій визвольного руху.

Глава 2. Європейські орієнтири влади та російська громадськість

- ◎ Церковний розкол
- ◎ Конфлікт світської та духовної влади
- ◎ Поворот до Заходу
- ◎ Гносеологічна «зміна віх»
- ◎ «Література проектів» першої чверті XVIII ст.
- ◎ В. Татищев про нагальні проблеми країни

Період російської історії з другої половини XVII до середини XVIII ст. визнається науковцями самостійною епохою, що характеризується такими рисами: підготовкою до вступу в нову фазу історичного розвитку (до кінця XVII ст.) та реформами першої чверті XVIII й засвоєнням їх результатів у наступні десятиліття. Відповідно виділялися два окремі етапи цього руху Росії від Середньовіччя до Нового часу. С. Соловйов, В. Ключевський, С. Платонов, П. Милуков та інші представники історичної науки XIX – початку XX ст. обґрунтували тезу про те, що в другій половині XVII ст. «російський народ після восьмивікового руху на схід круто почав повертати на захід; повороту, нового шляху для народного життя вимагало банкрутство економічне і моральне», «стара Росія завершувалась, розпочиналась нова»²³. Даний підхід підтримали і радянські вчені²⁴, які всебічніше аргументували виділення цієї стадії в російській історії, обравши головними критеріями економічні, соціально-політичні зміни в Росії, щоправда, віддавши данину офіційним вимогам щодо класового підходу.

Господарський розвиток країни в другій половині XVII ст. свідчив про те, що він набував нової якості (спеціалізація ремесла, мануфактури, механізація праці, зростаючі обсяги зовнішньої та внутрішньої торгівлі

²³ Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – М.: Мысль, 1991. Кн. 7. Т. 13. С. 173-174.

²⁴ Адрианова-Перетц В.П. Русская демократическая сатира XVII в.: 2-е изд., – М.: Наука, 1977; Аллатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVII – первая четверть XVIII в.). – М.: Наука, 1976; Робинсон А.Н. Борьба идей в русской литературе XVII в. – М., 1974; Кибанов А.И. Народная социальная утопия в России: Период феодализма. – М.: Наука, 1977; Елеонская А.С. Русская публицистика второй половины XVII века. – М.: Наука, 1978; Пушкарёв Л.Н. Общественно-политическая мысль России (вторая половина XVII в.): Очерки истории. – М.: Наука, 1982; Панченко А.М. Русская культура в канун петровских реформ // Панченко А.М. Русская история и культура. – Санкт-Петербург: Изд-во «Юна», 1999, та ін.

тощо). Як зазначив С. Соловйов, той час відзначався «економічним банкрутством», тобто господарство не було в змозі забезпечити потреби суспільства, що й стимулювало прискорений розвиток економіки та досягнення нею нової якості. За Дж. Локком, людські дії визначаються волею, воля – безпосередніми, «природними» життєвими потребами²⁵. Отже, життєві вимоги людей сприяли пошвавленню економіки, а все більш швидкі господарські оберти – підвищенню продуктивності праці, кваліфікації робітників та, як наслідок, – інтелектуального їх удосконалення. Так ріст професіоналізму, врешті-решт, звертав увагу суспільства до соціально-політичних умов свого існування та духовної культури в широкому розумінні цього слова.

Проте поступальна економічна хода Росії була занадто суперечливою і багато в чому відрізнялась від аналогічного процесу в Західній Європі. Ці відмінності передусім полягали у: 1) соціальних верствах, зайнятих у неземлеробських секторах; в західноєвропейських країнах це були міські мешканці, які повністю відірвалися від сільських турбот, а в Росії промисли й відповідні підприємства обслуговувались значною мірою землеробами, змушеними – через низьку ефективність сільськогосподарської праці – шукати додаткових джерел прибутку; 2) рівні професійної майстерності працівників – кадрових у Західній Європі та сезонних у Росії; перші – проходили спеціальне навчання, другі – обходились колись набутими навичками; 3) особистій свободі західного та кріпосній залежності східного робітника; 4) приватновласницькій природі західного підприємництва та казенній – російського і т.д.

В результаті Росія у XVII–XVIII ст. не мала третього стану, об'єднаного спільними інтересами, світоглядом, самоврядуванням, прагненнями. У Західній Європі середній клас у кожній країні застосовував різну тактику боротьби, але «дух і цілі його були скрізь однакові. Він стояв за свої ділові інтереси, а оскільки інтереси ці вимагали законоправства і захисту прав особи, він боровся за суспільний лад, який відповідав би ідеалам, що пізніше почали називатися ліберальними»²⁶.

Таким чином, передова суспільна думка західноєвропейських країн збагачувалась життям і сприяла його прогресивному розвитку, знаходячи розуміння та підтримку «третього стану». На жаль, в Росії передові ідеї циркулювали у тонкому освіченому прошарку населення, до того ж – у прошарку, який об'єктивно мав позастанову соціальну орієнтацію,

²⁵ Мотрошилова Н.В. Познание и общество. Из истории философии XVII – XVIII вв. – М.: Мысль, 1969. С. 223.

²⁶ Пайнс Р. Россия при старом режиме. – М.: Независимая газета, 1993. С. 252.

а звідси – утопічність програм удосконалення суспільної атмосфери, покладання надій на освіченого монарха як гаранта і водночас провідника очікуваних перетворень.

Центральними темами в суспільній думці другої половини XVII ст. залишалися, на перший погляд, ті ж самі, що й у попередній час. Однак уважний погляд відзначить й поважні зрушення. Так, традиційний заклик до морального самовдосконалення на основі християнських заповітів широко представлений в релігійній і світській літературі, але функціонально він спрямований не стільки на досягнення царства небесного (про це, безперечно, не забували), скільки на поліпшення царства земного. Не менш укорінений звичай апелювання до царя з приводу якихось суспільних хиб став доповнюватись конкретними пропозиціями стосовно їх виправлення. Зросла довіра до мирського знання, людського розуму, світської освіти, культури, науки.

Та все ж здобутки світського пізнання мислителі того часу намагалися втиснути у прокрустове ложе провіденціального світогляду. Як, наприклад, богобоязкий Р. Декарт об'єктивно утверджував суверенітет мислячого суб'єкта і водночас доводив недосконалість людини, її нерозривний зв'язок з Богом як «еталоном абсолютної, не досяжної для людини в принципі досконалості»²⁷.

Старообрядництво

Однією з найважливіших суспільних проблем другої половини XVII ст. став розкол у православній церкві, внаслідок якого значна частина віруючих покинула офіційні храми і поступово заснувала альтернативну церкву. Розкольники, або старообрядці, по суті, перетворилися на консервативно-опозиційну силу на довгі

2-3 століття як до пануючої церкви і держави, так і до тієї частини суспільства, що сповідувала інші релігійні та життєві цінності. Розкол, наче тектонічний розрив, пройшов через усі соціальні стани (від боярства до селянства) і відчутно загальмував внутрішньостанову самоорганізацію, структурізацію суспільства та його довіру до влади.

Причини розколу крилися у церковній реформі патріарха Нікона та особливо у методах їх проведення у життя. *Нікон* (у миру Микита Мінов) походив з нижегородських селян. Він народився в 1605 р., мати невдовзі померла, батько оженився вдруге, а мачуха виявилась лихої вдачі, тому Микиті довелося багато чого витерпіти і це відбилося на його характері.

²⁷ Французское Просвещение и революция. – М.: Наука, 1989. С. 3-4.

Микита мав очевидні здібності, рано навчився читати, а щоб зрозуміти усю глибину божественного письма, подався в монастир. Проте рідня вистребувала його звідти, змусила оженитися. На 20-му році життя Микита Мінов став священником, через деякий час його запросили до Москви, але там талановитий священник пробув недовго. Приголомшений звісткою про смерть своїх дітей одного за одним, Микита Мінов поїхав аж до Білого моря, прийняв постриг в Анзерському скиті під іменем Нікон, потім став ігуменом Кожеозерської пустині (1642 – 1646), у цій якості побував у молодого царя Олексія Михайловича. Царю дуже сподобався кожеозерський ігумен і він попросив патріарха Йосифа висвятити його у сан архімандрита Новоспаського монастиря в Москві, де знаходилась родова усипальниця Романових. Цар і Нікон почали часто бачитися та бесідувати, архімандрит нерідко користувався цим аби «печаловаться» царю про усіх ображених та постраждалих, чим здобув у Москві чималий авторитет.

У 1648 р. помер новгородський митрополит Афанасій і Нікон обійняв це почесне в церковній ієрархії місце. Вже тут Нікон заходився дещо змінювати в процедурі богослужіння, зокрема, замінив «многогласие» на «раздельноречное пение», що зробило богослужіння більш зрозумілим прихожанам. Нікон також запропонував Олексію Михайловичу перенести мощі митрополита Филиппа (Количова), який трагічно загинув за правління Івана IV, із Соловецького монастиря до Москви. Згода була отримана і Нікон відбув на північ.

В цей час скінчив свій земний шлях патріарх Йосиф (1652) і на звільнену посаду вирішили обрати Нікона. Той почав відмовлятися і погодився лише тоді, коли цар, бояри та освячений собор дали клятву, що вони зберігатимуть «евангельские Христовы догматы и правила св.апостолов и св.отец, и благочестивых царей законы» і слухатимуться його в усьому «яко начальника и пастыря и отца краснейшаго»²⁸. 25 липня 1652 р. Нікон був поставлений московським патріархом.

Після свого обрання Нікон енергійно узявся за підготовку церковної реформи, необхідність якої усвідомив задовго до свого патріаршества. Справа в тому, що рукописний спосіб розмноження та поширення богослужбової літератури за кілька століть призвів до накопичення чималої кількості помилок, перекручень, описок тощо, а це обернулося значними текстовими й обрядовими змінами в різних аспектах богослужіння, що межували з ересю. Незадовільний стан в російській церкві відзначали

²⁸ Цит. за: Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. 8-е изд. – СПб.: Сенатская типография, 1913. С. 373.

в XVII ст. єрусалимський (Паїсій) та константинопольський (Афанасій) патріархи, назаретський митрополит Гавріїл, а ченці на Афоні взагалі спалили московські церковні книги як єретичні. Головні відмінності були такими: 1) покладання «крестного знаменія» двома, а не трьома «перстами»; 2) виголошення «аллилуя» два, а не три рази; 3) ходили при обрученні навколо аналоя, а при хрещенні – купелі «по-солонь» (по ходу сонця), а не навпаки; 4) писали «Исус» замість «Иисус»; 5) служили літургію на 7-ми, а не на 5-ти просфорах, тощо.

З середини XVI ст. Москва неодноразово робила спроби очищення церковних книг, та вони завершувались невдачею, бо хибною була сама методика цієї роботи. Як правило, порівнювались різні за часом створення книги вітчизняного походження і не залучалися грецькі (візантійські) зразки, які в X ст. були покладені в основу перших давньоруських варіантів.

Нікон ґрунтовніше та кваліфікованіше підійшов до справи. По-перше, він зібрав у закордонних православних центрах декілька сотень богослужбних книг, які виконували відповідальну роль довідників, а по-друге – запросив грецьких та українських (Єпифаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Діонісій з Афону і т.д.) вчених і фахівців, щоб якомога бездоганніше провести виправлення російських церковних книг.

Розуміючи надзвичайну важливість та дратівність для простого люду затіяної реформи, Нікон скликав декілька соборів (1654 – 1656), де заручився офіційною підтримкою ієрархів. Робота «справщиків» закипіла, чутки про неї поповзли містами і селами, збуджуючи глухе ремство. Навіть колишні колеги Микити Мінова по гуртку друзів «древлего благочестия» Іван Неронов, Аввакум Петров та ін. засудили реформу, яку задумав і готував патріарх Нікон, і подали царю чолобитну. Гострий на язик Аввакум казав: «Задумались, сошедшия между собою: видим, яко зима хочет быти, сердце озябло и ноги задрожали».

Супротивники майбутньої реформи протестували проти будь-яких змін. Як писав О. Кизеветтер, «в глазах стародумов того времени буква писания и обряд церковный составляли самую сущность религии – именно букве и обряду приписывалась таинственная, божественная сила, управляющая судьбою человека. Обсуждая вопрос, как следует говорить в Символе веры: «рожденна не сотворенна» или «рожденна, а не сотворенна», с частицей «а» или без нее, – ревнители благочестия говорили:

– Нам всем подобает умирати за единый аз. Великая зело сила в сем аз сокровенна»²⁹.

Окрім категоричного несприйняття реформи Нікона, його опонентів обурило безпосередня участь у ній представників закордонного православ'я: греків (візантійців) – тому що їх предки на Флорентійському соборі 1439 р. погодилися на унію з католицькою церквою; українців – за те ж саме, але на Брестському соборі 1596 р. Після завоювання в 1453 р. Візантії турками-османами московські люди вважали, що православна віра «изрушилась» скрізь, крім Русі. Москва прийняла на себе священний обов'язок Третього Риму, визнала себе «одною лише володаркою християнської істини...», а тому її церковній громаді «нічому більше вчитися, немає чого та ні в кого запозичувати у справах віри, залишається тільки дбайливо зберігати отриманий скарб»; інакше кажучи, вона на початку XVII ст. «пройнялася релігійною самовпевненістю»³⁰. Надмірна національна самовпевненість зіграла з росіянами злий жарт, тому що вся західна наука і культура була запідозрена у непоправній гріховності та шкідливості для православної людини. Один з пересічних москвичів, якийсь Голосов, не бажав вчитися у київських ченців: «Кто по латыни научится, – казав він, – тот с правого пути совратится». Про боярина Б.І. Морозова москвичі говорили, що він «начал жаловать киевлян, а это уже явное дело, что туда уклонился, к таким же ересям»³¹. Відомий захисник освіти і науки Симеон Полоцький змушений був написати апологію церковної реформи «Жезл правления» (М., 1666), в якій доводив помилковість і абсурдність звинувачень розкольників (старообрядців, старовірів).

Недоволені реформою Нікона підняли голову після залишення ним у 1658 р. патріаршого двору (із збереженням сану) і Москви на знак протесту проти намагання правлячих кіл потіснити патріарха із світської владної сфери, а особливо розширення повноважень самодержця на церковну сферу, яка споконвіку не підкорялась мирянам. Сповідуючи гасло «священство вище за царство», Нікон не міг стерпіти, що Соборне уложення 1649 р. почало реалізувати в Росії абсолютну владу царя як у церкві (крім суто богословських питань), так і поза нею.

З 1658 р. і до 1667 р. розкол в російській церкві швидко поширювався, а влада крізь пальці дивилася на це. Розкольників (ідеологами стали

²⁹ Кизеветтер А.А. Протопоп Аввакум // Кизеветтер А.А. Исторические силуэты. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1997. С. 32-33.

³⁰ Ключевский В.О. Сочинения: В 8 т. – М.: Госполитиздат, 1957. Т. 3. С. 294-295.

³¹ Платонов С.Ф. Лекции... С. 376-377.

Неронов та Аввакум) підтримали боярина Ф. Морозова, кн. Є. Урусова, сама цариця Марія Милославська співчувала їм. Опозиція бурхливо проявлялася у Володимирі, Нижньому-Новгороді, Муромі; у 1657 р. спалахнув Соловецький заколот, придушений тільки в 1676 р. Напрочуд швидке поширення розколу відбувалося, що варто підкреслити, в умовах, коли Неронова і Аввакума вже не було на волі: їх ще у 1653 р. засудили і відправили на заслання (Аввакума – у далекий Тобольськ).

Тому в 1666 р. влада вирішила навести порядок у державі і з цією метою був скликаний церковний собор, який остаточно схвалив церковну реформу, ухвалено рішення щодо видання виправлених книг великими накладками та розсилки їх в усі кінці країни. Другий, «великий собор» відбувся в кінці 1666 – на початку 1667 р. за участю олександрійського й антиохійського патріархів; на ньому також була високо оцінена реформа російської церкви й безкомпромісно засуджений розкол, а його пропагандистів позбавили священного сану і проголосили їм анафему.

З того моменту закінчується період суперечок між прихильниками реформ у православної церкви Росії та її противниками й починається історія розколу як самостійного суспільного явища, послідовники якого позиціонували себе поза церквою, державою і суспільством; історія, сповнена великої кількості драматичних і трагічних сторінок.

Науковці вже довгий час намагаються вирішити проблему щодо того, церковним чи суспільним явищем був розкол. Не втручаючись у тривалу полеміку, під час якої висловлено чимало плідних, глибоких ідей, зауважимо, що, з нашої точки зору, розкол був одночасно і церковним (точніше – релігійним), і суспільним явищем. Церква в особі патріарха Нікона, влада в особі царя Олексія Михайловича проводили реформу церкви грубими, насильницькими, деспотичними методами; вони зовсім не вивчали суспільні настрої, не продумали можливих соціальних наслідків, а врешті-решт розкололи суспільство і одна його частина почала шукати свого бога, свою церкву, своє соціальне середовище, перетворившись на внутрішніх емігрантів у власній батьківщині.

Натхненником розколу в 1650 – поч.1680-х рр. був *Аввакум Петров* (1620/21 – 1682), який походив з сім'ї сільського священника Нижегородської землі. З дитинства мав чутливу і пристрасну натуру, зачитувався релігійною літературою. Приголомшений смертю їх корови, що сталася у нього на очах, Аввакум потім усе життя прокидався серед ночі й гаряче молився. Близько до серця він прийняв біблійні заповіді та християнські етичні цінності й вирішив все своє життя присвятити їх неухильному дотриманню та пропаганді. Аввакум оженився на дівчині – сироті з рідного села Лопатиці, невдовзі там же став священником.

Виконував свої обов'язки настільки заповзятю, настільки сміливо викрикував гріховні дії рядових селян та адміністраторів, що викликав незадоволення прихожан. Одного разу, коли в село зайшли скоморохи і люди радісно бігли на виставу, Аввакум грізно виріс серед натовпу, відібрав у скоморохів і поламав бубни та маски, відпустив у поле ведмедів. Серед селян почалось заворушення й Аввакум змушений був тікати. Те ж саме сталося на новому місці служби – у Юр'івці-Польському, де півторатисячний натовп мало не забив його до смерті.

Аввакум втік до Москви та із новими знайомими С. Воніфатьєвим, І. Нероновим та членами гуртка, який сформувався навколо них, розгорнув проповідницьку діяльність у соборах. На його проповіді, енергійні, пристрасні, навіть грізні, сходилося чимало віруючих. О. Кизеветтер навів зразок стилю виступів Аввакума:

«– Ну-ка! Воспрянь и исповедуй Христа Сына Божия громко предо всеми. Полно таитья. Само царство небесное в рот валитя, а мы все ждем и время теряем»³².

І ось розпочалася реформа Нікона. Аввакум та його однодумці твердо заявили про категоричну незгоду з нею; особливо дошкульним для них (очевидно, і для інших віруючих) було розпорядження хреститися трьома пальцями. Публічний характер розходжень з патріархом не міг минутися дарма: Неронова відправили на заслання у вологодській Спасокам'яний монастир, а Аввакума – в Тобольськ.

Вкрай важкою виявилася ця 13-тижнева подорож для Аввакума та його дружини (в дорозі вона народила дитину). Але дух протопопа зламати не вдалося: скрізь, де зупинялися, він виголошував проповіді, проклинав реформу Нікона, закликав слухачів зберігати вірність традиційному православ'ю. Ці палкі промови опального священника-старовіра множили на безкрайніх російських обширах послідовників розколу.

Тобольський архієпископ, на щастя, поділяв ставлення Аввакума до церковної реформи, тому висланий протопоп почував себе у цьому сибірському місті досить вільно. Але недруги Аввакума не дримали і сповістили кого треба, що він не покається і не зробив ніяких висновків. З Москви прийшло розпорядження послати Аввакума з дружиною та дітьми у небезпечну поїздку з військовим загоном на далекий Амур. Багато чого довелося їм витерпіти: холод, голод, знущання воєводи Пашкова (його Аввакум гнівно картав за самодурство), та, на щастя, неочікувано Москва у 1666 р. відкликала Аввакума до столиці.

³² Кизеветтер А.А. Протопоп Аввакум... С. 36.

Виклик був пов'язаний із «великим собором» 1667 р., на якому був засуджений розкол; офіційне духовенство сподівалося, що каяття «головного» старовіра допоможе швидше покінчити з цим небезпечним і масовим рухом.

Але 17 липня 1667 р. Аввакум заявив учасникам собору, що він вважає свою позицію єдино вірною і шлях, яким йдуть старообрядці, шляхом спасіння. Собор патріархів прокляв Аввакума, а цар постановив заслати його в Пустозерськ; там його ув'язнили у зруб, вкопаний у землю, в якому він провів безвихідно довгих 15 років. Звіди Аввакум через вартових розсилав свої послання, які у тисячах копій розліталися по Росії одночасно із звітками про духовний подвиг та неймовірну стійкість, аскетизм, мужність в'язня.

Врешті-решт незламність Аввакума вивела з терпіння владу: 14 квітня 1682 р. його спалили на багатті. Проте така жорстока кара не зупинила розкольницький рух; навпаки, старообрядництво отримало ще один образ мученика (після Морозової та Урусової), ще один доказ того, що ця віра гідна будь-яких випробувань та страждань...

Соціальна ж причина широкого розкольницького руху крилася у важких матеріальних умовах життя простолюду впродовж усього бунтівливого століття.

Конфлікт двох влад

Інша тема, яка привернула до себе увагу сучасників у другій половині XVII ст., стосувалася співвідношення духовної й світської влади. Її гострота обумовлена формуванням абсолютизму як форми правління й організації влади взагалі, а також сутичкою релігійних та земних засад суспільного життя. Відповідний конфлікт мав місце і в Західній Європі, де вже у XIV ст. в основному відбулося розмежування духовної (папи) і світської (короля) влади³³. А це потягло за собою секуляризацію суспільної та політичної думки. Росія, як бачимо, запізнювалась на три століття, та не тільки в хронології містилася різниця.

У 1649 р. найпредставницький земський собор ухвалив новий правовий кодекс – «Соборное уложение». В ньому закріплені, зокрема, принципи «самодержавної» влади російського царя, повноваження якого поширювались і на деякі сфери церковного життя: створювався Монастирський приказ, в управління якого передавалися церковні

³³ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовікового Запада. – М.: Изд. група Прогресс. Прогресс-Академия, 1992. С. 95

землеволодіння, духовні особи за злочини загального (не релігійного) характеру підлягали світським судовим установам, найважливіші питання церковного життя вирішувались царем тощо. Патріарх намагався всіляко протидіяти цьому наступу на суверенні права патріарха і сподівався повернутися до традиційних відносин із світською владою. Створений в роки патріаршества Нікона «Служебник» (1655 р.) проголошував існування двох рівнозначних влад, царя і патріарха («благочестивая и богомудрая двоица»). Але Нікон, безумовно, ставив патріарха дещо вище за царя, хоч підкреслював співробітництво обох «гілок влади»: цар підтримує церкву, а патріарх опікується достоїнством царя. У «Служебнику» читаємо похвалу Олексію Михайловичу за те, що він начебто приймає рішення лише після порад Нікона.

Як не опирався Нікон зламання крихкої рівноваги між світською державою і церквою, однак «царство» явно брало гору. В постанові Московського церковного собору 1660 р. щодо позбавлення Нікона сану патріарха (але собор не досяг поставленої мети) «священству» відводилася одна і чітко окреслена роль – молитися за людей, очищати їх душі заради потойбічного спасіння. «Царству» ж належала уся повнота влади, в тому числі і в справах церковного управління. Текст постанови виправляв сам Олексій Михайлович, оскільки документу надавалось відповідальне ідеологічне значення. В дусі даної постанови висловився й відомий церковний діяч XVII ст. Є. Славинецький.

Активним захисником абсолютизму був «еретик з еретиків», людина з репутацією авантюриста, позбавлена єрусалимським патріархам митрополитської посади, Паїсій Лигарід. Рахунок морально вразливим симпатіям російського самодержавства відкривався, мабуть, цим союзом царя та авантюриста. Олексій Михайлович істину та віру приніс у жертву пристосуванству, хоч і талановито виконаному. В «Посланні Нікону» (1662) Паїсій Лигарід стверджував: «Не благо многогосподствие, един господин да будет царь», а потому «изрядное свойство царя... судити людей, и не судитися от иных»³⁴. Це, насправді, крайній вираз необмеженої влади монарха: він нікому не підсудний у своїх вчинках. Лигарід критикував Нікона за намір привласнити титул великого государя й поставити себе нарівні з царем; на думку вигнаного митрополита, цар – вершитель всіх державних, світських і церковних, справ. Він має право скликати церковні собори, віддавати до суду священників, розпоряджатися церковним майном.

³⁴ Елеонская А.С. Русская публицистика... С. 40.

Проте Нікон відкидав усі звинувачення Лигаріда, продовжував наполягати, що «священству» повинна належати вся повнота влади, бо, за євангельським виразом, «Ина слава солнцу, ина слава луне», отже, надавав церкві статус першого світила.

Приниження церкви, писав Нікон, призводить до соціальних злигоднів, внаслідок яких увесь народ мимоволі «постився»: «...ныне неведомо кто не поститца, скудости ради хлебныя, во многих местех и до смерти постятся, понеже есть нечево». Суспільство розколалося на дві частини: в одній зосередились «отчины, люди, хлеб, деньги», а в іншій – оброки, повинності, податки³⁵. Закидав Нікон цареві й нетерпимість до іншої точки зору: тим, хто говорить правду, він відрізає язика, руки чи ноги, ув'язнює довічно. Цікаво, що Нікон вважає провиною Олексія Михайловича сувору розправу із старообрядцями.

Нарешті, уряд, запросивши на церковний собор 1667 р. зарубіжних патріархів, домогся зняття з Нікона сана патріарха; собор підтвердив також першість «царства» в усіх галузях суспільного життя.

Таким чином, на Заході конфлікт світської та духовної влади завершився розведенням сфер їх компетенції, що забезпечило з часом їх співробітництво, а колишня першість «священства» трансформувалася у наглядницьку функцію, контроль за діями «царства» з позицій норм християнської етики. В Росії ж суперництво влад призвело до повної поразки однієї з них (духовної), підкоренні її іншій (світській), яка внаслідок такої перемоги залишалась безконтрольною, тобто самодержавною.

Росія та Захід

Рубіжним явищем у суспільній думці другої половини XVII ст. була зміна ставлення до західноєвропейського (отже, латино-католицького) способу життя, науки і культури. Зростав престиж світської освіти, знання іноземних мов, цивілізаційних досягнень Заходу. Будинки деяких аристократів (боярин Ф. Ртищев, кн. В. Голіцин, навіть родич царя боярин М. Романов) обставлялися вишуканими імпортними меблями, картинами, дзеркалами; в них з'явилися бібліотеки, укомплектовані літературою на іноземних мовах. На вулицях Москви можна було побачити елегантні екіпажі з лакеями у лівреях «на зап'ятках», молодих франтів у польських жупанах з обритими бородами, чимало іноземців (німців, поляків). Вже на той час існувала Німецька слобода, де облаштувалися запрошені до Росії закордонні фахівці. «У

³⁵ Там же. С. 48.

всіх галузях життя, – писав О. Кизеветтер, – проходило різке роздвоєння. Звичай втрачав свою привабливість, громадська поведінка була вибита з давнішньої колії»; «друга половина XVII століття була на Москві часом посиленого розвитку роздратованих ідейних суперечок». Такі суперечки часто відбувалися у гостинному домі Ф.М. Ртищева, «куди ходили, – продовжував О. Кизеветтер, – вести і слухати вчені й богословські суперечки, або, як висловлювались у той час, ходили «гризтися» про нові звичаї та церковні виправлення»³⁶.

Для підвищення в суспільстві освіченості Ртищев заснував при Андріївському монастирі школу, до якої запросив викладачами українських ченців, що почали викладати нові дисципліни: латинську мову, риторику, філософію тощо. Сам Ртищев вивчав там грецьку і латинську мови, інші науки. Існувало ще кілька таких же приватних шкіл. Їх діяльність підготувала відкриття у Москві в 1687 р. Слов'яно-греко-латинської академії, очолюваної братами-греками Йоанником і Софронієм Лихудами. Це був перший в Росії вищий навчальний заклад, відкритий для людей «всякого чина, сана и возраста» та призначений для підготовки вищого духовенства і чиновників державної служби.

Відомим діячем на ниві освіти був *Симеон Полоцький* (1629 – 1680), наставник царських дітей, вчитель школи Заіконоспаського монастиря, один з організаторів Московської слов'яно-греко-латинської академії, автор «Букваря язика словенска» (1667), поет і драматург. С. Полоцький вірно відчув вимоги часу: новій добі потрібна була нова людина, духовний склад якої був би немислимий без ґрунтовних знань про світ і соціальну дійсність. Література і суспільна думка XVII ст. вперше звернули прискіпливу увагу людини на її внутрішній світ: особливо характерними в даному відношенні визнаються «Повість о Горе-Злочастии» і «Повість о Савве Грудцыне». У них, а також в інших творах демократичної літератури, висвітлювалась проблема зруйнування зв'язку особи із середовищем³⁷, що створювало основу конфліктних ситуацій.

С. Полоцький, власне, якраз і займався питаннями виховання молодого покоління, аби зняти виниклі колізії. Головним методом він вважав освіту, тому й присвятив цій справі все життя.

З точки зору розпочатого повороту Росії до Заходу становлять інтерес відгуки про російську дійсність відомого діяча південних слов'ян хорвата (за іншими даними – серба) *Юрія Крижанича* (бл. 1618 – 1683). Походив він з маломаетних дворян, вчився в угорсько-хорватському центрі

³⁶ *Кизеветтер А.А.* Протопоп Аввакум... С. 26, 29.

³⁷ *Лихачев Д.С.* Человек в литературе Древней Руси. – М., 1970. С. 137.

юридичних та богословських наук у Болонї та колегіумі Св. Афанасія у Римі. Останній заклад був досить специфічним: заснований у 1577 р., він призначався для підготовки кадрів, покликаних всіляко сприяти розширенню унії католицької і православної церков. З 1622 р. колегіум став єзуїтським і набирав на безоплатне навчання й утримання лише осіб православного віросповідання. Католик Крижанич ледве випросив собі виключне право навчатися в колегіумі, оскільки він не мав коштів для вступу в інші заклади. Випускники колегіуму повинні були відпрацювати пільгове навчання на посадах священників у своїх єпархіях, а колегіум мав право вимагати від них покори і підлеглості.

Конгрегація пропаганди віри, якій підпорядковувався колегіум Св. Афанасія, направив Крижанича після закінчення навчання в 1642 р. у Загреб для розповсюдження католицької віри серед православних валахів. Період життя Крижанича до прибуття в Москву (вересень 1659 р.) був надзвичайно насичений подіями, подорожами, враженнями, але він був незадоволений жодним місцем роботи, тому регулярно атакував Конгрегацію віри листами-проханнями направити його до Росії. Де б не бував Крижанич (у Римі, Відні, Константинополі, Львові, Варшаві і т.д.), він збирав інформацію щодо Росії та її церкви, розшукував необхідні книжки, вивчав російську мову тощо. Водночас визрівала мета, яку він ставив перед собою: працювати заради прогресу слов'янства, його згуртування, звільнення від османського гніту, розвитку культури слов'янських народів та їх тіснішого співробітництва в цій галузі. Крижанич вважав необхідною передумовою здійснення своїх планів ліквідацію конфесійних розходжень у слов'янстві, тобто унію католицтва та православ'я без будь-яких утисків для тієї чи іншої держави. І бажав зробити для цього все залежне від нього, але лише в тому випадку, якщо воно піде на користь його одноплемінникам. Перебуваючи короткий час у 1640-х роках у Москві з польським посольством, Крижанич знайшов збірник антикатолицьких творів російських священників, вивчив їх, аби зрозуміти, що викликає критику православних у католицтві. Потім він декілька років просив Конгрегацію віри допомогти йому перекласти й надрукувати означену книгу як довідник чи посібник для місіонерів.

І ось усіма правдами й неправдами Крижанич восени 1659 р. добувся до Москви та був прийнятий на царську службу як освічена людина, що досконало володіла декількома іноземними мовами (латинською, німецької, італійською, слов'янською), а також добре знала арифметику, граматику, риторичку і філософію, вміла читати давньо- і новогрецькою, польською і угорською мовами. В листі на ім'я Олексія Михайловича Крижанич висловив своє не позбавлене честолобства бажання «стати

царським чи придворним історіографом, щоб він зміг повною мірою продемонструвати й свої літературні здібності, й свою непересічну ерудицію в полемічних творах, спрямованих на захист Російської держави». Відзначимо, що у цьому листі Крижанич вже не згадував про свій намір вчити царських дітей, діяти в напрямі зближення двох церков; очевидно, писав Л. Пушкарьов, він зрозумів усю «ефемерність» своїх «юнацьких планів». Тому завдання «з'єднання церков не були зовсім забуті, та вже ж вони відійшли на дальній план: Росія потребувала в першу чергу освіти, навчання, європеїзації життя»³⁸.

Доки неповоротка російська бюрократія розглядала пропозиції «чужоземця», енергійний Крижанич написав для царя й передав у Посольський приказ «Беседу ко черкасам» та «Усмотрение о царском величестве». Зміст цих творів визрів, мабуть, під час подорожі Крижанича до Москви через українські міста та села. Автор наголошував на тому, що українським козакам («черкасам») слід вірно служити російському цареві, звільнившись від «лядського» ярма, а царю давав пораду не порушувати козацькі вольності, традиційні права й звичаї. Посольські співробітники, ознайомившись з рукописами Крижанича, зацікавились ними лише в одному аспекті: чи відомо іноземцю щось про настрої та задуми українських козаків, недружніх (або, не приведи Господи, ворожих) Російській державі. Тому вони попросили Крижанича детально описати свій проїзд крізь українську територію: що бачив, чув і т.д. Проте Крижанич свою відповідь (з якихось причин) виклав у формі рапорта (або статті) про те, яким чином можна вибудувати політику Москву стосовно України, щоб досягти вірності її населення російському государю. В ній знаходимо низку цікавих спостережень; зокрема, Крижанич писав, що серед «черкас» вкорінилася «ересь», начебто їм буде скрутно жити у підданстві російського царя.

Крижанич радив Олексію Михайловичу послати до українських козаків князя, який би звернувся до них з умовлянням облишити «відступництво», що вже принесло стільки горя, збитків, людських жертв, і тоді цар пробачить їх гріхи. Коли порозуміння утвердиться, цар дасть згоду на обрання гетьмана, влада якого спиратиметься на розроблену систему законодавства, ядром якої будуть колишні та новодаровані вольності. Передбачав Крижанич заснування у Москві особливого приказу для управління Україною, а очолювати його повинні люди, обрані самими «черкасами». Гетьмана ж слід обирати на 2-3 роки, а не довічно. Зараз, писав Крижанич, серед козаків йдуть суперечки – кого обрати геть-

³⁸ Пушкарев Л.Н. Юрий Крижанич: Очерк жизни и творчества. – М.: Наука, 1984. С. 86.

маном: Юрія Хмельницького чи Івана Безпалого (ген.обозний. – А.Б.); на думку Крижанича, Ю. Хмельницький ще молодий та недосвідчений, повинен ще певний час послужити цареві, а гетьманом має стати Безпалий на 3 роки, бо він довів свою відданість Москві. Київ та Чернігів будуть управлятися царськими воеводами.

Можливо, і сам Крижанич не дуже вірив у спроможність «черкас» протистояти перманентним сепаратистським тенденціям у власному середовищі, через що пропонував спустошені війною українські землі, після їх нового заселення, підпорядкувати безпосередньо царю і роздати російським боярам³⁹.

Цей твір, можна припустити, переконав Посольський приказ, що Крижанич має намір втручатися не в свої справи, а тому краще порадити йому зосередитись на питаннях освіти, зокрема на підготовці граматики, словників тощо. Так Крижанич і вчинив, досяг певних успіхів, крім того, встановив зв'язки із видатними вельможами – Б.І. Морозовим, Ф.М. Ртищевим, А.І. Івановим (дяком Посольського приказу) та ін.

Прошло небагато часу і Крижанич помітив, що за ним слідкують, а невдовзі, скориставшись незначним приводом (на святках Крижанича, очевидно, напоїли і звинуватили у тому, що він начебто ганив государя), його відправляють у січні 1661 р. на заслання до Сибіру. Справжньою ж причиною царської «немилості», спровокованої придворними і церковними колами, була, на думку багатьох дослідників (О. Бодяньського, С. Смирнова, С. Соловйова, М. Костомарова, Л. Пушкарьова та ін.), загалом незалежна позиція Крижанича в політичних, освітніх, релігійних питаннях, яка не співпадала, а то й суперечила позиції офіційній. Цю свою позицію Крижанич намагався не висловлювати відверто, але установи розшуку XVII ст. бачили ворога в кожному, хто має власну думку (досить сказати, що стрільці, які везли Крижанича в Тобольськ, скося дивилися, коли він перебирав книги на вологодському ринку), тим паче – в іноземці. Таким же чином ставились до них старообрядці. Коли через Тобольськ у 1666 р. проїздив Аввакум, відбулася його коротка зустріч з Крижаничем; дізнавшись, що він католик, вождь розколу навіть не дозволив Крижаничу наблизитись до себе.

Перебуваючи у Тобольську, Крижанич завершив розробку слов'янської граматики на новітніх мовознавчих принципах (цікаво, що він пропонував скасувати в алфавіті архаїчні знаки – *ъ, їжиця, кси, пси, фіта*), винайшов спільний для усіх слов'ян алфавіт і спільну мову, основу лексичної системи якого склала російська лексика, а граматичної – хорватська мова.

³⁹ Там же. С. 89-90.

Винайдена Крижаничем загальна всеслов'янська мова не була штучним витвором типу есперанто, – пропонувався засіб спілкування для всіх слов'янських народів являв собою синтез однотипних явищ їх мов.

У Тобольську ж Крижанич написав один із своїх головних творів – «Політика», в якому вирішив розказати про те, «як чужоземці обманюють російський народ та як слід від них оборонятися. Для цього він збирався охарактеризувати торгівлю, ремесло та землеробство – як економічну основу держави, її багатства; розповісти про зміцнення держави, про її військові сили та могутність – як політичну основу держави, її силу; і нарешті, про закономірності у державі, тобто про те, що становить ідеологічну основу держави, її мудрість. Тому весь твір свій він замислив розділити на три частини: про багатство, про силу і про мудрість держави»⁴⁰. Зміст книги свідчить, що Крижанич готував її головним чином як посібник для правителів (російського – передусім), спираючись на досягнення політичної думки доби Ренесансу.

Так, він наводить добре відому в Європі тезу про те, що слава королів полягає у багатстві їх підданих: «Честь, слава, долг и обязанность короля – сделать свой народ счастливым. Ведь не королевство для королей, а короли для королевства созданы»⁴¹. Злободенними для російської дійсності були такі думки Крижанича, які зачіпали стратегічні питання народного господарства: «Всякий надежный доход должен быть основан на труде и поте, приумножаются постепенно и терпеливо и принимают его следует справедливо и достойно.

Неумеренная роскошь приносит телу болезни, неумеренное богатство порождает нищету, то есть за чрезмерными сборами в казну следует запустение страны. Умеренность приносит наилучшие доходы». Держава повинна постійно турбуватися про створення кращих умов для вітчизняних виробників, розвиток промислів і торгівлі. Російська держава дуже велика, але вона з усіх сторін закрита для торгівлі; цар, писав Крижанич, має втрутитись в цю справу, ліквідувати невігідну торгівлю з іншими країнами, коли у росіян майже задарма скуповують сировину, а ввозять до неї дуже дорогі імпортовані товари. Росіянам, робив він висновок, час навчитися самостійно обробляти сировину і «готовые вещи продавать за рубеж». Деякі товари є взагалі національним скарбом: «... мех, лосиные шкуры, икра, мед, лен и т.п., их надо так продавать чужоземцам, чтобы самим не лишиться, а чтобы было установлено какое-то определенное количество: сколько и какого товара можно каждый раз вывезти

⁴⁰ Там же. С. 132-133.

⁴¹ Крижанич Ю. Политика. – М.: Наука, 1965. С. 381.

из страны...»⁴². В зв'язку із цим, варто, на думку Крижанича, створити доцільну мережу промислових центрів та торгів, ярмарків.

Відповідала потребам російської економіки й соціальних відносин пропозиція Крижанича надати «третьому» стану певні «слободины», права самостійно вести свої справи, тобто надати містам самоврядування (в рамках, звичайно, монархічного образу правління)⁴³.

Основою раціонально організованої політичної, соціальної, економічної системи держави є досконале законодавство, вибудоване на новітніх ідеях. До цього й закликав Крижанич російського правителя.

Тільки у 1676 р. Крижаничу дозволили повернутися в європейську частину Росії, а через короткий термін він взагалі виїхав за кордон. Помер у Відні в 1683 р.

Ким був Крижанич – слов'янським мислителем, який певний час жив й працював у Росії, чи російським діячем, оскільки 20 років провів у Москві та Тобольську? З більшими або меншими застереженнями сучасні дослідники (Л. Пушкарьов, М. Алпатов, О. Гольденберг та ін.) схильні вважати Крижанича сербом (хорватом), який зробив помітний внесок у розвиток російської суспільної, політичної, історичної, філологічної думки тощо. І водночас підкреслюється, що його ідеї не були відомі (за виключенням вузького кола правлячих осіб другої половини XVII ст.) громадськості фактично до середини XIX ст.⁴⁴.

Нам здається, що точніше буде називати Крижанича зарубіжним слов'янським діячем, який з великим пієтетом ставився до Росії, її народу і, будучи вихованим на ідеях Ренесансу (Н. Макіавеллі, Ф. Гвіччардіні, С. Оріховський, А. Фреч-Моджевський та ін.), запропонував оптимальний, як на нього, шлях реформування Росії задля подолання відставання від передових європейських країн.

Поворот Росії до Заходу, однак, намітився з середини XVII ст., з того часу, коли проповідник європейських ідей Крижанич знаходився у сибірському засланні. Вкрай загальмовано виявлявся він (поворот) у практичних кроках урядових, адміністративних установ, але значно впевненіше у життєвих перипетіях конкретних осіб.

До XVII ст., до зіткнень із поляками, шведами і т. ін., московські люди ставили себе вище за іноземців, проте після «Смути» така зарозумілість була вже підірвана. Кн. І. Хворостинін, вільнодумець і тогочасний

⁴² Там же. С. 406, 483.

⁴³ Там же. С. 405, 383, 560.

⁴⁴ *Пушкарев Л.Н. Общественно-политическая мысль... С. 235.*

дисидент, зневажливо відгукувався про співвітчизників (казав, що вони «сеют землю рожью, а живут ложью», царя називав деспотом).

У 1634 р. Василя Ізмайлова, сина воеводи, звинуватили в тому, що він під час російсько-литовської війни хвалив литовського короля: «Как против такого великого государя монарха нашему московскому плюгавству биться?»⁴⁵. У нащадка ярославських князів Хворостиніна, у деяких інших критично мислячих людей, яким пощастило впритул ознайомитись з європейським способом життя, виникло пристрасне бажання оселитися за кордоном або хоч би подовше там побути. Частина з них бігла за кордон, однак часто не могла облаштуватися у принципово іншому соціальному середовищі.

Син відомого дипломата В. Ордин-Нащокін, відправлений у 1660 р. до батька з важливими документами в Польщу, вирішив емігрувати, що тодішнє законодавство кваліфікувало однозначно як державну зраду. Цар Олексій Михайлович вимагав від батька у щоб то не було знайти сина і повернути в Росію (не зупиняючись перед витратою 5,6 чи навіть 10 тис. рублів). Та невдовзі син сам змушений був повернутися через матеріальні ускладнення. Причини втечі В. Ордина-Нащокіна С. Соловйов пояснював так: «...сам батько давно вже привчив його з прихильністю дивитися на Захід постійними витівками своїми проти порядків московських, постійними розмовами, що в інших державах інакше робиться та краще робиться. Бажаючи дати синові освіту, батько оточив його полоненими поляками, і ці вчителі подбали зі свого боку посилити в ньому пристрасть до іноземців, «нелюбье» до свого, захопили його розповідями про польську волю. В цей же час він їздив у Москву, де його «стошнило» остаточно...»⁴⁶.

Батько невдатного втікача *Опанас Лаврентійович Ордин-Нащокін* посідав з 1667 р. надзвичайно високе становище в правлячих колах – очолював Посольський приказ і був хранителем царської великої печатки, тобто державним канцлером. Він першим з урядовців зважився керуватися в своїй діяльності принципом: «...доброму не стыдно навекать и со стороны, у чужих, даже у своих врагов». Виходець з провінційних дворян Псковщини, Ордин-Нащокін добре знав стан справ у сусідів-поляків, шведів, німців і т.д., оволодів латинською, німецькою, польською мовами. А тому міг порівняти порядки за кордоном і у своїй батьківщині й не випадково його листи царю «сповнені нестихаючих та часто дуже жовчних скарг на московських людей й московські порядки.

⁴⁵ Соловьев С.М. Сочинения... Кн. 5. С. 162.

⁴⁶ Там же. Кн. 6. С. 69.

Ордин-Нащокін вічно на все ремствує, всім незадоволений: урядовими установами та приказними звичаями, військовим устроєм, вдачами й уявленнями суспільства»⁴⁷.

Реформаторські пропозиції Ордина-Нащокіна відзначалися оригінальністю та політичною доцільністю. Деякі з них значно випереджали свій час: навіть чутливий до новаторства Петро I, одним із джерел реформ якого були ідеї московського урядовця XVII ст., не зміг усвідомити всієї їх глибини. Зокрема, Ордин-Нащокін закликав брати приклад із Заходу, але підкреслював, що запозичати слід лише корисне для Росії, те, що відповідало специфіці її історичного поступу.

Критично оцінював Ордин-Нащокін систему державного управління в Московській державі. На відміну від західноєвропейських країн, в ній панує надмірна регламентація та централізація, що не залишала місця для особистої ініціативи, самодіяльності чиновників різних рангів, від найвищих до найнижчих. Внаслідок цього органи виконавчої влади в центрі і на місцях були зобов'язані, не замислюючись над наслідками, сліпо впроваджувати у життя надіслані їм згори накази. Ордин-Нащокін рекомендував надати певний простір для службовців з одночасним підвищенням відповідальності за доручену справу.

Європейський досвід надихнув державного канцлера на нечувану в московській управлінській машині справу: Ордин-Нащокін вважав за потрібне ввести в практику гуманне, шанобливе ставлення до виконавців-чиновників, створення для їх діяльності таких умов, у яких найповніше розкривалися б їхні ділові, професійні здібності.

Безумовно, справедливим був висновок Ордина-Нащокіна щодо головної перепони народногосподарського прогресу Росії, яка полягала у фіскальній спрямованості економічної політики уряду. Якщо за кордоном влада всіляко підтримувала розвиток промисловості, торгівлі, сільського господарства тощо, то російські урядовці дбали передусім про збір податків та наповнення казни. Треба ж, наголошував Ордин-Нащокін, щоб господарські інтереси складали провідний предмет занять приказної адміністрації, а міста мали певне самоврядування, промисловці ж – свободу підприємництва. Сам Ордин-Нащокін у середині 1660-х років спробував запровадити елементи зарубіжної практики у Пскові, щоправда, не надовго і не дуже успішно з незалежних від нього причин. Однак Ордину-Нащокіну врешті-решт вдалося підготувати Новоторговельний статут (1667) та заснувати Приказ купецьких справ,

⁴⁷ Ключевский В.О. Сочинения. Т. 3. С. 337-338.

що певною мірою посприяло розвитку російської економіки. Його ідеї готували сприятливий ґрунт для реформ першої чверті XVIII ст.

Російські приказні порядки до того, як з ними почав боротися Ордин-Нащокін, змусили збігти за кордон, у Швецію, співробітника посольського відомства *Григорія Котошихіна*. Він займався в основному стосунками із Швецією і шведські дипломати відзначали симпатії Котошихіна до своєї країни. Як і Ордин-Нащокін, Котошихін мав неодноразово можливість порівняти російські й шведські суспільні умови і його вражав контраст у ставленні до людини: там громадянські права, повага до особистості, її достоїнств, а тут, на батьківщині, повне безправ'я й рабовласницькі звичаї. Після низки принижень Котошихін не витримав, перебрався у Польщу, а звідти – до Швеції. Шведи високо оцінили здібності Котошихіна–дипломата: його шведський біограф писав, що Котошихін мав незрівняний розум. Невідомо, як склалася б подальша його доля, але фортуна знову зрадила Григорія: у 1667 р., на 37-му році життя, він у сварці смертельно поранив кинджалом господаря будинку, де орендував приміщення, за що наклав головою.

Знаходячись в Швеції, Котошихін написав книгу «О России в царствование Алексея Михайловича», в якій дав безсторонню оцінку колишній вітчизні. Він писав про «грубость» вdachі росіян, поширеність крадіжок, розбоїв, грабіжництва, пияцтва, що пояснював головним чином відсутністю у народі «богобоязливости». Зі зневагою говорив він про бояр, які нічого не розуміють у державних справах, потрапляють у Думу «не по разуму их, но по великой породе», й, напускаючи на себе поважність, мовчки сидять на засіданнях, «брады свои уставя»⁴⁸. Дехто з бояр взагалі неписьменний. Котошихін із жалем писав, що люди в Росії у переважній більшості не вчать, а одержувати освіту потрібно чоловікам і жінкам. Зовсім неприпустимо, що навіть російські цариці неосвічені.

Услід А. Курбському Котошихін відстоював право росіян на безперешкодний виїзд за кордон і залишив цікаве свідчення про ті складності, з якими стикалися ті, що мали намір побувати за кордоном: «И о поездке московских людей, кроме тех, которые посылаются по указу царскому и для торговли с проезжими, ни для каких дел ехать никому не позволено. А хотя торговые люди ездят для торговли в иные государства, и по них по знатных нарочитых людях собирают поручные записи, за крепкими поручками, что им с товарами своими и с животами в иных государствах не останися, а возвратитися назад совсем. А который бы человек, князь

⁴⁸ *Котошихин Г.К.* О России в царствование Алексея Михайловича. – СПб., 1884. С. XX-XXI, 25-27.

или боярин, или кто-нибудь, сам, или сына, или брата своего, послал для какого-нибудь дела в иное государство без ведомости, не бив челом государю, и такому б человеку за такое дело поставлено было в измену, и вотчины, и поместья, и животы взяты б были на царя; и ежели б кто сам поехал, а после его остались сродственники, и их бы пытали, не ведали ль они мысль сродственника своего; или кто б послал сына, или брата, или племянника, и его потому ж пытали б, для чего он послал в иное государство, не направаживаючи ль каких воинских людей на Московское государство, хотя государством завладети, или для какого иного воровского умышления по чьему научению»⁴⁹. Отже, Котошихін виступав за вільні обміни людьми з європейськими державами, вбачаючи у цьому, очевидно, один із засобів модернізації Росії.

Котошихін засуджував жорстокість Івана IV, але не ставив питання про обмеження монархічної влади; він лише згадав без зайвих коментарів про те, що Михайло Романов при вступі на престол давав «крестоцеловальную запись», а з Олексія Михайловича її ніхто вже не вимагав.

Із співчуттям описуючи положення селян, Котошихін схвально відгукнувся про заходи уряду щодо захисту землеробів від надмірно корисливих поміщиків. Але сам інститут кріпацтва не викликав у нього принципових заперечень.

Чимало прогресивних задумів визрівало в голові кн. *В.В. Голіцина*, впливового державного діяча кінця XVII – початку XVIII ст., одного з найосвіченіших людей своєї доби, фаворита царівни Софії. Голіцин багато читав, у його бібліотеці знаходились книги на різних європейських мовах, польські та німецькі словники, вдома були вишукані меблі, дзеркала, картини відомих художників.

Голіцин прагнув прищепити російській дійсності нові елементи, нав'язані європейськими враженнями. Він підготував програму реформ у галузі освіти, виховання, полегшення долі кріпосних селян. Спілкуючись з польським посланником де ля Невілем, Голіцин говорив про свою мрію «поставити Московію на один шабель з іншими державами. Він зібрав точні відомості про стан європейських держав та їх управління...»⁵⁰. Отже, князь одним з перших, мабуть, серйозно замислився щодо всебічної європеїзації Росії і був найближчим попередником Петра I. Проте його зв'язок з опальною сестрою Петра I завадив цареві-реформатору залучити Голіцина в коло своїх співробітників.

⁴⁹ Там же. С. 58-59.

⁵⁰ *Невиль де*. Записки о Московии // Русская старина. 1891. № 11. С. 268.

Таким чином, у другій половині XVII ст. в російській суспільній думці вималювались два напрямки: 1) захисники старовини, традиційних форм життя, «древлего благочестия» (патріарх Нікон, Неронов, Аввакум, Морозова, Урусова та ін.); 2) прибічники і пропагандисти програм модернізації Росії за європейським взірцем (Ф. Ртищев, О. Ордин-Нащокін, Г. Котошихін, В. Голіцин та ін.).

Перший напрямок, консервативний, був у той час пануючим; О.С. Лаппо-Данилевський справедливо писав, що «ставлення російських людей до нової культури довгий час визначалося з ...віросповідно-православної точки зору, яка у них, значно довше ніж на Заході, зберігала повну силу як загально визнане мірило цінності людського знання»⁵¹.

Проте в громадській свідомості поступово торувала собі шлях протилежна концепція, що базувалася на переосмисленні сутності земного життя людини. Згідно з нею, людське суспільство вже на цьому світі повинно було не втішатися своїми стражданнями як начебто єдиним засобом досягнення потойбічного блаженства, а продемонструвати здатність глибоко усвідомити всю благодатність заповітів Ісуса Христа і навчитися в повсякденному житті керуватися нормами християнської етики. Саме у такий спосіб можна дійсно спокутувати первородний гріх.

У Західній Європі після тривалих і запеклих дискусій та боротьби Ватикан пішов назустріч прагненням пастви і погодився на певну реабілітацію земного буття. В Московській державі церква не бажала визнавати це, але після підкорення світській владі змушена була змиритися та відмовитися від аскетично-містичної концепції. Багато рядових священиків стали інтегруватися в навколишню дійсність, заражаючись притаманними їй корисливими міркуваннями. Святительська ж місія, місія духовного оздоровлення суспільства відходила на другий план, а церква внаслідок цього втрачала контроль над розвитком суспільних процесів, контроль, який належить лише церкві і не може бути ніким запереченим, – моральний контроль.

Показово, що якраз такої церкви потребувала суперечлива дійсність другої половини XVII ст., тому мислителі, які розробляли проблему європеїзації Росії, привертали увагу співгромадян до духовної складової соціальних стосунків. Проте ця тема звучала досить глухо, переміщуючись до сектору художньої творчості.

Консервативний напрямок суспільної думки, в його ортодоксальному варіанті, реалізувався здебільшого в поглядах розкольників-старообрядців.

⁵¹ Лаппо-Данилевский А.С. История русской общественной мысли и культуры XVII – XVIII вв. – М.: Наука, 1990. С. 18.

Їх ідеолог, протопоп Аввакум, у «Посланні протопопа Аввакума братиї на всем лице земном» (1670) стверджував: «Так и христианин: без головы умрет смертию вечною, сиречь без веры Христовы непорочныя. Хотя он и цел, не разорен, и не убит, да без веры мертв. Кая беда в нем? Плюнь на него! А еще разграблен и уязвлен, глава же непорочна, еже есть православная вера в души его: жив есть таковой животом вечным.

...Тако и христианину безгневно подобает жити, – аще и жену и дети отымут, не гневайтесь; а о имени и слова не говори. Пускай диявол емлет: он владыка веку сему. Христос заплатит в будущей век»⁵². Тобто в земному житті християнам не слід опікуватися матеріальними благами, – треба дбати про спасіння душі та непорочну віру.

Переконані опоненти консерваторів, прихильники реформ, люди щирої віри, навпаки, бачили в християнських етичних цінностях надійний орієнтир для своєї перетворюючої діяльності. Апостол Іоанн з приводу визначення несхибного шляху доброго християнина сказав: «...и слово стало плотью», маючи на увазі втілення Христових заповітів у реальній поведінці людей.

Так, Ю. Крижанич радив правителям, включаючи російського царя, допомагати підлеглим стати заможними. Водночас зауважував: «Всякий надежный доход должен быть основан на труде и поте...»⁵³. На порозі буржуазної ери передові мислителі, як бачимо, керувалися християнськими цінностями, вважаючи, що людина повинна бути одночасно трударем, власником і носієм високих моральних приписів.

Приблизно в тому ж ключі діяв О. Ордин-Нащокін; в одній із пам'ятних записок псковським земським старостам (1665 р.) він підкреслював, що все слід робити «для того всенародного пожиточного и богоугодного дела»; а перебуваючи на посаді псковського воєводи, Ордин-Нащокін писав царю, що сподіватися на успіх у державних справах можна лише в тому випадку, коли «милостивый Бог... верных своих умножит и наипаче благочестие распространит и утвердит»⁵⁴.

На межі XVII і XVIII ст. суспільна думка Росії сформувала новий соціальний ідеал, відмінний від давньоруського, згідно з яким людина душею наближалась до Бога за допомогою молитви та каяття. Новий ідеал базувався на переконанні, що «вічного блаженства» можна досягти

⁵² Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий (период феодализма): В 5 т. – М.: Высшая школа, 1973. Вып. 4. С. 41.

⁵³ Крижанич Ю. Политика. С. 568.

⁵⁴ Сборник... С. 85, 92.

шляхом праведного життя на земному відрізку людського існування, яке можна поліпшити тільки власною працею.

Світоглядні зрушення

XVIII століття було для Російської імперії надто суперечливим періодом, коли, з одного боку, феодальний лад досяг розквіту, а з іншого – почали виявлятися його риси, що не відповідали вимогам часу, доби буржуазних революцій. Назване століття увійшло до всесвітньої історії під промовистою назвою «Епоха Просвітництва», саме в ті десятиліття закладалися основні принципи сучасного типу європейської духовної культури. Звичайно, в таких умовах більш чіткішими ставали назрілі й перезрілі російські проблеми. Вони потребували осмислення, обговорення, і це перетворилося в рушійну силу ідейного розвитку Росії.

У XVIII ст., особливо його другій половині, відбувалися значні зміни у світоглядних орієнтирах суспільства, морально-етичних пріоритетах, нарешті, в пізнанні причинно-наслідкових взаємозв'язків дійсності. На межі XVII – XVIII ст. почалась своєрідна гносеологічна зміна віх, бо виникла «суспільна потреба в переході від духовно-практичного способу освоєння світу до теоретичного. Давньоруська філософська думка базувалась переважно на першому з них, філософія розумілась у ньому як мудрість та життя в істині, яка розглядалася як засіб наближення людини до бога. Вона передбачала знання справ божественних і людських. Але гносеологічний ряд вистроювався у цьому знанні інакше, ніж у західноєвропейській середньовічній філософії, що функціонувала у латино-католицькому типі європейської культури. У греко-слов'янському типі культури він, хоч і включав розум та його операції, ґрунтувався й завершувався не на розумі, а на логосі-слові, що було пов'язано з ціннісною орієнтацією давньоруської філософської думки не стільки на раціональність, скільки на духовність. Перехід же до теоретичного способу освоєння світу вимагав не тільки інакшого осмислення самого світу і людини, але й більшого акцентування на раціональності...»⁵⁵.

Докорінне оновлення методологічних засад знання, перехід від провіденціалізму до раціоналізму, від пізнання «божественного задуму» до пізнання самої людини й реальної мережі її дій та взаємостосунків, змінювало самий об'єкт суспільної думки. Якщо раніше то був встановлений Богом світопорядок, людина вивчалася лише в ракурсі її пристосування до незаперечних норм соціальної поведінки, приписаним згори, то у

⁵⁵ Русская мысль в век Просвещения. – М.: Наука, 1991. С. 8-9.

XVIII ст. до тих аспектів додалися проблеми дослідження незалежної від людини дійсності, яка, з одного боку, – результат колективної творчості людей, а з іншої – має статус самостійного феномену.

Перехід від «духовно-практичного» до «теоретичного» способу мислення обумовлений, таким чином, усвідомленням того, що оточуючий соціальний світ, створений колись всевишнім творцем, розвивається за власними законами, які слід пізнати, аби успішніше добиватися своїх цілей. Така постановка питання вимагала вільної особистості, яка позбавилась обтяжливих теологічних догм. «На загальне переконання філософів того часу, – писала Н. Мотрошилова, – людина за самою своєю природою є вільна, розумна, активна істота... Свобода людини, про яку палко пишуть великі представники тієї доби, частіше за все стає синонімом розумного вибору, ініціативної самосвідомості, самостійного рішення»⁵⁶.

Таке уявлення про людину значно розширювало предмет суспільної думки, бо до нього включався великий масив індивідуальної й колективної діяльності. Раніше ця діяльність також звертала на себе увагу літописців, але тільки епізодично, у вигляді ілюстрацій до християнських постулатів. У XVIII ст., навпаки, наміри та вчинки людей стають темою спеціальних досліджень, що підтверджується початком формування деяких наукових дисциплін (історія, етнографія, філософія, право тощо).

Характерною рисою духовної культури того періоду стало «обмирщение» культури, болісний процес роз'єднання мирського знання та теології. В. Татищев, відомий російський історик першої половини XVIII ст., на самому початку «Истории Российской» заявляв, наче обороняючись від нападок церковників: «Причины же всякому приключению разные, яко от Бога или от человек...»⁵⁷. Цілком закономірним наслідком стало виникнення світської освіти, розширення наукових і культурних контактів із країнами Центральної та Західної Європи, країнами з історично іншим типом культури – латино-католицьким.

Круті зміни не могли сприйматися всім російським суспільством однаково: нововведення натикалися на сильний опір як частини правлячих кіл, які вважали існуючі порядки цілком задовільними, так і людського масиву. Тим не менше реформи, які «взбаламутили всю застоявшуюся плесень русской жизни» й були освячені авторитетом верховної вла-

⁵⁶ Мотрошилова Н.В. Познание и общество (Из истории философии XVII – XVIII вв). – М.: Изд-во МГУ, 1969. С. 12-13.

⁵⁷ Татищев В.Н. История Российская: В 7 т. – М.; Л.: Наука, 1962. Т. 1. С. 79.

ди, проводилися в життя, а «пугливой русской мысли»⁵⁸ не залишалося нічого іншого, як смиренно до них звикати.

За Петра I остаточно сформувався абсолютистський образ правління, одним з ідеологічних «стовпів» якого була теза про «загальне благо». В одному з указів Петра I читаємо: «Объявляем чрез сие, что мы прилежное старание всегда имеем о распространении в государствах наших к пользе общего блага и пожитку подданных наших купечества и всяких художеств и рукоделий, которыми все прочие благоучрежденные государства процветают и богатятся»⁵⁹. Поняття про «загальне благо», пізніше трансформоване просвітителями у вчення про «царство загального добробуту», в першій половині XVIII ст. використовувалось правлячими колами для забезпечення у першу чергу державного інтересу. Особистість, звільняючись від провіденційної залежності, потрапляла у відчутнішу підкореність ілюзорному «загальному благу». Причому в Росії держава, через специфічні історичні обставини, набула набагато більшого значення в ролі регулятора суспільного життя, ніж у Європі. Внаслідок того держава виступила ініціатором реформ, а її адепти – авторами відповідних проектів.

Петро I добре розумів неосяжність завдань щодо модернізації Росії, тому згуртував навколо себе обдарованих людей, які були б не простими виконавцями царських доручень, але й ініціативними співробітниками, так би мовити, раціоналізаторами та новаторами. Тож, саме в правління Петра I зароджується суспільна думка в її справжньому вигляді: одного з факторів (чим розвиненіше суспільство, тим впливовішого) соціального прогресу. До того ж фактора, визнаного владою: недарма Петро I читав уважно, з олівцем у руках численні проекти реформ.

Автори так званої «літератури проектів» першої чверті XVIII ст. (Ф. Салтиков, К. Зотов, І. Посошков, І. Філіппов, О. Курбатов, Д. Воронов та ін.) «були переконані, що висловлювані ними пропозиції важливі й потрібні державі в цілому, та їх стану, і кожній людині зокрема. Це породжувало у них почуття самоповаги, особистої гідності, підвищувало розуміння власної значимості, які базувалися не на усвідомленні належності до знатного роду чи якої-небудь феодальної корпорації, а на їх власному розумі, таланті, заслугах»⁶⁰. Незважаючи на різницю позицій, цих авторів об'єднує те, що вони були прихильниками «освіченого аб-

⁵⁸ *Ключевский В.О. Сочинения. Т. 3. С. 362; Т. 4. С. 221.*

⁵⁹ *История русской экономической мысли: В 2 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. Т. 1. Ч. 1. С. 266.*

⁶⁰ *Русская мысль... С. 72; Павлов-Сильванский Н.П. Проекты реформ в записках современников Петра Великого. – СПб., 1897.*

солютизму», сильної державної влади і саме у ній вбачали надійного реалізатора їх проектів.

Наприклад, Ф. Салтиков прагнув домогтися того, щоб «наш народ урівнявся с європейскими»; він впевнений, що росіяни мають такі ж здібності, як і іноземці, а тому слід лише спрямовувати їх розумними урядовими розпорядженнями, підтримувати розвиток освіти, торгівлі, промислів. Салтиков радив розширити зовнішню торгівлю не тільки із західними (Голландія, Англія та ін.), але й східними країнами (Індія, Персія, Китай, Бухара і т.д.). Салтиков випередив Лейбніца своєю пропозицією дослідити морський шлях від Двини до гирла Амура та водночас з'ясувати, чи об'єднана Азія з Америкою.

Турбував Салтикова і розвиток промисловості, заснування мануфактур і заводів, нових галузей сільського господарства. Проектував він також ліквідацію непрямих податків, генеральне межування земель, організацію ланд-міліції (за зразком Швеції та Швейцарії), пошти в губерніях, освоєння корисних копалин, передусім Сибіру.

З метою прискорення підготовки кваліфікованих кадрів для народного господарства Салтиков рекомендував організувати у кожній губернії по 1-2 вищих навчальних заклади (академії), утримувати їх за рахунок монастирських доходів, а на викладацькі посади запросити зарубіжних вчених. Студенти повинні були вчитися там від 6 до 23 років і слухати такі предмети: філософія, історія, риторика, музика, граматики, математика, фортифікація, навігація, артилерія, оптика, іноземні мови і т.п. Навчання передбачалося обов'язковим (з покаранням для тих, хто намагатиметься ухилитися), але, мабуть, для привілейованих верств.

К. Зотов звертав увагу на потребу в кадрах юристів для державної служби, торговельних відносин, дипломатичних установ. Обер-фіскал О. Нестеров пропонував упроводити замість численних податків один – «подушний уравниельный платеж». І. Філіппов вважав за доцільне вручити кожному мешканцю держави пашпорт, що, думав він, сприятиме значному скороченню селянських втеч, крадіжок, розбійництва. Цікаво, що причиною втеч кріпаків Філіппов називав «древнюю неправду»: жорстоке поводження поміщиків із залежними селянами, хабарництво суддів і чиновників. «Убогому мужу, – зазначав Філіппов, – трудно доводить на вельможу». Звідси його висновок: «аристократів» не допускати до місцевих адміністративних посад, а призначати на них вихідців із простого люду за вибором міст, посадів, повітів.

Основні проблеми країни ретельно проаналізував виходець з державних селян *І.Т. Посошков* (бл. 1652-1726) в своїх творах, головним чином

у «Книге о скудости и богатстве». Посошков упродовж свого життя займався різноманітними галузями підприємництва, однак не дуже вдало.

Більше пощастило йому в літературній праці, до якої він звернувся у п'ятдесятирічному віці, тому пропозиції та спостереження Посошкова зважені й спираються на життєвий досвід автора. В «Доношении о ратном поведении» (1699 – 1700) Посошков висловив низку думок, що дивували ще військових спеціалістів XIX ст.: виступив проти ведення бою щільно зімкнутою шеренгою, замість того радив виховувати у солдата ініціативність, здатність до самостійних дій у розсипному строю. Піддавав критиці застарілі й погані рушниці, невміння володіти ними, через що, підкреслював він, піхота віддавала перевагу обороні врукопашну, тупими списами та бердишами (алебардами); не дивно, гірко констатував Посошков, що за одну ворожу голову доводиться класти три, чотири і навіть більше своїх. Не краще російська кіннота: шкапи худі, саблі тупі, дворяни, які тут служать, нужденні й зброєю володіти не вміють, та й не хочуть, мріючи про те, якби під час бою відсидітися десь в кущах. Деякі так і кажуть: «Дай Бог великому князю служити, а сабли из ножен не вынимать»⁶¹.

В «Книге о скудости и богатстве» (1724) мова йшла про економіку і політику, фінанси і сільське господарство, право і військову справу, релігію та мораль. В результаті здійснення пропозицій Посошкова, на його погляд, у Російській державі запанує «любовь и беспечное житие народное» (с. 8). І те й інше можливе, лише за умови неухильного додержання християнських норм поведінки.

На прикладі Посошкова можна спостерігати принципові зміни, які відбулися в свідомості російських людей на ту добу. Якщо середньовічний автор відстоював тезу дотримання божественних заповідей як засіб виправлення всіх «неисправ», то Посошков утвердився в думці, що варто вдосконалювати саму дійсність, щоправда, за приписами Ісуса Христа.

Доволі зрілі економічні погляди Посошкова. Наприклад, він скритикував введення «подушного» податку, тому що «душа» – це не відчутна економічна категорія, ось чому краще взяти за основу обкладення «вещи грунтованные», тобто земельне володіння. В. Ключевський писав, що Посошков в економічних питаннях керувався «народногосподарською точкою зору, зовсім чужою Петру в цій справі»⁶², бо імператору наріжним каменем слугували потреби казни, інакше кажучи – фіскальні цілі.

⁶¹ *Посошков И.Т.* Книга о скудости и богатстве и другие сочинения. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 23 (далі сторінки вказані у тексті).

⁶² *Ключевский В.О.* Сочинения. Т. 4. С. 129-130, 138.

Чимале місце в книзі Посошков відвів становищу селян, їх кріпосному стану. Життя землеробів потребує покращання, бо в протилежному випадку сільське господарство ще довгий час буде дуже відсталим. Як фізіократи, його сучасники, зокрема Ф. Кене, Посошков доводив, що заможність «нижчого класу» – неодмінна підвалина добробуту всього суспільства. Проте якщо фізіократи мали на увазі перехід землеробства на капіталістичний шлях, Посошков намагався адаптувати буржуазні «ліки» для удосконалення феодальної системи.

Посошков відкрито не виступав проти кріпацтва, однак говорив про його тимчасовий характер. Особистої залежності трударів від землевласників раніше не було; очевидно, прийде час, коли потреба у ній відпаде, і селяни знову стануть вільними людьми. Селяни, переконаний Посошков, такий же шановний стан, як і інші, а дворянству лише доручене управління сільською громадою: «Крестьянам помещики не вековые владельцы, того ради не весьма их и берегут, а прямой их владелец всероссийский самодержец, они владеют временно. И того ради не надлежит их помещикам разорять, но надлежит их царским указом охранять, чтобы крестьяне крестьянами были прямыми, а не нищими, понеже крестьянское богатство – богатство царственное» (с. 178).

Для того, щоб поміщики краще виконували свої обов'язки стосовно селян, Посошков пропонував регламентувати розмір необтяжливих селянських повинностей поміщику, відділити селянські землі від поміщицьких і закріпити перші за трударями у постійне володіння. Все це сприяло б прогресу в аграрному секторі російської економіки. Характер цих змін можна було б обговорити й юридично оформити на всеросійському з'їзді дворянства.

Першочерговим заходом, що його можна впровадити швидко й без особливих зусиль, Посошков пропонував віддати перевагу оброку перед панщиною, тому що оброчний селянин має більше господарських можливостей. Крім того, оброчна система вивільняла велику кількість робочих рук для інших галузей економіки (промисловість, торгівля, транспорт тощо). Найманим робітникам, писав Посошков, слід платити підрядно, щоб підвищити продуктивність їх праці. Такі думки Посошкова сучасний дослідник⁶³ назвав дивними для того часу.

Якими б талановитими не були прозріння Посошкова, але не можна погодитись з Л. Мордуховичем⁶⁴, який відносив публіциста петровської

⁶³ Аникин А.В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. – М.: Политиздат, 1990. С. 25-34.

⁶⁴ Мордухович Л.М. Очерки истории экономических учений. – М.: Политиздат, 1957. Гл. 6.

епохи до раних представників класичної політичної економії. Посошков залишався у рамках феодальних економічних уявлень (достатньо сказати, що він висловлювався на користь становості, кріпосного права і проти конкуренції, ринкового ціноутворення тощо), лише творчо використовуючи окремі елементи економічних понять, що входили органічною часткою до іншої цивілізаційної моделі.

Гідна уваги думка Посошкова про двоєдиний характер суспільного надбання, яке складається з матеріального та духовного багатства нації. Під духовним багатством він розумів «истинную правду», тобто торжество справедливості, гуманних відносин між людьми, любові до ближнього, викорінення соціального розбрату, корисливості, егоїзму і т.п. Соціально-політичний ідеал Посошкова явно утопічний, але мислитель не писав про його швидке утвердження в Росії, – він тільки закликав працювати у даному напрямку. Цей ідеал не марна конструкція Посошкова, – ідеологія «освіченого абсолютизму» породжувала чимало зрівняльних сподівань. Саме у такому ракурсі слід розглядати намір Посошкова працювати заради необхідності забезпечити захист достоїнства простої людини, яку можновладці «ни во что не ставят».

«Книгу о скудости и богатстве» Посошков відіслав Петру I, однак вона до нього не дійшла (цар у січні 1725 р. помер). Коли влітку 1725 р. Посошков по своїх справах приїхав до Петербурга, його раптово заарештували й відправили, як небезпечного державного злочинця (так була сприйнята критичність книги Посошкова), до Петропавлівської фортеці. Там він у лютому 1726 р. й скінчив своє життя. Твори Посошкова тільки у 1842 р. були знайдені в архіві відомим істориком М. Погодіним та опубліковані.

Близьким співробітником Петра I був український вчений і богослов Феофан Прокопович, який причетний до підготовки й обґрунтування петровських реформ та створення вітчизняного різновиду теорії абсолютизму (див. гл. 1 даного розділу).

**В. Татіщев
про російську
дійсність та її
проблеми**

Традицію Петра I керуватися державними інтересами в усіх своїх справах продовжував у другій чверті XVIII ст. відомий історик і державний діяч *Василь Микитич Татіщев* (1686 – 1750). Він належав до підупалої гілки смоленських князів, не мав княжого титулу, проте доводився родичем деяким аристократам, зокрема, через Салтикових, дружині брата Петра I – Іоанна Олексійовича – Прасковії Федорівні. «Стикання з дитинства із самими верхами державної системи, – писав

А.Г. Кузьмин, – безсумнівно, справило вплив на формування світогляду та якоюсь мірою вдачі Василя Микитича. Широкий державний кругозір був йому начебто заданий з дитинства. Змалку йому властиві і незалежність суджень, яка дуже багатьох дратувала, і почуття власної гідності»⁶⁵. Спочатку Татищев, як більшість молодих дворян, служив військовим, брав участь у Північній війні, був пораненим під Полтавою. Саме там Петро I подякував йому за службу й познайомився з ним.

Пізніше цар високо оцінив здібності Татищева та почав давати йому відповідальні доручення по зовнішньополітичній і військовій лінії, організації залізорудних заводів на Уралі. Після смерті імператора Татищев керував уральськими заводами, обіймав посади оренбурзького та астраханського губернатора. Паралельно Татищев плідно займався науковими дослідженнями в гуманітарній сфері (право, географія, лінгвістика, етнографія, археологія), особливо в історичній галузі, ставши, за відгуком відомого німецького історика А. Шльоцера, «батьком російської історії». Перу Татищева належить багатотомна «История Российская».

Погляди Татищева складні й суперечливі, як складна і суперечлива його доба. Він прибічник самодержавства і кріпацтва, однак у той же час був далеким від середньовічного розуміння даних інститутів; Татищев підтримував розвиток і вотчинного господарства, і промисловості, що спиралась на товарно-грошові відносини; він не виступав проти примусової, кріпосної праці й визнавав користь вільнонайманої. Суперечності були не свідченням непослідовності Татищева, а діалектично синтезованим виразом світоглядної специфіки перехідної доби.

Як влучно помітив А. Кузьмин, Татищев «від практичних справ поривався до наукових знань, а наукові знання намагався негайно застосувати на практиці»⁶⁶. Прагматичний розум Татищева відгукувався на багато проблем тогочасної дійсності, результатом чого стали численні записки, проекти, пропозиції і т.п. Все спрямовувалось на реформування різних сфер російського життя. За своїми філософськими поглядами Татищев належав до деїзму і раціоналізму, до прибічників вчення щодо перетворюючої соціальної місії знання й освіти. Татищев доводив, що саме монархічний образ правління найбільш сприятливий для поширення «просвещения» серед народу, і наводив приклад Франції, де правління

⁶⁵ Кузьмин А.Г. Татищев. – М.: Молодая гвардия, 1987. С. 19-20; Попов Н.А. Татищев и его время. – М., 1861. С. 480-485.

⁶⁶ Кузьмин А.Г. Русское просветительство XVIII века // Вопросы истории. 1978. № 1. С. 111.

«самовластное». Те ж саме він бачив у Росії: Петро I запровадив у країні «единовластное правление», що допомогло йому без зайвих перешкод поширити і розвинути «просвещение».

«Просвещение», за Татищевим, давало можливість людині пізнати свої здібності й вміння, власною працею забезпечити добробут сім'ї, усвідомити своє місце у суспільстві, свої права та обов'язки. Внаслідок цього зникне ґрунт для соціальних конфліктів, невдоволення й заколотів. І хоч Татищев загалом поділяв дворянську недовіру і зневажливе ставлення до простонароддя («человек по природе на зло склонен...»), та все ж, будучи людиною прогресивною, проголошував, що «просвещение» принципово змінить і його.

У «Представлении о купечестве и ремеслах» (1748) Татищев спробував узагальнити свої пропозиції щодо розв'язання актуальних проблем, які заважали нормальному розвитку Росії⁶⁷. На перше місце Татищев поставив суддівську несправедливість, оскільки судді призначаються губернаторами, а останні «часто по страstem в то определяют людей таких, которые нимало в судах искусства не имеют или прихотьюми обoим судящимся тяжки являються». Неправосуддя – давнє лихо російської дійсності, але у XVIII ст. воно було піддане нещадній критиці, тому що вік Просвітництва приділяв питанням права дуже велике значення. Неодноразові спроби розробити новий звід законів, відкриття юридичної спеціальності в Московському університеті, скликання Уложеної комісії в 1767 – 1768 рр., обговорення правових аспектів у періодиці – яскраві свідчення змін, що сталися в громадській свідомості.

Значною перешкодою для вільного розвитку торгівлі, промислів, ремесла Татищев вважав ту обставину, що посадові особи (президенти і бургомістри) самі беруть участь у підприємстві, «обсчей торг и промыслы с протчими посадскими имеют», і нерідко керуються корисливими міркуваннями у вирішенні складних питань. Мало того, що чиновники, відповідальні за торгівлю і ремесло, самі займаються тим та другим, вони ще виявляються безконтрольними в своїх діях.

У надмірний тягар для посадського населення перетворився «постой» – казенна повинність приймати у власні будинки військових та забезпечувати (частіше за все безоплатно) всім необхідним. І не стільки сама повинність, скільки невміння влади правильно її організувати, відсутність якого-небудь положення про постій. Крім того, ця повинність нерівномірно лягала на всі прошарки посаду, виявляючись вкрай тяжкою для незаможних. Татищев ще у 1741 р. радив уряду «постоями всех

⁶⁷ Татищев В.Н. Избранные произведения. – Л.: Наука, 1979. С. 392-401.

уровнять» і сприяти кам'яному будівництву в містах, особливо в Санкт-Петербурзі. Начебто всі хвалили ці пропозиції, писав Татищев, але тим і кінчилось: поліція нічого не схотіла змінювати.

Не допомагала розвитку торгівлі невизначеність проведення ярмарків, дати яких довільно призначалися губернаторами чи бургомістрами. Це завдало збитків купцям; дійшло до того, що вони стали менше їздити на Ірбітську, Макарієвську, Свенську, Кролевицьку ярмарки. Татищев говорив про те, що час проведення ярмарків складено таким чином, що не встигає закінчитися одна, як починається друга, що заважало купцям взяти участь у декількох торгах. Купці вимагали також продовжити терміни проведення ярмарків. Означений недолік можна було б без зайвих зусиль швидко виправити, однак громіздка бюрократична машина, а головне – байдуже ставлення до народних турбот, зробили і з цього проблему.

Назвав Татищев низку інших «неустройств» в організації внутрішньої торгівлі. Губернатори та інші «командири» перетворили ярмарки у засіб особистого збагачення шляхом здирств. Шкодить відсутність пошти, за допомогою якої торговці довідувалися б про товарний попит у різних містах та коливання цін. Ярмарків, писав Татищев, взагалі не вистачає, їх слід було б організувати в ряді регіонів імперії. Наче повторюючи Салтикова, він наголошував на доцільності відродити зовнішню торгівлю на східному напрямку (Китай, Персія, Бухара і т.д.), який потіснила морська торгівля з Європою.

Не задовольняла Татищева якість російських товарів, що їх виробляли ремісники та виставляли на продаж. Причина полягала в тому, що, незважаючи на рішення організувати ремісничі цехи, керівники губерній та Магістрату його не виконали. В результаті практично був відсутній контроль за якістю продукції, а ремісники «прилежат токмо как бы дешевле сделать и, тайно в работе своровав, купца обмануть и в убыток ввести, как то часто случается видеть, что под сапоги и башмаки меж подошов для показания жесткости береста, в шеры меж ремнями лоскутья мелкие и лыка зашивают; серебряники и золотари прибавкою меди и мышьяка портят, каретники и столяры из сыраго леса делают и мездринным клеєм клеят, железо кладут самое бездельное, так что, купя иногда корету или стол, до двора не довезши, принужден починить, а смотрения и за такое воровство наказания нет. И единым словом сказать, нет ни одного ремесла или рукоделия, которое у нас делается и в редах продается, чтоб како-го коварства и обману не было, что не токмо стыд, но государственный убыток, что мы весчи, каких со избытком дома иметь можем, принуждены, с убытком и усчербом наших ремесленников, из других государств купить».

Звичка вітчизняних купців до крадіжок і обману завдають непоправної шкоди закордонній торгівлі з Китаєм та Персією, бо наші купці домовляються із зарубіжними виробниками, щоб вони готували товари нижчої якості, дешевше. Так на російський ринок потрапляє гнилий чай, поганий шовк і т.д. Татіщев пропонує на кордоні влаштовувати перегляд того, що ввозиться, знищуючи на місці негодящий товар.

На думку дворянина Татіщева, купцям не можна дозволяти купувати у власність села із залежними селянами; вони одержимі пристрасстю придбання маєтків, «исча к своему и казенному вреду против древних законов деревни купить, которыми немало управляют не разумеют, и тем сами разорились и деревни разоряют, особливо то довольно видимо, что и купить не умеют, цену платят вдвое, и купчей, как потребно, написать не умеют». В інших європейських країнах, наприклад, в Англії, Голландії, Франції, купцям заборонено ставати поміщиками, володарями кріпаків, вони можуть виключно орендувати села. Наші ж купці не бажають засновувати промислові підприємства (окрім декількох шовкових мануфактур), хоч це, безумовно, створило б, надійне підґрунтя для розширення їх торговельних операцій.

Поставив мислитель першої половини XVIII ст. питання про банки, без яких не можна серйозно говорити про розвиток торгівлі та промисловості. Наявність банків приносить користь усьому суспільству: казні й приватним особам, селянам і міщанам, тому, хто виступає вкладником, і тому, хто бере кредити. Але, оскільки банків немає, купці змушені позичати гроші у приватних осіб і нерідко вдаються до шахрайства, аби не повертати позичене. Цікаво, що одним з аргументів на користь створення банків Татіщев називав «безопасность займов». Дворяни, чиновники, заможні люди, які мають вільні кошти, готові надавати їх на певних умовах, проте небезпека їх втратити позбавляє бажання це робити.

Як бачимо, Татіщев показав низку причин відсталості російської економіки, в основному тих, які торкались аспектів адміністративного управління та контролю. Він не поставив перед собою і читачами важливого питання про те, чому купцям та ремісникам вигідніше обманювати і халтурити, а не виробляти і торгувати високоякісними товарами. Звичайно, адміністративна опіка багато що б вирішила, але далеко не все і не найголовніше, тому що пануючий феодально-кріпосницький лад заважав формуванню буржуазних відносин.

Та й сам Татіщев був поміщиком і відстоював існуючу кріпосницьку систему з усіма її атрибутами: монархічним ладом, становою ієрархією, монополією дворян на землю та залежних селян тощо. У 1742 р. він,

будучи губернатором в Астрахані, тобто далеко від власного маєтку, склав «Краткие экономические до деревни следующие записки»⁶⁸, які за формою являють собою практичний посібник, призначений, як припустила П. Алефіренко, для сина та дворянського корпусу загалом⁶⁹. У «Записках» Татищев виклав багатий досвід, накопичений дворянськими маєтками у землеробстві та керівництві панським господарством. Ця частина «Записки» має великий інтерес для істориків народного господарства XVIII – XIX ст. Що стосується відносин між поміщиками і селянами, то Татищев вважав землеробів, за словами Н. Попова⁷⁰, «своїм поміщицьким багатством і з цієї точки зору турбувався про хороше управління селянами». Ідеал гарного господаря знайшов у «Записках» К. Бестужев-Рюмін⁷¹. «Гарний господар» Татищев поділяв, однак, типові для дворян-землевласників думки щодо певної неповноцінності селян, які начебто живуть сьогоднішнім днем, не дбають про майбутнє, люблять лінуватися і пиячити і т.п. Тому в даному посібнику селянину, наприклад, приписується такий розпорядок ранку: «Каждой день необходимо всякой доброй крестьянин должен поутру встать зимою и летом в 4-м часу по полуночи, обуьца, одетьца, умытьца, голову вычесать, отдать Богу долг, принести молитву, потом осмотреть свою скотину и птиц, накормить, хлевы почистить, коров выдоить, после того делать разную по времени надлежащую работу до 10-го часу...». Татищев впевнений, що селянин може забезпечити себе та родину засобами існування, якщо не лінуватиметься: «праздность человека приводит в воровство и разбои, от чего после навеки должен будет пропасть душою и телом». За селянами слід постійно наглядати і карати за провини: «А за тем наказывать за вину несчадно, одна милость без наказания быть не может по Закону Божию».

Політичні симпатії Татищева також в основному співпадають з поширеними у дворянських консервативних колах уявленнями. Феодально-монархічний лад значно обмежував свободу особи, обплутуючи її станомо-корпоративними обов'язками і традиціями, які Татищев звів до трьох видів індивідуальної неволі: «по природе», «по своей воле», «по принуждению».

⁶⁸ Там же. С. 402-415.

⁶⁹ *Алефиров П.К.* Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30 – 50-х гг. XVIII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 345-347.

⁷⁰ *Попов Н.А.* Татищев... С. 492.

⁷¹ *Бестужев-Рюмин К.Н.* Биографии и характеристики. – СПб., 1882. С. 99-100.

Перший вид неволі, «по природе», Татищев пояснював таким чином: хоч свобода «по естеству человеку толико нужна и полезна, что ни едино благополучие ей сравнятся не может», але вона корисна лише в тому випадку, якщо використовується з «розумом». Дитина, звісно, не може довільно розпоряджатися власними бажаннями, тому, наголошував Татищев, перший вид неволі обумовлений «недостатком собственно-го разума», що викликає зрозумілу потребу в підкоренні чи то батькам, чи монархові (із «сего отеческого происходит власть монархическая»). Отже, на цьому етапі розвитку суспільству небезпечна повна воля.

Другий вид неволі, за Татищевим, ґрунтується на добровільному договорі людей один з одним, «когда един другому что-либо обещает, а противно тому от противо договаривающегося иной вещи или обстоятельства требует». До такого типу угод відноситься, зокрема, холопство: «...един сам себе пропитания, одежды и жилища промыслить или от неприятеля защититься не способен, а другой тем изобилует, да работать или в дальные места отлучаться не может, но требует помощи или услуги».

Нарешті, третій вид неволі – це рабство, полон, насильне привласнення однією людиною влади над іншою. Така неволя є протиприродна, а тому Татищев допускав право людини всіма можливими способами добиватися визволення.

Таким чином, «природний закон», який служив у прогресивній західноєвропейській думці юридичною підставою реформування феодальної системи, у трактовці Татищева перетворився на засіб обґрунтування «природності» російської кріпосницької дійсності.

Монархізм (в його феодальному різновиді) Татищева чітко виявився під час обрання на престол племінниці Петра I Анни Іоаннівни в 1730 р. Він категорично не погодився зі спробою купки аристократів із Верховної таємної ради обмежити владу майбутнього монарха підписанням «Кондицій» на свою користь. В. Татищев, Ф. Прокопович, А. Кантемір та ін. зуміли розладнати задум «верховників», переконавши маси дворян, що з'їхалися до Москви на коронаційні свята, у злочинних діях аристократичної верхівки. Свою участь у цих подіях Татищев виклав у «Произвольном и согласном рассуждении и мнении собравшегося шляхетства русского о правлении государственном»⁷², написаному через 10 років після того, що сталося, для виправдання позиції автора.

⁷² Татищев В.Н. Избранные произведения. С. 146-152.

В цьому «Рассуждении» Татищев доводив доцільність розширення участі дворянства у державному управлінні шляхом утворення спеціального органу з двох палат: «высшее правление» (Сенат або Рада) з 21 чол. та «правительство» з 100 чол. для вирішення народногосподарських питань. Їх члени повинні періодично збиратися та обговорювати найважливіші державні справи, а також з'їжджатися терміново в екстрених випадках (війна, смерть монарха і т.п.). Вони вибирають голосуванням членів Сенату, президентів колегій, губернаторів тощо. Проте цей владний дворянський орган був лише дорадчим.

Отже, середина XVII – перша половина XVIII ст. в історії української та російської суспільної думки (як, втім, і західноєвропейської, де зазначені нижче тенденції утвердилися раніше та міцніше) відбувалася реабілітація «земного повнокровного життя» (В. Нічик), з якого було зняте релігійне «табу» щодо спроможності забезпечити пристойне матеріальне і духовне існування людини. Тому провідною темою стала проблема реформування соціальної дійсності у відповідності із людськими потребами та очікуваннями. В зв'язку із цим відбувся перехід у глумаченні причинно-наслідкових зв'язків від провіденціалізму до раціоналізму, а філософський деїзм, з іншого боку, обумовив відділення світського знання від теології та початок оформлення низки гуманітарних наукових дисциплін сучасного типу.

Орієнтиром у реформаторській діяльності, а отже, суспільним ідеалом, були обрані християнські етичні цінності, пристосовані злегка до наявних умов. Найкращим способом прищеплення людям тих цінностей визнавалася освіта («просвещение»), яка, відкривши вдячним «учням» очі на правду та істину, спроможна була зробити з них переконаних прибічників докорінного перетворення оточуючого світу.

Не дивно, що така постановка предмета, мети і завдань суспільної думки приводила до своєрідного бачення світу. Пізнавальний ланцюжок «вишикувався» таким чином: абстрактний критерій правди і справедливості – критична оцінка реальності – її бажаний варіант у світлі суспільного ідеалу. Для докладного аналізу дійсних причин тих явищ, що викликали осуд, великої потреби ще не було. Проте тенденція йти таким шляхом зароджувалась і потроху «забиралася» до голови найбільш вдумливих мислителів.

Ще однією важливою особливістю суспільної думки тієї важливої епохи було те, що і консервативні, і прогресивні течії функціонували в рамках феодального світогляду. Передові західноєвропейські ідеї, потенційно буржуазні за своєю природою, використовувались для «підновлення» підвалин старого ладу.

У другій половині XVIII – перших десятиліттях XIX ст. Європа і Північна Америка пережили чимало карколомних подій: буржуазні революції останньої чверті XVIII ст., наполеонівські війни 1804 – 1814 рр. і т.п. знаменували собою остаточний перехід від Середньовіччя до Нового часу. Духовним символом епохи стала ідеологія Просвітництва, яка започаткувала новітній образ європейської цивілізації, народження оновленого комплексу загальнолюдських цінностей.

Просвітительський соціальний світогляд виходив з теорії природного права (Г. Гроцій, Д. Локк та ін.), згідно з якою людина приходить у світ наділеною невідчужуваним правом на життя, свободу і власність. «За концепцією Локка, – писав П. Джонс, – природні права зумовлюють три основні політичні наслідки. По-перше, оскільки згідно із законом природи люди мають рівні права, ніхто не зобов'язаний підкорятися політичному верховенству іншої особи без власної згоди на це. По-друге, підтримання і захист природних прав є первинною функцією держави. По-третє, природні права встановлюють межі владних повноважень держави, тож державна влада, яка порушує права своїх громадян, втрачає право вимагати від них покори і на законних підставах може бути скинута»¹. Ця теорія допомогла просвітителям сформулювати одну із своїх головних тез: людина має бути вільною і досягти достойного її рівня життя.

Просвітители зробили ще один надзвичайно важливий висновок стосовно того, що недоліки людей, їхній нахил до зла і неправди пов'язані не з природою людини, а, по-перше, з тим, що вона позбавлена ясного розуміння істини і добра, та, по-друге, що їй доводиться жити у соціально понівеченому середовищі. Таке шкідливе для людської натури оточення впродовж століть деформувало благородні задатки homo sapiens, а це, у свою чергу, призвело до консервації недоліків суспільного ладу. Вихід з цього глухого кута, запропонований просвітителями, концептуально

¹ Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. С. 298.

різнився від попередніх намірів стосовно перетворення дійсності. Від Київської Русі до кінця XVII ст. найбільш дієвим засобом позбавлення суспільних вад визнавався моральний фактор, духовне самовдосконалення людини, передусім за приписами християнської етики. Петро I, не забуваючи про цей останній чинник, заходився створювати в Росії державу з розвинутою економікою, могутньою армією і флотом, багатою духовною культурою та освітою. Але перший російський імператор саме в самодержавній владі вбачав ініціатора, конструктора і будівничого нової споруди, а в людях цінував лише активних, здібних, освічених виконавців-підданих, які б належним чином реалізували вимоги свого монарха.

Зовсім інший варіант вирішення проблеми соціально-політичної модернізації розробляли ідеологи Просвітництва. Вони були переконані, що без всебічної освіченості громадян, чіткого усвідомлення ними своїх прав, свобод і активної участі в їх здійсненні не можна досягти суспільного оздоровлення, а з іншого боку – без удосконалення соціально-політичних відносин не можна належним чином домогтися зростання політичної свідомості громадян. Таким чином, проблема модернізації Російської імперії чи України, взагалі – будь-якої країни, мала два рівнозначних складника, взаємозалежні один від одного, а «механізмом запуску» цієї надзвичайно складної і неповороткої «машини» визнавався людський розум.

Світогляд просвітителів ґрунтувався на безмежній довірі до розуму, його здатності пізнати істинні причинно-наслідкові зв'язки всього, що відбувається в соціальній сфері. Як писав Ф. Енгельс, просвітителі оголосили мірилом усього існуючого саме людський розум: «...усе було піддане найнещаднішій критиці; усе мало стати перед судом розуму й або виправдати своє існування, або відмовитися від нього»; «...світ до цього часу керувався одними передсудами, і все минуле гідне лише співчуття та зневаги. Тепер уперше зійшло сонце, настало царство розуму, і віднині заботони, несправедливість, привілеї та пригнічення повинні поступитися місцем вічній істині, вічній справедливості, рівності, що випливає із самої природи, і невід'ємним правам людини»².

Отже, Просвітництво – це ідейне явище епохи переходу до буржуазного ладу, однак його не слід розглядати лише як неусвідомлене проголошення прогресивних для того часу буржуазних гасел та їх деяка ідеалізація. Просвітництво – це, окрім того, спроба сконструювати макет

² Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. – М., 1962. Т. 19. С. 190.

суспільства, що було б вільним від усілякого визиску, з того ідейного матеріалу, який могла надати епоха. Звичайно, на тому етапі всесвітньо-історичного розвитку, як, зрештою, і на інших, наступних етапах, ідеальне суспільство виникнути не могло. То була безперечна утопія, проте вона стала визнаним орієнтиром, метою на тернистому історичному шляху до щасливого майбуття людства, метою, не досягнутою донині. В. Ленін у роботі «К оценке русской революции» (1907 р.) дав розгорнуту характеристику просвітительських сподівань: «То були ілюзії неминучої, негайної та повної перемоги «свободи, рівності, братерства», ілюзії стосовно не буржуазної, а загальнолюдської республіки, республіки, що запроваджувала мир на землі та в «человецех благоволение». То були ілюзії стосовно відсутності класового розбрату в пригніченому монархією й середньовічним порядком народі, стосовно неможливості методами насильства здолати «ідею», стосовно абсолютної протилежності віджилого феодалізму й нового вільного, демократичного, республіканського ладу, буржуазність якого не усвідомлювалась зовсім або усвідомлювалась надзвичайно невиразно»³. Хоч і тут ленінські оцінки не вільні від методологічного класового та формаційного підходу, але, між тим, ця характеристика не позбавлена тонких спостережень над особливостями просвітительської програми.

У роботах К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна загалом отримала перші контури концепція просвітництва як найбільш прогресивного напрямку суспільної думки, для якого, за словами Т. Гоббса, «благо людства – це мета», тобто який узагальнив найблагородніші устремління всіх людей на землі, незалежно від їх соціального, майнового, релігійного, національного і т.д. становища. На жаль, у зарубіжній (І. Шнайдер, Р. Портер, Р. Дарнтон та ін.) та радянській (П. Берков, А. Валицька, М. Вандалковська, С. Конкін та ін.) історіографії в другій половині ХХ ст. взяла гору так звана широка трактовка просвітництва, згідно з якою до нього зараховується весь комплекс нових ідей, що виникли у перехідний період до буржуазного суспільства. Нам здається невірним з дослідницької точки зору розчиняти головний ідейний струмінь доби в загальному інтелектуально-культурному контексті того часу.

Сучасні дослідники суспільної думки епохи Просвітництва на європейському континенті підкреслюють, що вона яскраво відбивала дух часу, пануючі настрої й масові надії на те, що невдовзі зруйнується лад, який тримається на несправедливості та стражданнях, і запанує «царство розуму й загального добробуту». Для суспільної думки того періоду

³ *Ленин В.И.* Полн. собр. соч.: В 55 т. – М., 1960. Т. 17. С. 38.

властиві такі риси, як раціоналізм, секулярний напрям думок, релігійна толерантність, антропоцентризм, моральний підхід до усіх проблем, оптимістична віра в прогрес людського роду⁴.

Просвітительські ідеї позначилися на суспільній свідомості як у Російській імперії загалом, так і в Україні; діаметрально протилежним чином вони проявилися у поглядах прогресивних кіл та представників консервативного табору. Процес європеїзації, петровські перетворення відкрили двері (в усякому разі до французької революції кінця XVIII ст.) для інтелектуально-культурних впливів Західної Європи на східнослов'янський соціум. Проте сприйняття новітніх ідей на сході континенту було досить відмінним від реакції Парижа або Лондона. Як писав О.С. Пушкін: «Что нужно Лондону, то рано для Москвы» («Послание цензору», 1822). Основоположна різниця полягала насамперед у тому, що західноєвропейська та російська й українська суспільні системи знаходились на різних стадіях розвитку. В першому випадку антифеодальна спрямованість просвітительського вчення відповідала нагальним завданням історичного розвитку західних країн, а в другому – допомагала освіченим колам визначати можливий (чи оптимальний) шлях для своєї батьківщини, яка ще знаходилась на етапі панування феодальних порядків. До того ж, якщо у великоросійських губерніях феодально-кріпосницька система давно набула завершеної форми, а самодержавний уряд лише посилював владу поміщиків над працею та особою залежних селян, то в Україні саме у цей час набирала оберти процес перетворення козацької старшини на дворян-землевласників та поміщиків. Тільки 3 травня 1783 р. вийшов указ Катерини II про заборону селянських переходів на Лівобережній Україні та прикріплення їх до земель тих власників, на територіях яких вони жили на момент публікації указу. 12 грудня 1796 р. Павло I поширив дію кріпосницьких норм на Катеринославську, Вознесенську, Кавказьку губернії та Область Таврійську.

Але прогресивні ідеї мають здатність оволодівати розумом людей, не завжди рахуючись з умовами їх суспільного життя. Тим самим знайомство з кращими формами співжиття ставало чинником соціального прогресу, звичайно, за умови відповідного розповсюдження нових уявлень. Оскільки у XVIII ст. центрами зосередження прогресивних переконань в Російській імперії були Москва та Санкт-Петербург, саме туди збиралися прибічники нових ідей з різних кінців держави, в тому числі з України.

⁴ Общественно-политическая мысль европейского Просвещения / Под. ред. Н.М. Мещеряковой. – М.: Книжный дом «Университет», 2002. С. 9-14.

Ця обставина ускладнює задачу з'ясування національної належності тих чи інших думок, висловлених мислителями XVIII ст. Часто вони входили до одних і тих же товариств, об'єднань, гуртків або масонських лож. Знаючи про українське походження деяких мислителів (С. Десницький, Я. Козельський, О. Безбородько, В. Кочубей, В. Малиновський, М. Новосильцев та ін.), ми можемо верифікувати національні корені їх позицій в певних дискусійних питаннях, хоч ці діячі й знаходились на службі в російських урядових (адміністративних) структурах, закладах науки, освіти, культури тощо, а отже, змушені були коригувати власні погляди на актуальні питання дійсності, зважаючи на точку зору імператорського двору.

Однак постійні порушення автономних прав України, а під кінець XVIII ст. фактичне скасування їх, перетворення українських територій на рядові імперські губернії призвело до значного посилення асиміляційних процесів. Та на противагу такій політиці Петербурга українська громадськість активізувала свої зусилля на якомога відчутніше збереження своєї національної самобутності. Досить назвати діяльність Г. Полетики, депутатів Уложенної комісії, творчість Г. Сковороди, І. Котляревського, «Історію Русів», закордонну місію В. Капніста, декабристське «Товариство з'єднаних слов'ян» і т.п. Відстоювання «прав і свобод» народу надихалося саме Просвітництвом.

Безпосередньо в російських регіонах імперії просвітительські ідеї сприяли глибшому осмисленню процесу розкладу феодально-кріпосницької системи, архаїчних сторін всього соціально-політичного ладу взагалі. Водночас потреба модернізації натикалася на недостатню зрілість буржуазного укладу та відсутність організованого «третього стану». Тому урядові кола, фіксуючи загрозливе фінансово-економічне відставання Росії від передових країн, змушені перебирати на себе місію розширення сфери застосування товарно-грошових відносин, заснування фабрик, заводів, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, міської культури, зміцнення соціальних позицій підприємців, сприяння накопиченню капіталів тощо. Це забезпечувало поступове збільшення податкових надходжень до казни, внутрішнього валового продукту і т.д. Але самодержавство, як показала історія, за самою своєю суттю не могло відступити від політики, спрямованої на першочерговий захист інтересів феодальних станів, перш за все дворянства. Російська специфіка абсолютизму (на відміну від Європи) полягала не у зрівноваженні вигід пануючого дворянства та фінансово могутнього, але політично безправного, «третього стану», а у використанні результатів розвитку фінансового і промислового сектору економіки в інтересах зміцнення підвалин феодально-

кріпосницької системи. Щоправда, Катерина II та Олександр I добре розуміли необхідність удосконалення різних сфер російського життя, і навіть немало зробили в цьому напрямку, проте їхні реформаторські плани були значною мірою абстрактними, відірваними від реальних ресурсів держави. Та й здійснити в Росії соціальну революцію (хай навіть мирну!) вони, судячи з усього, навряд чи зважилися б.

Вартий уваги факт: протягом Доби Просвітництва російська думка поступово позбувалася надій на уряд як рушійну силу соціальних перетворень; замість того, щоб тільки надсилати на монарше ім'я свої далекосяжні проекти, мислителі, громадські діячі, освічені люди почали створювати власні організації (літературні, наукові, громадські і, нарешті, таємні), які виробляли незалежні від влади шляхи всебічної модернізації країни. Не маючи належної соціальної опори, зневірившись у владі, передові кола Росії мимоволі стали віддавати перевагу насильницьким методам вирішення соціальних проблем, а частина з них згодом перейшла і до терористичних акцій.

Виділений нами період починається з правління Катерини II, прибічниця поміркованого просвітництва, яка сприяла участі громадськості у монарших задумах реформування, але не переносила заперечень чи критики; закінчується він декабристським виступом, переконання учасників якого, з нашої точки зору, відповідають просвітительській доктрині.

Глава I. Український варіант просвітительської думки

- ◎ Уложенна комісія 1767 – 1768 рр. і проблема автономії
- ◎ Просвітительські ідеї в Україні
- ◎ На межі століть: декларація національної самобутності
- ◎ Консерватизм початку XIX ст. В.Н. Каразін
- ◎ Декабристське «Товариство з'єднаних слов'ян»

Просвітництво у кожній країні мало специфічний вигляд. В Англії воно досягло апогею вже після «славної революції» XVII ст., у Франції – передувало буржуазній революції кінця XVIII ст.; у першому випадку Просвітництво відзначалось поміркованістю, в другому – гостро атакувало феодально-монархічний табір. Взагалі особливістю західного типу Просвітництва була наявність розвинутого буржуазного укладу в економіці та самоорганізованого «третього стану». Просвітителі

докладали максимум інтелектуальних зусиль, щоб прискорити падіння «ancien regime» (старого ладу) та утвердження нового устрою.

Буржуазні відносини в Україні знаходились на стадії формування, а на Правобережжі та Півдні навіть зміцнювалися кріпосницькі порядки, хоч раніше там їх не було. Проте й в Україні просвітительські ідеї знайшли придатний ґрунт, чому сприяли два чинники: 1) утвердження на певний час після визвольної війни середини XVII ст. рівності станів та соціально-економічних свобод; 2) близькість центрів європейської науки, освіти, культури (зокрема Німеччини, в університетах якої навчалося чимало української молоді⁵).

Однак головним елементом просвітительської програми, широко сприйнятим нашою громадськістю, стали права особи безвідносно до станової, майнової та й національної (це – український додаток) належності. Національний фактор історичного процесу особливо плідно почали розробляти представники Романтизму, ідейно-культурної течії, що прийшла на зміну Просвітництву на межі XVIII – XIX ст. і забарвила усе духовне життя українського суспільства.

Цілком закономірно майже усі дослідники історії України розпочинали її новий, надзвичайно важливий етап з кінця XVIII ст., коли прагматичне прагнення до незалежності знайшло теоретично обґрунтування у правах націй на самовизначення. В. Антонович у курсі своїх лекцій (1870-ті рр.) зазначав: «Є народи, які ніколи не мали держави й, тим не менше, мали свою культуру та цивілізацію, що надає їм якнайповніше право на місце в історії». Прикладом такого народу Антонович вважав басків, але згадав і про українців: відколи наш народ втратив політичну самостійність, він з особливою наполегливістю «відстоював свої національні риси»⁶. Вказану межу визнав і М. Грушевський⁷, побачивши у творчості І. Котляревського, В. Капніста та його місії до Відня своєрідні символи тієї доби.

Друга половина XVIII – перші десятиліття XIX ст. позначені великим інтересом до української історії та появою значного комплексу розвідок (А. Чапа, В. Полетика, Я. Маркович, М. Цертелєв, Д. Бантиш-Каменський, М. Берлінський та ін.). Це також свідчило, писав Д. Дорошенко, про

⁵ *Потульницький В.* Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти XVII – XVIII ст. // Київська старовина. 2001. № 3. С. 3-9.

⁶ *Антонович В.Б.* Вступна лекція з курсу історії // Історія суспільної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.): Хрестоматія. – Д.: Вид-во ДДУ, 1994. С. 35-36.

⁷ *Грушевський М.С.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Там же. С. 132-133.

рубіжний зміст епохи: «...інтерес до національної минувшини й історичні дослідження над цією минувшиною якраз зустрілися з новими ідеями, що йшли з заходу й з кінцем XVIII ст. почали знаходити для себе щораз більше зрозуміння серед освічених представників українського дворянства на Лівобережжі»⁸.

Глибоку характеристику кінця XVIII ст. та його значення для української літератури, і навіть більше – національної свідомості, дав відомий літературознавець С. Єфремов. Він писав: «Бувають в історії народів дати, які немовби розривають на двоє їхнє життя і кладуть межу високу посеред рівного шляху історичних подій. Минувшина остається по той бік межі, майбутність стелиться по цей, і хоча генетичні зв'язки між ними очевидні для кожної людини, проте зразу ж видно що історія тут круто звертає з свого попереднього шляху й починає якусь нову путь...

Ми маємо таку історичну дату – це пам'ятний в історії України рік 1798 –й. Того року прилетіла перша ластівка українського національного відродження – невеличка книжка («Енеїда» І. Котляревського. – А.Б.) од якої не тільки початок нового українського письменства рахуємо, а й новий етап визначаємо в історії українського народу»⁹. Якраз на тому етапі, за переконанням С. Єфремова, розпочинається в Україні «свідомий» рух до європейських цінностей.

* * *

Бездітна російська імператриця Єлизавета Петрівна (1741 – 1761), заклопотана проблемою спадкоємця, нарешті віднайшла його в Німеччині в особі Карла Петра Ульріха – сина дочки Петра I Анни Петрівни та герцога голштейн-готторпського Карла Фрідріха. В Росії його зробили православним і назвали Петром Федоровичем. Згодом почали шукати йому наречену, і вибір імператриці припав на дочку небагатого німецького ж князька, генерал-майора пруської армії – Софію Фредеріку Августу. Майже приречена провести безбарвне життя у маленькому світі німецької провінції (хоч якийсь чернець побачив на її лобі аж три корони), Софія з невимовною радістю помчала на північ, назустріч ще невідомій, але звабливій долі.

Вона прибула до Росії в 1744 р., коли їй ще не виповнилось 16 років, невдовзі її охрестили за православним обрядом і дали нове ім'я – Катерина

⁸ Дорошенко Д. І. Нарис історії України: У 2 т. – К.: Глобус, 1991. Т. 2. С. 271.

⁹ Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. С. 276.

Олексіївна. Не наділена від природи жіночою красою (щоправда, були й такі, хто вважав її симпатичною), Катерина і вдома, і в Росії чимало часу витратила на самоосвіту, читання серйозної, включаючи філософську, літератури. Серед її улюблених авторів Тацит, Вольтер, Монтеस्क'є, Дідро, Бейль, Беккарія, Блекстон та ін. Можна вважати, що Катерина значно вирізнялася серед елизаветинського двору своєю інтелектуальною обізнаністю, зокрема в ідейно-культурному житті тієї доби. На відміну від Петра III, який «не знав і не любив країни, якою йому належало правити»¹⁰, Катерина за 18 років, з дня прибуття в Росію та до воцаріння, спромоглася непогано розібратися у механізмах придворного життя, управління державою (незважаючи на небажання Єлизавети Петрівни відкривати ці секрети), ознайомитися з історією країни, її географією, національними традиціями, психологією тощо.

Вкрай невдале подружнє життя, очевидна непридатність Петра Федоровича керувати великою імперією заронили в душу Катерини Олексіївни потайне бажання самій надіти імператорську корону. Тому вона серйозно готувалася до тієї омріяної ролі, намічала головні параметри власної політичної програми, користуючись рекомендаціями новітньої теорії державознавства та поміркованої течії просвітительської думки.

В кінці 1761 р. після смерті Єлизавети Петрівни на трон зійшов Петро Федорович і був проголошений імператором Петром III. Його незграбне, а часом і образливе для національного почуття росіян правління призвело влітку наступного року до палацового перевороту, внаслідок якого гвардійці проголосили імператрицею Катерину Олексіївну – Катерину II (1762 – 1796).

Захист української автономії

Провідною ідеєю перебування на троні Катерина II визначила реформування багатьох сфер російського життя, а саме: подальшу європеїзацію Росії. Першим кроком на цьому шляху, на її думку, повинна була стати розробка сучасного законодавства. Через кілька років по сходженні на престол Катерина II почала готувати концепцію майбутнього кодексу законів, а в грудні 1766 р. підписала маніфест щодо скликання Уложеної комісії. В ньому російські люди прочитали нечувані раніше від влади слова: «И понеже наше первое желание есть видеть наш народ столь счастливым и довольным, сколько

¹⁰ Каменский А.Б. Жизнь и судьба императрицы Екатерины Великой. – М.: Изд-во «Знание», 1997. С. 50.

далеко человеческое счастье и довольствие может на сей земле простираться; для того, дабы лучше нам узнать было можно нужды и чувствительные недостатки нашего народа, повелеваем мы прислать из нашего Сената и Синода, из трех первых и из всех прочих как коллегий, так и канцелярий, коим от Сената особо предписано будет, кроме губернских и воеводских, также изо всех уездов и городов нашей империи в первоисточинный наш город Москву депутатов, полгода после дня обнародования в каждом месте сего манифеста. Выбрав каждое место депутатов, дать им от себя наставление и уполномочия...»¹¹.

Нечуваними були не тільки слова маніфесту, але й задум проведення своєї «законодавчої асамблеї», члени якої не призначались урядом, як раніше, а обиралися різними станами, набували статусу депутатів, отримували від своїх виборців накази, куди заносились злободенні питання та пропозиції стосовно їх вирішення. Депутати наділялися також раніше не баченими привілеями: звільнялися на все життя від смертної кари, тортур, тілесного покарання, конфіскації майна, одержували депутатську недоторканість (без дозволу «височайшої» влади не могли бути заарештованими і відданими під суд). Депутатам призначалося казенне утримання: дворянам – 400 руб., міщанам – 122 руб., іншим – 37 руб., а також спеціальні нагрудні знаки, «которые во всю жизнь их им остаются».

Готуючи документи про скликання комісії, Катерина II замислилась над питанням про те, чи слід залучати до її роботи представників національних окраїн (передусім Прибалтики та України), а якщо залучати, то з якою метою. У перших проектах маніфесту «автономні райони зовсім не згадувалися. У третьому маніфесті Гетьманщині, Лівонії та Естляндії пропонувався вибір: або їм відводилася певна квота на представництво, або ж за ними зберігалось право на затримання місцевих законів доти, доки вони самі не подадуть прохання про прийняття майбутнього імперського кодексу. Навіть після заперечень одного з членів підготовчого комітету Катерина надала право вибору порубіжним землям, але обмежила термін дії регіональних законів десятьма роками. В заключному маніфесті вже нічого не говорилося про спеціальний статус автономних регіонів і малося на увазі, що комісія буде представлена всіма регіонами імперії, включаючи пограничні землі»¹².

Вагання імператриці стосовно автономних регіонів однозначно пояснити не просто. З одного боку, вона, безперечно, поділяла пануюче

¹¹ Полное собрание законов Российской империи: В 45 т. – СПб., 1830. Т. 17. № 12801.

¹² *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996. С. 114-115.

серед монархів Європи (як і в суспільній думці взагалі) переконання, що приєднані до великих держав народи іншої етнічної приналежності з часом повинні асимілюватись. З іншого боку, Катерина II, знайома з просвітительськими ідеями, схилилася до думки про доцільність врахування – хай навіть тимчасово – бажань і сподівань людей, надання їм права усвідомленого вибору. На остаточне рішення імператриці – не робити різниці між регіонами з корінним і некорінним населенням, поширити майбутнє законодавство і на «пограничні землі» вплинуло кілька міркувань, передусім небажання потурати нездоровим сепаратистським настроям, а також впевненість, що обіцяне в майбутньому щастя примирить владу з усіма підданими, якої б національності вони не були.

Ліквідація посади гетьмана і заснування чергової Малоросійської колегії (1764 р.) зосередили основні важелі управління Україною в руках генерал-губернатора графа П.О. Румянцева, намісника імператриці. Одержавши маніфест 14 грудня 1766 р. він надіслав на місце відповідне розпорядження про вибори депутатів та складання наказів. Проте і царський маніфест, і відозва Румянцева, в якій він обґрунтував велику користь участі українців у роботі комісії для підготовки нового уложення, були сприйняті в Україні не дуже доброзичливо. Про такі настрої серед шляхетства і старшини Румянцев доповідав у Санкт-Петербурзі 2 березня 1767 р.: «Новый проект Уложения не производит здесь во многих больших (керівниках. – А.Б.) такого действия и признания вашего императорского величества благоволения, не переменяет наклоности их, ни рассуждение. Многие истинно вошли во вкус своевольства до того, что им всякий закон и указ государский кажется быть нарушением их прав и вольностей, отзвы же у всех одни: зачем бы нам там и быть? Наши законы весьма хороши, а буде депутатом быть, конечно, уже надобно, только разве б искать прав и привилегий подтверждения»¹³. Та все ж генерал-губернатору вдалося домогтися згоди «больших» на проведення виборів депутатів.

Вибори, однак, проходили складно, належного порозуміння між генерал-губернатором та шляхетством і старшиною на багатьох зборах не було, спалахували гострі суперечки, ухвалювались «шкідливі» або й «бунтівливі» накази, заарештовувались та віддавались до суду учасники зборів і т.п. Не було й потрібної згоди між станами та й всередині станів: «...не хотели, – писав пізніше Румянцев імператриці, – сии превращенные из ничего собою и большею частью через деньги, отнятие

¹³ Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 29 т. – М.: «Мысль», 1965. Т. 27. С. 39.

чужих земель, а иногда по женам в дворяне и слышать, чтобы сидеть (на зборах виборців – А.Б.) с мещанами, считая сие быть предосудительным чести своей, именуячи всегда граждан мужиками, и в самом деле старались при сем случае уничтожить их вовсе из звания, уничтожа без того же уже все их права и привилегии и присвоя себе в городах власть беспредельную и владения большие». Зіткнення відбувалися й між окремими групами шляхтичів: «Не обошлось без того, однако, ни одно собрание, – повідомляв генерал-губернатор, – чтоб кто-либо в начале одного не встал, укоряя другого не быть шляхтичем, а таковой раздраженный имел готовую генеалогию всем самознатнейшим вельможам, обыкновенно начиная род их вести или от мещанина, или от жида; уличаемо было, что и по несколько раз свои имена некоторые по надобностям и обстоятельствам меняли; нередко смертное убийство и другие бесчестные пороки тут примешивались»¹⁴.

Гострі міжстанові чвари давали підстави С.-Петербургу сприймати накази українським депутатам або вибірково, тобто серйозно розглядати передусім ті з них, які не дуже суперечили урядовим намірам, або вважати частину з наказів проявами станового егоїзму та недалекоглядності. Катерина II, мабуть, серйозно продумувала цю колізію; вона писала Румянцеву: «Хотя бы тот или другой уезд недельные просьбы, как Стародубовский, в наказ свой и внес, то надеяться можно, что самим депутатам их при действительном заседании в комиссии стыдно будет перед прочими сильно стараться о таких пунктах, кои многолюдным собранием в посмеяние несомненно обращены будут, тем наипаче, когда возле одного вздором наполненного наказа прочтут другой, умеренный, как-то черниговский, в котором множество находится пунктов, кои честь делают сочинителям одного. Пункты козацких наказов многим спеси сбавят»¹⁵. Із листування імператриці з Румянцевим помітно, що її також дратувала норавливість шляхетської і козацької верхівки, але Катерина II стримувала свої емоції, вимагаючи від генерал-губернатора, не звертаючи увагу на найбільш сварливі кола, домогтися обрання депутатів в Уложенну комісію. Пленарні ж засідання комісії; сподівалась вона, переконають українську громадськість у благородних прагненнях влади та величі того, що відбуватиметься в «законодавчій асамблеї». А це врешті-решт стане вирішальним кроком на шляху «добровільної асиміляції».

Накази українським депутатам, складені на зборах виборців, являють собою цінне джерело з історії суспільної думки середини XVIII ст. Однак

¹⁴ Там же. С. 40.

¹⁵ Там же. С. 44.

треба враховувати два моменти: по-перше, радикальні та «сепаратиські» пункти були або вилучені, або значно приглушені, а по-друге, в наказах не відображені думки селянства, яке – за указом імператриці – не обирало від себе депутатів і, отже, не писало наказів.

3. Когут, ретельно вивчивши накази українським депутатам, виділив такі вимоги шляхти: 1) неухильне збереження автономії, щоб «все прежние права и привилегии» цього стану знайшли спеціальне місце у новому кодексі законів; 2) відновити право на купівлю козацьких ґрунтів, заборонену імператорським указом 1739 р.; 3) звільнити шляхетські маєтки від постоїв російських військ, а саму шляхту – від податку на утримання російських гарнізонів або скоротити цей грошовий податок; 4) дозволити шляхті необмежене виробництво та продаж алкогольних напоїв, експорт худоби та інших продуктів, безмитний імпорт солі з Криму; 5) «...зрівняти її (шляхти. – А.Б.) уряди та права з урядами та правами російських дворян, визнати земельні володіння», що знаходились у власності шляхти на той час; 6) відкрити університети, шляхетські корпуси, жіночі училища¹⁶, тощо.

У наказі переяславського шляхетства містилося не лише прохання «завести и учредить университеты на коште государственным», але й обґрунтувалася потреба України у них міркуваннями, запозиченими з ідеології Просвітництва. «Ничто в жизни для честного шляхетства, – писали переяславці, – не может быть столь полезно, а для интересов государственных потребно, как знание наук, составляющее в человеке целость его собственного благоденствия и пользы государственной... Мы с многих опытов несумненно надеемся, что сия наша ревность к наукам отвечает во угодность высочайшей Ея Императорского Величества воле и любви к совершенству разума»¹⁷.

Загалом шляхетські накази свідчать про консерватизм цього стану, причому консерватизм феодального типу: відстоюється ієрархічний устрій суспільства, станові привілеї, залежність селян, панівне становище шляхти в усіх сферах суспільного життя від політики до освіти. Тому в Уложенній комісії українські депутати від шляхти захищали не тільки автономні права, але й привілейовані позиції в суспільстві і внаслідок цього опинилися ідейно в таборі російських консервативно налаштованих депутатів.

Накази козаків збереглися гірше і до того ж несуть на собі сліди принципового редагування як з боку старшинсько-шляхетських кіл,

¹⁶ Когут З. Російський централізм... С. 116-128.

¹⁷ Наказы и прошения малороссийского шляхетства // Киевская старина. 1888. № 5. С. 40.

так і урядових чиновників: «...фактично, – писав З. Когут, – усі скарги проти зверхників зникли з наказів. Тільки в Чернігівському та двох Переяславських сотенних наказах говорилося про утиски з боку козацької старшини або шляхти... З чотирьох наказів (сотень Переяславського полку – А.Б.), що не підпали під полковий контроль, два зачіпали проблему масової експропріації козацького майна великими землевласниками». А в наказі козаків Стародубівського полку, завдяки старшинським маніпуляціям, зникли «скарги про загарбання козацького майна старшиною та спроби примусити козаків виконувати селянські повинності»¹⁸.

Можна, однак, на підставі тих наказів, які більш-менш зберегли саме козацькі прагнення, реконструювати загальну картину. Безумовно, у наказах козаків підтримувалась ідея автономного існування України, оскільки це створювало можливість для козаків захищати свої традиційні права, подібні до прав шляхетських: «...звільнення від податків, право на землеволодіння, різні торговельні привілеї, а рівно ж і однаковий обов'язок – проходити військову службу». В трьох наказах висувалася пропозиція відновити посаду гетьмана та колишню систему адміністративного управління. «Для багатьох козаків українська автономія означала теоретичну рівність зі шляхтою.

Ще одна козацька вимога – вільні вибори старшини – забезпечувала їм не тільки більший вплив у вирішенні військових справ та управлінні регіонами, але й відкрила б також шлях до більшої соціальної мобільності»¹⁹.

Козацькі делегати, готуючи накази своїм депутатам, виступали за право на купівлю і продаж землі, за свободу торгівлі для козаків, за право на виробництво і продаж алкоголю, заборону використовувати козаків на громадських роботах, розміщувати війська на постій у козацьких домівках тощо.

У цій групі наказів простежується бажання козаків будь-що захистити свій полупривілейований статус і протистояти об'єктивній тенденції перетворення козацтва, яке все більше втрачало значення військового формування, на верству державних селян. Саме у козаках шляхта, що перетворювалася на пануючий замкнутий стан, вбачала потенційно залежний від себе прошарок.

Тобто козацтво, як і шляхта, стояло на консервативних, феодальних позиціях, прагнучи здобути привілейоване становище відносно інших станів – селянства та міщанства.

¹⁸ Когут З. Російський централізм... С. 129-130.

¹⁹ Там же. С. 131-132.

Міське середовище України не було структурованим й юридично визнаним, тому Румянцев довільно визначив міста, де проводитимуться вибори, не врахувавши деяких важливих центрів, таких як Батурин. Соціально строкате населення міст (шляхта, духовенство, старшина, купці, ремісники, козаки), соціально нейтральний критерій для участі мешканця у виборах (володіння будинком) обумовлювали проникнення вимог інших верств у накази депутатам від міст. Але Румянцев і його помічники, беручи до уваги тертя між суто міщанами та шляхетсько-старшинськими колами²⁰, скасовували накази, прийняті під тиском останніх. Отже, ряд міських наказів (7 з 14) відображають в цілому настрої природних мешканців міст.

Передусім З. Когут наголошував, що під час виборів у містах «соціальні проблеми відсунули на задній план питання автономії Гетьманщини». На зборах виборців у містах найчастіше звучали голоси за збереження муніципальних прав і магдебурзького права, звільнення від втручання козацької адміністрації в управління містами, поширення юрисдикції міських органів влади на всі категорії жителів (шляхту, росіян, козаків і т.д.), за повернення місту незаконно відторгнутої нерухомості (землі, сіл, млинів тощо), обмеження для шляхти, козаків, іноземців, різночинців на торгівлю без сплати міських податків та виконання міських обов'язків; за справедливе розподілення між усіма городянами постійної повинності (квартирування російських військ), включаючи шляхту і козаків та ін.

Незважаючи на те, що міщанські накази опозиційні шляхетським і козацьким, вони також, так би мовити, тягнули назад, до феодалних порядків, що сформувалися у соціально-політичному середовищі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Але консерватизм різних українських станів пояснювався передусім тим, що захист традиційних форм суспільного життя проти асиміляційного тиску з боку царського самодержавства був водночас і захистом національної самобутності. На це справедливо вказав свого часу І. Лисяк-Рудницький²¹. Однак в українській історіографії дуже рідко звертають увагу на ту обставину, що опір польському чи російському наступу змушував українську громаду міцно триматися за старовину (а в середні віки, іноді й пізніше, давність походження правила за визнаний

²⁰ Помічник Румянцева С. Кочубей писав йому з Полтави: «Я зауважив, що інтереси міщан повністю розходяться з інтересами військових людей (козаків і старшини. – А.Б.), і через це важко сподіватися, що вони передадуть депутатові ідентичні накази» (*Когут З.* Російський централізм... С. 139).

²¹ *Лисяк-Рудницький І.* Консерватизм // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. Т. 2. С. 125.

доказ істинності факту або явища), витрачаючи ті духовні сили, які – за іншої історичної долі – могли бути використані на справу соціального прогресу.

Безпосередньо в засіданнях Уложеної комісії брало участь 29 українських депутатів (дані З. Когута), майже порівну від шляхти, козаків і міщан, але вони виступали рідко, головним чином тоді, коли потрібно було відкидати зазіхання на свої права та свободи. Це повністю узгоджувалось з шляхетсько-старшинськими настановами напередодні виборів депутатів. Провідником українських депутатів став І.М. Скоропадський, який жодного разу не виступав і уникав участі в жодному підкомітеті, підкреслюючи тим самим, що Уложенна комісія повинна займатися внутрішньо російськими проблемами, а українській делегації слід лише добитися включення своїх місцевих законів у загальноімперський кодекс. Він не бажав спілкуватися з російським чиновництвом і поведив себе, як висловилаь Катерина II, «як вовк». Не бажаючи наразитися на біду, Скоропадський потихеньку позбавився депутатського мандата і провідної ролі у делегації. Його заступив *Григорій Полетика* (1725 – 1784) – український шляхтич, що служив у Петербурзі. Як голова делегації, Полетика написав докладні зауваження на наказ Малоросійської колегії²², в яких заявляв, що українські депутати вважають запропоновані колегією зміни в адміністративному управлінні, суспільних відносинах, військових формуваннях порушенням законних прав і свобод свого народу. Спираючись на аналіз існуючих договорів між гетьманами і російськими царями та інших актових джерел, Полетика доводив, що в них міститься зобов'язання Москви, дані малоросійському народу, «сохранять оный при правах его и вольностях». Дуже вагомий аргумент Полетики полягав у перерахуванні тих вигід, які отримала Росія від приєднання України: 1) «приращение государственного титула»; 2) збільшення території Московської держави, сільськогосподарських земель; 3) завоювання з допомогою українського козацтва Смоленська; 4) заселення українцями безлюдних просторів – Слобідська, Білгородська, Воронежська губернії; 5) ці заселені українцями регіони стали перешкодою для татарсько-турецьких нападів; 6) служба в російських збройних силах українських козаків; 7) безоплатне утримання російських військ у населених пунктах; 8) натуральні та грошові податки і різні збори; 9) митні платежі

²² *Полетика Г.* Возражение на наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину (1768) // Пам'ятки суспільної думки України. XVIII – перша половина XIX ст.: Хрестоматія. Д.: Вид-во ДДУ, 1995. С. 102-134; тут же див. біографічну довідку про Полетику: С. 446-447.

на українських кордонах; 10) допомога України солдатами і «прочими всякими припасами» у випадку військових дій («Шведская, Турецкая и Прусская войны»).

Після цього Полетика планував у своєму виступі заявити таке: «За все же свои службы, за все принесенные пользы Малороссийский народ за лучшее и всех сокровищ дражайшее возмездие почитал следующие все-милостивейшия Монархов своих при толь многих случаях повторенные обнадеживания: «А мы вас всегда будем сохранять при прежних ваших правах, привилегиях и вольностях, и в том бы вам на Нашу Государскую милость быть благонадежными». Малоросійська ж колегія, продовжував Полетика, зважилася «поколебать все оныя и ввести в Малую Россию такие учреждения, которые правам и вольностям оныя во всем противны...».

Двадцять пунктів з наказу депутатові Малоросійської колегії ретельно розглянув Полетика і, залучаючи всі відомі йому юридичні документи, показав, що започаткована новою Малоросійською колегією та генерал-губернатором Румянцевим політика щодо України, по-перше, не відповідає діючим договорам гетьманів з російськими монархами, а по-друге – традиціям, а головне – інтересам українського народу. Полетика визнавав, що стан справ у судочинстві, устрої козацького війська, юридичному закріпленні станів, торгівлі, міському управлінні, фіскальній галузі, земельних відносинах та володіннях і т.д., потребують впорядкування й удосконалення, але це потрібно робити не заради тільки суб'єктивно тлумачених державних інтересів, а передусім для людей, що живуть в Україні.

Помітне пожвавлення автономістських настроїв в Україні було пов'язано з появою на російському престолі Катерини II, яка мала репутацію «просвещенной и великодушной монархини» (за виразом Полетики), і сподіваннями шляхти та старшини зміцнити своє самоврядування й зупинити наступ на їх права петербурзького чиновництва. Ці настрої стали відомі імператриці (зокрема, завдяки записці Теплова-сина), а особливе занепокоєння викликала чутка про тамтешні наміри зробити гетьманство спадковим²³. Катерина II обережно (К.Розумовський сприяв її «воцаренню»), але твердо наполягла, аби Розумовський добровільно подав у 1764 р. прохання про відставку з посади гетьмана.

Українська шляхта, все ж таки, плекала надії на підтримку імператрицею їхніх планів, підтвердженням чого була поведінка

²³ Соловьев С.М. История России... Т. 26. С. 340.

українських делегатів у Москві та Санкт-Петербурзі, погляди на цю проблему Г. Полетики, І. Скоропадського, С. Дивовича та ін.

Полетика у «Промові на загальних зборах старшини і чинів у Глухові» (1763)²⁴, уникаючи прямих звинувачень на адресу царського уряду, змалював непривабливу картину становища України, яке все погіршувалось після приєднання до Росії. Причина такої негативної тенденції, на думку Полетики, криється у тому, що «умалилась власть и сила шляхетства нашего, а возросла и почти все себе присвоила воинская сила. И так надлежит нам стараться, чтобы учредить все те чины и достоинства, которые управляют гражданскими делами на всем таком основании, как повелевают права наши...». Іншими словами, надання шляхті пануючого статусу, передача до її компетенції управління всіма справами в Україні (крім тих, що потребують «высочайшей конфирмации») – ось запорука належного вирішення злободенних питань та повернення до гарантованих владою «прав, вольности и преимуществ».

Проблему захисту української автономії розробляли також літератори.

С. Дивович (173? – 176?) належав, за словами М. Грушевського, до кола «козацької інтелігенції, народився у містечку Стародубівського полку, вчився у Київській академії, Академічному університеті в С.-Петербурзі. Був перекладачем у Генеральній Військовій Канцелярії. Товаришував з філософом-просвітителем Я. Козельським.

Його перу належить знаменитий віршований памфлет «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762)²⁵, в якому викладена славна історія українського народу, його хоробрість, мужність, багаті традиції, звичаї, культура, автор аргументовано доводить, що Малоросія за своєю волею приєдналася до Московської держави за умови поважання її права самостійно розпоряджатися власною долею (Малоросія говорить Великоросії):

Не тебе, Государю твоему поддалась,
При которых ты с предков своих и родилась
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государ твой и мой общий повелитель.

Кінцівка цього твору досить символічна: він наче підказує Росії, яким має бути її ставлення до України:

²⁴ Пам'ятки... С. 97-101 (дослідники припускають, що промова могла бути приписана Полетіці).

²⁵ Там же. С. 68-96; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. Т. 4. Кн. 2. С. 115-144.

Довольно, ныне твою правду принимаю,
Верю всему, почитаю, храброй сознаю.
Отсель и чины твои равняют с мерой стану
И от дружбы с тобою вечно не отстану.
Мы будем в неразрывном впрעדь согласи жить
И обе в едином государстве верно служить.
По ся поры понимала темно о тебе
Благодарствую, что протолковала ты мне.

Отже, накази українським депутатам Уложеної комісії, які виборці адресували головним чином Катерині II, оскільки активної роботи депутатів у комісії не передбачалося, розкривають автономістські прагнення всіх (крім селянства) станів. Щоправда, кожен стан мав власне уявлення про бажаний ступінь і характер автономії України у складі Російської імперії. Депутати мали намір лише наполягати на внесенні українського законодавства в новий законодавчий кодекс як окремого розділу і не брати участі в обговоренні суто російських проблем. Та іноді доводилось брати слово, якщо проекти законів торкалися прав українців. Але коли прибалтійські депутати поставили питання про свою автономію, українці гаряче їх підтримали. Урядові ж кола Росії мали протилежний погляд на місце прикордонних регіонів у державі, тому питання автономії на засіданнях Уложеної комісії не отримало ні продовження, ні – тим більше – якогось юридичного завершення.

**Українська
просвітительська
думка**

Якщо консерватизм підсилювався автономістськими міркуваннями, то соціальний ґрунт просвітительства був досить обмеженим, оскільки, на переконання більшості українства, для поліпшення їхніх справ достатньо, аби вони самі стали повноправними господарями на власній землі. Просвітительство ж було

запрограмоване на радикальне оновлення соціальної дійсності. І сталося так, що «Наказ» Уложеної комісії, написаний особисто Катериною II переважно за просвітительськими кліше, спрямовувався на уніфікацію соціально-політичної системи Російської імперії. Очікуваний внаслідок законодавчої реформи «загальний добробут», таким чином, означав би для України відмову від автономії, від завойованих «прав, свобод и преимуществ». Звідси насторожене ставлення до ідей, що приходили з імперської столиці.

Однак в освічених колах постійно зростала кількість мислителів, які почали розрізнявати просвітительські ідеї та їх, так би мовити, офіційне «виконання». Поступово поняття «просвітительство» перестало бути антагоністичним стосовно поняття «автономія» і стало розглядатися як засіб

модернізації України за прикладом західноєвропейських країн. На цій основі розгорнулося співробітництво українських і російських просвітителів.

Вже в Уложенній комісії виступив слобідський депутат від козаків *Андрій Алейников*. Він рішуче «засудив поступове закріпачення селян в Гетьманщині й Слобідській Україні і запропонував заборонити старшині... купувати землю разом із селянами або заселяти її ними. Існуюча практика, твердив він, однозначно завдала шкоди козакам, бо відривала їх від землі, отже, примушувала виїжджати в Росію, де вони часто втрачали свій козацький статус»²⁶. Шляхетські депутати засудили виступ Алейникова, зокрема депутат від ніжинської шляхти Гаврило Божич, посилаючись на Литовський Статут, говорив, що пропозиції Алейникова порушують права землевласників.

Відповідаючи своїм консервативно зорієнтованим колегам-депутатам, Алейников зайняв антикріпосницьку позицію: «Мы видим целую Европу, которая в крепостных крестьянах никакой нужды не имеет. И не больше ли будет предосуждение всем гг. депутатам и всему нашему государству перед другими европейскими странами, когда по окончании сей высоко-славной Комиссии узаконено будет покупать и продавать крестьян как скотину?»²⁷.

Після перерви в роботі Уложенної комісії і переводом її з Москви до Петербурга засідання відновилися 16 лютого 1768 р. А у квітні того ж року комісія почала розгляд указів про селян-втікачів, в яких передбачалося зробити більш жорстокими покарання за втечу від поміщика, переховування втікачів, чого домагалися дворяни. Крім російських депутатів (А. Маслов, Г. Короб'їн, І. Чупров, І. Жеребцов та ін.), в обговоренні цього питання взяв участь депутат від шляхетства Катерининської провінції *Яків Козельський*²⁸. Він підтримав думку Короб'їна, який пристрасно доводив необхідність обмеження та регламентації повинностей кріпаків. Як пізніше Маніфест Павла I від 5 квітня 1797 р. (і майже тими ж словами), Козельський стверджував, що селянський тиждень має бути поділений між феодалом-землевласником та хліборобами, аби останні могли обробити власні наділи, проте Козельський відводив селянам не три дні, як Павло I, а лише два.

Повинності селян мають визначатися не поміщиком, але «через господ губернаторов и депутатов» на підставі перевірених «обстоятельств и опыта» і закріплюватися законом, говорив Козельський. В тому випадку,

²⁶ Козут З. Російський централізм... С. 155.

²⁷ Моряков В.И. Русское просветительство второй половины XVIII века (Из истории общественно-политической мысли России). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. С. 143.

²⁸ Пам'ятки... С. 173-181.

коли панщина замінювалась грошовим податком (його Козельський вважав кращим за панщину для тих селян, які живуть на родючих ґрунтах та близько великих міст або доріг), слід було ретельно вирахувати вартість в цьому регіоні одного дня селянської роботи. Гідне особливої уваги застереження Козельського: «...только с тем условием или пределом, чтобы и обыкновенная от баб крестьянок помещику подать и работа туда же вмещена была».

Пропонував Козельський також закріпити земельні наділи за селянами у спадкове володіння, обмеживши це право тільки дозволом поміщика на продаж ділянки. Такий порядок, був переконаний Козельський, значно підвищить зацікавленість селянина у тому, щоб «прилежнее в земледелии упражняться», а фактично земельна власність буде стримувати від втеч.

Вже від реалізації тільки означених змін у відносинах залежних селян з поміщиками, закріплених у законі, виграє, на думку Козельського, все суспільство. Проте головна турбота автора полягала у тому, щоб полегшити участь кріпаків, у чому Козельський солідаризувався з передовими російськими та західними мислителями. Як запобіжник проти нападів опонентів, Козельський неодноразово посилався на статті «Большого Наказа», в якому Катерина II намагалась викласти можливі варіанти регламентації кріпацтва.

Відкидаючи звинувачення селянина у лінощах та пияцтві, Козельський говорив: «И как ему быть добронравну или добродетельну, когда ему не остается никакого средства быть таким? Он в сем насилии принужден и себе недоброхотствовать, а от того разве и пьянствовать, будучи в унынии, а не от лености, самый бо трудолюбивый человек сделается нерадивым во всегдашнем насилии и не имея ничего в собственности. Да и могут ли в сем климате быть ленивые народы, я не понимаю. Лучше, кажется, по человеколюбию стараться возбуждать народ к работе вольной и не томной, то он больший урок вырабатывать будет и не устанет, нежели неволею и удручением рабства...». Хоч Козельський і не згадував про скасування кріпацтва, цей інститут не викликав у нього схвалення.

Не дуже покладаючись на «човеколюбие» дворян, Козельський рекомендував розмежувати «во всех Российского государства областях» землі феодалів та усіх підданих, аби останні могли вважати «те земли за собственный свой удел, основательнее обзаводиться и постоянное жить...».

Отже, виступ Козельського в Уложенній комісії переслідував захист інтересів як селян-кріпаків, так і тих поміщиків, які раціонально організовували своє господарство, де знайшли органічне поєднання ви-

годи землевласників, хліборобів та суспільства. Козельський, безумовно, був у полоні ілюзій, проте об'єктивний смисл його пропозицій підривав засади феодально-кріпосницької системи.

Однак в цілому українська шляхта та козацька старшина домагалися визнання їх «благородного» походження, а також зрівняння українських чинів з російськими, шляхти – з дворянством. Одним з доказів права увійти вищій козацькій верстві до шляхетського (дворянського) стану була, на думку козаків, тривала й самовіддана військова служба. Тому в обговоренні питання про «права благородних» взяла участь й українська делегація.

Депутат Дніпровського пікінерського полку та шляхти Катерининської провінції Я. Козельський, вислухавши критику петровської Табелі про ранги з боку великоросійської родовитої знаті (зокрема, кн. М. Щербатова), в своїй промові²⁹ підтримав демократичних депутатів Росії. Він також вважав, що високий статус та привілеї повинні бути наслідком особистих заслуг, а не народження від сановитих батьків. Щоправда, не зважився – як то зробив депутат з міста Руза Смирнов – піддати сумніву дворянське звання нащадків, які самі не заслужили його.

Представниками української просвітительської думки другої половини XVIII ст. були Я. Козельський (брат депутата Уложенної комісії), С. Десницький, Г. Сковорода та ін. Їм присвячені численні дослідження, тому зупинимось лише на деяких аспектах поглядів цих мислителів.

Я.П. Козельський (1728 – 1794) народився в сім'ї сотника Полтавського полку, вчився в Київській академії, але згодом переїхав у Петербург і вступив до гімназії Академії наук, потім перейшов на навчання (за сприяння акад. С.П. Крашеніннікова, якому раніше допомагав Ф. Прокопович) до університету Академії наук, де слухав лекції М. Ломоносова.

Очевидно, через брак коштів Козельський змушений був залишити університет і вступити у військову службу. На початку 60-х років він – викладач математики і механіки Сухопутного шляхетського корпусу. З 1766 р. Козельський працював у Сенаті, Малоросійській колегії тощо. Останні роки життя провів у власному маєтку під Полтавою.

Козельський відзначався демократичністю переконань, що знайшло свій вияв у його працях «Философические предложения», «Разговор двух индийцев Калана и Ибрагима о человеческом познании», передмова до перекладів книг зарубіжних авторів тощо. Український мислитель піддавав всебічній критиці кріпацтво, стану нерівність, самодержавний образ правління.

²⁹ Там же. С. 170-172.

Разом з іншими просвітителами Козельський надавав великого значення освіті й поширенню знань у народних масах. Але, спираючись на українські філософські традиції, він писав, що недостатньо набути знань, слід потурбуватися про моральність: «Сим желанием преимущества в добродетели, а не в разуме побуждаем будучи, обращаю речь мою к вам, любезные в искании прямой добродетели и прямого разума, товарищи россияне!»³⁰. Людина, яка на перше місце ставить збагачення розуму знаннями практичного спрямування і не піклується про власну моральність, прагнучим насамперед задовольнити особисті бажання, не замислюючись про наслідки. Суспільству і простий злодій небезпечний, а освічений тим більше. Тому, писав Козельський, людей, які не виявили стійкості в добродетелі, не можна підпускати до науки. У цьому відношенні погляди Козельського співпадають із роздумами Сковороди.

Добродійна людина, зазначав Козельський, всі вчинки спрямовує на загальну користь, яка передбачає певне зрівняння (егалітаристом Козельський не був) громадян у правах, обов'язках та матеріальному достатку. «Мне кажется, – писав він у «Философических предложениях», – что весьма неполезны великие различия состояний человеческих в обществах, а лучше им быть посредственными так, чтобы одни люди не могли презирать и утеснять других, а другие не имели бы причины много раболепствовать. Я думаю, что всяк видеть может в первом из сих случаев, в рассуждении зависимости человека от многих других способ к порокам, а в другом, в рассуждении зависимости его от одного правительства и законов, способ к добродетели»³¹. У цих словах міститься плідна ідея обумовленості моралі соціальним середовищем, і тут Козельський пішов далі Сковороди.

Відверту неприязнь до станового принципу в розподілі суспільного багатства Козельський висловив таким чином: погані справи там, де як у тому полку, де «командиры очень богато одеты, а солдаты ободраны». Обачливо Козельський натякав на підтримку республіканської форми правління, тому що, на його переконання, добродійність у народі зможе утвердитися тоді, коли користь окремої особи більше або менше співпадає з користю усіх. Саме це він передбачав у республіці, де «общая польза есть основание всех человеческих добродетелей...»³².

³⁰ Козельский Я.П. Философические предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века: В 2 т. – М.: Госполитиздат, 1952. Т. 1. С. 427.

³¹ Там же. С. 534.

³² Там же. С. 528, 536.

В умовах кріпосницької системи явно крамольно звучали такі висловлювання Козельського: «...свойство вольности, чтоб жить так, как хочется»; «все те дела, которые неравно служат для пользы целого какого общества, не могут назваться добродетельными», «причина Гракховой смерти была доброжелательство его республике Римской» та ін. Кріпацтво взагалі справляє негативний вплив на суспільство: брак доброчесності в народі «происходит от излишнего своевольства одной части того народа и от великого притеснения другой»³³.

Ідеал Козельського – вільне суспільство; на відміну від інших російських просвітителів того часу він поділяв переконання Руссо, що «человеческий род в прошествии многих веков отступил вовсе от натурального своего состояния, полезнейшего для него, навыв (звик до. – А.Б.) собственности имени и чрез то познал правость и неправость, добро и худо, выдумал много излишних нужд и чрез то научился взаимной зависимости и подверг себя многим несчастьям ...» (с.412). У примітках до свого перекладу «Истории датской» Л. Голберга Козельський скептично оцінював свою добу: «Нынешний свет, как не хвастает себя политичным (вихованим, освіченим. – А.Б.), однако он неважное пред прежними временами получил приращение в добродетели, а разность только в том, что теперешние люди не так просто, как прежние, а искуснее обижают ближних»³⁴.

Тому Козельський вважав своїм обов'язком представити сучасникам образ досконалого суспільства: в ньому люди – доброчесні, вони намагаються усі свої вчинки й думки спрямовувати до «общей всех людей пользе». Проте мало бажати оточуючим добра, слід мати до цього ще й «страсть», тобто Козельський відстоював активні чесноти громадян, що було характерним для просвітительського вчення взагалі.

Проект реорганізації державної влади в Росії підготував інший український просвітитель С.Ю. Десницький (? – 1789). Він народився у київській міщанській родині, вчився у Троїце-Сергієвій семінарії, потім – у Московському університеті, звідки разом з іншими здібними юнаками був переведений в університет Академії наук у Петербурзі. Для закінчення навчання і стажування Десницького відрядили в Глазговський університет (Шотландія), де він після шести років напруженої праці захистив (1767) докторську дисертацію з юриспруденції³⁵. Повернувшись

³³ Там же. С. 427, 438-439, 448, 451, 468-469.

³⁴ Пам'ятки... С. 187.

³⁵ Браун А. С.Е. Десницкий и И.А. Третьяков в Глазговском университете (1761 – 1767) // Вестник МГУ. Серия «История». 1969. № 4.

в Росію, Десницький працював професором права Московського університету. А згодом був обраний членом Російської академії наук.

У 1768 р. Десницький закінчив і надіслав імператриці «Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи», в якому конкретні пропозиції щодо модернізації системи влади спиралися на новітні досягнення західноєвропейської політичної і правової думки (звернемо увагу на те, що в «Наказі» Катерини II політичні реформи не згадувалися). Основоположну ідею свого трактату Десницький виклав у передмові: «Законы делать, судить по законам и производить суд во исполнение – сии три должности составляют три власти, то есть законодательную, судительную и наказательную власть, от которых властей зависит все почти чиновложения и все главное правление в государствах»³⁶.

Деякі дослідники (напр., С. Покровський, В. Моряков та ін.) зараховували Десницького до прибічників просвітительської теорії розподілу влади на три гілки, а В. Моряков навіть писав, що Десницький виступав за конституційну монархію³⁷, хоч не навів переконливих доказів щодо цього. Інші вчені (В. Струнников, П. Граціанський та ін.) доводили, що в творах Десницького ми маємо справу не з «ідеєю про взаємну рівновагу, взаємне обмеження влад» (В. Струнников), а лише «про відокремлення один від одного органів, що здійснюють законодавчі, судові та деякі адміністративні функції («наказательная власть»)»³⁸.

Тим не менше Десницький прагнув запровадити в Росії таку політичну систему, в якій існували б противаги свавілля самодержавної влади. Так, він пропонував розширити повноваження Сената, зокрема надати йому право видавати нові укази, коректувати, доповнювати діючі закони, визначати мита і податки, здійснювати контроль за казною, роботою колегій, навчальних закладів тощо. Проте здійснювати все це він міг виключно за таких умов: «...их (сенаторов. – А.Б.) должность может дозволена быть с приказанием и по усмотрению монархов российских...»³⁹. Проте принципи формування і склад Сената створювали певні умови для співучасті з монархом у законотворчій діяльності, а отже, змушували б останнього якоюсь мірою рахуватися з позицією сенаторів.

³⁶ Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей: Вторая половина XVIII в. – М.: Госполитиздат, 1959. С. 101.

³⁷ Моряков В.И. Русское просветительство... С. 70.

³⁸ Грацианский П.С. Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в. – М.: Наука, 1984. С. 131; Його ж. Десницький. М.: Юрид. лит-ра, 1978.

³⁹ Пам'ятки... С. 199 (далі сторінки вказані в тексті).

Сенат, писав Десницький, складатиметься з 600-800 осіб, які обираються різними вільними станами (дворянство, духовенство, міщани, однодворці тощо) та навчальними закладами, а склад виборців обмежувався майновим цензом (не менше 50 крб. податку в казну щорічно), що гарантувало, як гадали у ті часи, свободу думки і рішення. Сенатори також повинні бути людьми заможними, щоб незалежно від влади і тільки за власним сумлінням готувати й ухвалювати правові акти: «...кандидатом становиться в сенаторы можно безопасно дозволить всякому, кто только в состоянии может жить при такой должности на своем иждивении, ибо сенаторы не должны ни полушки иметь жалованья, довольствуясь притом одной честью и привилегиями, какими их монархом российским заблагорассудится наградить за такое рачительное их старание об отечестве» (с. 200). Знаменно, що Десницький висловився за «возвышение народа в правоправлении», тобто відстоював принцип демократизації державного управління, властивий українським політичним інститутам. Важливо й те, що Десницький був проти становості в устрої Сенату, радячи сенаторам разом, у спільних засіданнях, вирішувати державні справи більшістю голосів.

Складніше було із співвідношенням законодавчих повноважень Сената та імператорської влади. Десницький стикнувся тут із зрозумілими труднощами, бо інститут самодержавства передбачав зосередження усієї повноти законодавчої компетенції в руках монарха. Практика роботи Сената XVIII – початку XIX ст. свідчила про те, що імператор (чи імператриця) сам видавав розпорядження Сенату у формі указів (=законів): «Именной – Сенату» чи «Именной, объявленный Сенату министром полиции», або Сенат оформляв укази за вказівкою «высочайшей власти»: «Сенатский, по высочайше утвержденному мнению Государственного Совета» і т.ін. Крім того, на Сенат покладался обов'язок тлумачити зміст законів, давати експертну оцінку рішенням місцевих органів влади щодо їх відповідності існуючим правовим актам, а також Сенат мав ініціювати власні законодавчі акти у тих випадках, коли виникала необхідність скоригувати адміністративну діяльність на місцях у правове поле.

Проект Десницького висував принципово іншу схему. Не зазіхаючи загалом на законодавчі прерогативи монарха, він зважився, так би мовити, поставити поряд з імператорським палацем «храмину» Сената і розмістити у ній представницький законодавчий орган влади, мета якого полягала б передусім у відображенні в законах народних інтересів. Десницький писав про те, що Сенат працюватиме під керівництвом царя, а цар, у свою чергу, діятиме певною мірою за погодженням із сенаторами.

Десницький розробив також свій варіант системи судочинства, що мала б публічний характер, добре підготовлених суддів, які керувалися б виключно нормами закону і яких не можна було б звільнити з посади до кінця життя, інститути адвокатури, присяжних. Майже всі ці пропозиції Десницького реалізувалися через століття, у реформах 1860 – 70-х років.

Хоч Десницький і не наполягав на негайному скасуванні кріпацтва, та все ж вважав за потрібне регламентувати повинності, поставити перепони поміщицькій сваволі стосовно особи та власності селянина, засудив торгівлю кріпаками. Для розбору суперечок селян з поміщиками слід скликати сільський сход, який і вирішуватиме ці питання. В Росії (отже, і в Україні), писав Десницький, треба заборонити закріпачення вільних хліборобів.

Рідко звертають увагу на один з додатків до «Представления» Десницького, де йшла мова про специфіку народів, що жили на території Росії, зокрема про запорожців. Він стверджував, що особливості їх традиційного способу життя, виконуваних у державі функцій вимагають своєрідних законів щодо регулювання соціально-економічних відносин: «...те народы, имев особое основание, предлог и род жизни и будучи в отменных от прочих наших подданных обстоятельствах, долженствуют иметь особое положение или права и преимущества в рассуждении лиц». Однак, говорячи про «народи» стосовно до «некочующих» мешканців і «казацких войск», Десницький врешті-решт не визнав їх самостійними етнічними спільностями: «...хотя некочующие в области нашей находящиеся сообщества и казацкие войска именуются здесь для различия народами, однако они суть единственно на особом основании состоящие граждане, и все их количество составляет только часть российского народа».

Як бачимо, в даному питанні Десницький зайняв іншу позицію у порівнянні, скажімо, з Г. Полетикою, але вона обумовлювалась просвітительською ідеологією, яка на перше місце ставила соціальний, а не національний фактор.

Специфічним представником українського просвітництва був *Г.С. Сковорода* (1722 – 1794), бо у його поглядах окремі просвітительські ідеї вигадливо переплетені з принципами християнської етики та елементами того, що пізніше назвуть «почвенничеством». Він походив із бідної козацької родини Полтавщини, виріс серед трудового люду, з дитинства виявив здібності до гуманітарного знання. Сковорода навчався у Києво-Могилянській академії, працював викладачем Полтавського й Харківського колегіумів. Останні 25 років життя – через нелояльність

до влади – був «мандрівним філософом». Його філософія визначалася просвітительським тлумаченням основ християнської етики. Саме моралі та духовності Сковорода надавав важливого значення, вважаючи їх найбільш дійовим перетворюючим засобом для суспільства, в якому правлять бал гноблення людини людиною, користолюбство, егоїзм, кривда, марнославство, зненависть тощо. Сковорода засуджував названі вади сучасної йому дійсності безвідносно до соціальної належності їх носіїв, але особливий осуд викликали у нього нерозбірливі представники пануючих верств, бо вони освіченіші, вони – у керма влади, а тому їх духовний склад на очах у всіх.

Незалежність від світу зла, непадіння під вплив його спокус і звад, на думку філософа, треба виборювати через боротьбу зі злом... Він вважав, що сили добра знаходяться в самій людині, дані їй від природи; їх треба відкрити, пізнати й привести в дію. Необхідно дати людям світло знань, навчити їх долати зло і вести спосіб життя, справді гідний людини⁴⁰. Звідси бере початок звернення Сковороди безпосередньо до серця й розуму окремої людини, що можна було досягти тільки під час особистого спілкування. Позбавлений ортодоксальними церковними колами можливості навчати і виховувати молодь, Сковорода перетворився на «мандрівного філософа» і повною мірою реалізував свій метод переконання слухачів.

Чи можливе щастя на цьому світі? Глибоко віруюча людина, Сковорода, вірогідно, вірив у «царство боже» на небесах (як, між іншим, і в пекло), постійно закликав своїх слухачів не забувати майбутньої неминучості відплати. Справжнім багатством він називав не матеріальні блага, а духовні надбання⁴¹. Але орієнтація на потойбічне як справжнє життя, як недосягну на землі його іпостась зовсім не означає у Сковороди-просвітителя, що потрібно зневажати усім земним. Філософ пристрасно закликав до духовного оздоровлення суспільства складної, перехідної доби.

Особливо слід наголосити на концепції Сковороди щодо самопізнання людини та «сродный труд», яка складала ядро його соціального світогляду. «Філософ учив, що справжнє щастя полягає у єдності самопізнання, істини і праці. Він підкреслював, що прагнення до творчої праці лежить у самій природі людини»⁴². Людина зобов'язана добре пізнати сама себе,

⁴⁰ Шинкарук В., Іваньо І. Григорій Сковорода // Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1973. Т. 1. С. 18.

⁴¹ Там же. С. 61.

⁴² Поліщук Ф.М. Григорій Сковорода. – К., 1978. С. 79.

свої здібності й нахили, своє покликання на цьому світі, знайти працю, яка б приносила їй радість, а оточуючим пожиток. «Разумей то, к чому ты рожден, – писав Сковорода, – да будешь для себя и для братии твоей полезным, нежели чужие советы и собственные твои стремления...»⁴³. Така праця повинна бути вільною («мне вольность одна лишь нравна»⁴⁴), «сродною», тобто обраною для людини самою природою, це є запорукою свободи людини взагалі. І тільки вільна особа спроможна раціонально розпорядитися власною долею.

У літературній творчості Сковороди відобразилося багато сторін української дійсності кінця XVIII ст. Його «Басни Харьковские», просякнуті народною мудрістю, розкривають соціальні відносини, засуджують суспільну несправедливість, пороки правлячих кіл, а з іншого боку – утверджують високі етичні цінності народних мас, їхній світогляд, звичаї, традиції. Басні та вірші Сковороди відзначаються гуманізмом, співчуттям до долі простої людини («Басня Эсопова»), що справляло глибокий вплив на слухачів. Басні викликали ворожу реакцію влади, тому що автор висвітлював у них неситість шляхти, яка шукала тільки слави, грошей, чинів. Сковорода називав дворян рабами наживи, хижаками. Не випадково вже після смерті Сковороди в 1837 р. духовна цензура заборонила передрук «Басен Харьковских».

Як і російські просвітителі XVIII ст., Сковорода послідовно проводив ідею людської гідності, цінності людської особистості незалежно від походження, статусу, багатства. Він критикував тих, «которые человека ценят по одежде, по телу, по деньгам, по углам, по имени, не по его жития плодам»⁴⁵. Цю тему він розвивав у баснях «Старуха и Горшечник», «Два ценныи камушки: Алмаз и Смарагд» та ін. Соціальний смисл цих басен досить чіткий: значення людини не можна ототожнювати з його місцем у становій структурі феодального суспільства.

«Сродный труд» є, з точки зору Сковороди, необхідною умовою щастя, критерієм гідності та моральної краси людини. Автор розвінчує паразитизм великої частини пануючого стану, його неосвіченість та моральний занепад. Дворянство живе за рахунок трудящих верств, але зневажливо ставиться до них.

У вірші «De libertate», написаному в 50 – 60-х роках, Сковорода уславлював народну волю та її «батька» – Богдана Хмельницького.

⁴³ Сковорода Г.С. Повне зібрання... Т. 1. С. 418.

⁴⁴ Там же. С. 66.

⁴⁵ Там же. С. 69.

Цей невеличкий вірш яскраво свідчить про гарячі патріотичні почуття видатного українського мислителя.

**Маніфестація
етнічної
самобутності**

Кінець XVIII – початок XIX ст. став етапним періодом в ідейно-культурному розвитку українського народу. Він виявив себе у комплексі історичних, публіцистичних, художніх творів, які швидко здобули визнання і популярність та засвідчили міцне утвердження на європейському цивілізаційному просторі ще однієї рівноправної, але молоді, нації.

На цю подію вплинули як внутрішні, так і зовнішні чинники. Серед внутрішніх назвемо автономістський рух, міські вимоги щодо самоврядування, просвітительську течію суспільної думки; серед зовнішніх – кризу просвітительської концепції докорінної перебудови суспільства та виникнення Романтизму, з його увагою до індивідуального, локального, психолого-емоційних аспектів суспільно-історичного життя. Крім того, в Німеччині сформувалася надзвичайно авторитетна філософська школа (Кант, Гердер, Гегель, Фіхте, Шеллінг та ін.), що отримала пізніше назву «класична», а її представники розробили принципово нову теорію всесвітньо-історичного процесу. Ця теорія впроваджувала принцип історизму та уявлення про «органічний», тобто незалежний від свідомості й волі окремих осіб суспільний розвиток, що визначався в основному як об'єктивними (природно-географічне середовище, зовнішнє оточення і т.д.) так і суб'єктивними чинниками (освіта, наука, духовна культура, вчинок людей, урядові дії тощо). Історія людства трактувалася як продовження (або частина) історії природи.

На зазначеній філософській основі утвердилась романтична історіографія, характерною рисою якої «було уявлення про те, що «органічний» розвиток історичного процесу розкривається не у глобальному розвитку всього людства, а у конкретній історії окремих народів і країн. Якщо просвітители в історії різних народів шукали передусім загальне, універсальне, то романтична історіографія прагнула виявити особливі, самобутні риси кожної національної історії»⁴⁶. Історія правлячих династій поступалася місцем історії народу, хоч шлях до останньої був тривалим і нелегким.

Видатний німецький філософ, один з основоположників історії культури Й. Гердер із неприхованою симпатією ставився до слов'янських

⁴⁶ Историография истории нового времени стран Европы и Америки. – М.: Высшая школа, 1990. С. 110.

народів, включно з українцями. Він пророкував їм велике історичне майбутнє⁴⁷; ці уривки з книги Гердера «Ідеї стосовно філософії історії людства» (1784 – 1791) передруковувалися у слов'янських журналах, на них посилалися слов'янські мислителі Ян Коллар, Франтишек Челаковський та ін.

Нові віяння в європейській суспільній думці досягли України, в тому числі через посередництво передової російської літератури, і знайшли тут живий відгомін, оскільки вони відповідали найважливішим потребам українського народу.

Пишно відобразилися вони у творчості талановитого письменника з народу *Івана Котляревського* (1769 – 1838). І.П. Котляревський народився у Полтаві в родині дрібного чиновника, який лише у 1793 р. потрапив до списку дворян. Вчився у духовній семінарії, де вивчав, зокрема, поезику і риторичку, опанував складну методику перекладу класичної античної літератури – творів Вергілія, Овідія, Горація та ін. Потім служив учителем у поміщицьких маєтках Полтавщини, служив у війську (1796 – 1808 рр.), після чого вийшов у відставку у чині капітана й оселився в Одесі.

Брав участь у війні з Наполеоном, сформував український козацький полк, а також виконував доручення малоросійського генерал-губернатора М.Г. Репніна в Дрездені й Петербурзі. У 1818 р. Котляревський вступив до масонської ложі «Любов до істини», засновником якої був колишній правитель канцелярії Репніна М.М. Новіков (родич російського просвітителя М.І. Новікова). Котляревського обирають (1821 р.) почесним членом петербурзького Товариства любителів російської словесності, належав він і до харківського Товариства красеного письменства. Три роки (1818 – 1821) Котляревський очолював створений зусиллями Репніна Полтавський театр. Зв'язки з Котляревським підтримували М. Гнедич, О. Сомов, М. Максимович, Д. Бантиш-Каменський, М. Гоголь, І. Срезневський та ін. На 66-ому році життя (1835 р.) Котляревський залишив службу. Помер у жовтні 1838 р. і похований у Полтаві⁴⁸.

Творчість Котляревського зійшла на окультуреній ниві національного письменства, яку до нього закохано обробляли козацькі літописці (Грабянка, Величко та ін), мандровані дяки-співці, філософ Сковорода та ін. Але головною спадщиною для Котляревського були фольклор, народна мова, народні звичаї й культура. «Ірої-комічна» поема «Енеїда»,

⁴⁷ Гульга А.В. Гердер: 2-е изд. – М.: Мысль, 1975. С. 78.

⁴⁸ Деркач Б.А. Іван Котляревський // Історія української літератури XIX століття: У 2 кн. – К.: Либідь, 2005. Кн. 1. С. 64-67.

п'єси «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник» – яскраві свідчення любові автора до рідного народу, захоплення його мовою та гумором.

На думку М.Г. Жулинського, на поему «Енеїда» не можна дивитись лише як на літературний твір із розважальним сюжетом, викладеним українською (і народно-поетичною) мовою: «Тим часом і герой, і сюжет цієї поеми (сюжет мандрів і пошуків нової вітчизни) приховують глибокий символічний сенс. Йдеться ж бо тут про пошук нової України, про зусилля не десь далеко за морськими просторами, а на тій-таки земній території побудувати Україну нової культури, Україну нового духовного життя»⁴⁹.

Названий ще на початку ХІХ ст. «батьком української літератури», Котляревський заслужив велику шану у нащадків; схилив голову перед ним Т. Шевченко, а І. Франко так писав про його заслуги:

З великого пожару України

Найбільшу спас народну святість – слово.

Саме Котляревський започаткував в літературі напрям, який розвинули та збагатили українські письменники 1820 – 1840-х років, що їх зараховують частіше за все до романтиків. С. Єфремов писав про це так: «Природня любов до рідного краю з стихійною силою вела до народного мовою, реального змістом і демократичного напрямом письменства. Цей могутній стихійний процес на українському ґрунті стрівся до того ж із потужним, усій Європі на початку ХІХ ст. спільним рухом до відродження народних форм у письменстві, до оживлення націй померлих і, здавалось, назавжди похованих історичними умовами. Кінець ХVІІІ-го й початок ХІХ ст. – це час, коли загального признання своєї вартості здобула не тільки особа людська, але й нація»⁵⁰.

«Енеїда» продемонструвала світу досягнення України у художній сфері. Здобутки суспільно-політичної думки представила «Історія Русів», пам'ятка, що виникла в 1790-х роках і була широко відомою в перші десятиліття ХІХ ст. До наших днів дослідники не дійшли єдиної точки зору щодо її авторства; пропонувалися імена Г. Кониського, Г. Полетики, В. Полетики, О. Безбородька та ін. В. Шевчук підтримав у 1991 р. гіпотезу О. Оглобліна про те, що «Історія Русів» може належати перу представника козацької старшини з Новгород-Сіверщини Архипу Худорбау⁵¹. Однак вирішити це питання і знайти неспростовні докази

⁴⁹ Жулинський М.Г. Передмова // Історія... Кн. 1. С. 4.

⁵⁰ Єфремов С. Історія... С. 305-306.

⁵¹ Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів / Укр. переклад І. Драча. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 13-15.

на користь тієї чи іншої версії зараз навряд чи можливо, враховуючи усі використані підходи. Лише виявлення нових, раніше не відомих джерел, вірогідність яких не викликатиме сумніву, може в майбутньому допомогти зняти цю проблему.

В. Шевчук вдало і лаконічно сформулював ідейний сенс «Історії Русів»: «Що ж являла собою «Історія Русів» як твір? Вона подавала картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII століття, власне, до 1769 р. Автор працював у традиціях так званих козацьких літописів, тими літописами він і користувався, доповнюючи виклад переказами, власними споминами, а подекуди (XVIII століття) – документами. Основна мета твору – довести натуральне, моральне та історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення – головний зміст книги»⁵². Жанр твору визначали по-різному – історія, памфлет, трактат. Мабуть, ближчим до авторського задуму інший термін: політичний памфлет з історичною аргументацією. За історичну канву автор обрав літописи Самовидця та Граб'янки, «але він поширює виклад, дає більш-менш широке тлумачення подій чи підганяє факти під своє розуміння. По-справжньому демократично настроєний, протестує проти кріпацтва, деспотизму, урядовців, що ставили себе вище законів.., проти насильства військ, релігійної нетолерантності, національної виключності і невинуватої погорди до чужинців, в тому числі і в українців.., зате він повний широкого співчуття до долі свого пригнобленого народу»⁵³.

Суспільне та історичне значення «Історії Русів» полягало в тому, що, з'явившись на зорі доби Романтизму, цей твір утілював у собі думи та мрії українського народу, дуже часто затаєні, але від того не менш жагучі. Саме тому «Історія Русів» справила таке велике враження на І. Срезневського, О. Бодяньського, О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Костомарова, Т. Шевченка, М. Драгоманова та багатьох інших мислителів.

Як справедливо писав на початку XX ст. Д. Дорошенко, «Історію Русів» не треба сприймати наче пересічний історичний твір, бо вона «вийшла не науковим історичним твором, а політичним памфлетом, вона прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки; коротко кажучи, вона має інтерес як показчик найвищого рівня, якого досягла українська політична думка в кінці XVIII ст.» Автор, очевидно, орієнтувався не лише

⁵² Там же. С. 18.

⁵³ Там же. С. 21.

на співгромадян, але й сподівався на незааганжовану увагу зарубіжної публіки, в тому числі урядовців та політиків Польщі, Росії та інших держав.

Свою політичною спрямованістю «Історія Русів» співзвучна надіям Б. Хмельницького побачити вітчизну незалежною державою, визнаною сусідніми монархами. У творі ця ідея спеціально не розроблялась, не протиставлялась принципам автономії; коли читаєш «Історію Русів», складається враження, що автор заклопотаний головним чином розширенням автономних прав для України у складі Російської імперії і доказами на користь того, що українська нація гідна поваги такою ж мірою, як і всі інші народи. Однак, як виявляється, автономія сама по собі не могла повністю задовольнити автора. Тому, мабуть, у вигадане звернення І. Мазепи до українців напередодні його переходу на бік шведського короля Карла XII була вставлена фраза, яка не залишала сумнівів стосовно політичного ідеала автора: «...а при майбутньому замиренні всіх воюючих держав вирішено, – начебто викладав гетьман зміст домовленостей із шведською стороною в разі перемоги Карла XII, – поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була перед володінням Польським, із своїми природними Князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають»⁵⁴.

Така перспектива (хоч на тому етапі, в кінці XVIII ст., великою мірою уявна) зумовила характер викладу відібраного історичного матеріалу та стиль оповіді. Те й інше повинні були переконати читача в обґрунтованості авторської мрії, у виправданості претензій українців на право самостійно розпоряджатися власною долею.

У відповідності з «духом часу» та з філософськими вченнями кінця XVIII – початку XIX ст. (Гердер, Шеллінг, Гегель) «Історія Русів» зображувала українців як одну з рівноправних європейських націй, що покликана здійснити свою (накреслену небесами) місію в історії, зробити власний внесок до світової цивілізації. Автор у зв'язку із цим прослідковував славу історію свого народу від біблійних віків майже до кінця XVIII ст. Так, велич Київської Русі він вважав незаперечним доказом творчих здатностей українців (Великоросію він відносив до зовсім іншого – географічно й політично – утворення). Після монгольської навали українці вирішили – аби протистояти агресорові – об'єднатися з литовцями та поляками, розраховуючи утворити з ними дружній союз. На жаль, поляки корисливими зазіханнями зруйнували ці плани, прагнучи підкорити собі українців. Визвольна війна середини XVII ст. привела

⁵⁴ Там же. С. 259.

їх до союзу з православною Росією, проте й тут українців чекали певні розчарування (наприклад, часто російські війська вели себе в Україні так, що це «мало різнилося від навали Татарської»⁵⁵).

Як бути далі? Автор не зважився дати відверту відповідь на це логічне запитання, проте зміст книги однозначно свідчив, що Росії необхідно – в усякому разі – замислитись над своїм ставленням до українського народу. Можливо, не знаючи, як зробити такий висновок, як його – надзвичайно дратівливого для російського самодержавства – викласти, і змусили автора обірвати свій твір на півслові...

Саме такі риси «Історії Русів»⁵⁶, і зумовили популярність твору та його помітне місце в історії суспільної думки, що відзначали М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Возняк, С. Єфремов, О. Оглоблин, А. Яковлев та ін.

Ім'я *Василя Назаровича Каразіна* (1773 – 1842) було добре відоме в Україні та Росії у кінці XVIII – перші десятиліття XIX ст.⁵⁷. Засновник Харківського університету, столичний чиновник, природознавець, винахідник, публіцист, історик – важко навіть перерахувати сфери, де залишив помітний слід Каразін. Чи не половину життя він віддав

зусиллям по вирішенню селянського питання, спробам трансформувати кріпосне право у щось схоже на арендні відносини, але при збереженні устоїв феодального ладу.

Каразін народився у небагатій дворянській родині Слобідсько-Української губернії. Батько був військовим. Одержав непогану освіту, зібрав велику бібліотеку. Деякий час перебував на військовій службі у Семенівському полку. Відмовившись від долі військовослужбовця, Каразін оселився в своєму маєтку – с. Кручик. Воцаріння Олександра I (1801 р.) сприяло світській кар'єрі Каразіна. Підкинувши до кабінету нового царя листа з викладом назрілих проблем Росії, він зблизився з Олександром I, отримав відповідальну посаду у Міністерстві народної освіти, завдяки чому став ініціатором відкриття Харківського університету. Через інтриги Каразін змушений був подати у відставку (1804 р.) і повернутися до Кручика. Ще раз (1818 – 1821 рр.) він потрапив на короткий термін

**Соціальні
пріоритети
В.Н. Каразіна**

⁵⁵ Там же. С. 316.

⁵⁶ Там же. С. 269; *Сліпушко О.* Українська суспільно-політична думка XIX ст. // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. Т. 5. Кн. 1. С. 11-13.

⁵⁷ *Болебрух А.Г., Куделко С.М., Хрідочкін А.В.* Василь Назарович Каразін (1773 – 1842). – Х.: Вид-во «Авто-Енергія», 2005.

до державної служби, і знову невдачі переслідували його. А у 1821 р. Каразіна навіть заарештували і відправили до Шліссельбурзької фортеці за начебто причетність до заворушень у Семенівському полку, проте невдовзі його виправдали.

Тим не менше у 1821 р. він остаточно повернувся до Кручика, де й мешкав до кінця свого життя.

Ідейні процеси в Російській імперії в ту добу відзначалися різновекторністю, зумовленою внутрішніми та зовнішніми чинниками. По-перше, наростали негативні тенденції в розвитку країни і передова суспільна думка почала активні пошуки засобів переломити ситуацію на краще. А по-друге, Росія все більше відставала за рівнем цивілізованості від провідних європейських держав і поступово втрачала раніше завойовані позиції на міжнародній арені. Оскільки причини і характер зарубіжного поступу знаходили пояснення в прогресивній думці Заходу, остання стала активно впливати на інтелектуальне життя Росії та стимулювати розумові зусилля її громадськості.

Певним каталізатором вітчизняних ідейних процесів виступали й об'єктивні можливості модернізації країни за європейськими взірцями. Можна навіть помітити деяку дивну закономірність: більшими реалістами виявилися консерватори (напр., Щербатов чи Каразін), в той час коли прогресивні мислителі (Радіщев чи Сперанський) сплачували велику данину утопізмові.

Не менш дивним, з точки зору європейця, був інший аспект російської специфіки. Західні уряди (Франції, Англії та ін.), якщо узагальнити їх політичну практику, самим суспільством змушувались рухатися вперед по висхідній, відшукуючи рівнодіючу лінію поведінки між консервативним і ліберальним полюсами громадської думки. Російська ж імперія не мала суспільства західного типу, а отже, її уряди будували політику на власний розсуд, інакше – за волею монарха, яка частіше за все залежала від корисливих чи честолюбних хитросплетінь при царському дворі. Російське суспільство, жорстко розмежоване за ієрархічним принципом на стани, являло собою складний конгломерат протилежних – до антагонізму – інтересів й устремлінь, і це при повній відсутності загальноновизнаного механізму їх узгодження. Земські собори XVII ст., Уложенна комісія середини XVIII ст. яскраво продемонстрували відсутність у російського суспільства спільної мови і спільної праці. Держава в Росії, писав А. Сахаров, перетворилася, в силу об'єктивних історичних причин, на «механізм саморегуляції суспільства»⁵⁸.

⁵⁸ История России с начала XVIII до конца XIX века. – М.: АСТ, 1999. С. 6.

Буржуазний уклад Росії у другій половині XVIII ст. тільки формувався і був доволі слабким, як і соціальна вага «третього стану». Відсутність самоорганізованої буржуазної суспільної сили робила неможливим виникнення впливового буржуазного напрямку в суспільній думці, внаслідок чого буржуазні за генетичною природою ідеї звучали в творах представників інших станів, насамперед дворянства. Це зумовлювало значну абстрагованість пропозицій антикріпосницького спрямування, які розглядалися владою й дворянським загалом як марні «проєкти». Ступінь їх відповідності реальним потребам виміряти було надзвичайно важко, як і передбачити результати впровадження у життя.

Каразін за своїми ідейними принципами був консерватором. Але консерватизм впродовж XVIII ст. пережив чималу еволюцію, і на початку XIX ст. він уже не міг ігнорувати необхідність модернізації російської дійсності. Це створювало певне підґрунття для визрівання в консервативній ідеології низки перехідних форм між нею та буржуазним реформаторством, що тоді почало тільки-но формуватися. Саме ця специфіка тогочасного консерватизму виразно проявилася в каразінському світогляді.

Не підлягає сумніву, що Каразін усвідомлював: існуючий феодально-кріпосницький лад Росії потребував суттєвої реорганізації. Його впевненість, очевидно, ґрунтувалася на аналізі стану справ у державі, а також на помірковано просвітительських ідеях – одному з джерел формування світогляду молодого Каразіна. З часом він покинув просвітительське вчення, тому що вважав його утопічно-мрійливим, а отже, непрактичним і навіть де у чому шкідливим, оскільки воно не відповідало дійсним потребам людини і суспільства даного історичного періоду.

Гострі проблеми часу Каразін обговорював, не збиваючись на твердолобий консерватизм. І це створювало можливість для контактів із просвітителями (Пнін, Анастасевич та ін.), але прогресивні ідеї Каразін використовував головним чином з метою незначного підновлення старої системи, яка, на його переконання, краще допоможе досягти «загального блага», ніж вихвалюваний буржуазний лад. Непохитна відданість Каразіна старовині врешті-решт відштовхнула від нього передових діячів, таких як М. Тургенєв, П. Вяземський, М. Воронцов та ін.

У селянському питанні Каразін виступав за обмеження поміщицької сваволі, регламентування селянських повинностей, спадкове володіння наділами, за відмову від дріб'язкової опіки над господарською діяльністю селян, за елементи селянського самоврядування, навчання сільських дітей тощо. Звертаючи більше уваги на ці погляди Каразіна та недостатньо

переконливо пояснюючи їх зв'язок із тими принципами кріпосницьких відносин, політичного панування дворянства, які він пропагував, деякі дослідники⁵⁹ намагалися обґрунтувати (останнім часом такі спроби робляться все частіше⁶⁰) належність Каразіна до антикріпосницького табору або навіть до просвітительства – послідовно демократичної течії в ідеологіях тієї доби. З такою позицією погодитися не можна. Каразін, дійсно, досить критично дивився на те, що відбувається в Росії, він – будучи у відставці – буквально атакував царя та перших сановників імперії (В. Кочубея, М. Сперанського, А. Чарторийського, А. Аракчеєва та ін.) різними проектами та рекомендаціями, записками та повідомленнями, де викривав самоуправство міністрів, байдужість чиновників до загального добра, хабарництво, казнокрадство, велику дитячу смертність і т.п. Усе це «вместе взятое, – писав Каразін у 1820 р., – неоднократно рождало во мне мысль, что какая-то невидимая рука движет изнутри родину нашу чрезвычайно пагубными для нее пружинами. Не только все сословия народа, но и все вероисповедания как-будто нарочно обижаются и раздражаются...»⁶¹. Проте це була критика, так би мовити, «союзника».

Та все ж оцінюючи особистість та світогляд Каразіна, його місце у суспільній думці і громадському житті кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст., слід відокремлювати його теоретичні погляди на монархію, залежність селян, ієрархію станів, що мали відверто феодалний характер, від практичних пропозицій щодо усунення соціально-політичних вад російської дійсності. У критичному ставленні Каразіна до цих проблем, у трактовці їх причин і наслідків ми можемо без особливих зусиль відчутти певний вплив буржуазних ідей. Не виступаючи проти підвалин феодално-кріпосницького ладу, Каразін, втім, намагався прищепити йому елементи чужого йому, буржуазного суспільного устрою: дворянський варіант народного представництва, орендні відносини між землевласниками і «підданими» (саме так, за його словами, слобожани називали приватновласницьких селян), сільське самоуправління, правові норми суспільно-політичного життя, тощо. Суперечності у поглядах

⁵⁹ *Слюсарський А.Г.* Василий Назарович Каразин. – Х., 1952; *Коваленко Л.А.* Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. – К.: Вид-во КДУ, 1973. С. 78-83; *Нарис історії філософії на Україні.* К., 1966. С. 123-126; *Чабан А.М.* Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII – начала XIX в. и французское Просвещение. – К., 1978, та ін.

⁶⁰ Див.: *Сліпушко О.* Українська суспільно-політична думка XIX ст. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. 5. Кн. 1. С. 19-20.

⁶¹ *Каразин В.Н.* Сочинения, письма и бумаги. – Х., 1910. С. 124.

Каразіна, поза тим, свідчили про наближення кризи існуючого ладу Російської імперії.

Каразін, безумовно, був патріотом Слобідського краю. В «Речи, говореной в дворянском собрании Слободско-Украинской губернии» (1802 р.) Каразін говорив: «Она («моя жизнь.» – А.Б.) принадлежит моему отечеству, но в особенности краю, который был отечеством для понятия моей юности, ибо – признаться должно – чувствования слабеют по мере обширности предметов; по слабости человеческой природы ищут они стеснить круг, который обнять им должно. Сверх того: кто я? Чтоб сметь мне вообразить, будто деятельность моя когда-либо может иметь приметное влияние на все обширное мое отечество. Блажен уже стократно, естли случай поставил меня в возможности сделать малейшее добро любезнейшей моей Украине, которой польза столь тесно, в понятии моем, сопряжена с пользами исполинской России»⁶².

Діяльність Каразіна розгорталася на фоні значного пошквдження громадського й культурного життя на Лівобережжі. Відсутнього поширення набула зацікавленість масонськими ідеями, особливо під час гетьманування К. Разумовського та в кінці XVIII – на початку XIX ст. Масонами були відомі в Україні родини (Капністи, Кочубеї, Полетики, Скоропадські, Тарновські, Ханенки та ін.). У Львові діяла ложа «Трьох богинь» (з кінця 1760-х років), у Києві – «Безсмертя» (1784 р.), «З'єднані слов'яни» (1818 р.), в Полтаві – «Любов до істини» (1818 р.) та ін. До останньої належали українські діячі початку XIX ст. І. Котляревський, В. Лукашевич (1783 – 1866), В. Капніст (1756 – 1823). У 1819 р. царизм заборонив масонські ложі в Україні.

«Василь Лукашевич, як і більшість українських масонів, походив із давнього українського аристократичного роду. Працював перекладачем Колегії закордонних справ у Петербурзі, потім був маршалком дворянства Переяславського повіту... Василь Лукашевич виступав за державно-політичну самостійність України. Був організатором та ідеологом «Малоросійського таємного товариства»⁶³.

Слободжанські інтелектуальні сили гуртувалися навколо перших журналів «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник» (1816 – 1819), «Украинский журнал» (1824 – 1825) та ін. У них, а також в інших періодичних виданнях (зокрема, газетах «Харьковские ведомости», «Харьковский еженедельник») співробітничали П. Гулак-Артемовський, О. Льовшин, І. Воронов, В. Раєвський, Г. Квітка-Основ'яненко,

⁶² Там же. С. 535.

⁶³ Слітушко О. Українська суспільно-політична думка... С. 14-23.

О. Склабовський, В. Каразін та ін. Враховуючи підцензурний характер журналів, їх автори в досить обережній та узагальненій формі знайомили читачів із деякими передовими ідеями часу (напр., І. Воронов про соціальну місію законів і прав⁶⁴). Окремо слід сказати про публікації стосовно необхідності захищати, використовувати і розвивати українську мову (напр., «Писулька...» П. Гулака-Артемовського⁶⁵).

**Нова
формула
визволення**

Майже одночасно із виникненням декабристського Союзу благоденства (Москва) в 1818 р. незалежно від нього заснувалося у містечку Решетіловка Полтавської губернії самостійна таємна організація «Общество первого согласия». Його засновником виступив юнкер Петро Борисов (1800 – 1854), який походив із дворян Слобідського краю і був палким прихильником «вольности и народодержавия». Згодом воно змінило назву на «Общество друзей природы» з республіканською та антикріпосницькою програмою. П. Борисов писав: «Несправедливости, насилие и угнетения помещиков, их крестьянам причиняемые, рождали всегда во мне подобное чувствование и укрепляли в моем уме либеральные мысли»⁶⁶. Проте і це товариство не задовольнило очікувань Борисова та його друзів.

Нарешті в 1823 р., коли полк, де служили Петро й Андрій Борисови, стояв у Новоград-Волинську, виникли умови для сформування нового товариства із більш вивіреними цілями та методами їх досягнення. Борисови тоді познайомилися із висланим у це місто польським шляхтичем з Волині, студентом Юліаном Люблінським (1798 – 1873), який до заслання підтримував зв'язки з польськими таємними організаціями – Союзом молодих поляків і Панта койна (Союз друзів). На слідстві по справі декабристів П. Борисов намагався взяти головну провину на себе і полегшити долю інших членів товариства; він так представив витоки своєї організації: «...в 1823 году, познакомившись с поляком Люблинским, который показался мне сначала человеком опытным, предложил я моему брату составить тайное общество, целью коего был бы отдаленный и сделанный без больших потрясений государственный переворот, и пригласить к сему помянутого поляка как человека с хорошими сведениями (іх спілкування полегшувалось знанням П. Борисовим

⁶⁴ Тисяча років... Т. 5. Кн. 1. С. 147-151.

⁶⁵ Там же. С. 157-158.

⁶⁶ *Борисов П.И. Из показаний // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов: В 3 т. – М.: Госполитиздат, 1951. Т. 3. С. 62.*

польської мови. – А.Б.). После некоторых размышлений мы открылись в сем Люблинскому, который, уступя моим просьбам, дал мне слово помогать в учреждении общества такого рода. Соединить вместе все славянские поколения и сделать оные свободными показалось мне предприятием блистательным, ибо я думал чрез то доставить счастье не только моим соотечественникам, но даже другим народам. Написанные мною правила и клятвенные обещания были переведены на польский язык Люблинским; сим только одним он способствовал к учреждению Славянского Союза...»⁶⁷.

В результаті ґрунтовних дискусій визріла ідея «Общества соединенных славян», «всеславянского революционного соединения». «Метою товариства, – писала М. Нечкіна, – стало тепер об'єднання всіх слов'янських народів в одну демократичну республіканську федерацію. Членами федерації повинні бути такі країни: Россия, Польша, Богемия, Моравия, Венгрия с Трансильванией, Сербия, Молдавия, Валахия, Далмация и Кроацация»⁶⁸. Угорців члени товариства вважали слов'янами.

Один з членів Товариства з'єднаних слов'ян І. Горбачевський (1800 – 1869), син військового чиновника, небагатого дворянина, в «Записках» так виклав мету «слов'ян»: «Общество имело главною целью освобождение всех славянских племен от самовластия; уничтожение существующей между некоторыми из них национальной ненависти и соединение всех обитаемых ими земель федеративным союзом. Предполагалось с точностью определить границы каждого государства, ввести у всех народов форму демократического представительного правления, составить конгресс для управления делами Союза и для изменения в случае надобности общих коренных законов (тобто – Конституції. – А.Б.), представляя каждому государству заняться внутренним устройством и быть независимым в составлении частных своих узаконений»⁶⁹. На думку дослідників, зокрема М. Нечкіної, «Записки» Горбачевського – твір, загалом кажучи, колективний, а тому їх формулювання слід сприймати як адекватні програмним установкам товариства.

Вперше в історії вітчизняної суспільної думки члени даного товариства чітко поставили питання про самостійне визначення кожним народом засад свого існування, а також про об'єднання деяких з них у федеративну державу, визнаючи те й інше фактором соціального прогресу. У планованій федерації вони намагалися оптимально поєднати

⁶⁷ Там же. С. 63.

⁶⁸ Нечкина М.В. Декабристы. Изд. 2-е. – М.: Наука, 1982. С. 100.

⁶⁹ Избранные социально-политические и философские произведения... Т. 3. С. 22.

життєві інтереси окремих її частин та всієї федерації в цілому. Кожна держава, яка добровільно увійшла б до федерації, мала б право встановлювати прийнятний для її громадян суспільний лад (в межах народно-представницьких основ), законодавство, структуру адміністративного управління тощо. І також кожне державне утворення здобуло б свободу дій щодо збереження власної духовної культури, нарешті – своєї національної самобутності.

Крім того, федеративний союз, можна припустити, був обраний членами товариства для того, щоб шляхом значно полегшених стосунків та зв'язків федеративних суб'єктів домогтися взаємозбагачення народів та прискорення їх соціального поступу. І не тільки між собою. Федерація просторо розташувалася б між чотирма морями (Чорним, Білим, Балтійським, Адріатичним), що відкрило б морські шляхи на різні континенти для торгівлі й культурних обмінів. Мабуть, не випадково на проекті герба слов'янської федерації були зображені чотири якорі.

З документів товариства збереглися лише «Присяга Соединенных славян» та «Правила Соединенных славян». Для них властивий піднесено-романтичний стиль, знайомий також за документами італійського демократичного руху, учасники якого виступали за визволення і возз'єднання батьківщини. Той, хто вступав до товариства, давав клятву «на оружьи» боротися за «избавление себя от тиранства и для возвращения свободы, столь драгоценной роду человеческому»; зобов'язувався ні в якому разі не видавати ворогам таємниці організації: «Самый ад со всеми своими ужасами не вынудит меня указать тиранам моих друзей и их намерения» і т.п. «Правила...», в свою чергу, містили виклад провідних цілей товариства та вимоги до його членів. Тут можна було прочитати таке: «Не желай иметь раба, когда сам рабом быть не хочешь», «Будешь терпеть все вероисповедания и обычаи других народов, пользоваться же только истинно хорошими обязан», «Будешь стараться разрушать все предрассудки, а наиболее до разности состояний касающиеся, и в то время станешь человеком, когда станешь узнавать в другом человека» та ін. Члени товариства визнавали, крім інших, і насильницький метод досягнення мети: «Употребить даже свое (тут замість слова «зброя» було зображення кинжала. – А.Б.), если того нужна будет требовать...»⁷⁰.

Лише влітку 1825 р. члени Південного товариства декабристів з подивом довідалась, що поруч із ними і незалежно від них існує таємне товариство, близьке їм по духу. Після певних переговорів обидва товариства об'єдналися задля досягнення спільних цілей, не відмовляючись

⁷⁰ Там же. С. 71-74; Нечкина М.В. Декабристы. С. 101-102.

від своїх специфічних накреслень, але відсуваючи їх розгляд на час після перемоги над самодержавством та кріпацтвом. До драматичних подій грудня 1825 р. залишалося кілька місяців... «Соединенные славяне», як інші декабристи, постали перед судом і були жорстоко покарані: брати Борисови засуджені на каторжні роботи в Сибіру довічно (потім термін скоротили до 13 років), Горбачевський на довічну каторгу в Сибір (скорочено потім до 13 років), такий же вирок отримав В.О. Бечаснов; Ю.К. Люблінський був засуджений лише на 5 років каторжних робіт (скорочено до 3 років).

Ідеї Товариства з'єднаних слов'ян через чверть століття знову хвилюватимуть розум українських діячів, учасників Кирило-Мефодіївського товариства.

Підсумовуючи, зазначимо, що за розглянуті 60-70 років українська суспільна думка здолала важкий відрізок шляху вгору, піднімаючись щабель за щаблем у розумінні історичних потреб українського народу. Мислителі кінця XVIII – початку XIX ст. відмовились від концепції протектората, яка виявилась тупиковою для України і принесла їй чимало страждань, горя, втрачених можливостей. Доба Просвітництва, а за нею – Романтизму вказали інший напрямок суспільного розвитку і в політичному, і у соціально-економічному відношенні. Знаменна подія в цьому плані відбулася в 1820-х роках, коли саме в Україні організувалося товариство з федералістсько-буржуазними намірами, центральним пунктом яких було визволення націй та громадянські свободи.

Глава 2. Російська думка: вихід на опозиційний шлях

- ◎ Урядові плани керування суспільством
- ◎ Консервативний фактор
- ◎ Буржуазно-реформаторські проекти
- ◎ Росія у просвітительському осмисленні
- ◎ Місце декабристів у суспільній думці

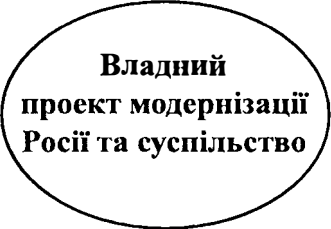
Критика хиб влади або суспільства властива писемним пам'яткам ще з часів Київської Русі. Майже до Доби Просвітництва то була критика з позицій релігійного світогляду. У XVIII ст. почала формуватися на основі раціоналістичної філософії суспільна думка сучасного типу, яка шукала причини історичних подій у людській поведінці та соціальній організації, відводячи релігійному чиннику роль верховного судді. Зміст

процесу розмежування теології і науки влучно висловив В. Татищев: «...причины же всякому приключению разные, яко от Бога или от человека», «все деяния от ума или глупости происходят»⁷¹. Суттєве зрушення у розумінні можливостей людини у пізнанні навколишнього світу та її ролі у перетворенні земного буття надзвичайно позитивно позначилося на характері і темпах розвитку суспільної думки.

Поява в європейських країнах такої думки з її пізнавальною, оціночною, контролюючою і т.д. функціями була ознакою наявності громадянського суспільства. В Росії ж вона свідчила про протистояння влади і громадськості, а спроби мислителів налагодити співпрацю з монархом розцінювались останнім як зухвалі зазіхання на виключну компетенцію влади.

У такій обстановці російські імператори ревно оберігали своє середньовічне монопольне право (чи радше – імунітет) розпоряджатися на власний розсуд всіма державними і суспільними справами.

Тим не менше в другій половині XVIII ст. у Росії відбувався початковий етап процесу кристалізації громадянського суспільства. Р. Пайпс писав щодо цього: «Ідея суспільства, як я її розумію і як вона звичайно визначається на Заході, передбачає визнання державою права соціальних груп на юридичний статус й

**Владний
проект модернізації
Росії та суспільство**

на узаконену сферу вільної діяльності. У Росії ж це право було визнано (додамо: але не для всіх станів. – А.Б.) у царювання Катерини II»⁷². Однак російське суспільство того часу слабко нагадувало західноєвропейський аналог.

Річ у тому, що друга половина XVIII – початку XIX ст. – час розквіту абсолютизму в Росії. Абсолютизм – це одна з історичних форм монархічного правління, що виникає там і для того, аби в умовах, коли нові суспільні відносини не досягли достатнього ступеня зрілості, а соціальні суперечності загострилися, монарх взяв би на себе місію узгодження інтересів старих і нових станів. У Росії ж склалася досить не типова конфігурація відносин, по-перше, між станами, а по-друге – між станами та владою. Соціально-економічний розвиток уповільнювався і гальмувався, а організованого «третього стану», здатного наполягти

⁷¹ Татищев В.Н. История Российская: В 7 т. – М.; Л.: Наука, 1962. Т. 1. С. 79.

⁷² Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М.: Независимая газета, 1993. С. 99; Каменский А.Б. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века: Опыт целостного анализа. – М.: РГГУ, 1999. С. 30.

на вирішенні застарілих проблем, не було. Тому абсолютистська влада опікувалася головним чином питаннями надходження коштів до державної казни, або фіскальними проблемами, а також превентивними заходами щодо соціальних вибухів. Одночасно робилися окремі кроки назустріч вимогам часу, тобто для формування основ буржуазного укладу в народному господарстві, що в кінцевому рахунку виявлялось корисним знову-таки передусім для казни.

Таким чином, російський абсолютизм, тісно пов'язаний із феодальним ладом самою специфікою вітчизняної історії, змушений був виступати провідником потрібних країні реформ; втім, він був обмеженим у своїх діях власним політичним світоглядом та дворянським консервативним середовищем.

Абсолютизм може бути «освіченим», якщо монарх частково керується в політичній діяльності досягненнями ідеології Просвітництва, у якій центральне місце посідала доктрина «загального благоденства» та «царства розуму».

Окреслена ситуація і виникла в Росії із воцарінням Катерини II (1762), яка обіймала імператорський трон 34 роки.

Дочка збіднілого німецького принца, Софія-Августа-Фредеріка Ангальт-Цербстська (1729–1796) була вибрана імператрицею Єлизаветою Петрівною в дружини спадкоємцеві престолу Петру Федоровичу не в останню чергу тому, що її мати доводилася сестрою принцу Карлу, колишньому нареченому Єлизавети, який рано помер. Цей вибір виявився вдалим у історичному сенсі, але фатальним для Петра Федоровича. Після смерті Єлизавети Петрівни у грудні 1761 р. його проголосили імператором Петром III. Але він виявився нездатним для такої високої ролі, викликав у дворянстві гостре незадоволення, і внаслідок палацового перевороту влітку 1762 р. був скинутий з престолу, на який зійшла його дружина під іменем Катерини II. Життя ж Петра III невдовзі трагічно обірвалося за нез'ясовних обставин (чутки звинувачували Катерину II в його загибелі).

Життя й урядування Катерини II завжди привертало увагу дослідників (бібліографія нараховує понад 600 назв). Наукове з'ясування характеру та значення її правління для розвитку Росії почалось у другій половині XIX ст. Представники прогресивних історіографічних напрямків, у тому числі історико-юридичної (державної) школи (С. Соловйов, О. Градовський, О. Лаппо-Данилевський, В. Іконников, М. Чечулін та ін.) відзначали внесок Катерини II у створення певних умов для підприємництва, торгівлі, товарно-грошових відносин, елементів громадянського суспільства і суспільної думки.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. історики буржуазно-ліберального напрямку (В. Ключевський, В. Семевський, О. Кизеветтер та ін.), віддаючи належне Катерині II, вказували на розходження між тим, що декларувалось чи задумувалось, і тим, що практично впроваджувалось. Більш критично ставились до результатів діяльності Катерини II радикально-демократичні діячі (О. Герцен, М. Чернишевський та ін.).

Консервативна ж історіографія (А. Брикнер, В. Більбасов, М. Устрялов та ін.) загалом звеличувала «дворянську царицю».

У радянський час превалювала трактовка катерининського часу як періоду розквіту дворянських вольностей і кріпацтва під флером псевдопросвітницької фразеології. Прогресивні ж зрушення в економіці або культурі пояснювалися зусиллями народних мас вкупі з демократичною інтелігенцією. Окремі урядові заходи в аналогічному напрямку називалися вимушеними кроками, продиктованими передусім інтересами дворянської монархії.

У новітній літературі здійснені вдалі спроби позбутися упередженості, ідеологічної заангажованості, а то й односторонності і несправедливості в оцінці правління Катерини II (О. Каменський, Є. Анісимов, Л. Гаврилова, О. Омельченко та ін.).

Новітня характеристика правління Катерини II складається з двох моментів: 1) ця імператриця (одна з небагатьох російських правителів) прийшла до влади із власною, хай і занадто абстрактною, програмою дій; 2) Катерина II була переконана у тому, що саме вона має очолити справу оновлення Росії і ніхто, крім неї, неспроможний ні опрацювати належної програми реформ, ні впровадити її у життя.

Свої політичні наміри Катерина II виклала у 1762 р. в одному із улюблених зошитів: «Я желаю и хочу лишь блага той стране, в которую привел меня Господь... Слава страны создает мою славу... Я хочу, чтобы страна и подданные были богаты, – вот начало, от которого я отправляюсь; чрез разумную бережливость они этого достигнут». В іншому місці вона зауважила: «...хотя [я] свободна от предрассудков и от природы ума философского, я чувствую в себе большую склонность почитать древние роды». Ці слова розкривають в цілому феодальний характер її політичного світогляду. Разом із тим Катерина II, ще у ранзі великої княгині, претендувала на роль «освіченого монарха», а тому мала намір шанувати закони, розробити досконале законодавство, ініційоване «філософом на троні». Політична свобода, за її визначенням, це безпека громадянина, його право робити все, що не заборонене законом і не порушує «общественное спокойствие». «Свобода, – читаємо далі, – душа всего, без тебя все мертво. Я хочу, чтобы повиновались законам, но не рабов. Я хочу

общей цели делать счастливыми людей, но вовсе не своенравия, не чудачества (очевидно, натяк на Петра III. – А.Б.) и не тирании, которые с нею не совместимы», тому що влада «без доверия народа ничего не значит...»⁷³. Основні пункти даної декларації малюють перед нами образ людини, яка прагнула влади і слави (Єлизавета Петрівна говорила про велику «гордость» та зарозумілість Катерини⁷⁴), але шлях до цієї мети вбачала не у традиційній російській системі царя-самодержця або вотчинника, а у використанні пристосованої до соціально-політичних умов Росії просвітительської концепції монарха, що керується інтересами держави та підданих, – щось на зразок ренесансного государя – слуги. Але – обов'язково! – при збереженні устоїв феодального ладу, визначальних повноважень монарха. Мета була в основному досягнута, Катерина II стала, за словами М. Карамзіна «единственною душою всех государственных движений в России».

Із «Записок» видно, що Катерина II познайомилась з багатьма видатними творами передової філософської, політико-правової літератури Західної Європи. Там зустрічаються імена Плутарха, Платона, Тацита, Цицерона, Макіавеллі, Бейля, Лафонтена, а також тих, хто справив на неї найбільший вплив, – Вольтера, Монтеск'є, Дідро, Д'Аламбера, Беккарія та ін. Вона засвоїла чимало новітніх ідей, далеко не всі з них поділяючи і до кінця розуміючи. Це ідейне багатство було для Катерини II підґрунтям реформаторської програми.

Суперечливе поєднання антифеодальної просвітительської з дещо підновленою феодальною доктриною не допускало ніяких радикальних кроків, проте дозволяло еволюційне просування вперед, до протибуржуазних відносин. Абстрактно накреслена програма Катерини II в цілому відповідала головним потребам російської дійсності, хоч і виявилась не здатною всі їх вирішити.

Через 2-3 роки після перебрання влади, завершивши юридичні і кадрові облаштування, Катерина II вирішила приступити до втілення своїх перебудовних задумів.

У 1765 р. вона ініціювала створення Вільного економічного товариства (ВЕТ) для вивчення й обговорення проблем розвитку народного господарства⁷⁵. Для багатьох людей, причетних до сільського господарства, в середині XVIII ст. стало зрозуміло, що можливості зростання даного

⁷³ Записки императрицы Екатерины II. – М.; «Орбита», 1989. С. 621-627.

⁷⁴ Там же. С. 451.

⁷⁵ Орешкин В.В. Вольное экономическое общество в России: 1765 – 1917: Историко-экономический очерк. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.

сектора економіки на кріпосницькій основі та на традиційних агротехніці і агрокультури вичерпуються. Тому потрібно серйозно займатися питаннями удосконалення методів господарювання на селі. І ВЕТ досить активно поринуло у цю діяльність: проводило конкурси щодо вирішення тих або інших агрономічних, соціальних, технічних проблем; видавало «Труди», «Записки», де друкувалися пропозиції по покращанню землеробства, листи, йшов обмін досвідом. Протегування самої імператриці дозволило ВЕТ торкатися і соціально гострих тем, наприклад кріпосного права. Так, у 1767 р. був оголошений конкурс щодо того, чи може селянин, зокрема залежний селянин, мати у власності землю. Тема торкалась фундаментальних устоїв феодалізму: монопольного права дворянства на землю, економічної й позаекономічної залежності селян тощо. Конкурсне завдання, на переконання дослідників, сформулювала Катерина II, яка вважала необхідним поступове звільнення кріпосних селян за умови мінімальних збитків для дворянства.

Пізніше онук Катерини II імператор Олександр I, який також підтримував ВЕТ і намагався вирішити проблему кріпацтва, стимулював у 1812 р. оголошення конкурсу про те, як ефективніше обробляти землю – найманими чи кріпосними людьми⁷⁶. Першу премію на конкурсі отримав харківський професор Л. Якоб (виступав за звільнення селян без землі), а другу – генерал-майор О.Л. Комаров (наполягав на необхідності збереження кріпосного права). Більшість конкурсантів загалом підтримали точку зору Комарова і, отже, стали в опозицію до імператора.

Катерина II прагнула стати на чолі законодавчої роботи, що їй, правду кажучи, в основному і вдалося. У грудні 1766 р. вона підписала указ про скликання Уложенної комісії, депутати якої, керуючись імператорською концепцією нового кодексу законів («Наказ»), мали розробити проект основних розділів майбутнього «Уложення», а також відобразити у ньому реальні потреби своїх виборців з усіх регіонів країни. Хід роботи Уложенної комісії 1767 – 1768 рр. показав невтішний стан суспільства та держави: по-перше, наявність значної кількості невіршених проблем; по-друге, існування гострих суперечностей серед станів; і по-третє – вказані суперечності породжували конфлікти між депутатами, що робило малоюмовірною їх співпрацю по розв'язанню складних проблем. Брак злагоди в Уложенній комісії – це дзеркальне відображення міжстанової ворожнечі, що перетворювало царя на, так би мовити, ка-

⁷⁶ *Семевский В.И.* История крестьянского вопроса в связи с историей внутреннего быта России в XVIII и первой половине XIX в. – СПб., 1885. С. 14.

нал для спілкування станів та інституцію для залагодження взаємних претензій. Невдача Уложенної комісії надала Катерині II, при мовчазній згоді переважної більшості суспільства, повноваження у законодавчій галузі, тим більше, що накреслена нею концепція була схвалена депутатами. Однак у Росії вже були освічені люди, які отримали спеціальну юридичну освіту за кордоном (С. Десницький, О. Радіщев) і мали власну точку зору на правову систему країни та потрібну їй реформу. Ця точка зору не співпадала з офіційною, а нерідко й суперечила їй.

Після завершення роботи Уложенної комісії (1768), яка не виправдала всіх сподівань імператриці, Катерина II взялася за видання сатиричного журналу «Всякая всячина» (перший номер вийшов у січні 1769 р.), наміряючись у вигідному для себе дусі впливати на громадські настрої. Для того щоб надати більшої ваги пропагованим нею думкам, Катерина II визнала доцільним, аби ще одним «агітатором» стали представники самої громадськості. Тому вона закликала всіх бажаючих наслідувати видавця «Всякой всячины»: «Я вижу бесконечное племя Всякия Всячины»; але разом з тим висловила впевненість, що послідовники будуть рівнятися на зразок: «Я вижу, что за нею последуют законные и незаконные дети; будут и уроды ее место со временем заступать. Но вижу сквозь облака добрый вкус и здоровое рассуждение, кои одною рукою прогоняют дурачество и вздоры, а другою доброе поколение Всякия Всячины за руку ведут»⁷⁷. Не важко здогадатися, що критерієм «вкуса и здравого рассуждения» мала бути «Всякая всячина» та її коронований редактор. Проте й у цьому випадку сподівання імператриці були швидко розвіяні журналами – «уродами».

Невдалими були також спроби Катерини II повести за собою суспільство з допомогою драматургії або історіописання. Оскільки заклики до громадськості визнати її провідником у всіх нововведеннях були фактично проігноровані, то Катерина II почала здійснювати реформи так, як їх сама розуміла і у міру об'єктивних можливостей. Але спочатку повстання під керівництвом О. Пугачова 1773 – 1775 рр., потім – Французька буржуазна революція 1789 – 1790 –х років охолодили її реформаторський запал, розвіяли надії та амбіції. Водночас Катерина II вживала рішучих заходів проти прибічників руйнівних ідей, що проривалися в імперію із Заходу.

Олександр I (1777 – 1825) у перший же день свого царювання (1801) заявив, що він має намір управляти імперією «по принципам и по сердцу моей любимой бабушки, императрицы Екатерины». Тобто – продо-

⁷⁷ Русские сатирические журналы XVIII века. – М.: Учпедгиз, 1940. С. 41.

вжувати політику модернізації Росії, реформувати застарілі соціально-економічні й політичні інститути. Сучасний дослідник підкреслив, що Олександр I, як і його «любимая бабушка», не бажав передоручати будь-кому навіть із свого найближчого оточення справу реформ: «Олександр збирався видати закони, «не дающие возможности менять по произволу существующие установления», але вважав, що ініціатором реформ повинен виступати саме він». Навіть у перші роки свого перебування на троні Олександр I у гуртку «молодих друзів» («Негласном комитете») і пізніше з великою підозрою сприймав «найменший натяк на те, що буде заторкнуте це його право вершити долю країни...»⁷⁸.

Тверде переконання у необхідності зберегти повноваження самодержця змусило Олександра I відмовитися від запропонованого М. Сперанським розподілу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Видаючи указ про організацію Державної ради (1710), Олександр I наділив її не координуючою функцією між трьома владами (як планував Сперанський), а лише законодорадчою при імператорі.

Всупереч переважаючим консервативним поглядам у суспільстві Олександр I увів конституційне правління у приєднаних до Росії територіях: Великому князівстві Фінляндському (1809) і Царстві Польському (1818). Готував він конституцію і для Росії, чим викликав великий переполох у консерваторів. Але в останні роки життя Олександр I втратив душевну рівновагу, ним оволодів похмурий настрій, містицизм, і на цьому тлі набирала силу декабристський рух.

Заявлені новою імператрицею реформи консервативні кола зустріли насторожено, а згодом розпочали контрнаступ. Він приносив результати, бо Катерина II не могла ігнорувати найпоширеніші настрої дворянства, особливо столичного та гвардійського, з двох причин: по-перше, її прихід до влади супроводжувався насильницьким позбавленням трону її

Консервативний фактор

чоловіка Петра III (у чому брали участь гвардійці, а поголос звинувачував і саму Катерину); по-друге, законним спадкоємцем корони був Павло Петрович, син Петра III; хоч Павлу на 1762 р. виповнилось лише 8 років, саме його належало проголосити черговим імператором, а Катерину – регентом. Але Катерина II вирішила мовчки зневажити правовими нормами, можливо, тому, що Павло, за упорними чутками, був її поза-

⁷⁸ Сахаров А.Н. Александр I // Романовы. Исторические портреты. В 2 т. – М.: Армада, 1997. Т. 2. С. 275-276.

шлюбною дитиною і, отже, не міг на законних підставах претендувати на трон. У зв'язку із цим можна розглядати також намір Катерини II за своїм заповітом передати владу не сину, а онуку – Олександрю (майбутньому імператору Олександрю I). Однак хитру комбінацію поламав сам онук, який з переляку розповів усе батькові.

Катерина II, таким чином, в перші роки правління була змушена звир'ятати власні рішення з очікуваннями дворянського корпусу. Можна припустити, що й скликання Уложенної комісії 1767 – 1768 рр. було, зокрема, продиктоване бажанням імператриці заручитися *carte blanche* від усіх станів, включаючи дворянство в цілому. Проте вона зовсім не планувала нехтувати думкою, а тим більше – інтересами пануючого стану. Катерина II сама належала до «благородного стану» і зізнавалася у симпатіях до стародавніх, тобто аристократичних родів.

Її реформаторські проекти пояснюються тим, що вона була представником лівого крила дворянства, яке виносило на перший план інтереси країни, а не свої корисливі розрахунки, а тому сприймало прогресивні ідеї і критично ставилось до архаїчних сторін традиційної соціальної системи, розуміло неминучість часткових реформ. Уложенню комісію, сатиричну журналістику, конкурси ВЕТ, драматургію і т.п. Катерина II використовувала задля укорінення в суспільстві думки про необхідність змін.

Не варто, однак, піддавати сумніву твердження, що консерватизм залишався впродовж усього даного періоду (другої половини XVIII – початку XIX ст.) гальмуючим чинником суспільного розвитку. Причому сформувався якийсь дивний парадокс: ті імператори, хто отримав престол на законних підставах (Павло I, Микола I), проводили чітку консервативну політику; а ті, чий прихід до влади був затьмарений трагічною загибеллю їх попередників (Катерина II, Олександр I), заявили себе прибічниками реформ. Для останніх консерватизм і був значною перешкодою в їх реформаторських устремліннях.

Перше консервативне «застереження» Катерина II отримала вже на самому початку своєї діяльності. Як відомо, зміна царів завжди відроджувала мрії про «землю і волю»; так сталося і в 1762 – 1763 рр., коли зворушення охопили 150 тис. приватновласницьких й приписних селян. «Приведа в послушание» повсталих, нова імператриця серйозно замислилась над застарілою язвою Росії – кріпацтвом.

Добре знайома з європейською обстановкою, колишня пруська принцеса визнавала необхідність суттєво реорганізувати відносини землевласників-поміщиків і залежних селян, щоб, по-перше, підвищити продуктивність аграрного сектора, а по-друге – зменшити соціальну

напругу в цій сфері. У 1766 р. Катерина II надіслала у ВЕТ конкурсне завдання на тему, що торкалася основних принципів кріпосного права: «Что полезнее для общества: чтобы крестьянин имел в собственности землю или только движимое имение и сколь далеко его права на то или другое имение простираются должны?»⁷⁹. Отримавши 1000 червінців на проведення конкурсу і нагородження переможців, ВЕТ встановила розмір премії – 100 червінців і золота медаль у 25 червінців.

Питання про власність землеробів, на думку Катерини II, сприяло б кращому розумінню шляхів підвищення ефективності селянської праці, а також обмеженню поміщицького свавілля. А головне – конкурс мав готувати громадську думку до майбутніх рішень влади у галузі аграрно-селянського питання, спрямованих на поступову ліквідацію кріпосного права.

Першим із консерваторів, хто відчув загрозу в оголошеному конкурсі, був відомий поет Олександр Сумароков, який відправив у ВЕТ своє заперечення: «Задача до изъяснения решена быть не может; напр., когда спросится: потребно ли дворянину писать по-русски, так должно примолвить – российскому дворянину, ибо дворянин английский может обойтись без русской грамоты, так и о крестьянах: свободному ли крестьянину или крепостному? А прежде надобно спросить: потребна ли ради общего благоденствия крепостным людям свобода? На это я скажу: потребна ли канарейке, забавляющей меня, вольность или потребна клетка, и потребна ли стерегущей мой дом собаке цепь? Канарейке лучше без клетки, а собаке без цепи. Однако одна улетит, а другая будет грызть людей; так одно потребно для крестьянина, а другое – ради дворянина. Теперь осталось решить, что потребнее ради общего блаженства, а потом, ежели вольность крестьянам лучше укрепления, надобно уже решить задачу объявленную. На сие все скажут общества сыны, да и рабы общества сами, что из двух худ лучшее не имеют крестьянам земли собственной, да и нельзя, ибо земли все собственные дворянские... Что же дворянин будет тогда, когда мужики и земля будут не его, а что ему останется?»⁸⁰. То був голос консервативно настроєної більшості дворянства, на який мала зважати імператриця.

Враховуючи цю позицію дворянства, Катерина II при підготовці «Наказу» для Уложеної комісії вирішила діяти потайки. У 1765 р. вона писала М.-Г. Жоффрен: «Я не хотела помощников в этом деле, опасаясь, что каждый из них стал бы действовать в различном направлении,

⁷⁹ Орешкин В.В. Вольное экономическое общество... С. 70-77.

⁸⁰ Цит. за: Соловьев С.М. История России... – М., 1965. Кн. XIV. С. 102.

а здесь следует провести одну только нить и крепко за нее держаться». Імператриця, безумовно, планувала знищити особисту залежність селян від поміщиків, бо рабство, за її словами, «есть подарок и умок татарский». А сільське господарство тоді тільки буде працювати продуктивно, коли землероб стане вільним та матиме власність («великий двигатель земледелия – свобода и собственность»⁸¹).

У «Наказі» Катерина II намагалася якомога обережніше провести свої антикріпосницькі цілі; так, в одній із статей говорилося: «Всякий человек имеет более попечения о своем собственном и никакого не прилагает старания о том, в чем опасаться может, что другой у него отымет». В інших місцях «Наказу» йшлося про заходи щодо поступового скасування кріпосного права, заміни його на поземельну залежність хлібороба від феодала-землевласника, на форму економічних відносин, що торувала шлях буржуазному укладу. Катерина II довгий час роздумувала про способи реалізації селянської реформи: спочатку вона (дещо мрійливо) бачила вихід у законодавчому акті, яким би селяни маєтку, що продавався, оголошувалися вільними (і через 100 років не залишаться кріпаків!); у «Наказі» ж пропонувалися практичніші засоби – самостійний викуп селян на волю та угода між ними й поміщиками про умови звільнення. Відповідна стаття катерининського «Наказу» зазнала при підготовці до друку значних змін, що зіпсували її початковий зміст. Друкований варіант «Наказу», що його отримали депутати Уложенної комісії, містив таку частину тексту статті: «Петр I узаконил в 1722 году, чтоб безумные и поданных своих мучащие (помещики. – А.Б.) были под смотрением опекунов. По первой статье сего указа чинится исполнение, а последняя для чего без действия осталася, неизвестно. Не должно вдруг и через узаконение общее делать великого числа освобожденных. Законы могут учредить нечто полезное для собственного рабов имущества». Другу частину тексту Катерині II довелося зняти, в зв'язку із тим, що ті депутати Уложенної комісії, кому імператриця дала на відгук «Наказ» (очевидно, не відкриваючи свого авторства), категорично висловились проти самої ідеї скасування кріпацтва.

Ось що було викреслено: «Могут еще законы определить уреченное время службы; в законе Моисеевом ограничена на шесть лет служба рабов. Можно также установит, чтоб на волю отпущенного человека уже более не крепить никому, из чего еще та польза государственная выйдет, что нечувствительно умножится число мещан в малых городах. Также можно уврачевать зло сие при самом оногo корени. Великое число рабов

⁸¹ Записки... С. 646.

находится при отправлении разных должностей, им поручаемых, и уже от земледелия бесповоротно отлученных: перенести некоторую часть званий на людей свободных, например, торговлю, мореплавание, художество; чрез то уменьшится число рабов. Надлежит, чтоб законы гражданские определили точно, что рабы должны заплатить за освобождение своему господину, или чтоб уговор об освобождении определил точно сей их долг вместо законов»⁸².

Отже, через гостру критику консерваторів в остаточний варіант «Наказу», який сприймався депутатами як керівний документ, не потрапили найважливіші пропозиції Катерини II з селянського питання: доцільність визволення селян і можливі законодавчі кроки для здійснення цієї реформи. Зрозуміло, що на засіданнях Уложенної комісії ніхто не намілювався підняти питання про звільнення селян, хоч критики на адресу кріпосної системи, поміщицької сваволі вистачало.

Яскравим представником консервативних переконань другої половини XVIII ст. був *кн. М.М. Щербатов* (1733 – 1790) – відомий громадський діяч, історик і публіцист. Він був депутатом Уложенної комісії від ярославського дворянства і змушений був взяти участь у напружених дискусіях, що іноді точилися там. Одна з них розгорілася під час обговорення розділу майбутнього кодексу законів, присвяченого правам «благородних». У деяких виступах прозвучали сумніви стосовно виправданості спадкоємного статусу дворянина, лунали пропозиції жорсткіше прив'язати дворянські привілеї до дійсних заслуг перед вітчизною. Приводом до такої постановки питання було бажання представників непривілейованих станів домогтися, скажімо, за однакову працю одержувати одну й ту ж винагороду, що й дворяни.

Щербатова – аристократа надзвичайно дратували претензії депутатів «третього стану»; він не тільки палко захищав пануюче становище дворянства у суспільно-політичному житті, але й доводив, що петровська «Табель о рангах», яка відкрила доступ у дворянство вихідцям з інших станів, давно виконала своє призначення і її варто скасувати. Автоматичний доступ у благородний стан завдяки лише досягненню певного офіцерського звання чи цивільного чина, на переконання Щербатова, може пов'язуватися із зловживаннями, корупцією тощо. Стародавні, дворянські роди багато у чому відрізняються і від «нового» дворянства, і від інших станів. Різниця перш за все полягає у таких речах: «Итак, – говорив Щербатов в Уложенній комісії, – первым объ-

⁸² Там же. С. 626-627; *Соловьев С.М.* История России... Кн. XIV. С. 68-69; *Каменский А.Б.* От Петра I... С. 356-357.

ясненням імені дворянина буде те, що він такої громадянин, якого при самому його народженні отечество, як би приймаючи в свої об'яття, йому говорить: ти народився від добродетельних предків; ти, не зробивши ще нічого мені корисного, вже маєш знатний чин дворянина; тому ти більше, ніж інші, повинен був показати мені і твою добродетель, і твоє усердя. Тебе зобов'язують до того дані законами моїми права, предшествовавши твоїм заслугам, тебе побуджують до того діла твоїх предків, подражай їм в добродетелі і будеш мені угоден. Народжений в такому положенні, вихований в таких думках людина не буде ли використовувати сугубі зусилля, щоб стати гідним імені свого і звання? Одно це ім'я і згадування про славі ділах своїх предків досить сильно, щоб побудити благородних людей до всяким великим подвигам»⁸³. Посилаючись на «кращих письменників», Щербатов стверджував, що славнозвісна історія російського дворянства, сповнена заслуг та звершень, забезпечила йому почесне місце у суспільства, бо «честь» та «слава» для нього – найвищі цінності.

Князь Щербатов, наполягаючи на анулюванні «Табелі о рангах», залишав, однак, можливість для «неблагородної» людини одержати звання дворянина лише через царське персональне пожалування за видатні справи чи подвиги.

У середині 1780-х років Щербатов знову повертається до дворянської теми, написавши статтю *«Размышление о дворянстве»*. Свою мету автор сформулював таким чином: «1) показати химеру рівності состояний нових філософів; 2) довести корисність державств в збереженні дворянського корпусу; 3) з'ясувати якою найбільш пропорційною рисою людей, де право дворянське поставлено бути повинно». Не відкидаючи «природного закону», згідно з яким усі люди походять від одного прабадька Адама і тому всі благородні, Щербатов все ж писав, що це далеко не вирішальна умова відносин між людьми. Адже вони з'являються на світ з різними обдаруваннями й здібностями, отже, сама природа не визнає рівності. З тим, що люди за своїми здібностями різні, сперечатися безглуздо. Тож для чого Щербатову знадобилось доводити цю аксіому? По-перше, щоб продемонструвати інтелектуальну убогість опонентів, а по-друге, щоб непомітно підмінити поняття «нерівність людей» поняттям «нерівність станів» й тим самим обґрунтувати необхідність спадкового «благородства», «природності» поділу людей на «благородних» і «чорних».

⁸³ Соловьев С.М. История России... Кн. XIV. С. 78.

«За концепцією Щербатова, – писав І. Федосов, – благородні стани виникли таким чином: деякі люди були обрані завдяки своєму розуму, достоїнствам та доброчесності в начальники, вони заслужили любов і повагу, тому нащадки у деяких випадках обожнювали їх»⁸⁴. Діти «начальників», одержавши ґрунтовну освіту і виховання, в усьому наслідували батьків, з дитинства виробляли навички управління людьми, оберталися у вищому товаристві, що й зробило їх більше – за інших членів суспільства – здатними для владарювання. Звідси висновок Щербатова: «...благородство должно быть потомственно»⁸⁵, йому має належати не тільки влада над залежними селянами, але й влада – разом з монархом – у державі. Монархія, писав Щербатов, спирається на родовиту частину дворянства і без неї не може ефективно функціонувати.

Унікальність функцій, виконуваних дворянством у державі, писав Щербатов, вимагає: 1) припинити доступ у дворянство вихідцям з інших станів за «Табелью о рангах»; 2) консолідувати дворянство шляхом організації його самоврядування; 3) всіляко захищати його економічні інтереси; 4) зберегти недоторканою провідну роль дворянства у державному управлінні, як у цивільній, так і у військовій сфері.

Аристократична зарозумілість Щербатова наштовхнулася на критику з боку демократично настроєних депутатів. Так, депутат Дніпровського пікінерного полку Я. Козельський відповідав Щербатову: «Ежели предки российских дворян начало своего достоинства получали чрез награждение по своим заслугам за верность и добродетель, а не чрез знатность рода, то потомки их не должны бы умалять и презирать офицерские чины... Если же, как некоторые того желают, умножится одно только старинное дворянство и пренебреженно будет вновь пожалованное, то, по мнению моему, это послужит в подрыв государственной службе, ибо прочие, недворянские сословия, не видя себе равного с дворянами за службу возмездие, будут служить принужденно, без всякой ревности и любви к отечеству. Не имея в виду заслужить в своем же отечестве отличного достоинства, они сделаются как бы не сынами отечества. О воспитании же своем, о науках и о добродетелях не будут иметь повода прилагать какое-либо старание».

Найбільш радикальні погляди на майбутнє законодавство про дворянство висловив депутат міста Руза Смирнов: «Так как ранги и чины получают не по наследству, но по заслугам отечеству и вместе с лицом, их

⁸⁴ Федосов И.А. Из истории русской общественной мысли XVIII столетия: М.М. Щербатов. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1967. С. 72.

⁸⁵ Щербатов М.М. Сочинения: В 2 т. – СПб., 1896. Т. 1. С. 227.

заслужившим, и умирают, то, чтобы наследники не могли пользоваться чужими трудами без своих заслуг, чтобы не возродилось в них нерадение самим заслуживать чины, наконец, чтобы они у других заслуживающих награждения не отнимали одобрения и надежды получить чины, заслуженные их предками (тобто, щоб інші також могли отримати дворянство, як отримали його предки нинішніх дворян. – А.Б.), но для усиления в потомках ревности к службе, для отвращения уныния, нерадения и отчаяния и для ободрения людей самого низшего состояния к достижению *высшей степени чести* (виділено мною. – А.Б.), считаю бесполезным предложить сделать постановление, чтобы дворянство и преимущество оно не доставалось по наследству, но чтобы всякий старался достигать его по заслугам». Предбачав також Смирнов позбавлення дворянина високого звання за ганебні вчинки, а самé дворянство мусило стати персональним, нащадки ж (за деяким виключенням) повинні його знову заслужити. Дворяни, наголошував Смирнов, мають підлягати тим же законам, що й інші громадяни.

Антидворянські випадки в Уложенній комісії вивели з рівноваги Щербатова; взявши слово, він говорив «с крайним движением духа», тремтячим голосом: «Депутат Днепровского пикинерного полка в мнени своем говорит, что все древние российские дворянские фамилии произошли от низших родов и что теперь эти древние дворяне по надменности своей не желают допустить в свое звание людей того достойных. Весьма удивляюсь, что этот г. депутат укоряет подлым началом древние российские фамилии, тогда как не только одна Россия, но и вся вселенная может быть свидетелем противного. К опровержению его слов мне довольно указать на исторические события. Одни российские дворяне имеют свое начало от великого князя Рюрика и потом по нисходящей линии от Великого князя Владимира; другие выехавшие (з-за кордону в Росію. – А.Б.) знатные люди берут начало свое от коронованных глав...»⁸⁶ і т.д.

Суперечки щодо місця і ролі дворянства у суспільстві та державі, які спалахнули в Уложенній комісії, дають можливість зробити висновки стосовно ставлення депутатів до ієрархічного устрою в Росії. По-перше, консерватори безапеляційно наполягали на необхідності збереження інституту станової структуризації суспільства і, як Щербатов, відкидали протилежні думки мислителів-просвітителів («химеру равенности состояний»); по-друге, представники демократичного табору вихідці з міщан чи ремісників, відмовляли дворянам у праві беззастережно займати

⁸⁶ Соловьев С.М. История России... Кн. XIV. С. 77-84.

«командні» посади в державі та мати нічим не обмежені пільги та переваги; обережно використовуючи помірковано-просвітительські ідеї, вони прагнули у новому законодавстві перетворити дворянство на почесний прошарок людей, що досягли такої честі за свої чималі заслуги перед народом; по-третє, такий суперечливий погляд на дворянство, що поєднував просвітительські й середньовічні, феодальні тлумачення, свідчив про досить невисокий рівень самосвідомості російського «третього стану», який тільки починав формуватися і не мав належної фінансово-економічної ваги. Тому й претендував на дворянські привілеї, лише обумовлюючи їх рівнем заслуг.

Кн. Щербатов, якого підтримала дворянська більшість депутатів Уложенної комісії (Ігнат'єв, Глазов, Нарішкін та ін.), вдало формулював і захищав інтереси пануючого стану другої половини XVIII ст., а його позиція перетворилась на взірць і для консерваторів першої половини XIX ст.

Відданість феодально-монархічним ідеалам змусила Щербатова вдатися до опозиції відносно характеру правління Катерини II та усїєї урядової політики. Не сприймаючи того нового, що прийшло у російське життя з 1762 р., Щербатов зосередився на критиці безумовно негативних сторін державного управління та суспільної духовності. Всупереч поширеній думці про «дворянську царицю» він дав загалом негативний відгук про Катерину II: «Одарена довольной красотой, умна, обходительна, великодушна и сострадательна по системе, славолубива, трудолюбива по славолубию, бережлива, предприятельна, некое чтение имеющая... Напротив же того, ее пороки суть: любострастна, и совсем вверяющаяся своим любимцам, исполнена пышности во всех вещах, самолюбива до бесконечности и не могущая себя принудить к таким делам, которые ей могут скуку наводить, принимая все на себя, не имеет попечения о исполнении, и, наконец, толь переменчива, что редко и один месяц одинаковая у ней система в рассуждении правления бывает»⁸⁷.

Щербатівська критика стану справ у державі викладена у таких його творах, як «*О повреждении нравов в России*», «*Статистика в рассуждении России*», «*Оправдание моих мыслей...*» та ін. І. Федосов виділив три напрямки філіппік Щербатова: 1) критика дій центральних і місцевих органів влади; 2) викриття соціальної політики уряду; 3) критика моральних засад правлячих кіл і дворянства в цілому.

Насамперед Щербатов звинувачував Катерину II у тому, що вона передовірила своїм коханцям чимало важелів державного управління,

⁸⁷ Щербатов М.М. Сочинения... Т. 2. С. 236.

роздала їм великі кошти, а це призвело до того, що державні діячі були змушені підлещуватись до них, думати не про державні справи, а про прихильність фаворитів.

Піддав Щербатов критиці державний апарат та його діяльність. Сенат втратив самостійність і повністю залежить від примх генерал-прокурора. Синодом управляють хитрі й корисливі архієреї та архімандрити. Президенти камер-колегії думають не про державні, а про власні прибутки. У юстиц-колегії надзвичайно багато профанів. Те ж саме можна закинути будь-якій іншій управлінській структурі, особливо місцевій: «Охуляю я все сии именованные правительства за наполнение их незнающими и мало совести имеющими людьми...»⁸⁸. Отже, ще у другій половині XVIII ст. мислителі назвали головні вади російського адміністративного апарату, які визначатимуть її природу на багато століть вперед: корупцію, дилетантство, низькі моральні якості, а також намагання приховати свою нікчемність лакейською догідливістю. Але Щербатов, проникливо показавши вади сучасного держуправління, зробив це заради не позбавленого також корисливості міркування про те, що лише безпосередня участь дворянства (передусім – старовинного) в управлінні державою спроможна навести тут лад.

Соціальна політика уряду, зазначав Щербатов, також помилкова, бо спрямована на підтримку вигідних уряду верств та осіб (купців, різночинців, відкупників, заводчиків і т.п.) і не відстоює інтереси дворянства.

«Предметом пристрастной критики Щербатова, – писав І. Федосов, – були і звичаї катерининської Росії. Лестоці, лицемірство, підлабузництво, лінощі, несумлінність, аморальність, користолобство, що свідчать про зіпсуття звичаїв, – ось ті хиби, які роз'їдають російський державний організм з часів Петра I»⁸⁹.

Негативне ставлення Щербатова до багатьох явищ російської дійсності спонукало його до створення політичної утопії *«Путешествие в землю Офирскую»* (1783 – 1784), де автор прагнув змалювати образ ідеальної держави. Його приваблювала монархія феодального типу, середньовічні підвалини якої автор прагнув переосмислити та виправдати, з одного боку, з точки зору біблійних приписів, а з іншого – сучасних йому правових норм. Щербатов намагався довести читачам справедливість монархічного ладу в разі очищення його від перекручень та вікових на шарувань, тоді він постане перед очима як досконалий соціальний устрій,

⁸⁸ Там же. С. 263.

⁸⁹ Федосов И.А. Из истории... С. 243.

що повною мірою відповідає найсуворішим вимогам самої природи та людського розуму. Автор конструював образ привабливої, з його точки зору, держави, виходячи з протилежного: того, що він бажав викрити в Росії.

Монарх у зразковій державі Щербатова, залишаючись самодержцем, звряв свої вчинки із благородною метою служіння благу підданих. А щоб він не забував про це, на стінах царського палацу вибиті написи: «Власть государская соображается с пользою народной», бо «Не народ для царей, но цари для народа...» тощо. Але не тільки власне сумління царя робило, за задумом Щербатова, монархічну владу справедливою та добродійною. Це забезпечувалось також інституційно: при імператорі створено «верховну раду» з представників родовитої аристократії для вирішення найважливіших державних питань, а також «высшее правительство» як найвищий орган виконавчої та судової влади, у якому вирішальну роль також відігравали дворяни. В уряді були й представники міщанства (купецтва), що засідали лише в одному з департаментів, де вирішувались питання торгівлі чи місцевого життя.

У департаментах справи вирішувались за наперед визначеним порядком (регламентом), за відповідністю ухвалених рішень законам суворо слідкував спеціально поставлений чиновник – «законник».

Законотворчістю не повинен займатися монарх, писав Щербатов, явно цілячись у Катерину II, тому що верховний правитель докладно не знає конкретні проблеми країни. Законопроекти мають готувати, за утопічним «Путешествием...», члени спеціальної законодавчої комісії з 20 осіб, яку обиратиме «высшее правительство». Закони затверджувались імператором.

Однією з головних рис утопічної держави в «Офірській землі» є суворе регламентація (або «законність») всіх сторін життя, що повинна «попередити можливість зловживання з боку адміністрації й покликана раз і назавжди визначити положення різних класів, взаємостосунки їх між собою, відносини їх до держави»⁹⁰. Інакше кажучи, змальована Щербатовим соціально-політична система мала очевидне феодальне підґрунтя.

Ще на одну особливість утопії Щербатова звернув увагу відомий вчений XIX ст. О. Пипін: «...по-перше, відсутність духовенства як стану чи окремої касты, натомість релігійно-моральне повчання народу виборними добродіями людьми та заміна дорогого і відірваного від

⁹⁰ Федосов И.А. Из истории... С. 250.

народу війська військовими поселеннями, але велика внутрішня різниця полягала у пануванні чеснот»⁹¹.

Піпін помітив провідний принцип того суспільного ладу, що його захищав Щербатов, – «чесноти». На переконання мислителя другої половини XVIII ст., чесноти є визначальною якістю дворянства, яке, будучи панівним станом, зводило усю суспільну будову на цих благородних засадах. Тому Щербатов протестував проти спроб Петра I чи Катерини II не реставрувати досконалу споруду, а зруйнувати її окремі частини та замінити на потворні «новоделы». Оця недалекоглядна, напоягав Щербатов, політика й призвела до такого вкрай сумного явища, яким стало «повреждение нравов» у цілому суспільстві.

Консервативні ідеї Щербатова розвинув на початку XIX ст. талановитий письменник, історик, видавець *М.М. Карамзін* (1766 – 1826). У статтях, вміщених у заснованих ним журналах («Московский журнал», «Вестник Европы»), в літературних творах, монументальній «*Истории государства Российского*», у «*Записке о древней и новой России*» та ін. Карамзін досить повно (наскільки дозволяла цензура та життєві обставини) виклав і обґрунтував свої суспільно-політичні погляди. Він, як і Щербатов, заявив себе прихильником монархічного образу правління, збереження кріпосного права та станової організації суспільства. Однак його розуміння цих соціальних інститутів у зв'язку із новими проблемами, які постали перед Росією, було значною мірою відмінним від поглядів його колеги з XVIII ст.

Взагалі в історіографії Карамзіна звично відносять до консервативного табору, а то й навіть до офіційно-охоронної течії. Проте з кінця 1980-х років, коли раптово виник масовий інтерес до історичної спадщини Карамзіна, акценти його оцінок змінилися, іноді доволі різко⁹². Дехто називав Карамзіна і просвітителем (Г. Макогоненко, В. Вацуро, Е. Валлич). Однак переважна більшість дослідників кваліфікувала Карамзіна як консерватора, що відчув на собі значний вплив прогресивних ідей тієї доби (Ю. Лотман, Л. Кислягіна, Н. Минаєва, С. Ланда, А. Гулига, А. Сахаров та ін.).

У «*Записке...*» (1810 – 1811) Карамзін, подавши короткий нарис історії російського самодержавства з IX ст., доводив, що Росія «основалась победами и единоначалием, гибла от разновластия, а спаслась мудрым самодержавием». Він, однак, жалкував, що монархічне правління, у силу

⁹¹ Цит. за: Федосов И.А. Из истории... С. 251.

⁹² *Болебрух А.Г.* Н.М. Карамзин и русское просветительство // *Историографический сборник*. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1998. С. 56-68.

різних історичних обставин, не змогло зберегти і мирно співіснувати з традиційно слов'янським вічовим укладом⁹³, який Карамзін ототожнював з республіканським. Написавши історичну повість про Новгород «Марфа-Посадница» (1803), він говорив про свої симпатії до республіканських порядків, не вважаючи їх можливими і доцільними у сучасній Росії.

Проте Карамзін вже дивився на монархію очима освіченої людини XIX ст.; він добре, здається, розумів, що імператор не має права поводитися із суспільством таким же чином, як це робили середньовічні правителі, що окрім прерогатив коронованої особи, існують громадянські свободи і людська гідність. Монархи, на думку Карамзіна, поступово засвоюють нові уявлення стосовно своїх відносин із суспільством. «Государи, – писав він у 1803 р., – вместо того чтобы осуждать рассудок на безмолвие, склоняют его на свою сторону. Будучи, так сказать, вне обыкновенной гражданской сферы, вознесенные выше всех низших побуждений эгоизма, которые делают людей несправедливыми и даже злыми; наконец, имея все, они должны и могут чувствовать только одну потребность: *благотворить* и, смотря на всякого гражданина, думать: «Я заслужил любовь его!»⁹⁴.

Мандруючи у 1789 – 1790 рр. Європою, Карамзін наочно побачив наслідки французької революції, той соціально-політичний негатив, що вона принесла із собою. З того часу він став переконаним прихильником поступового, еволюційного розвитку суспільства, а також сильної монархічної влади, яка одна, з його точки зору, спроможна забезпечити мир, стабільність і благо громадян: «...учреждения древности имеют магическую силу, которая не может быть заменена никакою силою ума (натяк на ідеологію Просвітництва. – А.Б.); что одно только время и благая воля законных правительств должны исправить несовершенства гражданских обществ; и что с сею доверенностию к действию времени и к мудрости властей должны мы, частные люди, жить спокойно, повиноваться охотно и делать все возможное добро вокруг себя»⁹⁵.

Тож, Карамзін підтримував еволюційний розвиток суспільства, а отже, і соціальний прогрес. Його думки щодо цього мають безумовний інтерес, і не тільки суто науковий.

⁹³ Карамзин Н.М. Записка о Древней и Новой России в ее политическом и гражданском отношениях. – М.: Наука, 1991. С. 22.

⁹⁴ Карамзин Н.М. Приятные виды, надежды и желания нынешнего времени // Карамзин Н.М. Сочинения: В 2 т. – М.: Изд-во «Худож. лит-ра», 1984. Т. 2. С. 216.

⁹⁵ Там же. С. 215.

У статті «Приятные виды, надежды и желания нынешнего времени», надрукованій у 1803 р. в журналі «Вестник Европы», Карамзін хотів переконати читачів, що «революция была злословием свободы», що потрібно всі зусилля зосередити на поширенні «благородных, истинно человеческих идей» та підтримувати уряд в його турботах про те, щоб «гражданин во всяком состоянии мог быть доволен».

А в «Записке о древней и новой России», призначеній для очей імператора та вузького кола осіб, Карамзін зважився викласти власні міркування щодо урядової модернізаційної політики. Він високо оцінив реформи Петра I, завдяки яким перший російський імператор «поставил Россию на знаменитую степень в политической системе Европы». В той же час Карамзін не ухилився від критики нововведень Петра I на-самперед тому, що «страсть к новым для нас обычаям преступила в нем границы благоразумия. Петр не хотел вникнуть в истину, что дух народный составляет нравственное могущество государств...»⁹⁶. Відзначені Карамзіним недоліки реформ першої чверті XVIII ст. розкривають його концепцію прийнятного шляху європеїзації Росії.

Велика помилка Петра I полягала у тому, що він, прагнучи якнайшвидше долучити вітчизну до європейських надбань, знехтував їх відповідністю звичаям, традиціям, світогляду росіян. «Дух народный» – це те, що складає національну специфіку народу, «он есть не что иное, как привязанность к нашему особенному, не что иное, как уважение к своему народному достоинству. Искореняя древние навыки, представляя их смешными, хваля и вводя иностранные, государь России унижал россиян в собственном их сердце. Презрение к самому себе располагает ли человека и гражданина к великим делам? Любовь к Отечеству питается сими народными особенностями...». Запозичувати від інших народів можна, але лише те, що стосується знань, потрібних «для благоденства: художества (ремесла. – А.Б.), искусства, науки», бо вони «не имеют иной цены. Русская одежда, пища, борода не мешали заведению школ. Два государства могут стоять на одной степени гражданского просвещения, имея нравы различные. Государство может заимствовать от другого полезные сведения, не следуя ему в обычаях. Пусть сии обычаи естественно изменяются...».

Деяким чином Карамзін протиставляв Петру I перших Романових, включаючи його батька Олексія Михайловича та його старшого брата – Федора Олексійовича, які сприяли «сближению россиян с Европою,

⁹⁶ Карамзин Н.М. Записка... С. 32.

как в гражданских учреждениях, так и в нравах от частых государственных сношений с ее дворами, от принятия в нашу службу многих иноземцев и поселения других в Москве. Еще предки наши усердно следовали своим обычаям, но пример начинал действовать, и явная польза, явное превосходство одерживали верх над старыми навыками... Сие изменение делалось постепенно, тихо, едва заметно, как естественное возрастание, без порывов и насилия. Мы заимствовали, но как бы нехотя, применяя все к нашему и новое соединяя со старым»⁹⁷.

Ставлення Карамзіна до реформ, як бачимо, було позитивним, якщо вони, по-перше, сприяли прогресу країни, а по-друге – органічно пов'язувались із наявними тенденціями історичного розвитку народу, відповідали явним чи латентним очікуванням людей. Розумно поєднати ці два елементи – у цьому й криється талант (або й геніальність) політика, державного діяча. Роздуми Карамзіна стосовно реформ дали підстави А. Сахарову висловити деяке здивування з приводу того, що «Записка о древней и новой России» традиційно «чомусь вважається чи не верхом російського консерватизму»⁹⁸. Інша дослідниця – Н. Золотухіна назвала параграф про мислителя початку ХІХ ст. так: «Либерально-монархические взгляды Н.М. Карамзина»⁹⁹.

У теорії Карамзін виступав за мінімальне втручання у природний процес суспільного оновлення та обмежені реформи, які вивільняли б внутрішню енергію цього процесу. Але у практичній політиці сподівання на об'єктивні чинники часто оберталося ігноруванням фактора людського, суб'єктивного. А це відкривало широкі можливості для критики будь-яких реформ, ініційованих владою. Чим і скористався Карамзін у «Записке...» і що наочно демонструє його консерватизм.

Зокрема, Карамзін категорично не погодився із політикою Олександра І, спрямованою на поетапне скасування особистої залежності селян¹⁰⁰. Услід за істориком кінця ХVІІІ ст. І. Болтіним Карамзін коротко виклав ту версію походження кріпацтва, яка перетворилась на широко вживаний аргумент противників скасування кріпосного права. До ХVІ ст., за цією концепцією, основна маса хліборобів була вільною, у

⁹⁷ Там же. С. 31.

⁹⁸ Сахаров А.Н. Александр I... С. 281.

⁹⁹ Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI – XX вв. – М.: Юристъ, 1995. С. 206-215.

¹⁰⁰ Карамзин Н.М. Записка... С. 70-74; Исаев И.А., Золотухина Н.М. История... С. 213-214; Тонких В.А., Ярецкий Ю.Л. История политической и правовой мысли России. – М.: Владос, 1999. С. 72-79.

кабалу чи холопство потрапляли тільки полонені, боржники або шукачі покровителя. Борис Годунов «отнял первый у всех крестьян волю переходить с места на место, т.е. укрепил их за господами, – вот начало общего рабства. Сей устав изменялся, ограничивался, имел исключения и долгое время служил поводом к тяжбам, наконец утвердился во всей силе – и древнее различие между крестьянами и холопами совершенно исчезло». Виходячи з цього екскурсу, Карамзін робив висновок, що звільнити зараз селян немає жодної можливості, тому що, по-перше, нинішні селяни ніколи не були власниками, а земля по праву належить дворянам; по-друге, практично неможливо встановити, предки яких селян були «хрещеною власністю» поміщиків, тому не підлягають звільненню, а яких – вільними хліборобами, тому можуть претендувати на повернення колишньої свободи.

Звичайно, продовжував Карамзін, самодержець, керуючись природним правом (всі люди народжуються вільними), може розрубати цей гордіїв вузол та оголосити всіх селян звільненими. Однак «в государственном общежитии право естественное уступает гражданскому, и что благоразумный самодержец отменяет единственно те Уставы, которые делаются вредными или недостаточными и могут быть заменены лучшими». Скасувати кріпосне право на початку ХІХ ст. неможливо, застерігав Карамзін, бо до цього не готові ні селяни, ні поміщики: «Не знаю, хорошо ли сделал Годунов, отняв у крестьян свободу..., но знаю, что теперь им неудобно возвратить оную. Тогда они имели навык людей вольных – ныне имеют навык рабов. Мне кажется, что для твердости бытия государственного безопаснее поработить людей, нежели дать им не вовремя свободу, для которой надобно готовить человека исправлением нравственным...». Якщо звільнити селян, не підготувавши їх належним чином до нового життя, то імператор ризикує розладнати економічну, соціальну, політичну систему країни, увєргнути суспільство в хаос.

Безумовно, Карамзін не схвалював укази Олександра І з селянського питання, особливо указ 1803 р. про «вільних хлібопашців», який вперше відкривав легальний спосіб звільнення селян шляхом викупу.

Інша проблема, яку докладно розглядав Карамзін – це історична місія російського самодержавства і правомірність змін у політичній системі. Надзвичайно високо оцінивши роль царської влади в історії, показавши, що саме завдяки їй країна змогла подолати чимало важких і драматичних ситуацій, Карамзін заявив: «Самодержавие есть Палладиум России, целость его необходима для ее счастья...». Тому Карамзін засудив реформу системи державної влади, що передбачала обмеження повноважень самодержця за рахунок представницьких органів та розподілу

єдиної державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову (це проектував М. Сперанський у «Введении к уложению государственных законов»).

Своє політичне кредо Карамзін чітко сформулював у словах: «Требуем более мудрости хранительной, нежели творческой».

У підсумку Карамзін висловив «вердикт» правлінню Олександрю I: «...одна из главных причин неудовольствия россиян на нынешнее правительство есть излишняя любовь его к государственным преобразованиям, которые потрясают основу империи, и коих благотворность остается доселе сомнительной».

Консервативно-охоронні настрої Карамзіна значно посилювались після страти у Парижі Людовика XVI (1793). За період з часу написання «Писем русского путешественника» (1791 – 1792), внаслідок подорожі Європою, перебування в революційній Франції, і до видання «Вестника Европы» (1803) ці настрої набули завершеності і склалися у світоглядну систему.

Позиція Карамзіна співпала з програмою консервативної частини правлячих кіл («партії»), що згуртувалася навколо молодшої сестри імператора Катерини Павлівни, чоловік якої Георгій Ольденбургський був новгородським, тверським та ярославським генерал-губернатором. Катерина Павлівна заснувала у Твері блискучий салон, де збиралися видатні люди тієї доби та найближчі знайомі, до котрих слід віднести переконаних консерваторів О. Куракіна, Ф. Ростопчина та ін. «Партія» критично ставилась до ліберальної політики Олександра I, до законодавчих актів, підготовлених М. Сперанським. А коли стало відомо, що Сперанський за дорученням імператора закінчив «Введение к уложению...» (1809) – струнку концепцію докорінного реформування Росії, консервативна «партія» вдарила на сполох. У тому ж 1809 р. Катерина Павлівна в Москві на балу у імператора запросила Карамзіна до себе в Тверь. В особі Карамзіна консервативне оточення Катерини Павлівни, вороже налаштоване до Сперанського, отримало авторитетну і талановиту особистість. Саме Карамзін написав на прохання імператорської сестри «Записку о древней и новой России». Її було вручено Олександрю I у 1811 р., що спровокувало доволі напружені стосунки між історіографом та імператором. Проте... вже навесні 1812 р. Сперанського зняли з усіх посад і відправили у заслання. А через 4 роки, у 1816 р., Олександр I нагородив Карамзіна Анненською стрічкою і зазначив, що це робиться не за «Историю государства Российского», а (як писав Д. Блудов) за

«Записку о древней и новой России»¹⁰¹. Символічно, що того ж 1816 р., коли консерватизм легалізував себе в очах Олександра I, виникло перше таємне товариство декабристів – «Союз спасения».

Буржуазно-реформаторський напрям: генезис і становлення

Тривалий і навдивовижу складний процес сформування засад громадянського суспільства в Росії був зумовлений, як вище вже говорилося, специфікою розстановки соціальних сил на початку Нового часу. Брак належного зв'язку між станами та мислителями породжував такі особливості

передової суспільної думки: 1) дещо абстрактне сприйняття досягнень прогресивної літератури; 2) формування нагальних соціальних вимог та очікувань нерідко в утопічній формі; 3) звернення до монарха як сили, здатної забезпечити задоволення назрілих суспільних потреб.

Прогресивна думка того періоду не була виразно диференційована, її течії не розрізнялися чітко ні за комплексами ідей, ні за послідовниками: часто ми стикаємося з перехідними варіантами, з поєднанням близьких за формою положень. Однак, незважаючи на наявність мандрівних ідей, кожна течія мала лише їй притаманне ядро, що дозволяє говорити про початок процесу структуризації суспільної думки, оформлення – стабільних вже для 1820-х років – окремих течій.

Нарешті, виділення течій, навіть недостатньо зрілих, є зручним дослідницьким інструментом встановлення різних оцінок стану справ у суспільстві конкретного історичного періоду, а також їх співвідношення із потребами різних соціальних верств.

Отже, у суспільній думці 1760 – 1820-х рр. наявні, крім консервативної, три течії: 1) буржуазно-реформаторська, 2) просвітительська, 3) декабристська.

Буржуазно-реформаторська течія акумулювала у собі точки зору, спрямовані на підтримку еволюційного переходу до буржуазних засад суспільного життя. Використовуючи досягнення буржуазної зарубіжної політекономії, доктрини лібералізму (А. Сміт, Б. Констан, Є. Бентам), реформатори пропагували такий суспільний устрій, який був би більш-менш сприятливий для виробничих відносин, громадянських і політичних свобод буржуазного типу. Вони намагалися уникати гостро критичних висловлювань на адресу пануючого ладу, пропонували ставитись до

¹⁰¹ Гросул В.Я., Итенберг Г.С., Твардовская В.А., Шацillo К.Ф., Эймонтова Р.Г. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. С. 40-47.

його недоліків як до закономірного результату розвитку виправданих у минулому соціальних інститутів, що з часом перетворилися на гальмо суспільного прогресу.

Такий підхід до феодальних архаїзмів (самодержавства, кріпосного права, інституту станової ієрархії тощо) створював ґрунт для співпраці із ліберально настроєним монархом і прогресивною частиною дворянства. Але на практиці обернувся спочатку затримкою реформ, а потім їх провалом.

Зміст буржуазно-реформаторських проектів багатьох талановитих представників даної течії (М. Сперанський, М. Мордвинов, П. Кисельов, Є. Канкрін, К. Герман, Г. Шторх та ін.), за умови їх впровадження у життя, значно прискорив би крах феодально-кріпосницького ладу. Проте відсутність належної соціальної сили, згуртованої та рішучої в своїх антифеодальних устремліннях, економічно й фінансово впливової, зробила реформаторів повністю залежними від примх імператора, який в свою чергу був залежним від позиції консерваторів.

Підхід *просвітителів* до найважливіших соціальних проблем докорінно різнився від консервативної та буржуазно-реформаторської течій. Консерватори категорично заперечували доцільність будь-яких системних змін, а буржуазні реформатори, навпаки, наполягали на неминучості саме таких перетворень, але планували здійснити їх поступово, обережно, не ламаючи, а потроху демонтуючи старий лад. В узагальненому вигляді пропозиції реформаторів зводилися до побудови ефективної економіки, яка, з їх точки зору, розв'яже ініціативність і підприємливість людини, надасть їй можливість своєю працею здобути прийнятні життєві умови; рівень добробуту залежатиме від здібностей та докладених особою зусиль. Така економіка мала знайти відповідність у законодавстві, у громадянських і політичних правах людей (при обов'язковому майновому цензі).

Просвітителі ж на перше місце ставили не ефективність економіки, не зростання продуктивності праці, а принцип соціальної справедливості. Вони не нехтували категоріями «ефективність» чи «продуктивність», але жорстко прив'язували їх наслідки до благоденства трударя, непривілейованих верств взагалі. Типовими для просвітительства середини ХІХ ст. В. Ленін назвав такі ознаки: 1) «горячая вражда к крепостному праву и всем его порождениям в экономической, социальной и юридической области»; 2) «горячая защита просвещения, самоуправления, свободы, европейских форм жизни и вообще всесторонней европеизации России»; 3) «отстаивание интересов народных масс, главным образом крестьян (которые еще не были вполне освобождены или только

освободились в эпоху просветителей), искренняя вера в то, что отмена крепостного права и его остатков принесет с собой общее благосостояние и искреннее желание содействовать этому»¹⁰².

Просвітительська течія лише у першій чверті XIX ст. досягла своєї ідейної та організаційної зрілості, хоч не була численною; яскраві постаті взагалі можна перерахувати по пальцям: М. Новиков, О. Радищев, І. Пнін, А. Кайсаров, В. Попугаєв, О. Куніцин, П. Словцов та деякі інші. Незначним був і вплив на суспільну свідомість, просвітителів підтримував тонкий прошарок освічених прогресивних кіл. Проте не масовим визнанням визначається історичне значення просвітительської думки: нею був вказаний один з негасимих маяків на шляху людського поступу. На цьому тернистому шляху людина повинна розкрити усі благородні якості своєї натури, досягти гідних її умов праці, життя, стати духовно багатою та високоморальною особистістю. Література, філософія та й уся російська передова гуманітаристика XIX ст. розвивалася на ґрунті цих загальнолюдських цінностей.

Найяскравішим представником буржуазно-реформаторської думки, визначним російським мислителем першої половини XIX ст. був юрист і державний діяч *М.М. Сперанський* (1772 – 1839). Попович, який дістався завдяки винятковим здібностям владних вершин, мав аналітичний розум і ліберальні переконання. Син сільського священика, Сперанський навчався у столичній Олександрівській семінарії, старанно поповнював знання самоосвітою. Після її закінчення (оскільки священики тоді не мали прізвищ, то здібний випускник отримав прізвище Сперанський, тобто той, що подає надію) став там викладачем. Його знання, розум, вміння круто змінили долю Сперанського – він був переведений у Сенат до канцелярії генерал-прокурора. Тут він також помітно вирізнявся серед сірого чиновницького середовища, набував авторитет, отримував нагороди.

Проте значно швидше пішла його кар'єра з воцарінням Олександра I. Активні законотворчі роботи нового імператора та його «молодих друзів» («Негласный комитет») невдовзі привели до залучення Сперанського в реформаторські задуми Олександра I. За дорученням імператорського оточення Сперанський складав різні проекти перетворень. Прогресивні погляди Сперанського викликали симпатії передових кіл і ненависть консерваторів. Після Тильзита (1807) Сперанський став близькою до імператора людиною; Олександр I часто обговорював з ним майбутні ре-

¹⁰² *Ленин В.И.* От какого наследства мы отказываемся? // *Ленин В.И.* Полн. собр. соч. Изд. 5-е: В 55 т. – М.: Политиздат, 1958. Т. 2. С. 519.

форми, а потім зобов'язав талановитого радника скласти їх розгорнутий план. Так у 1809 р. з'явився головний проект Сперанського – правознавця – «Введение к Уложению государственных законов». Це стурбувало столичне дворянство і ярий консерватор, московський генерал-губернатор Ф. Ростопчин (разом з одностумцями) надіслав царю донос, де звинуватив Сперанського у шпигунстві на користь Наполеона (мабуть, тому, що у Тильзиті Наполеон жартома пропонував Олександрю I обміняти Сперанського на якесь королівство!) і зажадав його негайної відставки.

У березні 1812 р. Сперанського відправили у «почесне заслання»: до 1820 р. він був на відповідальних адміністративних посадах у Нижньому Новгороді, Пермі, Пензі, в 1819 р. став губернатором Сибіру. Нарешті, у 1820 р. йому дозволили повернутися до Санкт-Петербургу. З 1826 р. Сперанському доручили керувати Комісією для складання Зводу законів. Вже через 4 роки, у 1830 р., під керівництвом Сперанського були надруковані 45 томів «Полного собрания законов Российской империи» (текстизаконодавчих актів, розташованих у хронологічній послідовності). А ще через 3 роки з'явилися чергові 15 томів «Зводу законів» (у ньому наводилися лише чинні акти за тематичним принципом).

Заслуги Сперанського були належно оцінені: у кінці життя був уже графом, дійсним таємним радником, землевласником, членом Державної Ради, кавалером ордена Андрія Первозванного. Проте головний підсумок його життєвого шляху не в цьому: імператор Микола I зробив Сперанського викладачем правознавства для свого сина, майбутнього імператора Олександра II, який використав чимало положень реформаторських проектів вчителя у проведенні історичних перетворень 1860 – 1870-х років¹⁰³.

Глибоковіруюча людина, Сперанський був ідеалістом за філософськими поглядами (відкидав «похмуру систему чуттєвого матеріалізму»), що наклало невитравний відбиток на його праці та діяльність. Бог виступав для Сперанського верховним законодавцем.

До кожної проблеми (явища) Сперанський підходив з історичної точки зору. Так приступав він і до питання про російські реформи. Росія на своєму історичному шляху пройшла три етапи: удільний – у середні віки; абсолютна монархія – у новий час, а останній етап – це промисловий стан, який вимагає конституційного обмеження царської влади, надання громадянських і політичних прав усім членам суспільства. Росія чекає

¹⁰³ Южаков С.Н. М.М. Сперанский. Его жизнь и общественная деятельность // Петр Великий / И.М. Иванов; Меншиков / Б.Г. Прозоровская; Воронцовы; Дашкова / В.В. Огарков; Сперанский / С.Н. Южаков: Биограф. очерки. – СПб.: ЛИО Редактор, 1995. С. 404.

на зміни, але не революційним, а виключно еволюційним шляхом завдяки доленосним законам, «дарованим» згори, тобто імператором. Реформування держави, переконував Сперанський, справа тривала: «Усовершенія принужденные не прочны, они насилуют природу. Природа всегда приуготовляет в тишине свои планы, и для того произведения ее верны. Примеры сих усовершений: в Англии Charta magna долго лежала без употребления, ее забыли и едва нашли в архиве»¹⁰⁴.

Головний зміст реформ, викладених й обґрунтованих у «Введенни к Уложению», полягав у переході Росії від самодержавного правління до конституційної монархії: «Общий предмет преобразования состоит в том, чтобы правление, доселе самодержавное, постановить и учредить на непременимом законе (тобто – на Конституції. – А.Б.)». Логічним наслідком встановлення конституційного ладу, стверджував Сперанський, повинно бути надання росіянам політичних і громадянських прав, причому політичні права гарантують непорушність прав громадянських. Принципово має змінитися розуміння закону взагалі; він покликаний стояти на захисті прав особи і власності: «Общий предмет всех законов есть учредить отношения людей к общей безопасности лиц и имущества».

Стабільність та демократичність політичної системи держави базуються, за задумом Сперанського, на принципі розподілу влади на три гілки. Його міркування на цю тему являють певну (і не тільки історичну) цінність, тому наведемо їх без купюр:

«1) Законодательное сословие (Дума. – А.Б.) должно быть так устроено, чтобы оно не могло совершать своих положений без державной власти (тобто влади імператора. – А.Б.), но чтобы мнения его были свободны и выражали бы собою мнение народное.

2) Сословие судебное должно быть так образовано, чтобы в бытии своем оно зависело от свободного выбора, и один только надзор форм судебных и охранение общей безопасности принадлежали правительству.

3) Власть исполнительная должна быть вся исключительно вверена правительству; но поелику власть сия распоряжениями своими под видом исполнения законов не только могла бы обезобразить их, но и совсем уничтожить, то и должно поставить ее в ответственности власти законодательной»¹⁰⁵.

Як бачимо, принцип розподілу влади Сперанський пропонував здійснити таким чином, щоб народна воля відіграла у владі визначальну

¹⁰⁴ Сперанский М.М. Руководство к познанию законов. – СПб.: Наука, 2002. С. 261.

¹⁰⁵ Там же. С. 350, 335, 351.

роль, а окремі гілки були достатньо самостійними у своїй царині і водночас підконтрольні (чи залежні) одна другій. Спеціальний розділ («О разуме законов в державной власти») у «Введении к Уложению» присвячений владі монарха, повноваження якого віртуозно вписані у дану схему: вони свідчать, що монарх залишається верховною владою, але остання формально звузилась майже до англійського зразка з доповненнями, які враховували російську специфіку. Майже у всіх визначальних галузях державного управління слово монарха залишалось вирішальним, він уособлював гарантію законності та порядку в державі, але не міг діяти поза законом чи підняти інші владні структури. Свої повноваження як глави держави монарх здійснював би за допомогою Державної Ради, яка також задумувалась в ролі органу, що перешкоджав би монаршій сваволі.

Місцева влада ґрунтувалась на виборній основі і вертикалі представницьких органів-дум: губернських, повітових, сільських.

Подальша історія державних установ Росії показала утопічність струнких та раціоналістичних побудов Сперанського.

Не зважився Сперанський на цьому етапі реформи замахнутися на станову структуру суспільства, лише законодавчо описуючи та уточнюючи права й обов'язки кожного стану. Дворянству він планував надати всі політичні та громадянські права, а додатково закріплював за ним привілей: право на володіння залежними селянами разом із всіма їх землями та іншою нерухомістю. Однак Сперанський увів (з 1810 р.) земельний податок з дворянства. До середнього стану він відносив власників нерухомості з непривілейованих станів і надавав їм громадянські права, а політичні – в залежності від розміру власності. Прошарки непривілейованих станів, які не мали власності, отримували лише громадянські права.

Також не зважився Сперанський на скасування кріпосного права, хоч вкрай негативно ставився до нього. Однак розпочати поступову ліквідацію кріпацтва, незважаючи на майже ворожу позицію дворянства до цієї реформи, треба, на думку Сперанського, вже зараз. «Рабы... всегда и везде существовали. В самых республиках число их почти равнялось числу граждан, а участь их там была еще горше, нежели в монархиях.

Не должно, однако, из сего заключать, чтобы рабство гражданское было необходимо. Конституции древних республик и нравы века были причиною сего установления. Мы видим, напротив, государства обширные и многонаселенные, в коих рабство сего рода мало-помалу уничтожилось.

Нет никакого основания предполагать, чтобы в России не могло оно уничтожиться, если приняты будут к тому действительные меры».

У записці «О крепостных людях» (1826 р.) Сперанський виклав план поетапного скасування кріпосного права¹⁰⁶. На першому етапі селянам треба було повернути ті свободи, які вони мали до кінця XVI ст., тобто щоб вони мали право вільного переходу та власності на рухоме майно. Їх залежність від поміщика повинна бути по землі, а не від особи дворянина-землевласника. У зв'язку із цим поміщикам треба заборонити продавати, дарувати селян без землі, як і землі без селян, що на цих землях жили, карати кріпаків тощо.

Але лише ці заходи не припинять зловживань з боку поміщиків: «Единственное решительное к сему средство есть определение всех крестьянских работ и повинностей договором».

Та головна мета стосовно кріпосних селян полягала у їх звільненні та наданні їм, як і всім «робочим людям», громадянських прав. «Это есть лучший распорядок в увольнении крестьян. Ныне есть о сем два положения: 1) об увольнении личном и 2) об увольнении с землею». Сперанський підтримує обидва шляхи, тільки висловлює кілька застережень, пов'язаних із труднощами використання тих законодавчих норм. «Прекращение всех сих и им подобных стеснений послужило бы наилучшею мерою постепенного перехода из крепостного в свободное состояние. К сему надлежит только пересмотреть и расширить существующие ныне положения»¹⁰⁷. Отже, Сперанський у вирішенні селянського питання не піднявся до пропозиції загальнодержавного акта скасування кріпацтва, залишивши цю проблему фактично на розгляд самого дворянства чи – у крайньому випадку – на укладення поміщиками угоди із селянами щодо викупу останніми своєї свободи і землі. Селяни ж у кінці XVIII – на початку XIX ст. все наполегливіше вимагали «свободи і землі» безоплатно, тому що це вже давно викуплено потом і кров'ю у «гнобителів-поміщиків» багатьма поколіннями їх предків.

Таким чином, Сперанський розробляв проект докорінного реформування згори, волею освіченого монарха-ліберала, намагаючись не викликати зайвого невдоволення ні з боку пануючого стану, ні з боку непривілейованого люду.

Ще одним типовим представником буржуазно-реформаторської течії був граф, адмірал, відомий політичний і громадський діяч *М.С. Мордвинов* (1754–1845)¹⁰⁸. Він був широко відомим у прогресивних колах російського

¹⁰⁶ Там же. С. 361, 464-477.

¹⁰⁷ Там же. С. 477.

¹⁰⁸ *Болебрух А.Г.* Передовая общественно-политическая мысль России и Украины (от Радищева до декабристов). – Д.: ДГУ, 1987. С. 43-49.

суспільства незалежністю та передовим характером своїх суджень. Його твори (проекти, записки, «мнєння») у рукописах розходились по всій Росії, збуджуючи суспільну свідомість. Прибічники антифеодального табору відзначали загальнодержавний погляд Мордвінова на проблеми, що стояли перед Росією, вміння відректися від корисливості, відстоювання реформ, що наближали вітчизну до європейських форм життя.

Мордвінов виступав за поступову ліквідацію особистої залежності, всебічний розвиток продуктивних сил, удосконалення виробничих відносин, надання звільненим селянам права ставати землевласниками і т.д.

Світогляд Мордвінова складний та суперечливий, хоч по-своєму послідовний. До того ж він зазнав помітної еволюції протягом першої половини ХІХ ст. Можна навіть говорити про деяку обмеженість Мордвінова, але провідними в його переконаннях завжди були ліберальні ідеї. Він ретельно студював твори А. Сміта та Є. Бентама, постійно відвідував московський англійський клуб, намагався узгоджувати власні проекти з положеннями буржуазної політекономії. Низка пропозицій Мордвінова явно йшла далі намірів імператора Олександра І та його оточення.

Так, Мордвінов закликав всіляко сприяти процесу поширення земельної власності, залучити до нього всі верстви населення та іноземців, включити у майбутнє нове Уложення розділ про громадянські права сільських трударів. Здається, він сподівався, що у тому кодексі законів будуть передбачені форми і строки ліквідації кріпосної залежності, а також право розкріпачених придбати землю у власність. Зі свого боку, Мордвінов розробив проєкт організації «Трудопоощрительного банка», який би кредитував розвиток підприємництва у промисловості та сільському господарстві.

Проте Мордвінов дивився на проблему скасування кріпацтва не тільки з політичної або моральної точки зору, а передусім з економічної. Він був проти одноразового звільнення кріпосних селян царським указом, бо такий акт завдасть великої шкоди дворянським маєткам, які становлять основу народного господарства, а отже, усій державі, всім станам, включаючи кріпосних. Уряд має забезпечити правові регулятори викупу селян на волю, а все інше залежить від бажання, працьовитості, хазяйновитості самих хліборобів. І в цьому простежується частка корисливості у пропозиціях Мордвінова.

У зв'язку із реформами в Прибалтиці, Мордвінов підготував записку «Одна из мер освобождения от зависимости крестьян» (1816). Автор доводив, що у справі скасування кріпацтва потрібна обережність: «Народу,

пребывшему веки без знания гражданской свободы, даровать оную изречением на то воли властителя возможно, но знания пользоваться ею во благо себе и обществу даровать законоположением невозможно. В сем соображении дарование свободы тогда токмо не сопровождается никакими ощутительными неудобствами, ниже вредными последствиями, когда располагаемо бывает с некоторою постепенностию, когда свободными делаются не все вместе и единовременно, без воззрения на степень просвещения и спелости всего, что в гражданском состоянии относится к человеку, но когда благо сие представляется в виде награды трудолюбию и приобретаемому умом достатку, ибо сим токмо ознаменовывается всегда зрелость гражданского состояния». Законом треба визначити тільки ціну викупу, і Мордвинов пропонував своєрідний преїскурант: від 100 до 2000 крб., в залежності від віку. Ціна була такою великою, що це, як дотепно зауважив В. Ключевський, не могло не обернутися розгромом держави «вдячними» селянами¹⁰⁹. Бездоганні з логічної сторони, міркування Мордвінова були надзвичайно уразливі в соціальному сенсі, бо, поперше, переважна більшість селян не мала надії зібрати такі гроші, а по-друге – переважна більшість поміщиків не бажала залишатися без дарової робочої сили.

Не менш красномовною була у цьому питанні позиція графа П.Д. Кисельова (1788 – 1872). Він також, як і Мордвінов, був людиною передових переконань; не дивно, що декабристи планували Сперанського, Мордвінова та Кисельова ввести до складу тимчасового революційного уряду¹¹⁰. У 1815 р. Кисельов склав записку «О постепенности уничтожения рабства в России» та подав її Олександру І.

У преамбулі автор заявляв, що громадянська свобода – неодмінна умова народного добробуту, як і утверджена законом приватна власність. «Истина сия, – продовжував Кисельов, – столь уже мало подвержена сумнению, что излишним почитаю объяснять здесь, сколько желательного было бы распространение в государстве нашем законной независимости на крепостных земледельцов, неправильно лишенных оной. Сие тем более почитаю нужным, что успехи просвещения и политическое сближение наше с Европою, усиливая час от часу более брожение умов, указывает правительству необходимость предупредить те могущие последовать требования, которым отказать будет уже трудно или невозможно; кро-

¹⁰⁹ Ключевский В.О. Сочинения: В 8 т. – М.: Изд-во соц.-экон. лит.-ры, 1958. Т. 5. С. 234.

¹¹⁰ Семенова А.В. Временное революционное правительство в планах декабристов. – М.: Наука, 1982. С. 17-60, 61-102, 142-152.

вью обогрелная революция французская сие опытом свидетельствует»¹¹¹. Цей витяг цікавий у декількох відношеннях: по-перше, оголошенням кріпосного права соціальною несправедливістю; по-друге, думкою про французьку революцію як наслідок невирішених своєчасно проблем (саму революцію як таку він, звичайно, не сприймав); по-третє, доказом того, що розуміння необхідності скасування кріпацтва глибоко проникло у свідомість суспільства, у тому числі в панівні кола.

З метою поступової ліквідації рабства в Росії Кисельов пропонував, зокрема: 1) дозволити «капіталістам всякого звання» купувати у дворян села, але відносини нових власників із селянами (які були раніше кріпосними) мають переходити на договірні засади; 2) дати згоду родовитим дворянам заснувати майорати, у яких селяни стали б «свободними хлебопашцами»; 3) затвердити у законі викупну ціну для селян (Кисельов додав: «скільки можна для дворян вигідною») і т.п.

Таким чином, прихильники даної концепції суспільних перетворень, відстоюючи буржуазний шлях розвитку, намагались адаптувати його до специфічних умов Росії. За відсутності підтримки організованого і впливового «третього стану» буржуазні реформатори могли розраховувати тільки на монарха, а реформи здійснити на «матеріалі» трьох типів феодальних господарств: поміщицьких маєтків, земельних наділів селян – приватновласницьких кріпосних та державних. Причому перші два типи залежали від дворян-землевласників, настроєних майже виключно консервативно. Тому слід було шукати форми звільнення селян, які б не викликали загрозливого протесту благородного стану, переконати останній у доцільності та вигоді пропонованої акції. Певні перестраховки* у творах представників даної течії зумовлені дуже не простою ситуацією у міжстанових відносинах.

Тим не менше, буржуазні реформатори, які відгукувались на заклики влади до співпраці у реформаторській сфері, внутрішньою тенденцією своїх проєктів нерідко виходили за межі політичної обережності, що приводило до драматичних ексцесів, як у випадку із Сперанським.

У Росії ж після Вітчизняної війни 1812 р. склалася важка, на перший погляд безвихідна ситуація: непривілейовані верстви, тобто пере-

¹¹¹ Російський державний історичний архів (далі –РДІА). – Ф. 958. Оп. 1. № 644. Арк. 1.

* Харківський професор М.К. Грибовський, наприклад, пропонував звільнити селян «малыми частями», щоб вони поступово знаходили собі місце серед вільних непривілейованих прошарків: «...и ни правительство, ни протчие состояния не принуждаются переменять введенного привычкою давно утвержденного образа жизни, что непременно должно последовать при нечаянном перевороте» (*Грибовский М.К. О состоянии крестьян господских в России. – Х., 1816. С. 1*).

важна більшість населення, нетерпляче чекали на відміну феодально-кріпосницьких пут, свободу трудової діяльності, самоуправління, правосуддя, ліквідацію адміністративно-бюрократичного свавілля тощо; дворянський корпус, який через постійне зниження прибутковості своїх господарств, вимагав від уряду віднайдення способів покращання економічного становища, але збереження для пануючого стану монопольного права на землю та залежних селян (не маючи коштів на докорінно реформування виробництва, та й не розуміючи і не бажаючи цього); освічені ж кола російської громадськості, розробляючи засоби всебічної модернізації (європеїзації) Росії, не знаходили належного визнання ні в суспільстві, ні в урядових структурах. «Межі дозволеного» для реформаторства в тих історичних умовах були досить вузькими. Навіть імператор Олександр I, знаючи про негативне ставлення дворянства до його перебудовних планів, обрав реакціонера О. Аракчєєва довіреною особою і найближчим помічником, аби на нього, в разі якоїсь кризи, перекласти усю відповідальність¹¹². Показово, що у 1818 р. Аракчєєву, серед інших, Олександр I доручив скласти проект скасування кріпацтва. Аракчєєв виконав це завдання, передбачивши викуп селян казною, що дозволило б поправити матеріальний стан дворянства за рахунок казни та селян.

**Просвітительська
соціальна
парадигма***

Просвітители, як також і буржуазні реформатори, позитивно ставились до зусиль, спрямованих на ліквідацію середньовічних порядків. Головна відмінність у їх поглядах полягала у меті реформування. Якщо буржуазні реформатори були впевнені, що розкріпачена людина та вільне підприємництво на конкурентній

основі здатні створити економічний фундамент суспільного добробуту, то просвітителям цього було замало. Вони сягали думкою до взіркової держави, в якій кожному громадянину гарантувався матеріальний достаток та належні умови для всебічного гармонійного розвитку. Гасло «Свобода, Рівність, Братерство!» – беззастережно просвітительський орієнтир. Тому просвітители не могли схвалювати такі реформи, такі порядки замість кріпосницької системи, які не могли забезпечити «загальне благоденство».

¹¹² Див.: Дженкінс М. Аракчєєв. Реформатор-реакціонер. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. С. 9-10.

* Парадигма – давньогрецький термін, що означав модель, взірць.

Російське просвітительство розпочиналось з яскравої, талановитої постаті *М.І. Новікова* (1744 – 1818) – письменника, видавця газет і часописів, навчальної і художньої літератури, відомого масона.

М. Новіков народився у Москві в небагатій дворянській родині, вчився у Московському університеті, служив у гвардійському Ізмайловському полку, де був свідком палацевого перевороту 1762 р. Під час роботи Уложенної комісії 1767 – 1768 рр. працював протоколістом-секретарем («держателем дневной записки») у Комісії «о среднем роде людей». Іноді Новіков зачитував Катерині II уривки із складених ним протоколів.

Докладне знайомство з болячками російської дійсності, про які йшлося на засіданнях Уложенної комісії, змусило Новікова подати у відставку з військової служби (1769) і зайнятися літературною працею для боротьби з негативними явищами. Саме з того року розпочалась активна громадська робота Новікова, яка принесла йому заслужену славу й авторитет людини, що об'єктивно була визнана совістю народу. І для цього були всі підстави, бо Новіков з самого дитинства був глибоко віруючою людиною (він казав: «Первым моим учителем был Бог») і всі дії звіряв із християнською етикою.

Надзвичайно велике значення мала культурно-просвітницька робота Новікова. Він першим налагодив у Росії книжкову торгівлю, посправжньому заохотив росіян до читання, організувавши «Дружеское ученое общество» та «Типографическую компанию» (1784) – найбільше книготорговельне і книговидавниче підприємство. Його пайщики розгорнули переклад і видання найкращих зарубіжних художніх творів, книг з різних галузей знань (медицини, сільського господарства, педагогіки, гігієни тощо). З'явилися в російському перекладі творіння видатних просвітителів Західної Європи – Вольтера, Монтеск'є, Руссо та ін. Помітне місце у книжковій продукції «Типографической компании» посідала філософська література, твори з етики та естетики, морально-повчальні видання масонського спрямування. Книжкові крамнички Новіков відкривав у різних російських містах.

Новіков та його соратники багато уваги приділяли закладам освіти, благодійності у цій сфері. «...Новиков и друзья его, – писав Карамзін, – на свое иждивение воспитывали бедных молодых людей, учили их в школах, в университетах; вообще употребляли немалые суммы на благотворение»¹¹³. Шкільні підручники також видавалися Новіковим та його однодумцями у справах освіти. Крім того, виховну й освітню роль

¹¹³ Карамзин Н.М. Сочинения... Т. 2. С. 168; Некрасов С.М. Апостол добра. Повествование о Н.И. Новикове. – М.: Русский путь, 1994. С. 181.

відігравали журнали (в тому числі – перші дитячі) «Утренний свет», «Московское ежемесечное издание», «Покоющийся Трудюлюбец» та ін., а також газета «Московские ведомости».

Просвітительські суспільні погляди Новікова чітко визначилися з самої першої його появи перед всеросійською читацькою аудиторією у 1769 р. Справа в тому, що на початку січня того року Катерина II через свого секретаря Г. Козицького почала видавати сатиричний журнал «Всякая всячина» з метою повести критичний настрій суспільства у потрібному напрямку. Імператриця створила і власну теорію сатири в «улыбательном духе», сподіваючись, що ті часописи, які, на запрошення видавця, виникнуть за «Всякой всячиной», займуться передусім викриттям недоліків у «людській душі». Послідовники були надто невиразними – «И то и сию», «Ни то ни сию в прозе и в стихах» та ін., однак у тому ж 1769 р. виходить з друку перший номер гостросатиричного журналу Новікова «Трутень», який мав надто красномовний епіграф: «Они работают, а вы их труд ядите» (слова з одної притчі О. Сумарокова). У «Трутне», а потім в інших журналах – «Живописец», «Кошелек» Новіков з неабияким хистом змалював вкрай непривабливу картину кріпосницької дійсності та образи жорстоких, неосвічених поміщиків-дармоїдів, які своїх кріпосних не вважали і за людей.

Безжалісно викривав «Трутень» цю антигуманну позицію дворянства: «Змеян, человек неосновательный, езда по городу надседася кричит и увещевает, чтобы всякий помещик, ежели хорошо услужен быть хочет, был тираном своим служителям; чтоб не прощал им ни малейшей слабости; чтоб они и взора его боялись; чтоб они были голодны, наги и босы и чтоб одна жестокость содержала сих зверей в порядке и послушании».

Найбільш викривальним щодо кріпацтва був «Отрывок путешествия в *** И*** Т***», вміщений у «Живописце». Автор, розмовляючи з селянами, доходив сумного висновку: «Бедность и рабство повсюду встречались со мною во образе крестьян... Помещики их сами тому были виною... О человечество! Тебя не знают в сих поселениях. О господство! Ты тиранствуешь над подобными себе человеками». Образ зашкарубілого у своєму нецтві поміщика подавали «Письма родных к Фалалею» (автором зараз визнають Д. Фонвізіна), також надрукованих у новіковському «Живописце».

У своїх сатиричних журналах Новіков не тільки виводив на сонячне світло вади кріпосницької системи, але й протиставляв цим негативним персонажам із «благородного» стану освічених, розумних, справедливих, гуманних представників «третього стану».

Як просвітитель, Новіков не погоджувався з «улыбательной сатирой» «Всякой всячины», оскільки вважав причинами соціального зла не тільки моральні хиби людської натури, а насамперед суспільну систему, що робила можливими неприпустимі наслідки таких хиб. «Я сам того мнения, – читаємо у «Трутне», – что слабости человеческие сожаления достойны, однако ж не похвал, и никогда того не подумаю, чтоб сей раз не покривила своею мыслию и душою госпожа ваша прабабка (тобто «Всякая всячина», видавець якої називав інші журнали «онуками». – А.Б.), дав знать..., что похвальнее снисходит порокам, нежели исправлять оные. Многие слабой совести люди никогда не упоминают имя порока, не прибавив к оному человеколюбия... По моему мнению, больше человеколюбив тот, кто исправляет пороки, нежели тот, который оным снисходит или (сказать по-русски) потакает...»¹¹⁴.

Одним із шляхів виправлення пороків Новіков визнав масонські організації. До масонства у нього було не просте ставлення, але іншої суспільної сили, на яку можна було б спертися, Новіков не бачив. «Об'єднавши навколо себе кращі масонські сили, Новіков послідовно впроваджував у життя з їх допомогою і за безпосередньої участі свої просвітительські починання, тим самим ставав главою свого роду просвітительського напрямку у російському масонському русі»¹¹⁵. В цьому русі Новікову близькими були ідеї морального самовдосконалення, думка про самопізнання як засіб духовного збагачення людини на основі непорушних істин вчення Христа.

Успіх пропаганди такого роду духовності, особливо у демократичних різночинських колах, широко розгорнутої виданнями Новікова, чутки про зв'язки з масонами спадкоємця престолу Павла Петровича, стурбували Катерину II (вона втрачала роль провідника), православне ортодоксальне духовенство, що й призвело до арешту Новікова та його ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці (1792) на довгі 4 роки. Павло I, прийшовши до влади, звільнив Новікова. Однак просвітитель не повернувся до громадської діяльності, провівши останні 22 роки свого життя у власному маєтку Авдотїно під Москвою.

Імператриця Катерина II, як не дбала про авангардну місію в суспільстві, вже на початку свого правління встигла «обжечь себе пальць» на замірі з Уложенною комісією та сатиричною журналістикою. Непорозуміння виникли також із суспільною думкою Європи в особі

¹¹⁴ Сатирические журналы XVIII века. – М.: Учпедгиз, 1940. С. 86-144; Русская сатирическая проза XVIII века. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. С. 74-99.

¹¹⁵ Некрасов С.М. Апостол добра... С. 88.

Дідро (він перебував у Росії в 1773 р. і намагався зробити з Катерини II щирого послідовника просвітительського вчення) й російською думкою в особі Новікова¹¹⁶, а пізніше Радіщева.

Новіков і Радіщев – найвидатніші постаті російського Просвітництва XVIII ст., та між ними є й суттєва різниця. Якщо Новіков бачив свою громадську місію у пропагуванні високих моральних принципів, ідеї духовного самовдосконалення людини і на цій підставі – у беззастережній критиці суспільних пороків, то Радіщев, приймаючи таку програму шанованого ним соратника, вважав насильницький метод (народне повстання) останнім засобом відновлення суверенних прав народу і кардинальної перебудови соціального ладу в інтересах останнього.

О.М. Радіщев (1749 – 1802) народився в дворянській родині Саратовської губернії, закінчив корпус пажів у столиці, а потім – юридичний факультет Лейпцігського університету. Знаходячись за кордоном, він ретельно вивчав всесвітню історію, особливо захоплюючись античністю, праці видатних мислителів давнини та сучасності. Оволодів кількома європейськими мовами.

Повернувшись в Росію (1771), Радіщев служив у Сенаті, Комерц-колегії, Петербурзькій митниці. У 1780-х роках сформувалися його радикальні суспільно-політичні погляди, які знайшли вираз в оді «Вольность» (1783), «Жити Федора Васильевича Ушакова» (1789), у знаменитому «Путешествии из Петербурга в Москву» (1790), які відіграли визначну роль у подальшому розвитку російської суспільної думки¹¹⁷.

«Путешествие...» в традиціях сентиментального роману-подорожі подає достовірні з фактичної сторони картини різних сторін суспільного життя, реалістичні образи представників майже усіх станів тогочасної кріпосницької Росії. Композиційно роман складався з глав, названих по головним станціям від Петербурга до Москви; на них автор «зустрічався» із своїми персонажами та обговорював животрепетні проблеми. Жанр і будова роману дали Радіщеву можливість викласти власні думки, оцінки, почуття з приводу побаченого і почутого. У передмові-посвяті другові автор писав: «Я взглянул окрест меня – душа моя страданиями человечества уязвлена стала. Обратил взоры мои во внутренность мою – и узрел, что бедствия человека происходят от человека, и часто от того только,

¹¹⁶ Милуков П.Н. Очерки по истории русской культуры: В 3 т. – М.: Изд. группа «Прогресс»-«Культура», 1995. Т. 3. С. 282-283.

¹¹⁷ Радіщев А.Н. Полн. собр. соч.: В 3 т. – М.; Л., 1938-1952; А.Н.Радіщев и литература его времени / XVIII век. Сб. 12. – Л.: Наука, 1977; Русская мысль в век Просвещения. – М.: Наука, 1991. С. 258-264.

что он взирает непрямо на окружающие его предметы...». «Отъими завесу с очей природного чувствования – и блажен буду». Сей глас природы раздавался громко в сложении моем. Воспрянул я от уныния моего..., я почувствовал, что возможно всякому соучастником быть во благоденствии себе подобных. – Се мысль, побудившая меня начертать, что читать будешь»¹¹⁸.

Ця основоположна цитата з передмови свідчить про приналежність Радіщева до просвітительської соціальної концепції, яка вбачала одну з головних причин суспільних бід у неспроможності (від неосвіченості) людського розуму пізнати істину і відрізнити добро від зла. Письменник, власне, покликаний до виконання цієї надзвичайно відповідальної соціальної місії – зняти «завісу» з «очей» людського розуму, щоб всім відкрилось сяйво істини, і тоді люди відсахнуться від зла і чинитимуть лише добро.

З метою якомога сильніше вразити читача, донести до його серця біль та страждання людей Радіщев дещо загострює сюжети, робить свою оповідь надзвичайно емоційною. На сторінках «Путешествия...» перед читачем розгортаються сцени грубого і нелюдського бюрократизму великих і малих чиновників (у главі «Чудово» автор побачив, як тонуть люди, а один з начальників на прохання допомогти відповідає: не мій то обов'язок); лицемірства і плазування перед вищим начальством; зловживання службовим становищем («Спасская Полесьть»); неправосуддя й неприхованої суддівської корупції; хижацтва підрядників, крадіжок й шахрайства купців («Новгород»); жорстокості й несправедливості дій державних органів влади («Зайцово»); занепад моралі, розпуста, розбещеність дворянства («Яжелбицы»); зажерливість, грабіж, немилосердність кріпосників-поміщиків та «безбережне море страждань покріпаченого селянства»¹¹⁹.

Радіщев засуджував систему кріпосницького права та самодержавного образу правління, непрямо вказував на Катерину II та її оточення (зокрема, Г. Потьомкіна) як на головних винуватців народних бід. В оді «Вольность» він проводив ідею державної влади як виразу верховенства прав народу, схвально описує історичні події, пов'язані з повстаннями мас проти царів-деспотів та узурпаторів.

Право народу на революційне повернення своїх суверенних прав Радіщев доводив поширеними у той час теоріями природного права і

¹¹⁸ Радіщев А.Н. Путешествие из Петербурга в Москву // Радіщев А.Н. Полн. собр. соч. Т. 1. С. 227.

¹¹⁹ Благодій Д.Д. История русской литературы XVIII века. – М.: Учпедгиз, 1955. С. 467.

суспільного договору. Згідно з ними правителі (царі, королі, імператори) одержували владу від народу під умовою здійснення цих повноважень виключно в інтересах народу. Якщо ж правителі порушували ці умови, народ отримував право на детронізацію тирана, тобто на повстання («право мщенное природы»). Обурений свавіллям поміщиків та царських адміністраторів, Радішев писав: «Возможно ли, что в наш век, в Европе, подле столицы, в глазах великого государя совершалось такое бесчеловечие!».

Який же вихід із такого сумного становища Росії бачив Радішев? Один з них він виклав у главі «Хотиллов», де автор на станції знаходить рукопис, що містив проект визволення селян царським указом. Але врешті-решт мандрівник кваліфікував таку можливість як малоймовірну в самодержавно-кріпосницькій країні: «О горькая участь многих миллионов! Конец твой сокрыт еще от взора и внучат моих». І все ж Радішев бажав би такого розвитку подій, щоб на престолі знаходився освічений монарх, прихильник просвітительських ідей, щоб він був підтримуваний впливовою верствою передових представників громадськості. Власне, Радішев і сів за написання «Путешествия...», аби згуртувати людей, які б переконали та змусили царя розпочати реформи.

Був ще один вихід – революція / повстання народних мас, в ході якої старий лад зазнав би нищівного розгрому. Незважаючи на історичну виправданість такого соціального перевороту, в разі реакційності правлячого режиму, Радішев волів би його попередити або відстрочити.

Радішев-просвітитель не відкидав обидва виходи, але насильницький метод суперечив законам освіченого розуму і тому свідчив би про неготовність суспільства цивілізовано вирішити свої проблеми, тому Радішев відсував революційний вибух у далеке майбутнє: «...я зрю сквозь целое столетие». До того ж часу, сподівався мислитель, суспільство повинно знайти кращі способи оздоровлення суспільного життя.

Однак Катерина II розгадала потенційну вибухонебезпечність книги Радішева, перш за все через гостру критику російської дійсності та результатів правління «дворянської цариці». Вона назвала автора «Путешествия из Петербурга в Москву» «бунтовщиком хуже Пугачева». Заарештованого мислителя Сенат засудив до страти, проте імператриця вирішила замінити цей вирок 10-річною каторгою в Сибіру.

Тверді, продумані переконання надали Радішеву мужності витримати цей удар долі; по дорозі до Сибіру він написав вірш:

Ты хочешь знать: кто я? что я? куда я еду? –

Я тот же, что и был и буду весь мой век:

Не скот, не дерево, не раб, но человек!

Дорогу проложить, где не бывало следу,
Для борзых смельчаков и в прозе и в стихах,
Чувствительным сердцам и истине я в страх
В острог Илимский еду.

Радішев, як і Новіков, був звільнений у 1796 р. Павлом І. З приходом до влади наступного імператора, Олександра І Радішева як юриста з європейською освітою залучають до роботи у Комісії по складанню нового кодексу законів.

Вірний своїм демократичним поглядам, Радішев із запалом береться за розробку проектів законодавчих норм, в тому числі щодо селянського питання, у чому, свідчив Сперанський, він був великий знавець. По можливості Радішев прагнув втілити у юридичні формулювання свої уявлення стосовно соціальної справедливості. Закон, на його думку, повинен захищати свободу і рівність членів суспільства, безпеку, працю і власність людей (економічною основою майбутнього суспільного устрою повинна бути власність селян на землю та продукти своєї праці), трудове походження власності тощо. Оскільки, за Радішевим, народ – джерело влади, то найкращий образ правління – представницький: конституційна монархія або республіка, щоправда, перший йому здавався більш реальним у тих історичних умовах.

Прогресивні погляди Радішева не подобались керівнику Комісії по складанню кодексу законів П.Завадовському, який натякнув Радішеву на можливість нового заслання. Радішев не витримав... і 12 вересня 1802 р. покінчив рахунки із життям.

Одним з визнаних лідерів просвітительського руху кінця XVIII – початку XIX ст. був *І.П. Пнін* (1773–1805) – письменник, публіцист, видавець, за чутками – «незаконний» син гр. М.В. Репніна. Отримав військову освіту, служив в армії, а у 1797 р. вийшов у відставку. Разом з батьком чотирьох декабристів О.Ф. Бестужевим, у якого Пнін мешкав, приїхавши до північної столиці, видавав у 1798 р. «Санкт-Петербургский журнал»; у матеріалах журналу порушувались вільнодумні питання, зокрема антикріпосницького змісту¹²⁰. У 1801 р. І. Пнін був призначений «письмоводителем» Державної ради, тоді ж познайомився з О. Радішевим. У 1803 р. служив у Міністерстві народної освіти. Входив до Вільного товариства любителів словесності, наук та мистецтв (деякий час був його

¹²⁰ Орлов В.Н. Русские просветители 1790-1800-х годов. – М., 1953. С. 91-207; Зильберштейн И.С. Художник-декабрист Николай Бестужев. – М.: Изобр. искусство, 1988. С. 30-32, 40, 575.

президентом). Там познайомився з відомими літераторами М. Радіщевим (сином О. Радіщева), І. Язиковим, М. Гнедичем та ін.

Помер Пнін у вересні 1805 р., опікуном його дворічного сина Петра став той же О.Ф. Бестужев, який у 1809 р. домігся його влаштування «на казенное содержание» в Академію мистецтв.

Найважливішим твором Пніна є «Опыт о просвещении относительно к России» (1804), у якому дана розгорнута картина «неустройств» країни. На перший план автор виніс селянську проблему. Названий пріоритет був закономірним, бо на межі XVIII – XIX ст. селянський рух набув нової якості.

На всесоюзній дискусії (1965) про перехід Росії від феодалізму до капіталізму П. Риндзюньський, відомий фахівець, підкреслював, що з кінця XVIII ст. селянський рух вступив у нову фазу, коли хлібороби не стільки захищалися від наступу феодалів, скільки виступали за утвердження нових форм господарювання. Доповнюючи це спостереження, І. Ігнатович підкреслювала свою думку про те, що «вже у перші роки XIX ст. у селянському русі пробивала собі шлях широка загальна постановка питання про ліквідацію кріпосного права». А дослідник В. Крутиков звернув увагу на ріст правосвідомості селян: повстали часто посилалися на законодавчі акти (впродовж першої половини XIX ст. їх видано понад 600), вказували на низькі моральні якості, беззаконня поміщиків: «Кріпосне право втрачало в очах селян свою юридичну і моральну основу»¹²¹.

Селяни міцно трималися за будь-яку можливість попрацювати поза поміщицьким маєтком, що обіцяло більший прибуток. Вони намагалися якось сполучити кріпосну залежність з досконалішими секторами економіки. А коли це вдавалося, нервово реагували на зміни відношень з поміщиками, особливо на зростання панщини. У цьому випадку до повстання міг послужити навіть непримітний, з першого погляду, факт. Ось тому, досліджуючи конкретні повстання, можна іноді не знайти задовільного пояснення їм у матеріальній скруті (у цих селян, може виявитися, краще становище, ніж у «мирних» сусідів). Вирішальну роль тут відігравали сподівання та рішучість скинути обридлі кріпосницькі пута. Граф В. Стройновський, наприклад, свідчив: «...всех почти кре-

¹²¹ Переход от феодализма к капитализму в России. – М.: Наука, 1969. С. 409-410; *Игнатович И.И.* Крестьянское движение в России в первой четверти XIX в. – М.: Наука, 1963; *Крутиков В.И.* Правосознание крестьян и его отражение в крестьянском движении первой половины XIX в. // Социально-экономический и культурный облик деревни в его историческом развитии: XVIII сессия симпозиума по изучению проблем аграрной истории. – М., 1980. Ч. 2. С. 151.

стьян мнение таково, что свобода их состоит в том, дабы ничего не платить за землю и не давать работника, или, как они сами говорят, не делать барщины». І таких скарг було у той час чимало.

Уряди Павла I та Олександра I, боязко приступаючи до цієї справи, намагалися дещо регламентувати відносини між поміщиками і селянами. У 1797 р. вийшов маніфест Павла I, у якому, у зв'язку із бурхливою хвилею повстань проти кріпацтва, імператор радив поміщикам обходитись триденною панщиною, залишаючи три дні у тижні для роботи селянина на власному полі, а неділю – для відвідання церкви. Цю пораду народні маси зразу ж почали тлумачити як заборону трудитися на пана більше трьох днів (маніфест назвали так: «указ о трехдневной барщине»).

Олександр I зважився на більше: у 1803 р. він підписав указ «о свободных хлебопашцах», за яким поміщики отримували право легально відпускати на волю залежних селян та укладати з ними угоди щодо умов звільнення та стосунків на майбутнє. Указ не мав відчутних наслідків для долі кріпосного права в цілому: до середини ХІХ ст. таких селян нараховувалося приблизно 150 тис. Звільнені селяни склали окремий стан – «вільні хлібороби», але ні їх статус, ні права не були належно визначені. Це зробило «вільних хліборобів» практично беззахисними перед чиновництвом. Тільки у Прибалтиці, на прохання місцевих феодалів, у 1804 – 1819 рр. у кілька етапів були проведені загальні заходи: селяни стали вільними, але вийшли на свободу без землі.

Російське дворянство, у переважній більшості, не бажало скасування кріпацтва і протягом перших десятиліть ХІХ ст. шукало способів «раціоналізації» анахронічної системи. А імператор без їх згоди (чи, бо-дай, розуміння) здійснити цю доленосну реформу не хотів.

У 1820 р. група відомих дворянських діячів – кн. П. Вяземський, гр. М. Воронцов, М. Тургенев (член декабристських організацій) та ін. – вирішили розбудити ініціативу російського дворянства й організували петицію до царя, де просили дозволити створити товариство, члени якого докладуть зусилля для пошуку способів поступового звільнення селян. Олександр I схвалив почин і передав прохання міністру внутрішніх справ гр. В.П. Кочубею для правового оформлення. Проте столичне дворянство, дізнавшись про «страшну» загрозу, спромоглося задіяти усі важелі тиску на царя і змусили його заборонити плановане товариство. Граф В. Кочубей відповів ініціаторам, що імператор дозволяє звільнення селян, але тільки за указом 1803 р. (про «вільних хліборобів») ¹²².

¹²² *Болебрух А.Г.* Социальный идеал Н.И. Тургенева // История общественной мысли России и Украины XVII – нач. XX в. – Д.: Вид-во ДДУ, 1992. С. 23-52.

В «Опыте о просвещении...»¹²³ Пнін писав, що селянство одне з усіх станів «является в страдательном лице», оскільки, крім державних податків, виконує різні повинності на користь поміщиків. Пнін заявив себе противником позаекономічного примусу та поміщицького свавілля: «Как можно, чтобы участь толико полезнейшего сословия граждан, от которых зависит могущество и богатство государства, состояла в неограниченной власти некоторого числа людей, которые, позабыв в них подобных себе человек, человек, их питающих и даже прихотям их удовлетворяющих, поступают с ними иногда хуже, нежели с скотом, им принадлежащим. Ужасная мысль!»

Радіщев стверджував, що селянин «в законе мертв»; Пнін, якого деякі дослідники називали радіщевцем, також писав про «забвение» в законах прав і свобод цього стану, залишаються не захищеними ні особа, ні власність хлібороба. Про це ж неодноразово ставив питання професор Царськосельського ліцею (там виховувались Пушкін і декабристи) просвітитель О.П. Куніцин.

Пнін розумів проблему прав непривілейованих верств широко й ґрунтовно: неправильний той суспільний устрій, у якому переважна більшість громадян довільно пригнічується невеликою купкою людей, які погрузнули у користолюбстві та егоїзмі.

Пнін позитивно сприйняв указ про вільних хліборобів, однак розцінив його передусім як вияв «добродетельных свойств» імператорського серця і висловив сподівання, що Олександр I, «конечно, найдет способы и к искоренению злоупотреблений власти помещиков над их крестьянами, и к утверждению и охранению собственности сих последних». Взагалі, просвітитель однозначно виступав (хоч і не прямо висловлювався: цензура ж!) за скасування кріпосного права. Рабство селян, торгівля ними, писав Пнін, «столько унижают Россию пред всеми европейскими державами, что без душевного прискорбия нельзя произнести сей истины».

У Пніна чимало спільного з Радіщевим, але він не підтримав революційний метод боротьби за перебудову суспільства. Однак їх погляди на соціальні проблеми в своїй основі тотожні.

В оді Радіщева «Вольность» народ, який сидить на троні й чинить суд над царем, ділиться своїми мріями (мріями орача):

¹²³ Русские просветители (от Радищева до декабристов): Собрание произведений в двух томах. – М.: Мысль, 1966. Т. 1. С. 179-231; *Болебрух А.Г.* Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII – нач. XIX в. – Д.: Вид-во ДДУ, 1988. С. 13-30.

Златая жатва, чтоб бесслезна
Была, оранию полезна;
Он мог вещать бы за сохой:
Бразды своей я не наемник,
На пажитях своих не пленник,
Я благоденствую тобой.

Під цими рядками міг підписатися й Пнін, бо він також бачив майбутнього селянина вільним власником землі.

У Радіщева, крім іншого, народ судить царя за те, що той порушив закони, встановлені загальною волею і вручені йому для виконання. Саме на цей бік справи звернув увагу Пнін і зробив цю тему центральною в «Оде на правосудие» (1805)¹²⁴. У високій оцінці законності, її благодійній дії на увесь соціальний устрій Пнін був солідарним з Радіщевим. Проте якщо Радіщев можливість подолання вад бачив в активних діях самого народу, то Пнін апелював до «освіченого монарха».

Економічні погляди Пніна перегукувалися з позицією італійського просвітителя-економіста П. Веррі (1728 – 1797), уривки з творів якого (у перекладі) друкувалися на сторінках «С.-Петербурзького журналу». Не будучи прибічником егалітаризму, П. Веррі тим не менше пропагував рівномірний розподіл суспільного багатства. В інших матеріалах журналу послідовно проводилась ідея про почесне місце праці у суспільстві, про «загальне благо», про неприпустимість гноблення людини людиною, зосередження великих матеріальних благ у небагатьох руках.

Чому Пнін не схвалював французьку революцію? Перш за все тому, що революція як засіб вирішення колізій є надто дорогою ціною за реформування суспільства. Він і революцію у Франції не визнав через її криваві сторінки; якщо Карамзін примирився з революцією завдяки приходу до влади Наполеона і відновлення монархії, то Пнін якраз дорікав революції за такий поворот у її історії: «...Франция ничего не упустила сделать для славы первого консула; что ж сделала она для собственной своей славы, того я не вижу». Як можна зрозуміти Пніна, він засуджував у французькій революції те, що гасла свободи, рівності, «загального благоденства» залишилися на папері.

Критика наслідків французької буржуазної революції кінця XVIII ст. російським просвітителем Пніним з очевидністю свідчить, що не можна беззастережно ототожнювати просвітительську і суто буржуазну ідеологію.

¹²⁴ Русские просветители. С. 243-246.

Радикальнішу від Пніна позицію займав *В. В. Попугаєв* (бл. 1779–1816). Різночинець за походженням, присвятивши усього себе справі боротьби за «загальне благоденство», надзвичайно вимогливий – щодо додержання принципів – до себе і товаришів, запальний до недоладності, Попугаєв у своїх публіцистичних і художніх творах зумів поставити на обговорення ряд радикальних рішень нагальних проблем.

Провчившись 12 років в академічній гімназії на «казенном коште», Попугаєв чотири роки працював читцем у петербурзькій цензурі, викладав російську мову та літературу у німецькій школі св. Петра.

За піднесені царю (мабуть, через М. Новосильцева) твори «Опыт о влиянии просвещения на правление и законы» та «О твердости законов» Попугаєв отримав непогане місце у Комісії складання законів, поступово просувався по службі; монарх обдарував його цінними подарунками за нові твори, його покровителем був керівник Комісії складання законів гр. П. Завадовський. Аж ось у 1811 р. кар'єра Попугаєва раптово обірвалася («грозна буря гремела около меня», писав знайомому Попугаєв): він був звільнений зі служби «по высочайшему повелению», трохи раніше – виключений з членів Вільного товариства любителів словесності, наук і мистецтв. Причина тих подій невідома.

Найбільш плідним у творчому плані для Попугаєва стали 1798 – 1807 рр., коли він працював з натхненням, щиро вірячи у велику соціальну роль Вільного товариства. Однак після смерті Пніна у Вільному товаристві чітко визначився розкол, а потім гору взяли помірковані сили; на щорічних зборах 15 липня 1807 р. Попугаєв та його однодумець І. Борн не були обрані до керівних органів, президентом став Д. Язиков, секретарем – А. Ізмайлов. З цього моменту Попугаєв, ймовірно, втратив основний стимул до творчості.

Останні роки життя Попугаєв служив чиновником однієї з установ Твері у чині надвірного радника. Там він і помер у 1816 р.

У творах Попугаєва висловлено ряд оригінальних думок стосовно парадигми (зразка) майбутнього суспільства. У той час коли слово «просвещение» було у багатьох на вустах, Попугаєв у трактаті «О благополучии народных тел» (1801 – 1802) вирішив уточнити його семантику. Серед письменників, писав він, побутують різні тлумачення цього терміна: одні розуміють його як оволодіння знаннями, інші – як світські манери, читання романів та ін. На думку Попугаєва, наведені значення не складають основного смислу поняття «просвещение».

Цілком закономірно Попугаєв задавав питання: якщо так просто просвіщати людей, то чому ми до цього часу не позбавилися пороків? Чому народи не прагнуть «уподобитися мудрецам», хоч уже стільки написано

про суспільне благополуччя? У чому причина практичної безплідності філософсько-етичних вчень Платона, Філанджієрі, Монтеск'є?

Головна причина, вважає просвітитель, криється у тому, що жоден народ ще не був освіченим «во всей целости». Ми, визнаючи «просвещение» запорукою загального блага, спрямовуємо його промені на «избранные классы», що становлять «горсть людей». Останні використовують знання у корисливих цілях і прагнуть управляти народом, «как управляют бессмысленными животными, коих человек себе поработил». Говорити у такій ситуації про «просвещение» неможливо.

З іншого боку, філософи добре не знали народних сподівань і тому не могли запропонувати таку соціальну систему, яка б повною мірою відповідала очікуванням людей. Внаслідок цього європейські народи являють собою «слепую, неразмысляющую толпу, не знающую своих выгод и занимающуюся только личным, а не общественным благосостоянием».

Що ж це таке – «истинное просвещение»? Попугаєв свій ідеал соціального устрою – практичної реалізації «просвещения» – висловив у таких словах: це така країна, «где царствует дух согласия, чувство общественного существования», «где каждый гражданин знает, что он повинен законам для своей пользы, где знает он, что законы его отечества не соделаны по своенравию одного деспота, но написаны мудрыми гражданами, где знает он, что народ есть один верховный властитель, что управляющие не что иное, как исполнители его воли, блюстители его счастья, что они суть избранные граждане, известные добродетелью в целом народе, – и в том не обманываются...». Тобто він розглядав «просвещение» головним чином у політичному аспекті.

З цього та інших творів Попугаєва виходить, що він був прихильником конституційної монархії, в якій государ – перший «служитель отечеству», а всі стани рівні перед законом. У роботах «О благоденствии народных обществ», «О твердости конституции и законов» (1807) він стверджував, що держава може зруйнуватися, якщо в ній не буде рівноваги сил народу та правителів. Взагалі держава буде міцною лише в тому випадку, коли увесь народ матиме «политические и философские познания своих прав и своего благополучия!».

Радикальність і демократичність переконань Попугаєва яскраво відбилися у його підходах до проблеми кріпосного права. Система рабства, поневолення «полезнейшего члена-земледельца» дуже негативно позначається не тільки на становищі селянства, але й на рівні розвитку суспільства в цілому. У роботі «О рабстве, его начале и следствиях

в России» (1815 – 1816)¹²⁵ Попугаєв, виклавши оригінальні міркування стосовно походження та етапів еволюції кріпацтва, доводить безумовну необхідність скасування особистої залежності. «Словом, – завершує він статтю, – рабство есть семя всех пороков и не токмо не благоприятствует добродетелям, но истребляет оные; оно разит их в самом корне, уничтожает в самом источнике, – и государство, где оно коснеют истребить, скорыми шагами стремиться к своему падению».

Крах усіх сподівань на Вільне товариство, на громадську ініціативу взагалі, звернуло погляди Попугаєва майже виключно на ліберальні наміри Олександра I, – просвітитель не бачив, на кого ще можна розраховувати.

Отже, просвітителі запропонували не тільки беззастережно покінчити із феодально-кріпосницькими порядками, але й модель суспільного устрою, якій концептуально суперечив де в чому і буржуазний лад.

Декабристський рух – одне з тих явищ російської історії, які викликали велику кількість літератури. З його приводу висловлено чимало точок зору, іноді діаметрально протилежних. Прибічники консервативно-монархічних поглядів загалом негативно ставились до учасників військової маніфестації 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі

**Проблеми
вивчення
декабристського
руху**

Санкт-Петербурга. Радикально-демократичні кола, навпаки, героїзували декабристів, цих свідомих борців проти самодержавства і феодально-кріпосницької системи. У свою чергу, ліберально-помірквані діячі як переконані противники насильницьких методів модернізації суспільства, в основному поділяючи декабристські програмні цілі, вважали виступ 14 грудня небезпечним прецедентом.

Очевидна жертвність декабристів надихала багато поколінь поборників соціального прогресу. Закономірно, що російська соціал-демократія оголошувала себе продовжувачкою декабристської справи, щоправда, підкреслюючи, як це робив В. Ленін, дворянсько-класову обмеженість «перших російських революціонерів». Ленінська трактовка декабризму була перетворена в радянські часи на панівну; навіть у другій половині 1980-х років, на етапі перебудови, концепція «дворянської революційності» продовжувала використовуватись.

¹²⁵ Шторм Г.П. Неизвестное сочинение В.В.Попугаева // Изд-во АН СССР. Отд. литературы и языка. – М., 1959. Т. XVIII. Вып 1. С. 54-60; Болебрух А.Г. Критика... С. 30-39.

Відгомін подібної інтерпретації декабристського руху можна відчутти і в новітніх роботах. М. Троїцький, пояснюючи причини вибору декабристами тактики військової революції, зокрема, зазначає: «...всі вони були дворянами, відірваними від простих трудівників за своїм походженням і боялися народного гніву». І в той же час цей вчений говорить про те, що маси не можна було взяти у союзники, бо «народ тоді був політично темним і підвладним руйнівному вірусу пугачовщини»¹²⁶. Автор наводить слова одного з керівників Північного товариства С. Трубецького, який остерігався жажливих наслідків селянських повстань.

В останні роки теоретичні аспекти декабристського руху почали отримувати нове тлумачення, що свідчить про настання якісно іншого (у порівнянні з радянським) історіографічного етапу вивчення духовного життя та ідейного протистояння у першій половині XIX ст. Цінні міркування з цього приводу висловив В. Федоров; з його точки зору, на межі XVIII – XIX ст. російська суспільна думка поставила такі завдання соціального реформування, які раніше виникали й перед західноєвропейськими країнами: «Але, – писав В. Федоров, – специфіка Росії полягала в тому, що задачі буржуазно-демократичного перетворення країни, висунуті її визвольним рухом, випереджали реальні умови їх здійснення. У цьому, по суті, і полягала трагедія перших борців за волю в Росії». Переважання ж у визвольному русі дворян він пояснював несформованістю в Росії «третього стану». В. Федоров підкреслював також високі моральні якості, патріотизм декабристів, їх прагнення досягти загального благополуччя, а також те, що їх ідеї «в умовах формування нації, росту національної самосвідомості», були «нерозривно пов'язані з розвитком національної культури, із прогресом нації взагалі»¹²⁷, як це відбувалося в інших країнах.

Дещо інакше дивиться на характер декабристського руху П. Зирянов, на якого, можна припустити, певний вплив справила ліберальна традиція в історіографії. Він писав: «Багато посперечавшись з приводу засобів досягнення мети, декабристи дійшли висновку, що гарні не всі засоби, і віддали перевагу мирним методам боротьби. Їхній виступ на Сенатській площі, по суті, і в основному, був мирною формою протесту, хоч у руках вони мали зброю»¹²⁸. Тобто для переважної більшості декабристів,

¹²⁶ Троїцький Н.А. Россия в XIX веке: Курс лекций. – М.: Изд-во «Высшая школа», 2003. С. 83.

¹²⁷ История России XIX – начала XX вв. – М.: Зерцало, 1998. С. 101-105.

¹²⁸ История России с начала XVIII и до конца XIX века. – М.: АСТ, 1999. С. 335.

незважаючи на суто політичну спрямованість програми, пріоритет мали високі моральні принципи. Отже, П. Зирянов намагався відійти від підкреслювання головним чином революційності декабристів (радянська теза) та засудження їх революційності (ліберальна теза) і, спираючись на останню, високо оцінити моральний подвиг діячів 14 грудня.

Однак типове для сучасної епохи прагнення деяких науковців у будь-що відійти від марксистських концепцій призводить до появи слабко аргументованих «оригінальних» поглядів на події 14 грудня 1825 р. Таким прикладом може служити монографія історика Б. Миронова «Социальная история России...», автор якої поставив мету довести, що правлячий в Росії режим зовсім не був нічим не обмеженим самодержавством. «Тип російської державності, яка існувала в XVI–XVII ст., – писав Б. Миронов, – можна назвати *народною монархією* або *патріархальною монархією*, зовні обмеженою аристократією, представницькою установою (Боярська дума. – А.Б.) та церквою як інститутом, а зсередини – звичаєм, традицією, законом, православною догматикою. Государ здійснював традиційне панування, тому що воно ґрунтувалося на вірі в законність і священність здавна заведених порядків». Через це Б. Миронов вважав вітчизняний образ правління легітимним, бо він спирався на народну підтримку, відповідав тогочасному рівню суспільної свідомості. Дещо незвичну, м'яко кажучи, характеристику Б. Миронов дає політичному розвитку Росії XVIII ст.

Цей хибний, на наш погляд, ракурс зумовив і викривлення образу декабристів. Б. Миронов стверджував, що імператори Олександр I та Микола I проводили політику дистанціювання від дворянства, прагнучи позбутися залежності від нього, аби правити в інтересах усього народу. Цій благородній меті суперечили начебто корисливі наміри декабристів-дворян, «які спробували здійснити державний переворот: запровадити конституцію і парламент, дарувати політичні права вузькому колу громадян, які відповідали високим виборчим цензам, що призвело б до перетворення дворянства у правлячий клас де-юре». Помилково виклавши погляд О. Корнілова на сутність правління Миколи I, Б. Миронов побачив в тому правлінні «*правомірну* (тобто таку, що керується законами. – А.Б.) бюрократичну монархію»¹²⁹, а не апофеоз самовладдя, який довів країну до гострої кризи середини XIX ст.

¹²⁹ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – СПб., 2000. Т. 2. С. 125, 147, 149; *Корнилов А.А.* Курс истории России XIX века. – М.: Высшая школа, 1993. С. 153-158, 193 та ін.

На превеликий жаль, антиісторична теза про «авантюризм декабристів», їх корисливість проникла у тій або іншій мірі у низку наукових¹³⁰, а особливо – науково-популярних, видань, на сторінки газет та журналів. Спростувати її – обов'язок професійних істориків.

Окрема важлива тема – значення декабристського руху для історії України. В останні 10-15 років це значення явно недооцінюється, а сам рух без достатньої аргументації кваліфікується як приналежний, власне, лише російській історії. Такий підхід має певне пояснення: по-перше, сам рух виник у середовищі російського гвардійського офіцера; по-друге, то був протест проти суспільних болячок, породжених передовсім російським царизмом, зокрема, проти самодержавства, кріпацтва, безправ'я тощо, а по-третє – в декабристських документах безпосередньо українським прагненням місця не знайшлося. Більше того, П. Пестель, проголошуючи «право народності», тобто право народу за певних умов (готовності до самоврядування і захисту незалежності) утворювати власну державу, визнавав таке право за Польщею і на тому історичному етапі відмовляв у ньому Україні¹³¹.

Проте в українській історіографії недостатньо враховані та розвинуті думки М. Грушевського, який ще у 1907 р. вказав на певний спадкоємний зв'язок між декабристською ідеологією та українським суспільним рухом наступних десятиліть XIX ст. Він, зокрема, писав, що програма Кирило-Мефодіївського товариства – то «відновлення федеративних ідей «Об'єднаних слов'ян» (декабристське Товариство з'єднаних слов'ян 1823 – 1825 рр. – А.Б.) 1820-х рр., але з тією суттєвою поправкою, що принцип національної федерації проводився тепер і в середині східного слов'янства»¹³². М. Грушевський, як бачимо, визнавав єдність визвольних спрямувань російських та українських прогресивних мислителів і водночас розходження у розумінні національного питання в Російській імперії. Саме такою концепцією керувався і сучасний дослідник Я. Грицак у «Нарисі історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.» (К., 1996).

Повернемось до закидів декабристам у становій корисливості. Спростувати їх легко і важко; легко – через очевидну безпідставність, а

¹³⁰ Див.: *Быкова В.М.* Эпоха тайных обществ. – М.: Реалии-Пресс, 2003. С. 206 та ін.

¹³¹ Див.: *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України: У 2 т. – К.: Глобус, 1991. Т. 2. С. 277; *Лисяк-Рудницький І.П.* Историчні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. Т. 1. С. 175; *Субтельний О.* Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. С. 190 та ін.

¹³² *Грушевский М.С.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX в. // *Історія суспільної думки України (друга половина XIX – поч. XX ст.): Хрестоматія.* – Д.: Вид-во ДДУ, 1994. С. 136.

важко – бо ті закиди ґрунтуються на здогадках та довільному тлумаченні вирваних з контексту висловлювань окремих декабристів. Але й без усього цього не підлягає сумніву, що декабризм – антифеодальний рух, ясна буржуазно-демократична сутність їхньої соціально-політичної програми: повалення феодально-кріпосницького ладу, ієрархічного устрою із становими привілеями для верхніх верств суспільства (передусім – дворянства), запровадження громадянських та політичних прав і свобод і т.д. Декабристи ретельно вивчили та творчо використали буржуазні конституційні акти західних країн при розробці правових засад майбутньої демократичної Росії, в яких дворянство зникало взагалі як окремий стан, а тим більше позбавлялося правлячого статусу.

Ще одне питання – майновий ценз і його роль у визначенні прав громадян, про що говорилося у першому варіанті «Конституції» М. Муравйова. Дехто з дослідників схильний вважати цензові обмеження в документах деяких декабристів проявом феодальної свідомості, звички до привілеїв, лише одягнутим у буржуазні шати. Погодитись з таким тлумаченням не можна з двох причин: 1) власність у ту добу розглядалася як результат діяльності вільної, ініціативної, здібної людини, що вміє турбуватися не про одного себе, але й про родину, місто, суспільство, державу; 2) у «Конституції» М. Муравйова спеціально підкреслювалося трудове походження власності.

Майновий ценз початково М. Муравйов вводив виключно для наділення громадянина політичними правами: «Гражданство есть право участвовать в общественном управлении, определенным в уставе порядком: *посредственно*, т.е. выбирать чиновников или их избирателей, или *непосредственно*, т.е. быть избранным в какое-либо общественное звание по законодательной, исполнительной или судебной части»¹³³. Передбачений обсяг власності мусив забезпечувати незалежність суб'єкта політичного процесу, а особливо політичного керівництва всіх рівнів. Однак у другому і третьому варіантах «Конституції» М. Муравйова майновий ценз (через критику тих же декабристів) було знято.

Нарешті, потребує також застережень положення щодо відірваності декабристів від народу («для народу, але без нього»), у чому вбачали аристократичну зверхність. Такий висновок – відгомін радянської характеристики, яка базувалася на відомому висловлюванні В. Леніна. В дійсності ж «Союз благоденства» (1818 – 1821) відкрив свої двері для представників усіх вільних станів, а його члени працювали для

¹³³ Цит. за: Дружинин Н.М. Избр. труды. Революционное движение в России в XIX в. – М.: Наука, 1985. С. 145, 254.

поширення знань в усьому суспільстві, включаючи простих трудівників і солдатів. У докторській дисертації А. Семенової¹³⁴ окремий розділ був присвячений зв'язкам декабристів з російськими непривілейованими станами. Та й серед членів декабристських організацій ми бачимо вихідців з недворян.

Декабристський рух не можна однести до якоїсь однієї течії суспільної думки. М. Дружинін, М. Нечкіна та інші вчені справедливо наголошували на різних ідейних позиціях декабристів, хоч і в межах антикріпосницького табору. Проте в середовищі переконаних прибічників докорінного реформування Росії, які й склали стійке ядро декабристського руху, одне з чільних місць посідали послідовники просвітительської ідеології. Саме вони справляли великий вплив на програмні установки декабристських організацій, але особливо яскраво їх соціальні ідеали проявилися у Південному товаристві, Товаристві з'єднаних слов'ян, а у Північному товаристві в групі К. Рилєєва, В. Кюхельбекера, М. та М. Бестужеви та ін.

В «Русской правде» П. Пестеля, цьому ідейному кредо «южан», просвітительський дух надзвичайно відчутний. «Гражданское общество, – читаємо там, – как и всякое другое, имеет свою цель и должно избирать средства для достижения оной. Цель состоит в благоденствии всего общества вообще и каждого из членов в особенности». А у свідченнях Слідчому комітету Пестель писав: «Мне казалось, что главное стремление нынешнего века состоит в борьбе между массами народными и аристократиями всякого рода, как на богатстве (тобто буржуа. – А.Б.), так и на правах наследственных (тобто феодалі. – А.Б.) основанными»¹³⁵.

Звичайно, просвітительські вірування декабристів могли іноді поступатися місцем прагматичним пошукам тактичних рішень чи навіть стратегічних положень конституційного рівня, але над усіма турботами організаційного характеру просвітительські мрії підносилися вгору і чекали слухного часу, освітлюючи окремі сегменти поточного життя. Цей дещо фантастичний образ відбиває реальну історію просвітительського вчення, яке вже у 1830 – 40-х роках перетворилось в утопічний соціалізм. Недарма ж П. Пестеля О. Герцен назвав «соціалістом раніше соціалізму».

¹³⁴ Семенова А.В. Тайное общество декабристов «Союз благоденствия»: автореф. дис... докт. ист. наук. – М., 1990. С. 23-24.

¹³⁵ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов: В 3 т. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1951. Т. 2. С. 76, 166-167.

Та все ж домінантною рисою декабристського руху слід вважати першу спробу передових кіл суспільства перехопити в уряді ініціативу модернізації Росії. Ця рішучість базувалася на загальній тенденції громадського життя тієї доби: за тридцять років (1800–1830) в Росії з'явилося майже 160 різноманітних товариств та об'єднань (за підрахунками В.М. Бикової¹³⁶). Декабристи планували не змусити імператора продовжувати свій реформаторський курс, а домогтися від нього затвердження конституції, потім було б створено тимчасовий революційний уряд, який керувався декабристською програмою дій, підготовленою завчасно.

Розглянутий період (1760 – 1820-х рр.) відрізнявся від попередніх на-самперед поступовим відходом суспільної свідомості від провіденціалізму і утвердженням її на засадах раціоналізму. Наслідком цього стало: по-перше, визнання людини суб'єктом історії; по-друге, пошук реальних причин подій і явищ, а по-третє, розробка пропозицій стосовно практичних способів залагодження соціальних проблем. Ці риси, коріння яких сягає доби Відродження, у XVIII ст. отримали довершену форму і стали важливим чинником розвитку суспільної думки.

Світоглядні зміни не обмежилися філософською підосновою. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. інтелектуальною сферою Європи і – меншою мірою – Росії та України опанував могутній ідейно-культурний рух – Просвітництво. Його представники розгорнули перед сучасниками картину досконалого суспільного ладу, позбавленого недоліків минулих століть і окремих хиб соціальної системи, що формувалася і не цілком відповідала просвітительським вимогам майбутнього «царства розуму».

Нарешті, суспільна думка тієї доби мала ще одну специфічну рису – вона починала формувати у собі елементи, притаманні їй на етапі громадянського суспільства. Зокрема суспільна думка пробувала свої сили у виконанні оціночної, контролюючої, дорадчої, експертної, регламентуючої, виховної та інших функцій. Тому мислителі відчували свою незалежність від правлячих кіл і водночас особисту відповідальність перед громадянами за зроблені висновки щодо стану справ і рекомендації стосовно їх покращання. 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі, у Зимового палацу суспільство в особі декабристів вперше увійшло у відкритий конфлікт з монархічним режимом за краще майбутнє Вітчизни.

¹³⁶ Бикова В.М. Епоха... С. 624-628.

Криза феодально-кріпосницького ладу, яка охопила у 30 – 50 ті роки практично усі сфери російського життя, поставила дуже відповідальні завдання перед суспільною думкою. Потрібно було глибоко проаналізувати небезпечні явища, встановити їх причини та запропонувати оптимальні шляхи виходу із скрутного становища. «Повноважний представник» суспільної думки, інтелігенція дала гідну відповідь на цей соціальний запит. А суспільна думка, в свою чергу, набула багатьох сутнісних ознак її сучасного образу. З одного боку, це підвищило ступінь адекватності відображення навколишньої дійсності, а з другого – можливість якось впливати на перебіг подій.

Ці зрушення в суспільній думці дають всі підстави виділити в її історії – як окремих період – 30 – 50-ті роки XIX ст., цей суперечливий переддень буржуазних реформ в Російській імперії.

Перша половина XIX ст. характеризується повільним просуванням країни до буржуазного ладу, рухом доволі своєрідним, бо в його основі – дія передусім об'єктивних чинників, а не організованих зусиль самого суспільства. Наприклад, правлячі кола в цілому підтримували промисловий розвиток, товарно-грошові відносини, заснування закладів професійно-технічної освіти, оптимізацію бюрократичного апарату, переслідуючи, втім, політико-охоронну мету, що полягала у збереженні засад самодержавно-кріпосницького ладу, соціальної та фіскальної стабільності у державі. Проте в XIX ст. значно загострилася проблема, пов'язана з подальшим існуванням кріпосного права. Річ у тому, що раніше, в XVII – XVIII ст., кріпацтво (за концепцією Л. Милова) сприяло виживанню суспільства в умовах обмеженого обсягу сукупного додаткового продукту, а вже у XIX ст. ситуація суттєво змінилася. «Перетворення Росії кінця XVIII – початку XIX ст. напруженими зусиллями всього суспільства у найбільшу європейську державу з більш-менш розвинутою промисловістю применшувало кріпацтво в ролі такого «важеля» (тобто «важеля» виживання суспільства. – А.Б.). Понад те, кріпацтво відіграло роль «оптимізатора» функціонування суспільства лише в умовах

панування натурального господарства. Перетворення поміщицького господарства в активно діюче на аграрному ринку виробництво із застосуванням «кріпацького рабства» круто змінювало колишню функцію кріпосного права на роль знаряддя деградації всієї економіки в цілому»¹. Зовсім інше цікавило освічений прошарок суспільства: домогтися перетворення вітчизни за європейським цивілізаційним зразком. Основна ж маса населення не розуміла потреби у таких змінах і могла б задовольнитися простішими речами – набуттям статусу державних селян і позбавленням сваволі дворянства та чиновництва. Головне ж значення мало те, що в Росії не було сформованого, зрілого «третього стану», який на Заході знаходився в авангарді антифеодальних сил. Означені особливості російського історичного процесу наділили суспільну думку невластивою їй роллю пропагандиста, захисника та організатора буржуазно-демократичних реформ. Звертатися ж у тих умовах вона могла тільки до єдиної реальної політичної сили – до монарха.

Але в Росії саме на цей перехідний від феодалізму до капіталізму період встановився реакційний політичний режим. На трон зійшов одночасно з придушенням повстання 14 грудня 1825 р. Микола I (1825 – 1855) і дав клятву: «Революція на порозі Росії, але присягаюсь, що вона не проникне у неї, доки в мені збережеться подих життя». Це означало, що самодержавство входило у смугу реакції, завдання якої зводилось до вкорінення вірнопідданської моделі поведінки, віри у велич Росії та загнивання Заходу. Шеф жандармів О. Бенкендорф по-військовому прямолинійно виклав ідеологічне підґрунтя нової влади: «Прошедшее России было удивительно, ее настоящее более чем великолепно, что же касается до будущего, то оно выше всего, что может нарисовать себе самое смелое воображение». Міністр народної освіти С. Уваров у 1832 р. більш стримано сформулював credo режиму: «Православие, самодержавие, народность!», що означало «нерозривну єдність» віри, влади і народу. Не випадково в 1833 р. вперше виконувався російський гімн «Боже, царя, храни!» Отже, будь-яка критика монарха та його політики повинна була відтепер кваліфікуватися як злочин.

Методи політичного й державного керівництва, які застосовував Микола I заповулися з ужитку казарми: найсуворіша дисципліна, беззастережна слухняність, дріб'язкова регламентація. Саме такому «порядку» Микола I самовіддано служив усе життя, а вже перед самою кончи-

¹ История России XVIII – XIX веков / Л.В. Милов, Н.И. Цимбаев; под ред. Л.В. Милова. – М.: Эксмо, 2006. С. 6-7.

ною виразно відчув, писав А. Труайя, «собственную несостоятельность перед Историей»².

Спостережливий сучасник, літератор і цензор О. Никитенко заніс у щоденник враження про той миколаївський порядок: «А порядок этот странный, удивительный... Он состоит из злоупотреблений, беспорядков, всяческих нарушений закона, наконец, сплотившихся в систему, которая достигла такой прочности и своего рода правильности, что может держаться так, как в других местах держатся порядок, закон и правда»³. Зауваження О. Никитенка дуже цікаве: воно свідчить про те, що спроби навести «порядок» за старими рецептами обернулися протилежним результатом – спотворило усю гаму суспільних відносин і – що найгірше – суспільну мораль.

Для нормального, природного розвитку суспільної думки потрібна соціальна затребуваність і незалежність, те, чого їй бракувало у миколаївську добу, особливо у перше десятиліття після повстання декабристів. «Первые годы, последовавшие за 1825-м, – писав О. Герцен, – были ужасны. Понадобилось не менее десятка лет, чтобы человек мог опомниться в своем горестном положении поработанного и гонимого существа»⁴. Проте в 40-х роках атмосфера в країні дещо змінилася, бо уряд набув більшої впевненості у собі. Хоч із заповзятістю продовжувало слідкувати за «состоянием умов» III Відділення імператорської канцелярії, однак вільні розмови в обраних вітальнях здавалися безпечними, тому реєструвалися, але не тягли за собою адміністративних заходів. Внаслідок цього виникли певні умови для активізації громадської самодіяльності, ініціативи, суспільної думки у тому числі.

У зв'язку із цим літератор П. Анненков називав 40-ві роки «замечательным десятилетием», історик К. Кавелін – «знаменательным рассветом нашей умственной и научной жизни, коротким, как наше северное лето», а юрист і філософ Б. Чичерін – «блестящим литературным временем Москвы». Московські гуртки та салони він охрестив «легкими, которыми в то время могла дышать сдавленная со всех сторон русская

² Труайя А. Николай I. – М.: «Эксмо», 2003. С. 213.

³ Цит. за: Цимбаев Н.И. Московские споры либерального времени // Русское общество 40 – 50-х годов XIX в. Часть 1. Записки А.И. Кошелева. – М.: Изд-во МГУ, 1991. С. 6-7.

⁴ Герцен А.И. О развитии революционных идей в России // Герцен А.И. Собр.соч.: В 30 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. Т. 7. С. 214.

мысль»⁵. Схвальні відгуки інтелектуалів про 40-ві роки говорять самі за себе.

Дійсно, у кінці 30 – 40-х роках XIX ст. суспільна думка зробила відчутний ривок в усвідомленні реальних потреб країни та з'ясуванні шляхів подолання кризи. Це стало можливим завдяки виходу на публічну арену блискучої плеяди мислителів нового покоління: філософів, істориків, журналістів, письменників, літературних критиків. Вони належали до різних напрямів думки, провідними серед яких були ліберальний і радикально-демократичний. Великий суспільний резонанс мали тривалі дискусії «західників» та «слов'янофілів», публікація у журналі «Телескоп» одного з «Философических писем» П. Чаадаєва, статті В. Белінського, а в 50-х роках лондонські видання О. Герцена «Полярная звезда» та «Колокол».

Ліберали К. Кавелін, Б. Чичерін, Ю. Самарін, Т. Грановський, П. Чаадаєв, П. Кисельов, Є. Канкрін та ін. у своїх творах докладно виклали власне розуміння того, що відбувається в Росії, та способи вирішення проблем. К. Кавелін, Ю. Самарін, а також М. Мілютін, Я. Ростовцев, В. Черкаський взяли участь у підготовці скасування кріпацтва в царювання Олександра II. Ліберальна програма включала, крім іншого, вимоги політичних і громадянських прав і свобод, конституційного правління, свободи слова і друку і т.д.

Поділяючи загалом таку програму, радикальні демократи приділяли головну увагу не правам та свободам громадян, а їх реальному наповненню і користувалися при цьому одним-однісіньким критерієм: соціальною справедливістю. Не відмовлялися вони, звісно, і від просвітительського гасла: «Свобода, равенство, братство!» Якщо ліберали намагалися налагодити співпрацю із владою для реформування країни, то радикальні демократи робили ставку на громадський тиск на уряд, а у запасі воліли мати і насильницькі методи соціального перевороту.

Революції в Європі 1848 – 49 років, їх вплив на російське суспільство змусило царизм позбутися самовдоволення й розпочати широкомасштабний наступ на інакодумців та вільне слово. Почалось так зване «мрачное семилетие» – ідейний апогей кризи всієї кріпосницької системи.

У 50-ті роки, після поразки в Кримській війні, прогресивні сили Росії виношували план створення «об'єднаного фронту» для того, щоб змусити царя – тоді на троні вже знаходився Олександр II – пошвидше розпочати модернізацію країни. З цією метою до О. Герцена в Лондон поодиночі

⁵ Цимбаев Н.И. Московские споры... С. 5; Русское общество 40 – 50-х годов XIX в. Часть 2. Воспоминания Б.Н. Чичерина. – М.: Изд-во МГУ, 1991. С. 11.

їздили (1858 р.) Б. Чичерін та М. Чернишевський, однак домовитися не вдалося. Та, припустимо, що такі наміри здійснилися б, – можна бути впевненими, що III Відділення не допустило б спільної діяльності прогресивних сил, спрямованої проти уряду.

Отже, російська суспільна думка до Кримської війни досягла того ступеня зрілості, що була спроможна стати повноправним учасником розробки програм і здійснення заходів з реформування Росії. Однак уряд Миколи I обмежувався залученням лише окремих прогресивних діячів (Сперанського, Кисельова, Канкріна) для реалізації часткових програм, а уряд Олександра II залишив за собою прерогативу визначення ідеології буржуазних реформ. Тим самим ці реформи були, безумовно, багато у чому знекровлені.

На цьому загальноросійському фоні розвивалася і українська суспільна думка. У ній також можна відділити 30-ті роки від 40-х, проте їх характеристика порівняно з російською має суттєві відмінності. У 30-ті роки відбувався значний розвиток національної культури, перш за все літератури, на Слобідській Україні під впливом загальноєвропейського романтичного світогляду. Тут виходили з друку збірники та журнали «Запорожская Старина», «Украинская антология», часописи «Украинский вестник» та «Украинский журнал», літературні твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського тощо.

Через 10 років, у 1840-х роках, інтелектуальний і духовний центр України перемістився на Київщину, де в 1834 р. відкрився Університет ім. Св. Володимира. Саме у цьому центральному регіоні України розпочався важливий процес, що полягав, за словами О. Субтельного, у «поєднанні національної культури з політичною ідеологією»⁶, найяскравішим виразником чого стала творчість Т. Шевченка.

Відносна лібералізація суспільної атмосфери Російської імперії в 40-х р. XIX ст. привела до появи Кирило-Мефодіївського товариства, члени якого (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, М. Гулак та ін.) задекларували політичний проект визволення всіх слов'янських народів, українського зокрема, від національного і соціального гніту та створення федеративної демократичної республіки братських «племен».

Поліція швидко викрила організацію кирило-мефодіївців, жорстко покарала його членів, зокрема Т. Шевченка (який не мав прямого відношення до товариства, але був близько знайомий з його членами), якого віддали у солдати на 10 років із заборонаю малювати і писати.

⁶ Субтельний О. Україна. Історія. – К.: «Либідь», 1991. С. 210.

Миколаївський реакційний режим тим самим перервав також процес змушнення національної свідомості в підросійській Україні.

Глава 1. Ідейні шукання щодо національного самоутвердження

- ◎ Літературне піднесення на Слобожанщині
- ◎ Духовні пріоритети Т. Шевченка
- ◎ Ідеологія Кирило-Мефодіївського товариства

Суспільна думка середини XIX ст. набула декількох особливих рис, які відрізняли її від попередніх епох. Вони були викликані кардинальними змінами в усіх регіонах України у кінці XVIII – на початку XIX ст.⁷: ліквідація автономного політичного утворення на Лівобережжі-Гетьманщини; запровадження нового, загальноросійського, адміністративно-територіального устрою; перетворення козацьких військ на регулярні військові частини, шляхти і козацької старшини – на дворянство; зникнення небезпеки з боку Польщі, Криму, Оттоманської імперії. Змінився і соціальний статус переважної більшості населення – селянства, чимало розрядів якого було покріпачено⁸. Йшла також інкорпорація України до складу та соціально-економічної і політичної моделі Російської імперії, зокрема, впродовж 1831–1835 рр. скасували традиційне українське право за Литовським статутом, міське самоврядування за магдебурзьким правом, на території Гетьманщини утворені Полтавська й Чернігівська губернії тощо.

Закономірно, на перший план вийшов ряд нових проблем, що наклало свій відбиток на суспільну думку. По-перше, формуватися у ній став політичний струмінь; по-друге, захист національних інтересів переорієнтувався з протекторів на власні сили народу; по-третє, вивітрилась апеляція до «стародавніх прав і вольностей», натомість з'явилася філософська і юридична аргументація прав нації як такої. Нова постановка проблеми національної незалежності мала надзвичайно велике значення, бо стала ідейно-теоретичним етапом визволь-

⁷ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. С. 16-22.

⁸ Історія українського селянства. Нариси: У 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. Т. 1. С. 313-356.

них зусиль українського народу, а головне – формування національної самосвідомості.

Осередком цих ідейних тенденцій виявились колишні Гетьманщина та Слобожанщина, які входили до складу Російської імперії і не потрапили під такий же асиміляційний тиск, як Галичина під Польщею або Австрією, тому що російські монархи вважали українців етнічно тотожними росіянам. Окрім того, Гетьманщина довгий час була автономним державним утворенням і зберегла не тільки відповідні спогади, але й деякі традиції державного життя⁹. На Лівобережжі краще збереглися національно зорієнтовані кадри, представники правлячих верств (шляхти, старшини, місцевих адміністраторів). А наявність мережі середніх навчальних закладів та Харківського університету допомагало формувати національну інтелігенцію, без якої неможливий духовний прогрес суспільства.

На процесі становлення української національної свідомості позначилася специфіка переходу Російської імперії, в тому числі й України (хоч вона мала свої відмінності), до буржуазного ладу. В. Кравченко писав, що вестернізація Південно-Східної та Східної частин Європи «набула вигляду складного, суперечливого процесу, що породжував зворотню реакцію, активізуючи сили фундаменталістського, охоронницького спрямування. Боротьба між крайнощами європеїзації та місцевого традиціоналізму на практиці приводила до певного компромісу, який і визначав собою дальший хід історичного розвитку народів європейських окраїн»¹⁰. Головною турботою українців, як «бездержавного» народу Європи, було визнання їх окремою, самостійною нацією і на цій підставі обґрунтування необхідності для себе якомога ширшої автономії. Одночасно формувалася нова концепція національного розвитку.

Оскільки «державні» нації (для України – Росія й Австрія) повсякчас прагнули урізати автономію, вдатися до асиміляційних заходів, то, зрозуміло, що українці, як інші слов'янські народи, культивували консервативні переконання як засіб збереження того, що було досягнуто раніше у сфері своїх «прав і свобод». Звідси бере початок недовіра наших предків до різних модернізаційних програм Росії, що особливо яскраво проявилось у ставленні до законодавчих зусиль Уложенної комісії 1767 – 1768 рр. Власні ж пропозиції українських діячів стосувалися

⁹ Грицак Я.Й. Нарис... С. 25.

¹⁰ Кравченко В.В. Нариси з історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х.: Вид-во ХДУ, 1996. С. 19.

передовсім розширення стародавніх привілеїв або їх відстоювання, а також нових прав, викликаних зміною історичних умов.

Поняття «національна свідомість» у першій половині XIX ст. не можна назвати однорідним, воно складалося із кількох струменів, які відбивали суперечності суспільства та історичні можливості вирішення національного питання. Різні угруповання правлячої верстви, представників інтелігенції розглядали в основному чотири шляхи: 1) прилучення до російського суспільства (в тому числі до чиновницького прошарку, демократичної інтелігенції) з «добровільною асиміляцією», але із збереженням місцевого патріотизму; 2) відновлення автономії в складі Російської імперії¹¹; 3) повернення до Польщі на умовах Гадяцького договору; 4) найновіший спосіб – національне і соціальне визволення за допомогою політичного перевороту (бажано – мирного) і створення слов'янського союзу – федерації демократичних республік.

Перший шлях здавався найбільш очевидним і прагматичним і саме ним пішло багато талановитих представників української еліти (Безбородько, Кочубей, Трощинський, Каразін, Гоголь та ін.). Але на ньому підстерігали дві небезпеки: у перспективі – неодмінна втрата національної самобутності, а ігнорування народних традицій і менталітету з часом могло призвести до соціальних вибухів. Другий та третій шляхи – то давні манівці українського політичного блукання, що не один раз вже доводили свою ненадійність. Повернення до них на початку XIX ст. свідчило або про консерватизм мислення їх проповідників, або про невміння віднайти більш реальні варіанти.

Потенційно багатообіцяючим був четвертий шлях – соціально-політичного, демократичного перевороту. Антифеодальний, буржуазний зміст такого перевороту, або революції – так його називали у Європі, – то магістральний напрям розвитку всього континенту у кінці XVIII – на початку XIX ст. Буржуазно-демократичні революції тієї доби несли із собою утвердження кардинально іншої трактовки як громадянських прав особи, так і політичних прав нації. У цьому ракурсі зрозумілим ставав вчинок лідера автономістів В. Лукашевича, який у Переяславському повіті піднімав тост за здоров'я Наполеона¹².

¹¹ У невеликому творі «Замечания, до Малой России принадлежащих» (1802-1803), автор іронізував над українським патріотом, який за «французьким прикладом» вимагав відновлення Малоросії та її армії, як це було за гетьманів. Приблизно ту ж позицію маємо в «Истории Руссов» (Грицак Я.Й. Нарис... С. 28).

¹² Грицак Я.Й. Нарис... С. 28.

**Романтичний
світогляд і новий
образ України**

Романтизм як філософська та культурологічна теорія виник наприкінці XVIII – у перші десятиліття XIX ст. Його поява в Україні була, як ніде, на часі, оскільки після ліквідації автономії в українському народі поширювались песимістичні настрої щодо своєї майбутньої національної долі.

«Хресний батько романтизму і модерного націоналізму, німецький філософ Йоган Готфрід Гердер, що пророкував початок доби слов'ян у Європі, зробив запис у своєму щоденнику: «Україна стане новою Грецією – в цій країні чудовий клімат, щедра земля, і її музично обдарований народ прокинеться колись для нового життя».

Україна з її багатою природою, задушевністю народних пісень і героїчним минулим вважалася романтикам загубленим раєм, втраченою Аркадією. Українські сюжети, насамперед пов'язані з козаччиною, послужили джерелом наснаги для багатьох європейських поетів, художників і композиторів»¹³. Природно, романтизм надихнув інтелектуалів самої України оптимістичніше подивитися на минуле Батьківщини, її героїв, на сучасне і майбутнє свого народу, його місце серед інших народів світу.

Цілком закономірно, що дослідження української історії й духовної культури з позицій романтичної методології розпочалось у Харкові, де з 1805 р. функціонував перший в Україні класичний, (що виник за громадською ініціативою до того ж), університет.

У 1820 – 1830-х роках тут з великим натхненням працював літературно-науковий гурток Ізмаїла Івановича Срезневського (1812 – 1880)¹⁴, пізніше – академіка Санкт-Петербурзької Академії наук, відомого славіста та мовознавця. До гуртка входили чи підтримували з ним зв'язки М. Костомаров, І. Петров, В. Пассек, А. Хіждеу, брати Ф. і О. Євцькі, О. Шпигоцький, І. Розковшенко, А. Метлинський, Л. Боровиковський та ін. Вони, а також інші літератори, науковці Наддніпрянщини взяли активну участь у збиранні пам'яток української історії і культури, їх вивченні, науковій обробці, у створенні художніх творів на історичну тематику. Результати їх роботи вміщувались в «Украинском альманахе», збірнику «Запорожская старина» (вийшло з друку шість випусків).

¹³ Там же. С. 29.

¹⁴ Кондратюк К.К. Українська історіографія XIX – поч. XX століть: основні напрями і концепції. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. С. 44-49.

Члени гуртка займалися й етнографічними проблемами. Сам Срезневський з 1826 р. збирав етнографічні матеріали на Слобожанщині, в інших лівобережних губерніях, у степових районах України, йому допомагали студенти, які після канікул привозили цікаві знахідки. Особливого розмаху набули етнографічні розшуки Срезневського на початку 30-х років, коли він працював учителем у маєтку катеринославських поміщиків Подолинських. Тут Срезневський отримав чудову нагоду слухати спогади колишніх запорожців, пісні бандуристів; усе це він намагався ретельно записати, а потім використовував у власних дослідженнях з героїчної української минувшини, зокрема у збірці «Запорожская старина» (1833 – 1838).

Срезневський, готуючи нариси з української історії XVI – XVIII ст., залучав також козацькі літописи, «Записки о Малой России» Шафонського, «Записки о козаках» Міллера, «Историю Руссов», іноземні праці Гордона, Шевальє та ін. Широко користувався він «Историей Малой России» Д. Бантиша-Каменського.

Члени науково-літературного гуртка, а за ними і сам Срезневський, вбачали своє завдання не лише у детальному вивченні усіх подій української історії XVI – XVIII ст., у досягненні достовірності своїх висновків. Для їх романтичного світогляду цього було замало, тим більше, що й освічене суспільство чекало від інтелектуалів високопатріотичної, піднесеної, емоційно зарядженої оповіді про своє минуле, точніше – про славне, героїчне минуле. І. Розковшенко, наприклад, писав у 1830 р. І. Срезневському: «Если бы явился между малороссиянами гений, подобный Вальтеру Скотту, то я утвердительно говорю, что Малороссия есть неисчерпаемый источник для романов исторических. Ни Шотландия, и никакая другая страна не может представить таких разительных картин, как Малороссия, особенно с XVI века»¹⁵. В. Кравченко зазначав, що кожен член гуртка обрав для своїх занять улюблені сюжети з української історії: І. Розковшенко – про сина І. Підкови, про гетьмана С. Перев'язку, плануючи написати історичну повість про першого та історичну поему про другого; О. Євцький – про діяльність Т. Хмельницького й Н. Морозенка і написав оповідання про кохання Тимоша Хмельницького та доньки молдавського господаря Розанди; І. Срезневський – про життя Ю. Хмельницького тощо.

Майже в усіх європейських країнах формування національних культур супроводжувалося героїзацією минулого, оспівуванням подвигів великих предків. Не виключенням була й ситуація в Україні. У слобожанському

¹⁵ Кравченко В.В. Нариси... С. 212.

журналі «Украинский вестник» (1816 – 1819) з'явився нарис, очевидно, перекладений, про Богдана Хмельницького, автор якого спеціально підкреслював: «Чувство признательности к великим заслугам людей, жертвующих своему отечеству, какое бы оно ни было: Рим, Греция, Китай или Турция, – проникает всякого беспристрастного, когда взор их останавливается на подвигах героя-патриота»¹⁶. Тобто кожен народ бажав мати таку історію, яка б підносила його в очах усього світу. Така суспільна потреба і сформувалась в Україні на початку XIX ст. і задовольнити її взялися, зокрема, харківські романтики.

Завдання, які поставили перед собою представники науково-літературного гуртка І. Срезневського, точно і палко виклав його керівник у передмові до головного видання – «Запорожской старины»¹⁷. Оскільки ці рядки дуже рідко аналізуються в літературі, то є потреба детальніше з ними познайомитися. І. Срезневський наголосив, що метою евристичної й наукової діяльності романтиків має стати: «...оказать услугу, хотя и маловажную, не одним любителям народной поэзии, но преимущественно любопытствующим знать старину Запорожскую, – быт, нравы, обычаи, подвиги этого народа воинов, который своею храбростию и смелостию, своим влиянием на весь юго-восток Европы и даже малую Азию особенно в XVII столетии, своим странным составом, и образом жизни, и характером, будучи отличен от всего, его окружавшего, заслужил место в памяти потомства».

Без зайвого романтичного захвату І. Срезневський ґрунтовно з наукової точки зору поставив питання про необхідність визначити напрям збірника. На його думку, українські літописи зосереджуються на «подвигах», але вкрай мало оповідають про «внутреннюю жизнь» народу; до того ж, і подвиги описують іноді надмірно стисло чи навіть суперечливо. Не задовольняють дослідника польські та молдавські літописи, а російські – взагалі нічого не оповідають про запорожців. Отже, писемні джерела бідні даними щодо українського козацтва. Тому слід звернутися до усних «преданий народных», у яких можна знайти «для исследований богатый, неисчерпаемый рудник». «Сии предания, – писав І. Срезневський, – сохраняются в памяти бандуристов, потомков тех бандуристов, кои подобно скальдам Скандинавии сопровождали храбрых вольников запорожских во все их походы, подобно скальдам воз-

¹⁶ Цит. за: *Журба О.І.* Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Д.: Вид-во ДНУ, 2003. С. 145-146.

¹⁷ *Срезневский В.И.* Из первых лет научно-литературной деятельности И.И. Срезневского // Журнал Министерства народного просвещения. 1898. Часть 315. № 1. Приложение. С. 34-39.

буждали их к битве своими песнями, подобно скальдам сохраняли для потомства в песнях и думах своих подвиги храбрых». Ці пісні та думи «важнее всяких летописей», однак, підкреслював І. Срезневський, «подлежат строгой критике».

Критика фольклорних джерел, за І. Срезневським, повинна враховувати таке: «Что касается до событий... внешней истории народа, как называют немцы, то в сих преданиях могут быть ошибки в мелочах, – в именах собственных, в последовательности происшествий. Этого рода предания можно проверить летописями, еще лучше сверить их между собою; ибо ни ложь, ни ошибка не может быть общею, один бандурист скажет так, другой иначе; критика поможет отличить истину от вымысла. Другой род преданий бандуристов – о быте, нравах, обычаях запорожцев, то есть о всем, что касается до внутренней истории. Эти предания решительно драгоценны, ибо единственны в своем роде и по содержанию, и по обширности». Зауважимо, що укладач «Запорожской старины» нічого не говорить з приводу критики творів усної народної творчості (або їх частин), де йдеться про внутрішнє (духовне) життя народу. Достовірність такої інформації в історичних піснях та думах, мабуть, не викликала сумніву, до чого нахилила і романтична методологія у сприйнятті харківських діячів. І. Срезневський, дійсно, надзвичайно високо оцінював щирість українських бандуристів: «И кто может слушать без соучастия эти песни и думы, в которых старина запорожская отразилась такими верными, живописными очерками, – старина, исполненная жизни хотя и грубой, но величественной, поэтической!».

Зібрані гуртком І. Срезневського фольклорні матеріали, а головне – їх публікація справили велике враження на українську громадськість, на процес формування національної свідомості¹⁸. В Україні на ту добу поширились, що справедливо відзначав С. Єфремов¹⁹, ідеї слов'янського Відродження, з подій якого українські мислителі черпали приклад і сили «для праці на своєму національному ґрунті». Діяльність і твори Срезневського, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ'яненки та ін. необхідно розглядати та оцінювати саме під таким кутом зору.

¹⁸ Гадаємо, В.Кравченко не був повністю об'єктивним до Срезневського, коли вбачав у його науковій роботі 1830-х років кар'єристські міркування та свідомі зусилля видати за автентичні фольклорні твори «вигадки» та «здогадки» (Див.: *Кравченко В.В. Нариси... С. 213, 217, 218, 222-223 та ін.*)

¹⁹ *Єфремов С.О. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. С. 307.*

**Духовні
та соціальні
пріоритети
Т. Шевченка**

Роки правління Миколи I були загалом несприятливими для розвитку прогресивної суспільної думки. Вже цензурний статут 1827 р. забороняв будь-які судження про суспільний устрій, владу та її політику, про православну церкву. Не дозволялась критика соціальної системи, яка призводила до жорстокого гноблення людей праці, до зли-

денного становища переважної більшості населення Російської імперії. Отже, яких би тем не торкались журналісти, публіцисти, письменники, вони були вимушені постійно стримуватись, викреслювати вже написане, залишати тільки те, що не могло викликати цензурних переслідувань.

І тим не менше прогресивна журналістика та прогресивна література зуміли пристосуватись і до «чавунних» (О. Пушкін) цензурних умов. Українську періодику 20 – 40-х років XIX ст. докладно оглянув в часи «хрущовської відлиги» П.М. Федченко²⁰. Зокрема, він писав, що нечисленні українські періодичні видання («Украинский альманах», «Утренняя звезда», «Денница», «Украинский сборник», «Ластівка», «Сніп», «Молодик», «Южный русский сборник» та ін.), не маючи змоги звернутися до гострих соціальних питань, основну увагу приділяли обговоренню історичних, етнографічних, літературних проблем суто в українознавчому сенсі. Активно дискутувалася і мовна тематика, суспільно гостра у ту добу: можливості використання рідної мови у різних літературних жанрах, наукових дослідженнях тощо.

Символічним знаком суспільного життя України та Росії 30 – 40-х рр. XIX ст. стало слово «народність». Насущна потреба досконально дослідити життя народу, його історію, традиції, звичаї, мову й культуру була загальноновизнаною і наклала відбиток практично на всі сфери життя, в тому числі й на суспільну думку. Ця потреба зумовила й демократизацію соціальних уявлень та реформаторських пропозицій. Енергійна діяльність в журналістиці (як українській, так і російській) П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Срезневського, І. Котляревського, Є. Гребінки, М. Максимовича та ін., багатство ідей та думок, втілених ними у друковане слово, підготували літературно-публіцистичні виступи Т.Г. Шевченка.

С. Єфремов підкреслив очевидне зростання української літератури до 1840-х років, підготовлене творчістю Котляревського, Гулака-

²⁰ Федченко П.М. Матеріали з історії української журналістики. Вип. 1: Перша половина XIX ст. – К.: Вид-во КДУ ім. Т.Г. Шевченка, 1959. С. 64-110.

Артемовського, Квітки й інших. «Не було поки ще, – продовжував С. Єфремов, – тільки людини, талантом такої дужої, щоб оцей широкий гуманітарний зміст і не зовсім ясні національні почування звела до одного кореня, сформулювала виразно, вложила б у принадну форму й вивела тим письменство з стадії «обласного провінціалізму» та перед очі всього цивілізованого світу поставила. Такій геніальній людині, ходом самого письменства, ґрунт підготовлено до 40-х років, усю попередню роботу зроблено, – і геній українського слова з'явився. То був Шевченко»²¹.

Безумовно, Т.Г. Шевченко (1814 – 1861) справив на українців ХІХ ст. найбільший вплив. Його талант поета, художника, його мужня і палка громадянська позиція, всепоглинаюча любов до Батьківщини і свого стражденного народу – все це перетворило Шевченка на «батька» нації, народного проводиря. Така роль випала Шевченкові не випадково – до цього долучився увесь його тяжкий життєвий шлях. Шлях, яким йшов його народ, долаючи численні труднощі, несправедливості, знуцання.

Шевченко походив із кріпаків Правобережної України, де люди відчували подвійний гніт – соціальний та національний, що виховувало в них гостру й швидку реакцію на будь-яку кривду, образу, ураження самолюбства, спонтанну недовіру до «чужого», особливо якщо воно чимось шкодило «своєму». Зробивши принцип народності провідним у своїй творчості, Шевченко разом з тим був відкритим до усього прогресивного, до загальнолюдських цінностей і закликав бути такими читачів.

Великі здібності Шевченка (під час перебування із паном Енгельгардом у Петербурзі) звернули на себе увагу кількох представників столичної творчої інтелігенції, які у 1838 р., зібравши достатню суму грошей, викупили Тараса з кріпацтва і він зміг вступити на навчання до Академії мистецтв. Петербурзьке інтелектуальне середовище, спілкування з багатьма художниками та письменниками остаточно сформували суспільно-політичні погляди й естетичні смаки видатного українського діяча і митця.

Зрілий талант Шевченка вже яскраво виявився у знаменитій збірці поезій «Кобзар», що вийшов з друку у 1840 році і одразу ж став «книгою прозріння» для українців обох берегів Дніпра. Визнаним і глибоко шанованим поетом прибув Шевченко в Київ 1845 р. В українській столиці він швидко зблизився із членами Кирило-Мефодіївського товариства, які розробляли утопічний проект національного звільнення слов'янських народів. Викриття товариства жандармами, покарання «братчиків» боляче

²¹ Єфремов С.О. Історія... С. 357.

відбулося і на долі Шевченка. Обшуки, проведені у нього, виявили низку «революційних», «антиурядових» віршів, наслідком чого стало 10-річне заслання Шевченка (1847 р.) солдатом із суворою заборонаю (царська резолюція!) «писати і малювати». Повернувся він з прикаспійських степів напередодні буржуазних реформ; здоров'я його було підірване і у 1861 р. Україна втратила свого пророка.

Суспільно-політичні уявлення Шевченка знайшли свій вираз у поетичній формі, і це змушує вдаватися до використання спеціальної методики дослідження, щоб перевести художні образи чи метафори в ідеологічну площину. Це надзвичайно складна процедура, яка до цього часу залишається нерозробленою, чимало науковців скептично ставляться до такої можливості взагалі.

Тому ми зупинимось лише на тих сюжетах з творчої спадщини Шевченка, які породжувалися реальними проблемами тогочасної дійсності. Тими проблемами, що безпосередньо пережиті Шевченком і залишили багато душевних ран.

Одна з провідних тем поезій Шевченка – осудження феодально-кріпосницької системи в усіх її проявах, а передусім – нелюдяність її суті для переважної більшості членів суспільства. «Як одна була любов у Шевченка до рідного краю й народу, так і одна була у нього непримиренна ненависть до кріпацтва і всякої взагалі неволі, – писав С. Єфремов. – На цьому пункті він ні на йоту не поступався, не розумів компромісів і всю силу зібрав, на яку тільки спромігся його великий талант, щоб дошкульнішого удару завдати системі людовладства»²².

Скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини

(«І виріс я на чужині!»)

Шевченко іноді втрачав віру в те, що царизм здатен скасувати кріпосне право і тоді в його віршах з'являлись рядки, які, звичайно, не слід розглядати як прямий заклик до повстання.

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі –
Вона заснула: цар Микола
Її приспав...

(«Я не нездужаю»)

²² Там же. С. 369.

А далі писав про те, що «збудить хиренну волю» можна лише громадою із допомогою гострої сокири. Тут відчувається деяке співпадіння із настроями Радищева, який бажав, щоб така кривава розв'язка, якщо й відбудеться, то якомога пізніше²³.

Своє поетичне слово поставив Шевченко і на захисті політичної волі («Сон», «Кавказ», «Юродивий»), запровадження якої домагалися і ліберальні, і радикально-демократичні діячі напередодні буржуазних реформ середини XIX ст.

З особливою силою Шевченко у віршах 40-50-х років обрушувався на панівні верстви Польщі та Росії, причетні до національного пригнічення українського народу. Досить гостра критика діставалася російському самодержавству (про це з націонал-демократичних позицій писав Ю. Охримович²⁴), оскільки деспотичний режим Миколи I, як і усіх попередніх московських правителів, тяжким гнітом обернувся для українців в усіх сферах суспільного життя. Не міг простити Шевченко імператорам (від Петра I до Миколи I) політику асиміляторства відносно українців, політику, спрямовану на позбавлення їх історичної пам'яті. Але поет кликав не у минуле, – він прославляв козаків запорозьких передусім за їх відстоювання національної самобутності, «активні змагання українського народу за свою національну і політичну самостійність»²⁵. І цим він принципово відрізнявся від тих українських діячів (Гребінка, Метлинський, Корсун та ін.), які бачили в козаках лише захисників православної віри від зазіхань католиків-ляхів.

З кінця 30-х років Шевченко постійно звертався до славного минулого України, віддаючи данину романтичному світобаченню, характерному для першої половини XIX ст. Та не тільки романтизм спонукав його до оспівування минулого свого народу. Історичні сюжети служили йому засобом формування національної свідомості, пробудження у душах співвітчизників гордості за своїх предків, за їх патріотичну самопожертву, а отже, прагнення здійснити віковічні мрії народу щодо власної державності.

Шевченkobув також співцем ідеї соціальної справедливості, хоч навряд чи варто зараховувати його до лав прибічників тогочасного утопічного

²³ Історія української літератури та літературно-критичної думки першої половини XIX ст.: Підручник. – К.: Центр навч. літ-ри, 2006. С. 322-323; *Зайцев В.Л.* Життя Тараса Шевченка. – К., 1994.

²⁴ *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки (від початку XIX ст. до Мих. Драгоманова). – К.; Львів, 1922. С. 49-64.

²⁵ Там же. С. 54.

соціалізму²⁶. Поет надихався світлими ідеалами просвітителів XVIII ст., очікуваннями царства розуму та загального благоденства. Шевченко, як і Радищев, бажав побачити вільного хлібороба на власній землі; як і його сучасник Олексій Хом'яков вірив, що колись «труд и капитал» зйдуться разом в одній особі.

Нарешті, слід сказати про гуманізм та демократизм Шевченка, якими буквально пронизаний кожний рядок його поезій. Надзвичайна емоційна вразливість поета спонтанно змушує його вдаватися до надмірно різних висловлювань чи навіть проклять, які, втім, справляли великий виховний вплив на читачів, заряджаючи їх відразу до неправди та пороку.

Таким чином, творча спадщина великого українського поета Т.Г. Шевченка, була одним із провідних чинників, які сприяли прискореному розвитку української суспільної думки, соціально-політичних рухів впродовж усієї вітчизняної історії з середини XIX ст. до сьогодення.

**Київський
визвольний
проект для
слов'ян**

Т. Шевченко чутливо усвідомив дуже велике значення проблеми стосунків між різними народами у слов'янському світі. А тому він (у поемі «Гайдамаки» та ін.) палко заговорив про необхідність єдності і спільних дій слов'ян щодо свого соціального і національного звільнення²⁷.

Роздуми Шевченка були співзвучні науковим розробкам європейських діячів слов'янського Відродження П. Шафарика, В. Ганки, Я. Коллара, Ф. Палацького та ін. Видатний польський поет А. Міцкевич поділяв їх сподівання на визначну роль слов'ян в майбутньому розвитку європейської цивілізації. Передумовою для цього повинно стати порозуміння та об'єднання слов'янських народів. В лекціях у Паризькому університеті (1840 р.) Міцкевич звертав увагу слухачів на одну з характерних рис епохи, яка полягала у «взаимном тяготении народов, побуждающем их искать сближения друг с другом». Означена закономірність проявляється і в слов'янському світі: «...продолжительное пребывание в различных славянских странах, сочувствие, которое я там встретил, сохранившиеся воспоминания дали мне возможность почувствовать единство славянских народов в большей мере, чем это могло бы мне дать их изучение и

²⁶ Напр., Ф. Прийма зближував погляди Шевченка та петрашевців (*Прийма Ф. Шевченко и Россия // Шевченко и мировая культура: к 150-летию со дня рождения. 1814 – 1964.* – М.: Наука, 1964. С. 144).

²⁷ Федченко П.М. Матеріали... С. 161.

теоретические рассуждения. Я всегда неотступно думал о причинах наших распрей и о том, как достигь в будущем нашего объединения»²⁸.

Об'єднання слов'ян, що відстоювали Шафарик, Міцкевич, Ганка та ін., повинно було допомагати вирішити три важливі проблеми: визволити слов'ян з-під іноземного ярма; створити федеративний союз рівноправних національних держав (тому що, писав Чаадаєв, «благополучие народов может найти свое полное выражение лишь в составе больших политических тел»²⁹), нарешті, відкрити шлях для здійснення слов'янами своєї історичної місії. У паризьких лекціях Міцкевич цитував чеського поета першої половини XIX ст. Я. Коллара, який сказав: «Все народы уже произнесли свое последнее слово; теперь, славяне, очередь за нами!»³⁰. Цій ідеї слов'янських діячів судилося довге життя.

Перша половина XIX ст. – епоха поглиблення процесу розкладу (а з 40-х років – кризи) феодально-кріпосницького ладу в Російській імперії. В Європі тоді народжувався сучасний тип цивілізації, одна з ознак якої полягала «у забезпеченні все більш вільних форм спільного буття людей, які закріплювалися і юридичними, і моральними нормами, і у наданні загальних прав, свобод, гарантій, можливостей брати участь у вирішенні своєї долі і долі нації, країни, світу»³¹. Окрім того, під дією ідей Романтизму зміцнювалось уявлення про те, що історичний прогрес проявляється не в абстрактних, а в локальних, етнічно-специфічних формах, що соціальне й національне тісно взаємопов'язані.

Розуміння цієї закономірності та нагальності її реалізації в Україні й було мотивацією при організації на межі 1845 – 1846 рр. Кирило-Мефодіївського товариства у Києві. Його ініціаторами та ідеологами були М.І. Костомаров, М.І. Гулак, В.М. Білозерський, а до членів належали П.О. Куліш, Д.П. Пильчиков, Г.Л. Андрузький, І.Я. Посяда, О.В. Маркович, О.О. Навроцький, М.І. Савич та ін. Стосунки із ними підтримував Т.Г. Шевченко (О. Куліш писала про нього: «...родной всем нам, украинцам, Шевченко»), хоч його членство у товаристві деякі дослідники піддають сумніву.

Мету «Товариства св. Кирила й Мефодія» М.Костомаров сформулював таким чином: «Взаимность славянских народов в нашем воображении не ограничивалась уже сферою науки и поэзии, но стала представляться в

²⁸ *Мицкевич А.* Собр. соч.: В 5 т. – М.: ГИХЛ, 1954. Т. 4. С. 128.

²⁹ *Чаадаев П.Я.* Несколько слов о польском вопросе // Чаадаев П.Я. Полн. собр. соч. и избр. письма: В 2 т. – М.: Наука, 1991. Т. 1. С. 515.

³⁰ *Мицкевич А.* Собр. соч. Т. 4. С. 131.

³¹ *Мотрошилова Н.В.* Рождение и развитие философских идей. – М.: Политиздат, 1991. С. 28.

образах, в котрых, как нам казалось, она должна была воплотиться для будущей истории. Мимо нашей воли стал нам представляться федеративный строй, как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций. Мы стали воображать все славянские народы соединенными между собою в федерацию, подобно древним греческим республикам или Соединенным Штатам Северной Америки, с тем, чтобы все находились в прочной связи между собою, но каждая сохраняла свято свою отдельную автономию»³².

Нам відомі два програмних документа товариства: «Главные идеи» і «Главные правила», які разом склали Статут. У першій його частині декларувалися основні цілі: «духовное и политическое соединение славян», за умови якого кожен народ, зберігши самостійність, запровадить у себе демократичне правління з рівноправ'ям громадян в усіх галузях життя; обов'язковою передумовою участі громадян у вирішенні суспільних справ повинна стати «образованность и чистая нравственность», а ґрунтуватися вони, як і право власності, будуть «на святой религии господа нашего Иисуса Христа». Політичну будову майбутньої федерації вивершуватиме, за Статутом, «общий Славянский собор из представителей всех племен».

Визначивши своїми покровителями св. Кирила й Мефодія (їх імена були вирізані глаголицею на внутрішньому боці золотої каблучки Костомарова), члени товариства зазначали, що засобами досягнення поставленої мети мають бути виховання молоді, формування громадської думки, збільшення кількості членів, тобто пріоритет надавався мирним способам пропаганди ідей товариства. «Безбожное правило», а саме: «Цель освящает средства», категорично відкидалося. Члени товариства зобов'язувалися поширювати відомості з історії слов'ян, сприяти встановленню дружніх стосунків між ними, подоланню застарілої неприязні, а у соціально-політичній сфері – доводити, що самодержавство, кріпацтво, становість та інші атрибути феодально-кріпосницького ладу перетворилися на очевидний анахронізм³³.

Теоретичною засадою доктрини кирило-мефодіївців був панславізм – течія суспільної думки, яка виникла на початку XIX ст.; зокрема, її розробляли у Празі П. Шафарик, В. Ганка, Я. Коллар та ін. Зв'язки з ними підтримувало багато членів Кирило-Мефодіївського товариства. Під час обшуку у Костомарова були знайдені «переписка и сочинения, имеющие

³² Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К.: Наукова думка, 1992. С. 131-132.

³³ Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. Т. 1. С. 170-172.

отношение к славянству». П. Куліш надсилав різні твори, видані в Росії (з історії, старожитностей східних слов'ян, вірші Кольцова та ін.), В. Ганці, Л. Штуру, В. Стефановичу, В. Караджичу та іншим слов'янським вченим і діячам³⁴. Добре знали київські панслависти про організації й товариства зарубіжних колег: «Літературне товариство» А. Мицкевича і А. Чарторийського, «Молода Італія», «Молода Німеччина», часопис «Pólnos» («Північ») і т.д.

Ідеологи панславізму (не плутати з «панславистськими» реакційними планами самодержавства кінця XIX ст.) відображали нестримний потяг пригноблених слов'янських народів до незалежності й національного відродження. Устремління були настільки благородними, що В. Білозерський відверто написав про них слідчим у 1847 р.: «Панславизм есть соединение всех славянских племен в одну общую семью, которая, будучи воодушевлена любовью к человечеству, должна развить в среде своей христианские правила жизни, применить их к обществу, и таким образом привнести новый элемент и, так сказать, дать новый толчок для всемирной деятельности»³⁵.

Серед вилучених під час арешту Білозерського паперів були витяги з паризького журналу «Revue de deux mondes» (1846 р.), що вмістив статтю професора слов'янських мов та літератури Р. Кипріана щодо суті панславізму. Автор писав про право і великих, і малих народів на самостійне існування і визначення власної долі, про необхідність прибрати «духовні бар'єри» між слов'янами, тому що тісні зв'язки сприятимуть їх взаємозбагаченню й всебічному розвитку та формуванню слов'янського різновиду європейської цивілізації. Відтак слов'яни стануть рівноправним суб'єктом світового співтовариства, але за однієї умови: об'єднання слов'ян у рамках могутньої федеративної держави, здатної забезпечити незалежність всіх складових частин, їх вільний розвиток, а також демократичні перетворення всієї соціальної системи³⁶. Як бачимо, суверенність і розвиток слов'янськими етносами своєї індивідуальності Р. Кипріан підпорядковував завданню утвердження загальнолюдських цінностей; понад це – на цій цивілізаційній основі, вважав автор, має відбутися добровільне зближення народів при збереженні ними незалежності і етнічної специфіки. Інакше кажучи, національне розглядалося як історично зумовлена форма вияву загальнолюдського.

³⁴ Там же. С. 246; Т. 2. С. 40, 41, 42 та ін.

³⁵ Там же. Т. 1. С. 400; *Левенець Ю.А.* Василь Білозерський // Укр. іст. журнал. 1994. № 2-3. С. 84-93.

³⁶ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. 1. С. 380-381.

Саме так розумів панславизм і М. Костомаров: «Это стремление целого племени славянского выйти из вековой запоздалости, стремление каждому из славянских народов даровать собственное развитие при помощи других родственных наций, всем вместе братскою семьею принять живое участие в движущейся сфере образованности человечества и дабы явиться перед Судиею с незарытым в землю талантом»³⁷. Говорячи загалом про слов'ян, Костомаров мав на увазі також українців.

У «Книзі буття українського народу», яку написав, вважають більшість істориків, Костомаров, йшлося про драматичний шлях України, що одне це вже робило її гідної щасливої долі в майбутньому. Твір було написано, вочевидь, для пропагандистської роботи серед селянських мас, а тому деякою мірою він відбивав народні уявлення про справедливий соціальний устрій, де не буде ні царів, ні холопів, усі будуть рівні, усі зароблятимуть хліб власною працею. Такий устрій повністю відповідав християнським принципам.

Костомаров далі писав, що завдяки Кирилу й Мефодію, які відкрили слов'янам святість християнства, слов'янські народи швидко і з радістю («як не один народ») прийняли хрещення. Проте у них існували два недоліки: вони не вміли жити у злагоді один з одним, а також, «як менші брати», страждали на зайву перейнятливість «од старших, того не бачучи, що у їх своє було лучче, ніж братівське».

За це покарав їх Господь, внаслідок чого слов'яни втратили свою свободу: чехи й полабці потрапили в неволю до німців, серби і болгари – до турків, руси – до татар і Литви. Залишилось тільки три незалежних царства – Польща, Литва й Московія, однак їм також бракувало правди і чистоти християнської віри. Тому Україна, об'єднуючись то з Польщею, то з Москвою, скрізь була нещасливою, бо і там, і тут прагнули насильно переробити суспільну систему українців на свій зіпсований лад. Але до входження у склад Польщі в Україні встановлювався свій, зразковий соціальний устрій, отже, якби не перешкоди литовців, поляків та росіян, то невдовзі на українській землі всі були б вже вільними й рівними, не мали б ні царя, ні пана. Про схожу за ідейним змістом «Повесть об украинском народе» П. Куліша генерал Дубельт, один з керівників III Відділення, говорив О. Куліш: «Ах, какую Ваш муж написал опасную книжку! Что это за повесть об украинском народе? Недоставало пороку, чтобы все это вспыхнуло»³⁸.

³⁷ Там же. С. 264.

³⁸ Цит. за: *Пінчук Ю.А.* Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з додатками спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К.: Вища школа, 2005. С. 74.

Безумовно, ідеалізуючи українську дійсність, Костомаров віддавав данину романтичному месіанству, характерному, зокрема, для поляків: «І не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону божого, і всякий чужестранець, заїхавши туди, дивувався, що ні в одній стороні на світі не було такого братства, такої віри, нігде муж не любив так щиро своєї жони, а діти родителів»³⁹.

Месіанство принципово не суперечило доктрині панславізму, в усякому разі, коли мова йшла про роль слов'ян у неслов'янському оточенні. Я. Коллар недвозначно заявляв, що Заходу вже немає чого сказати, а слов'яни тільки мають ще висловитися. Кирило-мефодіївці не звернули, мабуть, належної уваги на ту обставину, що месіанство суперечить принципу рівноправ'я народів і руйнує усю їх концепцію. Адже страждало не тільки самолюбство народів, які не потрапили до кола обраних, – зникав самий ґрунт для об'єднання чи зближення націй, про що розповідав у Парижі Міцкевич.

Одне з головних, так би мовити – задушевних, завдань кирило-мефодіївців полягало у звільненні свого народу; вони палко любили батьківщину, з боєм говорили про її пригноблений стан, про страждання народу. В складі Росії, запевняли члени товариства, Україна знаходиться на становищі рабині, а її народ на своїй землі почуває себе іноземцем. Мета відродження України, на думку В. Білозерського, – реалізація у ній «Божої правди», досягнення свободи, братерства, любові до ближнього, народного добробуту, а головне – «независимого розвитку той идеи, которая вложена Творцом в натуру нашего народа»⁴⁰. Мету вбачали також у тому, писав П. Куліш, щоб воскресити національну гордість та самосвідомість, оскільки небагато хто в Україні знає про її славне минуле, про героїв-козаків і Гетьманщину.

Щоб глибше пізнати це минуле українського народу, кирило-мефодіївці відшукували, вивчали і видавали пам'ятки історичної та суспільної думки; достатньо назвати Костомарова, Гулака, Куліша, Марковича та ін., аби уявити значний рівень їх діяльності. Готували вони до видання навчальну літературу, складали плани організації загальноосвітніх і професійних шкіл для сільської молоді «из казаков», тобто з не покріпчених верств.

У першій редакції «Автобиографии», продиктованій Н. Білозерській, Костомаров в узагальненому вигляді окреслив концепцію кирило-мефодіївців, усунувши деякі суперечності програмних документів і до-

³⁹ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. I. С. 257; Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наукова думка, 1992. С. 71-72.

⁴⁰ Кирило-Мефодіївське товариство. Т. I. С. 392.

давши свої трактовки окремих її положень. У майбутній слов'янській федерації, зазначав Костомаров, «все вероисповедания должны пользоваться одинаковыми правами» (у Статуті говорилося лише про християнство), державною мовою планувалася російська (при свободі користування рідною мовою), запроваджувалось обов'язкове навчання для народу, скасовувалось кріпацтво, станові привілеї, смертна кара, тілесні покарання.

Столицею федерації, читаємо в «Автобіографії», мав стати Київ, де збирався б загальний Сейм, що був двопалатним: в одній – «выбранные сенаторы и министры», в іншій – депутати, які представляли всі народи та штати. Кожен штат мав власний сейм, що вирішував місцеві справи. «Верховная и центральная власть представлялась президенту, избираемому на 4 года и двум министрам: иностранных дел и внутренних дел»⁴¹.

Захист суверенних прав кожного народу в межах федерації поєднувався з однаковими для всіх громадян, незалежно від національності, законами і правами; однаковою системою мір, ваги, монетою; єдиним військом і флотом, митницями, судочинством, освітою, типом управління. Одним словом, кирило-мефодіївці вдало поєднали в своїй програмі національні та соціальні елементи.

Товариство проіснувало не більше півтора роки, як студент Київського університету Олексій Петров у березні 1847 р. доніс владі про таємні зібрання. Після ретельного слідства й суду більшість кирило-мефодіївців – Костомаров, Куліш та ін. були відправлені на заслання вглиб імперії. А Шевченко за свої «возмутительные» вірші потрапив на десять років солдатом у далекі оренбурзькі степи.

Таким чином, члени Кирило-Мефодіївського товариства, спираючись на досягнення української, російської та західноєвропейської суспільно-політичної думки, запропонували новий підхід до вирішення актуального питання міжнаціональних відносин⁴². М. Грушевський, С. Єфремов, Н. Полонська-Василенко, Д. Дорошенко та ін. підкреслювали, що провідною ідеєю кирило-мефодіївців була незалежність України. Це виразно сказано у прокламаціях «Братья-украинцы!» і «Братья вели-

⁴¹ Зайончковский П.А. Кирилло-Мефодиевское общество. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 85-86; Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817 – 1885). – К.: Наукова думка, 2001. С. 198-203.

⁴² Болебрух А.Г. Кирилло-Мефодиевское общество и его место в истории русской и украинской общественной мысли // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. 1997. № 2. С. 15-23.

короссияне и поляки!» Однак досягнення державної самостійності України для кирило-мефодіївців не було самоціллю. Ця мета розглядалася як невід'ємна частина демократичних перетворень у буржуазно-демократичному дусі із обов'язковим додатком у вигляді принципу соціальної справедливості.

Глава 2. Варіанти суспільних образів реальних проблем Росії

- ◎ П. Чаадаєв: специфіка російського історичного шляху
- ◎ Дискусії «слов'янофілів» та «західників»
- ◎ Ліберальна концепція перетворень у Росії
- ◎ Радикально-демократична опозиція

Починаючи з Миколи I доля ніби відвернулася від династії Романових: Микола I сам розчарувався у підсумках своєї політики; реформатор Олександр II у квітні 1879 р. на площі біля Зимового палацу на очах у підданих утік від куль терориста, а через два роки загинув від бомби іншого терориста; задоволений собою Олександр III тихо помер у Криму, не підозрюючи, яким нещастям для Росії стало його правління; Миколі II вже не залишалося нічого іншого, як дотягти Росію до катастрофи і зректися корони.

Російське самодержавство виявилось неспроможним керувати державою в нових історичних умовах*, тому що царі своїми паліативними реформами лише розбурхували суспільство, а мізерними результатами укидали його у вир безнадії. Насущні ж проблеми швидко накопичувалися і, як сніг на схилах гір, готувалися зірватися вниз небезпечною лавиною. Головна причина полягала у тому, що феодално-кріпосницький лад із властивими йому, в російському варіанті, виробничими відносинами, образом правління, соціальною структурою, а також економічними, політичними, ідеологічними пріоритетами являв собою явний анахронізм посеред буржуазної Європи. Росія почала катастрофічно відставати від західноєвропейських сусідів, втрачати свій авторитет і вплив на міжнародній арені, що грізно виявила Кримська війна 1853 – 1856 рр.

Вкрай невдалий для Росії хід цієї війни, великі втрати живої сили, озброєнь, славетних полководців (Нахімов, Корнілов, Істомін), зрада

* У сучасній історіографії є не досить вдалі спроби позитивно оцінити правління Миколи I (див.: *Шевченко М.М.* Кінець одного величчя. – М., 2003).

союзниці, Австрії, – усе це наче мало переконати Миколу I у великому воєнному програші імперії. Однак імператор уперто молився за перемогу, вірив у чудо, сподіваючись, що Бог не залишить без допомоги православне царство. Він всупереч очевидним фактам кидав у полум'я війни все нові і нові військові підрозділи.

Та все ж настав той момент, коли Микола I, зрозумівши, що земля вислизає у нього з-під ніг, гарячково почав шукати смерті (самогубство, як людина набожна, він відкидав). У нагоді стало те, що граф Клейнміхель запросив Миколу I на весілля доньки; цар у дуже холодну погоду подався у гості в легкій уніформі кінної гвардії. Увечері у нього почалась лихоманка, виснажливий кашель, проте наступного дня, незважаючи на сувору заборону лікаря, Микола I в одній шинелі був присутнім на параді загону гвардійців, які відправлялися на фронт. У палац він повернувся в дуже тяжкому стані; лежачи у невеликому робочому кабінеті, Микола I усвідомив, що помирає, і був радий тому. 18 лютого 1855 р. Росія втратила чергового імператора.

Джерелом бід Росії була не тільки недолугість правителів, але й відсутність структурно організованого суспільства. Правителі шукали в суспільстві мовчазної соціальної підтримки всіх своїх починань (в тому числі й вартих схвалення), але не вважали за можливе ділитися політичними повноваженнями. Роз'єднане суспільство, в свою чергу, чекало від верховної влади задоволення життєвих потреб і в переважній більшості не подумувало про власну участь в управлінні суспільними й державними справами.

На відміну від Росії, західноєвропейські суспільства у перехідну добу до буржуазного ладу виступали ініціаторами соціально-політичних перетворень (іноді – у формі революцій) і, як правило, їх реалізаторами. Влада ж, звичайно, опиралася натиску народних мас, захищала свої «священні» повноваження, внаслідок чого королі іноді потрапляли на плаху (англійський Карл I) чи гільйотину (французький Людовік XVI). В періоди, які передували соціальним переворотам, розвинена суспільна думка виступала дієвим інструментом громадських рухів для визначення змістовних параметрів майбутнього ладу і шляхів його досягнення. Політичними інститутами, де йшла боротьба за це майбутнє ще за старого режиму, були представницькі органи (Генеральні штати у Франції або Парламент у Великобританії).

На Сході Європи, в Росії, суспільна думка в XIX ст. знайшла собі місце тільки на «нічийній смузї», яка пролягла між владою та суспільством. Вона взяла на себе місію представлення монарху потреб непривілейованих станів, не знаходячи підтримки знизу і розуміння

вгорі. Микола I залучав для виконання своїх задумів окремих здібних представників громадськості (Сперанський, Кисельов, Канкрін), цінував їх ініціативу, але виключно в дозволених ним рамках.

Отже, російська суспільна думка не змогла стати партнером уряду у вирішенні злободенних справ, а відсутність в країні активних демократичних сил не перетворила її на дієву опозиційну силу. Оскільки в Росії не виникли станово-представницькі органи, то обов'язок захищати інтереси громадян взяла на себе суспільна думка, головним чином через друковані видання. Наявність цензури суттєво обмежувала можливості суспільної думки належним чином виконувати свою відповідальну соціальну місію. Обставини склалися так, що роль публіцистики частково почала виконувати художня література, яку охрестили «громадською трибуною». Чим більш безплідними були зусилля мислителів, чим більш байдужим було ставлення до них влади, тим скоріше відбувалася радикалізація передової думки, розпалювалася соціальна атмосфера.

Підписання Паризького мирного трактату (березень 1856 р.) поставило Росію в принизливе становище в Європі, а так звана «Кримська система» мала відверто антиросійську спрямованість. Тим самим поразка у Кримській війні викликала конечну потребу у докорінних реформах. Вони мали визначити долю країни у другій половині XIX ст.

**Мужній
«діагноз»
П. Чаадаєва**

До числа небагатьох популярних журналів першої половини XIX ст. належав «Телескоп» (1831 – 1836), який видавав у Москві літературний критик М.І. Надєждін (1804 – 1856). З 1833 р. у журналі працював видатний представник радикально-демократичної думки, найавторитетніший

фахівець у галузі літературознавства В.Г. Белінський (1811 – 1848).

У жовтні 1836 р. «Телескоп» влади заборонили; причиною його закриття стала публікація першого «Философического письма» П. Чаадаєва, у якому надзвичайно критично оцінювався рівень православної російської цивілізованості в порівнянні з цивілізацією католицької Західної Європи.

Царська влада поставилася до чаадаєвського твору як до зухвалого наклепу на «великолепную» російську дійсність, а тому оголосила автора божевільним. Невибаглива читацька публіка сприйняла «Философическое письмо» як епатажний викрут. Радикально-демократичні кола поділяли критичний настрій Чаадаєва стосовно кріпосницького ладу, але

відмахнулися від його релігійних роздумів над специфікою вітчизняного історичного процесу.

Проте майже не звернули уваги на ту обставину, що деякі положення твору Чаадаєва, який набрав широкого розголосу, отримали пізніше нові аргументи в російській літературі. Для підтвердження цієї думки ми звернемось до першої великої статті В.Г. Белінського «Литературные мечтания»⁴³, яка друкувалася у десяти номерах (з вересня по грудень) газети «Молва» (додаток до часопису «Телескоп») 1834 р.

Початок статті В. Белінського був також епатажним: «*Да – у нас нет литературы!*» Та й епіграф із О. Грибоедова не настроював на благодушність: «Я правду о тебе порасскажу такую, что хуже всякой лжи». Щоправда, у Белінського мова йшла про художню літературу, поезію, драматургію, а тому задержуватись статті не дуже стурбувала цензура.

Ми, зрозуміло, не будемо торкатись проблем розвитку літературного процесу в Росії, – нас цікавитимуть ті місця статті, де Белінський висловив думки щодо зв'язку між прогресом суспільства та розквітом літератури.

По-перше, Белінський (як пізніше Чаадаєв), заявив, що загальне захоплення літературним багатством кінця XVIII – початку XIX ст. не має достатніх підстав. У 1820-х роках, писав Белінський, «мы почувствовали, перемыслили и пережили всю умственную жизнь Европы, эхо которой отдалось к нам через Балтийское море. Мы обо всем пересудили, обо всем переспорили, все усвоили себе, ничего не возрадивши, не взлеявши, не создавши сами. За нас трудились другие, а мы только брали готовое и пользовались им: в этом-то и заключается тайна невероятной быстроты наших успехов и причина их невероятной непрочности». В Росії, за Белінським, не спостерігалась наступність у суспільній ході, спадкоємність етапів розвитку, а прогрес мав запозичений характер. Тому поява великих талантів була щасливими випадками, що змінювались періодами втратами досягнутого й очікуваннями нових злетів під впливом зарубіжних віянь. Інакше кажучи, Росія значно відрізнялась від Франції, де «общественная жизнь и литература идут об руку...».

По-друге, в «Литературных мечтаниях», мабуть, вперше в російській публіцистиці висловлена теза про те, що цивілізованість народу не можна створити штучно, спеціально поставивши перед собою таку мету, – вона може бути лише органічним продуктом відповідного образу життя,

⁴³ *Белинский В.Г.* Избранное: Эстетика и литературная критика: В 2 т. – М.: ГИХЛ, 1959. Т. 1. С. 35-117; філософський твір Чаадаєва датований 1828-1831 рр.

суспільних звичаїв і норм. «Подобные противоестественные скачки (то є великі таланти, то їх немає. – А.Б.), по моему мнению, всего лучше доказывают, что у нас нет литературы, и следовательно, нет и истории литературы; ибо ни одно явление в ней не было следствием другого явления, ни одно событие не вытекало из другого события. История нашей словесности есть, ни больше ни меньше, как история неудачных попыток, посредством слепого подражания иностранным литературам, создать свою литературу; но литературу не создают, она создается так, как создаются, без воли и ведома народа, язык и обычаи». Отже, спадкоємність фаз суспільного розвитку, з точки зору Белінського, – визначальний чинник органічного зростання у духовній сфері, зокрема в літературі певного народу.

Нарешті, по-третє, Белінський поділяв переконання панславистів щодо славного майбуття слов'ян, у тому числі росіян. «Наше общество, – писав він, – еще слишком юно, еще не установилось, не освободилось от европейской опеки; его физиономия еще не выяснилась и не выформировалась». На відміну від Чаадаєва, Белінський вважав, що Росія лише запізнило вийшла на той шлях, яким рухається уся Європа, але їй не треба копіювати зразки інших країн, а необхідно виробити власний темп, форми і зміст цивілізаційного руху, спираючись на вітчизняний історичний досвід та культурні надбання. Молодий Белінський (йому тоді було 23 роки) зберіг оптимістичний погляд на майбутнє країни. «Но для этого надо сперва, – підкреслював він, – чтобы у нас образовалось общество, в котором бы выразилась физиономия могучего русского народа, и надобно, чтобы у нас было просвещение, созданное нашими трудами, возвращенное на родной почве. У нас нет литературы; я повторяю это с восторгом, с наслаждением, ибо в сей истине вижу залог наших будущих успехов. Присмотритесь хорошенько к ходу нашего общества, и вы согласитесь, что я прав». Є всі підстави сказати, що «Литературные мечтания» В. Белінського порушили низку питань, які пізніше опиняться в центрі гострих дискусій «слов'янофілів» і «західників».

Повернемось до Чаадаєва. Петро Якович Чаадаєв (1794 – 1856) народився у Москві, за походженням належав до аристократичних кіл (по матері – онук кн. М.М. Щербатова), навчався у Московському університеті (1808 – 1812). Потім служив у гвардійському Семенівському полку, брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. та закордонних походах російської армії. Після війни служив у Гусарському полку, який розташовувався в Царському селі, де Чаадаєв познайомився з О. Пушкіним (він присвятив Чаадаєву три послання). Вийшов у відставку в 1821 р. З 1823 по 1826 рр. мандрував європейськими країнами (Англія, Франція, Італія, Швейцарія

і Німеччина). Коли Чаадаєв повернувся до Росії, за ним встановили таємний нагляд, бо він деякий час належав до масонів, був членом декабристського «Союза благоденствия», але до слідства не притягали.

У жовтні 1836 р. у «Телескопе» анонімно було надруковане перше з восьми «Философических писем» Чаадаєва. Влада різко відреагувала на публікацію: автора оголосили безумним, цензора (Болдирева) і видавця (Надеждіна) покарали. Чаадаєв залишився на свободі під лікарським наглядом і дав підписку, що нічого не писатиме й не друкуватиме. Помер у Москві, похований у Донському монастирі.

«Философические письма» Чаадаєв написав протягом 1828 – 1831 рр. З 1830 р. він почав з'являтися у московських салонах та вітальнях, знайомлячи публіку із своїми ідеями. Водночас він робив спроби надрукуватися, проте безрезультатно, бо видавці або відмовлялися, або вимагали зробити суттєві зміни у творі, на що Чаадаєв не погоджувався.

Влітку 1836 р. Чаадаєв звернувся до Надеждіна з пропозицією опублікувати «Философические письма», але почати з третього листа як менш дражливого для цензури. Проте Надеждін умовив автора не порушувати нумерацію листів. Отже, у № 15 «Телескопа» за жовтень 1836 р. з'явився на світ отой нещасливий перший лист...

Перш ніж розглянути суспільні погляди Чаадаєва, не зайвим буде згадати про привід до написання «Философических писем». У 1827 р., коли Чаадаєв мешкав у маєтку своєї тітки Г.М. Щербатової, він познайомився з К.Д. Пановою, дружиною агронома В.М. Панова, село якого знаходилось у кількох верстах від маєтку Щербатової. Сучасник М.М. Лонгінов залишив цікаві спогади про ці стосунки: «Они встретились нечаянно. Чаадаев увидел существо, томившееся пустотой окружающей среды, бессознательно понимавшее, что жизнь его чем-то извращена, инстинктивно искавшее выхода из заколдованного круга душившей его среды. Чаадаев не мог не принять участия в этой женщине; он был увлечен непреодолимым желанием подать ей руку помощи, объяснить ей, чего именно ей не доставало, к чему она стремилась невольно, не определяя себе точно цели. Дом этой женщины был почти единственным привлекательным местом, и откровенные беседы с ней проливали в сердце Чаадаева ту отраду, которая неразлучна с обществом милой женщины, искренно предающейся чувству дружбы. Между ними завязалась переписка, к которой принадлежит известное письмо Чаадаева, напечатанное через семь лет и доставившее ему столько хлопот»⁴⁴. Доля Панової в

⁴⁴ Чаадаев П.Я. Полн. собр. соч. и избр. письма: В 2 т. – М.: Наука, 1991. Т. 2. С. 437; див. також: С. 455-460, 602.

подальшому склалася драматично; вже у листі 1828 р. до Чаадаєва, вона натякала на свою хворобу (очевидно, неврастенію), а після публікації твору Чаадаєва у «Телескопе» та тяжких випробувань для автора, хвороба Панової (передусім через жорстокі знущання чоловіка) загострилась і Панов змушений був влаштувати дружину в психіатричну лікарню. Пізніше вони взагалі розлучилися і Панова десь безрадісно і тьмяно животіла.

Отже, приводом для створення «Философических писем» було прагнення Чаадаєва пояснити співвітчизникам причину їх відсталості у порівнянні з європейцями; причину того низького рівня духовності, від якого залежали всі інші проблеми в соціально-економічній або політичній сфері. Це ті сили, «которые приводят у нас в движение все, начиная с самых высот общества и кончая рабом, существующим для утехи своего господина»⁴⁵. Привід підказав і головну мету, яка полягала для автора «в его трагическом поиске просветленного религиозным светом пути России в общеисторическом движении человечества»⁴⁶.

Щоб зрозуміти місце Чаадаєва в історії суспільної думки, треба розпочинати аналіз його поглядів з особливостей ставлення оригінального мислителя Росії до релігії. Він не богослов, не релігійний мислитель у звичному розумінні цього слова; так, Чаадаєв сам називав себе «християнским философом», але зосереджувався у своїх творах не на екзегетиці, тлумаченні Святого письма. У центрі його інтересів знаходились фактори, що зумовлювали розвиток світської європейської цивілізації під благотворним впливом християнської системи духовних цінностей, а також причини «випадіння» вітчизни з означеного загального процесу.

«Философические письма» Чаадаєв написав у зрілому віці (йому на той час було приблизно 35-40 років, якщо враховувати усі стадії роботи), побувавши серед радикальних декабристів, містично настроєних масонів і в раціонально упорядкованих західноєвропейських країнах. Перший лист Чаадаєв закінчив після повстання декабристів та їх жорстокого покарання, в обстановці загальної розгубленості й пригніченості. Для багатьох представників інтелігенції ставало очевидним, що сподівання на перетворюючу силу знань, на розповсюдження передових ідей часу, на обіцянки реформ з «висоти престолу» марні, бо ці зусилля зазнали фіаско.

⁴⁵ Чаадаев П.Я. Философические письма// Чаадаев П.Я. Полн.собр.соч... Т. 1. С. 320 (далі посилання в тексті на це видання).

⁴⁶ Рудницкая Е.Л. Чаадаев и Чернышевский: цивилизационное видение России // Вопросы истории. 2003. № 8. С. 54.

В умовах, коли людина знаходилась в «горестном положенні по-рабощеного и гонимого существа» (Герцен), чаадаєвська концепція духовного оздоровлення була на часі. Її актуальність визначалась як неможливістю за реакційного режиму Миколи I торкатись гострих політичних тем, так і сутнісним змістом концепції. Адже в ліберальні і спокійні періоди релігійні почуття зручніше відчувають себе у приватній сфері, а в часи важких випробувань душі людей звертаються до Бога за допомогою. Саме в таку годину «християнський філософ» Чаадаєв поділився своїми роздумами із суспільством і вони зустріли загально-доброзичливий відгук.

Проте було й чимало противників і не тільки в урядових колах та серед консервативного дворянства; заангажовані «квасним патріотизмом» прошарки також вороже поставились до чаадаєвської критики Росії і є дані, що навіть деякі студенти Московського університету з'явилися до голови Московського цензурного комітету та попечителя університету графа С.Г. Строганова і заявили, що готові із зброєю в руках заступитися за ображену Росію⁴⁷. Пізніше почали говорити, що Чаадаєв взагалі песимістично дивився на майбутнє Росії (зокрема, про це писав Г. Плеханов).

Російська інтелігенція майже до кінця XIX ст. сприймала християнсько-релігійну складову світогляду Чаадаєва як жест наукової пристойності, що походив з традицій німецької класичної філософії. Лише на межі XIX – XX ст. діячі «срібного століття» російської філософії М. Бердяєв, М. Гершензон, В. Соловйов, С. Булгаков, В. Розанов, Г. Шпет та ін. розпочали досліджувати не соціально-критичний бік чаадаєвських творів (бо про це писалось вже багато), а його історіософію, що зросла на ґрунті «неопровіденціалізму» та вважалася безпомилковим засобом перевиховання суспільства.

За радянської доби Чаадаєва зараховували до передових діячів, близьких до декабристських кіл, до ворогів самодержавства й кріпосного права, як правило, замовчуючи при цьому (на відміну від філософів-«веховцев» початку XX ст.) релігійну суть його соціальної філософії (П. Шкуринов, О. Лебедев, Б. Тарасов, З. Каменський та ін.). А дехто навіть прагнув запламувати філософа, назвавши його апологетом католицизму та буржуазного Заходу. Але вже у 1990 – 2000-і рр. погляд на Чаадаєва кардинально змінився (В. Кантор, О. Боханов, Є. Рудницька, А. Сергеев та ін.); цей погляд формувався на засадах наукових принципів

⁴⁷ Кантор В.К. Русский европеец как явление культуры (философско-исторический анализ). – М.: РОСПЭН, 2001. С. 148.

історизму та об'єктивності, а філософію Чаадаєва почали сприймати як цілісний феномен, як історіософську концепцію російського суспільного розвитку.

Протевизнаннярелігійного характеру концепції Чаадаєварівноправним з іншими методологічними засобами⁴⁸ не привело у новітній історіографії до, здавалось б, логічного висновку, що Чаадаєв бачив головну причину суспільних вад у духовній та культурній недосконалості людей. Це й становило ідейний стрижень поглядів російського мислителя, незалежно від того, писав він про кріпацтво («рабство») чи про норми буденного життя.

Як і німецькі філософи, передусім Гегель та Шеллінг, Чаадаєв вважав природний і соціальний світ творінням Всевишнього, який першій людині вклав у душу і серце основоположні засади відповідного його благій волі подальшого розвитку людської історії. В третьому «Философическом письме» Чаадаєв писав: «...все наши идеи о добре, долге, добродетели, законе, а также и им противоположные, рождаются только от этой ощущаемой нами потребности подчиниться тому, что не от нашей преходящей природы..., <...> нам остается только стараться дать себе возможно верный отчет в ее действии на нас и, раз мы что-либо об этом узнали, отдаться ей со спокойной верой: эта сила, без нашего ведома действующая на нас, никогда не ошибается, она-то и ведет вселенную к ее предназначению» (с. 356-357). Але Провидіння передбачило для людини певну ступінь свободи, аби вона, людина, всі свої природні інтелектуальні здібності («искусственный разум») спрямовувала на підкорення власної поведінки та способу життя тим ідеальним нормам («доля разума мирового»), які закладені в людину «свыше».

«Искусственный разум», писав Чаадаєв, – то «злой разум, столь часто извращающий предметы в наших глазах и заставляющий нас видеть их вовсе не такими, каковы они на самом деле», а тому він повинен підкоритися божественній істині. Саме у цьому вбачається запорука адекватного сприйняття й оцінки навколишньої дійсності, безпомилкового визначення людиною свого життєвого шляху. Того шляху, який і веде до мети, поставленої Всевишнім, і цей шлях людина має пройти гідно, самостійно, чим і заслужить право на спокутування необачних гріхів.

Всесвітня історія свідчить, стверджував Чаадаєв, що людство довго і важко йшло до пізнання божественного задуму стосовно свого призначення на Землі. «У всех народов, – писав мислитель, – есть период бур-

⁴⁸ *Сергеев А.М.* Философия Чаадаева (излом очевидного). – Петрозаводск: Изд-во ПГУ, 2000. С. 138-150.

них волнень, страстного беспокойства, деятельности без обдуманних намерений. Люди в такое время скитаются по свету и дух их блуждает. Это пора великих побуждений, великих свершений, великих страстей у народов. Они тогда неистовствуют без ясного повода, но не без пользы для грядущих поколений. Все общества прошли через такие периоды, когда вырабатываются самые яркие воспоминания, свои чудеса, своя поэзия, свои самые сильные и плодотворные идеи» (с. 324). Впродовж тривалого переходу від варварства до цивілізації людство поступово долучалось до християнських духовних цінностей, а тим самим створювало сприятливі умови суспільного життя.

Таким шляхом йшли народи Західної Європи і досягли високого рівня розвитку. На жаль, російський народ обрав осібну дорогу: «Одна из самых прискорбных особенностей нашей своеобразной цивилизации в том, что мы все открываем истины, ставшие избитыми в других странах и даже у народов, гораздо более нас отсталых. Дело в том, что мы никогда не шли вместе с другими народами, мы не принадлежим ни к одному из известных семейств человеческого рода, ни к Западу, ни к Востоку, и не имеем традиций ни того, ни другого. Мы стоим как бы вне времени, всемирное воспитание человеческого рода на нас не распространилось. Дивная связь человеческих идей в преемстве поколений и история человеческого духа, приведшие его во всем остальном мире к его современному состоянию, на нас не оказали никакого действия» (с. 323). Звичайно, з Чаадаєвим не можна повністю погодитись, бо Росія – в усякому разі, з другої половини XVII ст. – намагалася пильніше придивитися до західного способу життя і дещо навіть запозичити з нього, а у другій половині XVIII – на початку XIX ст. взагалі була на сполох з приводу бездумної галломанії, що заповонила дворянські садиби. Проте Чаадаєв правий в тому, що західний вплив був неглибоким, часто мінялися джерела цього впливу, який погано вкорінювався в російський ґрунт, швидко вивітрувався, тому що не відповідав суспільним устоям країни. Він ставав надбанням лише частини інтелігенції і водночас причиною її душевних мук чи життєвих трагедій.

«Философические письма» містять приклади конкретних проявів протилежних західноєвропейським норм і традицій російського суспільного життя.

По-перше, не властивість російській суспільній буденності звичаїв спадкоємності розвитку, послідовного прирощення здобутків. Чаадаєв писав: ми, «явившись на свет как незаконнорожденные дети, без наследства, без связи с людьми, предшественниками нашими на земле, не храним в сердцах ничего из поучений, оставленных еще до нашего по-

явления. Необходимо, чтобы каждый из нас сам пытался связать порванную нить родства... Мы так удивительно шествуем во времени, что, по мере движения вперед, пережитое пропадает для нас безвозвратно. Это естественное последствие культуры, всецело заимствованной и подражательной. У нас совсем нет внутреннего развития, естественного прогресса; прежние идеи выметаются новыми, потому, что последние не происходят из первых, а появляются у нас неизвестно откуда» (с. 326).

З цього уривка зрозуміло, що Чаадаєв мав на увазі брак не традицій взагалі, а головним чином традиції розгортання на висхідній лінії суспільного прогресу генетично пов'язаних між собою соціальних ідеалів та духовних пріоритетів. Розгортання спадкоємне, коли наступна форма вбирала у себе все позитивне з попередньої і відкидала все віджиле. Головна ж причина нашого «плоского застою» (Чаадаєв) крилася у застійних явищах самого суспільного життя; через це мислитель робив наголос на необхідності перенести акцент з державної чи колективної ініціативи на енергійну індивідуальну діяльність («каждый из нас»).

По-друге, підкреслюється надзвичайна важливість самої атмосфери суспільного життя у Західній Європі для духовно-культурного виховання кожної людини. «И заметьте, – продовжував Чаадаєв, – что речь идет здесь не об учености, не о чтении, не о чем-то литературном или научном, а просто о *соприкосновении сознаний* (виділено мною. – А.Б.), о мыслях, которые охватывают ребенка в колыбели, окружают его среди игр, которые нашептывает, лаская, его мать, о тех, которые в форме различных чувств проникают до мозга его костей вместе с воздухом, которым он дышит, и которые образуют его нравственную природу ранее выхода в свет и появления в обществе. Хотите знать, что это за мысли? Это мысли о долге, справедливости, праве, порядке. Они происходят от тех самых событий, которые создали там общество, они образуют составные элементы социального мира тех стран. Вот она, атмосфера Запада, это нечто большее, чем история или психология, это физиология европейского человека». Якщо ж придивитися до Росії, то вона являє собою наче «исключение среди народов». На кожного росіянина «должно сильно влиять столь странное положение, когда народ этот не в силах сосредоточить своей мысли ни на каком ряде идей, которые постепенно развертывались в обществе (Західної Європи. – А.Б.) и понемногу вытекали одна из другой, когда все его участие в общем движении человеческого разума сводится к слепому, поверхностному, очень часто бестолковому подражанию другим народам» (с. 327). Отже, Чаадаєв, як і Белінський, серед вад вітчизняної свідомості називав наслідування, запозичення без належного усвідомлення перейнятих ідей, без їх самостійного «перетравлен-

ня» та переведення у площину власної духовності. Смаки змінюються, запозичені ідеї також, це зумовлювало нестабільну суспільну атмосферу в Росії, яка була не здатна сприяти «соприкосновению сознаний», створенню цілісної «нравственной природы».

По-третє, ситуація, яка існувала в Росії (брак спадкоємності етапів суспільного розвитку та непродумані ідейно-культурні запозичення), спричинилася до виникнення прошарку розгублених, зайвих людей. «Силлогизм Запада нам незнаком. В лучших головах наших есть нечто, еще худшее, чем легковесность. Лучшие идеи, лишённые связи и последовательности, как бесплодные заблуждения *парализуются в нашем мозгу* (виділено мною. – А.Б.). В природе человека теряется, когда он не находит способа связаться с тем, что было до него и что будет после него; он тогда утрачивает всякую твердость, всякую уверенность; не руководимый ощущением непрерывной длительности, он чувствует себя заблудившимся в мире. Такие растерянные существа встречаются во всех странах; у нас это общее свойство» (с. 328). Говорячи про «зайвих людей», Чаадаєв мав на увазі, безумовно, добре йому відоме дворянське оточення. Представники пануючого, «благородного» стану, оті заблудлі душі, вони, за його словами, байдужі до мінливості життя, до добра чи зла, до істини або неправди. Така характеристика стосовно всього російського народу, безперечно, не відповідала дійсності. Але, з іншого боку, дворянство – освічений, досвідчений в справах державного управління, культурний в цілому стан – було, так би мовити, «візиткою» всього суспільства, а його ознаки певною мірою властиві й іншим станам.

По-четверте, Провидіння, заявляв Чаадаєв, не схотіло ні в чому втручатися у нашу долю (на відміну від інших європейських народів), «оно предоставило нас всецело самим себе, не пожелало ни в чем вмешаться в наши дела, не пожелало ничему нас научить... Одинокие в мире, мы миру ничего не дали, ничего у мира не взяли; мы не внесли в массу человеческих идей ни одной мысли, мы ни в чем не содействовали движению вперед человеческого разума, а все, что досталось нам от этого движения, мы исказили». Не було у нас і мислителів, які б допомогли нам виробити плідні соціальні ідеї за зразком західних.

Та обставина, що росіяни «принесли с собой одни только дурные идеи и гибельные заблуждения», пояснюється виключно їх фатальним церковним вибором: «По воле роковой судьбы мы обратились за нравственным учением, которое должно нас воспитать, к растленной Византии, к предмету глубокого презрения этих народов». Хрещення, за православним обрядом, писав Чаадаєв, відділило Росію від Західної Європи, де

у той час все було «одушевлено животворним началом единства. Все там из него происходило, все к нему сходилось. Все умственное движение той поры только и стремилось установить единство человеческой мысли, и любое побуждение исходило из властной потребности найти мировую идею, эту вдохновительницу новых времен» (с.330-331). Тісна співпраця, взаємозбагачення народів в межах єдиної конфесії – у цьому вбачав Чаадаєв фактор прискореного зростання європейської цивілізації, від якої Росія була відторгнута спочатку православною вірою, потім монгольським завоюванням, а з XV – XVI ст. – ворожнечею до всього «латинського». Врешті-решт на Сході Європи утвердилися такі суспільні устої, які не сприяли соціальному прогресу.

Провину за очевидну відсталість вітчизняного суспільства Чаадаєв покладав на православну церкву, яка, на його переконання, не змогла зберегти благодійний, перетворюючий дух християнської віри. «Вопреки имени христиан, – писав він, – которое мы носили, в то самое время, когда христианство величественно шествовало по пути, указанному божественным его основателем, и увлекало за собой поколения, мы не двигались с места. Весь мир перестраивался заново, у нас же ничего не создалось: мы по-прежнему ютились в своих лачугах из бревен и соломы. Словом, новые судьбы человеческого рода не для нас совершались. Хотя мы и христиане, не для нас созревали плоды христианства» (с. 332).

Які ж засоби пропонував Чаадаєв для ліквідації зазначених ним суспільних болячок?

Перш за все необхідно беззастережно відкинути звинувачення Чаадаєва у песимізмі щодо майбутнього російського народу. В мужній, сповненій людської гідності «Апологии сумасшедшего» (1837 р.) він писав своїм опонентам: «Больше, чем кто-либо из вас, поверьте, я люблю свою родину, желаю ей славы, умею ценить высокие качества моего народа...». Чаадаєв заявляв, що вірить у батьківщину, у її «великое будущее, которое, без сомнения, осуществится...»⁴⁹. У листі до О.І. Тургенєва ще у 1835 р., тобто до підозр у непатріотизмі, Чаадаєв зазначав, що він «любил в своей стране лишь ее будущее» й не поділяв «бессмысленное созерцание наших воображаемых совершенств»⁵⁰, притаманне слов'янофілам.

Чаадаєв визнавав, що надруковане «Философическое письмо» може викликати критику через негативні оцінки деяких рис національного характеру росіян. Але він пояснював такі оцінки тим, що йому чужий

⁴⁹ Чаадаев П. Я. Полн. собр. соч. Т. 1. С. 533, 536.

⁵⁰ Там же. Т. 2. С. 92, 94.

«блаженный патриотизм»: «Без сомнения, была нетерпеливость в ее выражениях, резкость в мыслях, но чувство, которым проникнут весь отрывок, несколько не враждебно отечеству: это – глубокое чувство наших немощей, выраженное с болью, с горечью, – и только»⁵¹. Цей уривок з «Апологии сумасшедшего» багато що пояснює у змістовній частині «Философических писем» й змушує дослідників у своїх висновках враховувати емоційну напругу твору.

Що ж стосується засобів подолання «немощей», то Чаадаєв головний з них бачив у тому, щоб виробити загальну історіософську концепцію минулого Росії, щоб все російське суспільство і кожен громадянин зокрема добре засвоїли також історичний досвід західноєвропейських країн, ті чинники, які посприяли утвердженню їх цивілізації. Проте цього недостатньо: «...если допустить, что мы смогли бы путем изучения и размышления добыть себе недостающие нам знания, – писал Чаадаев у другому «Философическом письме», – откуда нам взять мощные традиции, обширный опыт, глубокое осознание минувших времен, прочные умственные навыки – все эти последствия огромного напряжения всех человеческих способностей, а они-то и составляют нравственную природу народов Европы и дают им подлинное превосходство».

Отже, вихід не у тому, щоб набути теоретичні знання, а в надзвичайно великих власних зусиллях щодо перетворення нашого інтелектуального багажу згідно із західним досвідом: «Итак, задача сейчас не в расширении области наших идей, а в том, чтобы исправить те, которыми мы обладаем, и придать им новое направление». Виправити ж їх можна тільки тоді, коли увесь народ, включаючи й православну церкву, «проникнется идеей, которая ему доверена и которую он призван осуществить, и когда начнет выполнять ее с тем настойчивым, хотя и скрытым инстинктом, который ведет народы к их предназначению». Але, на жаль, в минулому ми не зустрінемо на сторінках історії «проявлений общественной воли»⁵².

Таким чином, Чаадаєв покладав сподівання на пробудження «общественной воли» та сприяння цьому процесу верховної влади, якій він ставив за приклад діяльність Петра I. У 1836 р. Чаадаєв засудив насильницький метод суспільного оновлення, а тому пояснив декабристський рух «дурными идеями и губительными заблуждениями», які були принесені з Заходу учасниками зарубіжних походів 1813 – 1815 рр. Однак пізніше у статті «1851» він підтримав Французьку революцію кінця XVIII ст., що ставила метою скасування «стеснительных или унижительных при-

⁵¹ Там же. Т. I. С. 533.

⁵² Там же. Т. I. С. 339, 529, 538.

вилегий, бессмысленных отличий» и домогалася «более равномерного распределения национальных богатств, более справедливого раздела земных благ»⁵³. Знайомство з буржуазною дійсністю Європи змусило Чаадаєва після революції 1848 – 49 рр. більше уваги приділити ідеї соціальної справедливості, хоч він загалом не підтримав соціалістичний рух. «Социализм победит не потому, что он прав, – записав Чаадаєв у зошит свою думку, – а потому, что неправы его противники»⁵⁴, – цей відгук нагадує враження від капіталізму, яке склалося майже одночасно з Чаадаєвим, у Герцена.

**«Дволикый
Янус»**

Янус – божество римської міфології; зображувалось з двома обличчями: одне було звернене у минуле, інше – вдивлялося у майбутнє. Цей образ використав Герцен для характеристики слов'янофілів та західників, суперечка між якими становила головну подію в історії російської суспільної думки 30 – 50-х років XIX ст.

Витоки цієї дискусії можна віднайти в поглядах багатьох мислителів, письменників, журналістів кінця XVIII – першої третини XIX ст. Предмет суперечки полягав у концепції модернізації Росії: вона має здійснюватися за європейським зразком чи спиратися на вітчизняні традиції суспільного життя. Така постановка проблеми не була довільною грою розуму, вона зумовлювалась, по-перше, консервативними стереотипами мислення, згідно з якими критерієм істини є хронологічна давність, отже, те, що існує здавна, гідне незмірно більшої підтримки, ніж всілякі нововведення; по-друге, критичною оцінкою соціально-політичної практики буржуазних країн (передусім, Франції) після революційної доби. Іноді обидва чинники дивним чином поєднувалися у світогляді окремих осіб.

Наведемо лише два приклади. М. Карамзін, про що вже говорилося у попередньому розділі, гостро критикував несвоєчасні, непродумані, а тому шкідливі реформи Олександра I. З його точки зору, засади соціального устрою Росії ще далеко не вичерпали своїх потенційних можливостей і заміна його інститутів на західні моделі, що не відповідають ні нашим умовам, ні нашій свідомості, життя не покращить, а збитків завдасть. Людина освічена, Карамзін не заперечував здобутків Західної Європи, але не вважав за необхідне бездумно копіювати їх у Росії. Прикладом ставлення до Європи для Карамзіна слугувала політика перших царів династії Романових – Михайла, Олексія, Федора. Запозичення тоді

⁵³ Там же. С. 330, 556.

⁵⁴ Там же. С. 506.

робилися «постепенно, тихо, едва заметно, как естественное возрастание, без порывов и насилия. Мы заимствовали, но как бы не х о т я, применяя все к нашему и новое соединяя со старым»⁵⁵.

Представник протилежної ідейної течії декабрист П. Пестель, навпаки, відстоював докорінне реформування феодально-кріпосницької Росії, обравши орієнтиром західноєвропейський зразок. Загалом декабристи прагнули утвердити в Росії буржуазний лад. Проте вони, керуючись просвітительськими принципами, поставили перед собою мету – сполучити буржуазну модель із ідеєю соціальної справедливості. Звичайно, в декабристському середовищі були різні наміри щодо майбутнього устрою, але домінували гуманістичні переконання.

Так, керівник Південного товариства Пестель був переконаний, що в Росії реформатор повинен враховувати панівний соціальний ідеал, компонентами якого були правда, добро, справедливість. Отже, західноєвропейська модель буржуазної системи в незмінному вигляді для російських умов непридатна. Пестель не сприймав такого суспільного порядку, в якому люди, «имея основанием своего бытия богатство, они все желания и помышления обращают единственно на деньги; богатство ставят первейшим достоинством, превышающим все прочие, и, содействуя народ ужасно падким к корыстолюбию, производят неминуемую порчу в нравах».

Відкидаючи такий варіант суспільних відносин, Пестель, звертався до вітчизняних набутків у даній галузі, намагаючись переосмислити їх і пристосувати до нових історичних умов. Це окрема і цікава тема, але, не маючи змоги тут її дослідити докладно, звернемо увагу лише на назву конституційного документа Південного товариства – «Русская Правда», яка нагадує про давньоруські часи.

Майбутня конституція Росії, на переконання «южан», повинна відвернути країну від головної загрози історичного процесу, яка чітко проявилася на початку XIX ст. «Отличительная черта нынешнего столетия, – писав Пестель, – ознаменовывается явною борьбою между народами и феодальною аристокрацией, во время коей начинает возникать аристокрация богатств, гораздо вреднейшая аристокрации феодальной, ибо сия последняя общим мнением всегда потрясена быть может и, следовательно, некоторым образом от общего мнения зависит, между тем как аристокрация богатств, владея богатствами, находит в них орудия для своих видов, противу коих общее мнение совершенно бессильно и посредством коих она приводит весь народ... в совершенную от

⁵⁵ Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России. – М., 1991. С. 31.

себя зависимость»⁵⁶. Розробка Пестелем засад нового конституційного устрою для Росії враховувала завдання знайти противагу цій суспільно небезпечній тенденції.

Взагалі проблема шляхів і способів суспільної модернізації має давню історію, впродовж якої виділялись, як уже зазначалося, два підходи: один спирався на місцеві традиції, другий – на зарубіжні приклади. Перший вважався вигідним через спадкоємність суспільного розвитку, другий – через прискорення вітчизняного процесу оновлення завдяки використанню досвіду передових країн. Кожний підхід мав сильні і слабкі сторони: вітчизняні традиції неодмінно давали консервативний крен, а іноземні взірці було важко припасувати до інших реалій, до того ж вони наражалися на консервативний опір.

У 30–40-ві роки XIX ст., коли в Росії ясніше проявилися кризові явища, в суспільній думці якраз і сформувалися оті названі вище два підходи до проведення реформ. Один представляли так звані «слов'янофіли», які робили акцент на вітчизняній специфіці, другий – «західники», які підтримували неухильну європеїзацію.

Сучасник М. Жихарев свідчив, що опублікування першого «Философического письма» Чаадаєва стало приводом для виникнення слов'янофільського гуртка⁵⁷. Його початок дослідники пов'язують з обміном посланнями майбутніх ідеологів слов'янофільства О.С. Хом'якова (1804 – 1860) та І.В. Киреевського (1806 – 1856), що відбувся взимку 1838–1839 р. (Хом'яков «О старом и новом», Киреевський «В ответ А.С. Хомякову»). Впродовж наступних 6-7 років навколо цих діячів склався колектив однодумців (брати К.С. та І.С. Аксакови, П.В. Киреевський, Ю.Ф. Самарин, В.О. Черкаський, Д.О. Валуєв, О.І. Кошелєв та ін.), визначилися провідні ідейні позиції: відродження давньоруських прогресивних традицій, їх переосмислення відповідно до нових історичних умов і на цій основі створення гідного людини соціального ладу, позбавленого західноєвропейських антагонізмів.

Трохи пізніше (1841 – 1842) оформився протилежний табір – західників, одним з приводів чого став виступ слов'янофілів. Вони не утворили цілісного організаційного об'єднання, хоч часто зустрічалися й спілкувалися, – спільним для них було переконання в тому, що Росія, внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин, значно відстала від Європи, а тому їй потрібно якомога швидше подолати цю відстань і для

⁵⁶ Пестель П.И. Русская правда // Избр. социально-политические и философские произведения декабристов: В 3 т. – М.: Госполитиздат, 1951. Т. 2. С. 98.

⁵⁷ Русское общество 30-х годов XIX в. Люди и идеи (Мемуары современников). – М.: Изд-во МГУ, 1989. С. 94.

того використати західний досвід. До західників звичайно зараховують поміркованих ліберальних діячів (П.В. Анненков, В.П. Боткін, М.Х. Кетчер, В.Ф. Корш), радикально-демократичних мислителів (О.І. Герцен, В.Г. Белінський), правознавців та істориків (К.Д. Кавелін, Т.М. Грановський) та ін.

Слов'янофіли і західники репрезентували народжену в 30 – 40-х роках ліберальну ідеологію в двох, досить не схожих іпостасях. Залучаючи надбання європейської філософії й суспільно-політичної думки, представники цих ліберальних течій обґрунтовували, хоч і по-різному, необхідність докорінного реформування вітчизняної дійсності. Ідейне багатство європейської науки надавало їм можливість вибирати з тієї спадщини те, що найбільш пасувало їхнім програмам реформ. Так, західники в цілому переважну увагу звертали на ті сторони філософії Гегеля, які були присвячені прогресу «світового духа», загальним закономірностям всесвітньої історії, а їх опоненти, слов'янофіли (І. Киреевський був особисто знайомий з Гегелем), зосередились на особливостях, локальних проявах історичного руху того ж «світового духа». О. Хом'яков, наприклад, цінував Шеллінга як «воссоздателя цельности духа». Те ж саме можна сказати про філософсько-культурологічну течію Романтизму: консервативних романтиків (Ф. Шатобріан, Ж. де Местр, Е. Берк, Ф. Шлегель, Л. Тик та ін.) вивчали слов'янофіли, в той час як західники віддавали перевагу прогресивним романтикам (Ф. Гізо, О. Тьєррі, Ф. Шлоссер, Ф. Міньє).

Ідейну та суспільно-політичну сутність концепції західників в історіографії в цілому розглядали як прогресивну, спрямовану на реформування феодально-кріпосницького ладу Росії (лише радянські вчені закидали їм ліберальні переконання). Слов'янофільські ж погляди оцінювали у дуже широкому діапазоні: від послідовного демократизму до реакційності. Навіть у другій половині ХХ ст. література пропонувала дві трактовки слов'янофільської ідеології: консерватизм, ретроградство, ворожість до Заходу в ній підкреслювали А.Г. Дементьев, М.А. Цаголов, П.І. Лященко, В.І. Кулешов та ін.; ліберальну буржуазність – С.С. Дмитрієв, Ш.М. Левин, М.Г. Сладкевич, В.І. Порох, В.О. Китаєв, Є.О. Дудзинська, М.І. Цимбаєв та ін. Остання трактовка утвердилась і в зарубіжній інтелектуальній історії. Так, італійський славист Г. Карпі⁵⁸ зупинився на типологічних рисах російського лібералізму, передусім – слов'янофільського, у порівнянні з західноєвропейським аналогом і

⁵⁸ Карпи Г. Были ли славянофилы либералами? // Вопросы истории. 2002. № 9. С. 112-119.

зробив висновок: «Итак, дело не столько в том, чтобы – на основе какого-либо заранее готового определения «либерализма» – установить, были ли славянофилы либералами (и если да, то до какой степени), сколько в анализе особых политических и общественно-экономических обстоятельств, при которых группа ярких и отнюдь не склонных к парадоксам мыслителей и деятелей считала возможным, пожалуй даже и необходимым, взять за основы либеральной программы преобразований такие идеологические и философские категории, которые в Западной Европе (и в самой России несколько десятилетий спустя) могли бы служить опорой лишь для крайней антилиберальной реакции».

Г. Карпі вказав також на специфіку лібералізму західників, яких, зрозуміло, теж відносив до прогресивних течій російської суспільної думки першої половини XIX ст.

Історіософська доктрина слов'янофілів спиралася на поширене в європейській науці уявлення про призначену кожному народу особливу роль у всесвітній історії. Стосовно Росії Гегель у 1821 р. писав одному із своїх адресатів: «Ваше счастье, что отечество Ваше занимает такое значительное место во всемирной истории, без сомнения, имея перед собой еще более великое предназначение. Остальные современные государства, как может показаться, уже более или менее достигли цели своего развития, быть может, у многих кульминационная точка оставлена уже позади и положение их стало статическим. Россия же, уже теперь, может быть, сильнейшая держава среди всех прочих, в лоне своем скрывает небывалые возможности развития своей интенсивной природы»⁵⁹. Залишаючи поза увагою обов'язкові елементи тогочасного етикету листування, все ж Гегель сформулював ідеї, провідні і для слов'янофілів, і для кирило-мефодіївців.

Ці теоретичні положення становили засади всього світогляду слов'янофілів, їх релігійних, філософських, соціальних, історичних поглядів. Світогляд представників цієї течії суспільної думки варіювався в залежності від індивідуальних особливостей, конкретних проблем, еволюційних чинників, проте загалом зберігав концептуальну цілісність. Релігійно-філософський підтекст прослідковується навіть у суто політичних реформах (свобода слова, думки, друку тощо), які обговорювалися в слов'янофільському середовищі.

Прибічники модернізації Росії, слов'янофіли переконували суспільство у необхідності його оздоровлення не шляхом запозичен-

⁵⁹ Цит. за: *Цимбаев Н.И.* Славянофильство (из истории русской общественно-политической мысли XIX века). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. С. 97.

ня європейських принципів соціального ладу, а шляхом осмислення та осучаснення національних традицій співжиття. Історія Давньої Русі відрізняється від Західної Європи, вважав, наприклад, ідеолог слов'янофільства О.Хом'яков, насамперед тим, що її держава та влада були запрошені місцевими племенами, а не виникли внаслідок завоювання. Тож, давньоруська влада обмежувалася дорученими повноваженнями, не втручаючись у внутрішнє життя громади. Так були закладені міцні основи суспільних звичаїв, які й визначили національне обличчя росіян: «Наша древность представляет нам пример и начала всего доброго в жизни частной, в судопроизводстве, в отношении людей между собою...»⁶⁰, – писав Хом'яков.

Однак потім драматична доба кривавих міжкнязівських усобиць, значне ослаблення центральної влади, не спроможної навести порядок у суспільстві й захистити кордони, завадили органічному розвитку вітчизняного суспільства. Надзвичайною перешкодою виявилось монгольське завоювання і татарсько-турецька загроза, остаточно ліквідовані тільки за Катерини II. Після повалення монгольського ярма набувала сили, авторитету й визнання Московська держава, яка на відміну від давньоруської, писав Хом'яков в трактаті «О старом и новом», «была столько же созданием князей, как и дочерью народа; следственно, она совместила в тесном союзе государственную внешность и внутренность, и вот тайна ее силы». Новостворена держава була породжена спільними зусиллями народу і князів, а тому в ній урівноважувалися й водночас розмежовувалися сфери «компетенції» влади і суспільства.

Зовсім інша картина спостерігалася на заході континенту: «Там все возникло на римской почве, затопленной нашествием германских дружин; там все возникло из завоевания и из вековой борьбы, незаметной, но беспрестанной между победителем и побежденным. Беспрестанная война, – зазначав Хом'яков у статті «Письмо в Петербург» (1845 г.), – беспрестанно усыплялась временными договорами, и из этого вечного колебания возникла жизнь вполне условная, жизнь контракта и договора, подчиненная законам логического и так, сказать, вещественного расчета»⁶¹.

⁶⁰ Хом'яков А.С. О старом и новом // Хом'яков А.С. О старом и новом. Статьи и очерки. – М.: Современник, 1988. С. 41-56.

⁶¹ Хом'яков А.Г. О старом... С. 70-82; більш докладно розглянув ці питання І. Киреевський у статтях «О характере просвещения Европы и о его отношении к просвещению России» (1852) й «О необходимости и возможности новых начал для философии» (1856) // Киреевский И.В. Избранные статьи. – М.: Современник, 1984. С. 199-272.

Співставлення Росії та Європи змусило слов'янофілів, спираючись на свої переконання, зробити висновок, що вони мають дуже не схожі суспільні системи. В Європі вона була збудована на договірних засадах між «чужою» владою і суспільством, то було життя «контракту», компромісу, тому соціальні відносини ґрунтувалися на індивідуалізмі, вигоді, доцільності, «вещественном интересе». У Росії ж та система «выросла» природнім шляхом, внаслідок чого тут краще збереглися закладені Творцем у людську душу благородні задатки, високі моральні якості й вони не були надто деформовані постійною потребою жертвувати ними заради домовленостей із владою, як це трапилось у західноєвропейських народів.

Різниця між Заходом і Росією зумовлювала, на думку того ж Хом'якова, принципові відмінності у здатності іноземних запозичень «прийматися» в суспільній тканині. Західне, «общество условное» легко сприймало інший елемент: «это новый член, введенный в уравнение, у которого все остальные члены известны, – пояснював Хом'яков, – и математике нетрудно исчислить изменения всего уравнения». Зовсім інша ситуація в Росії: її суспільство, як «тело живое», неприхильно зустрічало закордонні звичаї, а тому важко було зрозуміти, які будуть наслідки для вітчизняного організму.

Разом із тим слов'янофіли розуміли неминучість і корисність запозичень, особливо в науково-технічній сфері, виробництві, побуті і т.д., але у соціально-політичній, культурній, моральній галузі слід спиратися, наголошували вони, якомога більше на національні надбання. Прикладом для них була тогочасна Англія, яка ревниво оберігала свої традиції, сповідуючи (не відмовляючись від суспільного поступу) традиціоналізм та консерватизм.

Започаткувавши дослідження «русской идеи», особливого «духа русского народа» та своєрідного типу світосприйняття, І. Киреєвський, К. й І. Аксакови та ін. обґрунтували основоположні поняття слов'янофільського вчення, зокрема, «община», «земля», «государство». Під общиною вони розуміли «союз людей, основанный на нравственном начале, управляемый внутренним законом... обычаем общественным». Вищою формою общинного існування, «внутреннего закона» визнавався Земський собор, який визначав усе внутрішнє життя народу, відокремлене від «зовнішньої форми» – держави. Держава розумілася в ролі зовнішньої влади, «сили, що охороняла Землю, «дела государева». Ідеальні стосунки

між державою та народом – стан взаємного невтручання»⁶². К. Аксаков в «Записке о внутреннем состоянии России» (1850-ті рр.) виклав ці погляди своїх однодумців: «Не желая править; народ наш желает жить... Не ища свободы политической, он ищет свободы нравственной, свободы духа, свободы общественной (інакше кажучи, всього набору громадянських свобод і прав. – А.Б.)... Он помнит слова Христа: «Царство Мое несть от мира сего», и потому, предоставив государству царство от мира сего, он, как народ христианский, избирает для себя другой путь – путь к внутренней свободе и духу, к царству Христову: царство Божее внутри вас есть»⁶³.

Але держава (для Росії традиційною формою правління є монархія) має керуватися в здійсненні владних повноважень християнською мораллю і захистом непорушних суверенних прав общини. Лише за таких умов між «Землею» й «Государством» можлива злагода і мир. Тому слов'янофіли, відокремлюючи монархічну владу від общини, дозволяли собі критику дій конкретних монархів, наприклад Миколи I або Петра I.

Слов'янофілам часто дорікали їхню, начебто, спробу повернути давньоруські, застарілі порядки, сміялися над їх перевдяганням у селянське вбрання, навіть цар змушений був наказати деяким слов'янофілам поголити бороди (бо дворянину не личить борода!). Однак це не відповідає дійсності; ще у 1839 р. І. Киреевський писав: «Если старое было лучше теперешнего, из этого еще не следует, чтобы оно было лучше теперь». Пізніше, у 1852 р. І. Киреевський писав, що він не бажав би побачити і в страшному сні, як «какая-либо из внешних особенностей нашей прежней жизни, давно погибшая, вдруг воскресла посреди нас...»⁶⁴. Тобто слов'янофілам належить першість у розробці складної проблеми суспільствознавства, політології, історії: як оптимальніше поєднати національне й інтернаціональне, національне й загальнолюдське, яким чином можна зберегти самобутність, не цураючись простору європейського типу цивілізації.

Ще дві ідеї слов'янофілів заслуговують високого визнання: 1) це думка про те, що прогресивний розвиток народу буде незворотним і соціально ефективним тільки в тому випадку, якщо він органічно зростатиме на

⁶² *Исаев И.А., Золотухина Н.М.* История политических и правовых учений России XI – XX вв. – М.: Юрист, 1995. С. 236-237.

⁶³ Там же. С. 237.

⁶⁴ *Киреевский И.* О характере просвещения Европы и о его отношении к просвещению России // Киреевский И. Избранные статьи. С. 238; *Його ж.* В ответ А.С. Хомякову // Там же. С. 117.

вітчизняному ґрунті; 2) положення про те, що правильне співвідношення народного суверенітету та державної влади, є запорукою досконалого суспільного ладу (це зав'язок вчення про громадянське суспільство).

М.І. Цимбаєв помітив таку особливість стилю Хом'якова: для нього «вкрай характерне поєднання чітких висновків з довільним підбором або повною відсутністю доказів»⁶⁵. В цілому це відповідало типу мислення, властивого романтичній добі; І. Ісаєв вдало виділив його характерні риси: «Культурним контекстом політичного слов'янофільства, безперечно, були романтизм, естетична доктрина, світосприйняття, що не претендувало на чіткі й формальні межі та доктринальність, допускало розмитість, таємничість форм і трактовок»⁶⁶. Дійсно, слов'янофіли, пропонуючи перелік першочергових реформ (скасування кріпацтва, зміна системи судочинства, соціальна рівність, представницькі органи влади, громадянські права і свободи тощо), як правило, не могли вказати реальні шляхи їх впровадження у життя. Однак в другій половині 1850-х років, коли, беручи участь у роботі губернських дворянських комітетів по підготовці селянської реформи, В. Черкаський, Ю. Самарін, О. Хом'яков, О. Кошелєв та ін. висунули ряд доволі реалістичних (хоч і компромісних) проектів, які, щоправда, не були достатньо прийнятними для російських селян⁶⁷, на що вказували О. Герцен, М. Огарьов та М. Чернишевський.

Напередодні реформи 1861 р. пішли з життя Хом'яков, К. Аксаков, П. і І. Кирєєвські – головні діячі слов'янофільства; потім ця течія поступово завмирає, зближуючись (у 1870-ті рр.) із західниками та іншими лібералами того часу. Цікаво, що І. Кирєєвський ще у 1839 р. іронічно пророкував: ідеї слов'янофілів приживуться лише в тому випадку, коли б німець або француз обґрунтували самотність та оригінальність російської духовності⁶⁸. Тоді б самі росіяни у це повірили і не віддавали перевагу всьому закордонному.

Дві провідні течії суспільної думки, західників і слов'янофілів, зближувало критичне ставлення до миколаївської Росії, розуміння назрілості докорінних перетворень та неприйняття революційного способу їх проведення. Проте роз'єднували не менш принципові моменти: оцінка європейської цивілізації, зміст реформаторських проектів, соціальні ідеали, трактовка історичного минулого і т.д.

⁶⁵ Цимбаєв Н.И. Славянофильство... С. 147.

⁶⁶ Исаев И.А., Золотухина Н.М. История... С. 234.

⁶⁷ Дудзинская Е.А. Славянофилы в общественной борьбе. – М.: Мысль, 1983. С. 167-199.

⁶⁸ Киреевский И.В. В ответ А.С. Хомякову... С. 126.

Корені розходжень західників і слов'янофілів знаходяться у німецькій класичній філософії, яку ґрунтовно вивчали й широко використовували представники обох течій. Захопленість одних і других, однак, відрізнялася і філософами, яким віддавали перевагу, і тлумаченням деяких складників їхніх вчень. Західники (особливо Герцен та Грановський) творчо застосовували діалектику Гегеля, його філософію всесвітньо-історичного процесу і не сприймали низки політичних висновків відомого мислителя. З іншим критерієм підходили до німецької філософії слов'янофіли: позитивно ставлячись до гегелівської діалектики, вони водночас зробили ставку на «філософію прозріння» Ф. Шеллінга, який намагався поєднати віру та розум, оскільки, на його погляд, тільки такий синтез спроможний забезпечити відкриття істини. Віддання філософських переваг зумовило формування несхожих, а в дечому і протилежних філософсько-історичних схем. Переконаливо про це писав А.А. Левандовський: «З перших кроків своїх, з вихідної точки своїх міркувань слов'янофіли-шеллінгівці розходились зі своїми опонентами, послідовниками Гегеля. Історія, в їх уяві, втрачала внутрішню єдність, розпадаючись на цілий ряд паралельних процесів. Звідси й зовсім різні теоретичні завдання, які ставили перед собою західники та слов'янофіли: якщо для перших необхідно було, усвідомивши увесь хід всесвітньо-історичного процесу, відшукати в ньому місце Росії й усіма силами сприяти тому, щоб вона якомога швидше зайняла це місце, то другі, виходячи з особливих рис «народного духа», прагнули визначити лише один і неповторний шлях розвитку своєї країни»⁶⁹. Отже, слов'янофіли наполягали на існуванні особливих закономірностей для кожного народу, а західники – на загальних законах, що неухильно діють в історії будь-якої країни.

Загальні тенденції світової (в усякому разі – європейської) історії передбачали, зрозуміло, однотипність розвитку держав, охоплених цими тенденціями, і зумовлювали природність взаємообміну фактично в усіх галузях життя. Відсталі країни мимоволі були вимушені використовувати досягнення передових країн, щоб надолужити прогаяне і прискорити свою прогресивну ходу. З такими переконаннями підходили західники до аналізу минулого, сучасного і майбутнього Європи та Росії⁷⁰, до потрібних вітчизні реформ.

⁶⁹ Левандовский А.А. Время Грановского: У истоков формирования русской интеллигенции. – М.: Мол. гвардия, 1990. С. 167; див.: Аллатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.). – М.: Наука, 1985. С. 208-209.

⁷⁰ Вернадский Г.В. Русская историография. – М.: Аграф, 2000. С. 103-106.

Вони вважали, що допетровська Русь «випадала» з дії загальноєвропейських закономірностей в силу як об'єктивних (зовнішніх), так і частково суб'єктивних (політичні доктрини правителів) причин. Петро I (як писали Герцен, Белінський, Чаадаєв, Грановський та ін.), зрозумівши загрозу для Росії її відсталості в порівнянні із сусідами, що вирвалися вперед, могутньою рукою насаджував у країні західні промислові технології, наукові відкриття, освіту, культуру, побут тощо. Після Петра I процес європеїзації Росії, хоч з низкою антрактів, продовжувався, але, наголошували західники, до середини XIX ст. він був надто непослідовним, уповільненим, не заторкував засад суспільного устрою (самодержавство, становість з привілеями для вищих верств, кріпацтво, відсутність громадянських прав і свобод). Внаслідок цього в Росії були відсутні необхідні умови для органічного і прогресивного розвитку, для подолання анахронічної соціально-економічної та політичної системи.

А.А. Левандовський, характеризуючи загалом суспільно-політичну позицію західників, які не мали якоїсь узгодженої спільної програми, писав: «...для Герцена, Грановського, інших членів гуртка кріпосне право було лише одним із проявів того нещадного свавілля, яке пронизувало все російське життя. Адже кріпосний гніт тяжів не тільки над російськими селянами; він підім'яв під себе усю Росію; багато у чому він визначив і все життя «освіченої меншості», яке теж, на свій лад, страждало від безмежного деспотизму, яке теж було «в крепости» – у влади, у самодержавно-бюрократичного ладу. Саме це загострене відчуття страшної й принизливої залежності і змушувало молоду російську інтелігенцію сприймати російську дійсність як «гнусную», «ужасную»⁷¹. Ось чому представники даної течії суспільної думки усю свою діяльність підпорядковували пропаганді західноєвропейських норм соціального життя, конституційно-монархічного образу правління, гарантій свободи слова, друку, недоторканності особи, публічності суду тощо.

Засуджуючи революційні методи суспільних перетворень (проте розуміючи їх обумовленість в минулому), західники покладали свої надії на діяльність влади, свідомої своїх обов'язків перед суспільством, на співпрацю інтелігенції із такими відповідальними правителями. Щоправда, надії не справдились через їх очевидну утопічність.

Нарешті, під впливом, мабуть, слов'янофілів західники почали поступово відходити від формальних тлумачень загальних історичних

⁷¹ Левандовский А.А. Время Грановского... С. 137-138; Каменский З.А. Т.Н. Грановский. – М.: Наука, 1988.

закономірностей⁷² і певним чином враховувати в своїх розрахунках національні особливості історичного процесу.

Формування ліберальної течії

Лібералізм – це метод пояснення шляхів розвитку людського суспільства на принципах свободи особистості. Він мав істотні відмінності на різних історичних етапах, що залежали від специфіки соціально-політичних систем. Витоки сучасного лібералізму дослідники⁷³ віднаходять у часи англійської революції XVII ст. (Дж. Локк), а його зрілу форму в XIX ст. (А. Токвіль, Дж. Мілль, Г. Спенсер, Дж. Медісон та ін.). Відмітна риса лібералізму, безвідносно до локальних та історичних різновидів, полягає в тому, що в ієрархії пріоритетів на перше місце ставиться вільна людина, а за нею йдуть держава, суспільство, нація і т.д.

У Росії доля лібералізму була (і залишається) непростою, оскільки тут, внаслідок багатьох причин, надзвичайно живучими виявилися патерналістські настрої, ідеї соціальної рівності та справедливості, що зросли на ґрунті общинної солідарної відповідальності. Однак перехід Росії до капіталізму в середині XIX ст. вимагав вивільнення індивідуальної ініціативи й приватної підприємливості. А це, у свою чергу, потребувало державних, правових гарантій громадянських прав і свобод. Формування ліберального світогляду у 30 – 50-х рр. стало, власне, відповіддю на цей соціальний запит. І ліберальні тенденції виразно прослідковувалися вже у поглядах більшості слов'янофілів та західників.

Проте перший публічний виступ лібералів із власною програмою дій відбувся у другій половині 50-х років, напередодні буржуазних реформ Олександра II. Тоді за пропозицією К. Кавеліна ліберальні діячі вирішили вийти на широку суспільну арену за допомогою рукописної традиції (всередині Росії) та публікації статей на актуальні теми (у лондонських виданнях Герцена й Огарьова)*.

«Похвальне слово» свободі склав один з основоположників російського лібералізму Б.М. Чичерін (1828 – 1904). У статті «Различные виды либерализма» автор виклав ліберальну точку зору на зловоденні проблеми, на вирішення яких чекала Росія: свобода думки, совісті, гласність, скасування кріпацтва, цензури тощо.

⁷² Див.: Грановский Т.Н. Лекции по истории средневековья. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 40-49.

⁷³ Енциклопедія політичної думки. – К.: Дух і Літера, 2000. С. 203-207.

* Починаючи з публіцистики середини XIX ст. джерела (за деякими виключеннями) перекладені українською мовою автором даної монографії

На початку статті⁷⁴ Чичерін буквально оспівує образ вільної особистості: «Свобода – кращий дар, даний в уділ людині, вона підносить її над іншими творіннями, вона робить з неї істоту розумну, вона покладає на неї моральну печать... І думка людська виходить з незвіданої глибини вільного розуму. Та думка міцна, плідна, здатна впливати на волю і переходити у життя, яка не накладена і не запозичена зовні, а перероблена у горнилі свідомості та є виразом вільних прагнень людини... Тут виробляються ті ідеї, яким судилося змінити обличчя землі й зробитися дороговказним началом для найвіддаленіших поколінь». В іншому місці він афористично проголосив: «Людина – не засіб для чужих цілей, вона сама абсолютна мета».

Водночас Чичерін не підтримував нічим не обмежену свободу; справа в тому, що існує моральний вимір свободи, який вимагає, аби діяльність людини підпорядковувалася принципу: «Мета людського союзу – благо [його] членів...». А те благо створюється спільними зусиллями громадян, що поступаються часткою своєї свободи задля загального блага: «Обмежуючи свою волю спільною волею інших, підкоряючись громадянським обов'язкам, слухаючись влади, яка представляє ідею суспільної єдності й загального порядку, вона (людина. – А.Б.) зберігає свою людську гідність та природне право на безперешкодний прояв розумових своїх сил». У свою чергу, така свобода громадян забезпечує стабільність, нормальний розвиток держави, її авторитет.

Навіть у революційну добу, коли народ позбавляється рабських кайданів, хмеліє від довгоочікуваної волі, писав Чичерін, через деякий час приходять розуміння того, що слід неодмінно «повернути свободу до тієї стрункої гармонії, до того розумного порядку, до того свідомого підкорення владі та закону, без якого немислиме людське життя». Виправдане співвідношення прав і обов'язків, свободи та відповідальності є характерною рисою досконало організованої держави і суспільства, а влада має виступати гарантом цієї досконалості.

Спираючись на ці тези, Чичерін розглянув основні види лібералізму свого часу, тобто початку 1860-х років. І багато з них піддавав досить суворій критиці. «Ми, давні ліберали, вигодовані на любові до свободи, радіємо новому ліберальному руху в Росії. Проте ми далекі від співчуття усьому, що говорить та робиться в ім'я свободи. Часто її й не впізнаєш у вигляді найзаповзятіших її прихильників. Надто часто насилля, нетерпимість й божевілля приховуються ім'ям чарівної ідеї, як

⁷⁴ Чичерин Б. Н. Различные виды либерализма // Опыт русского либерализма. Антология. – М.: Канон, 1997. С. 38-51.

підземні сили, що вдяглися в обладунки олімпійської богині. Лібералізм являє себе у найрізноманітніших видах, і той, кому дорога справжня свобода, з жахом і відразою відсторонюється від тих потворних явищ, що виступають під її прапором».

Чичерін не сприймав «лібералізм вуличний», що не визнавав нічого, крім «власного свавілля» (до нього, можна припустити, автор зараховував і соціальні акції протесту проти несправедливих реформ). Розлога характеристика цього виду лібералізму сповнена неприхованої ворожості («подлые побуждения», «низкие души», «ложь и клевета», «он чувствует себя дома только в кабаке, в грязи») і спрямована, здається, проти радикальних опонентів усіх типів.

Другий вид лібералізму Чичерін називав опозиційним, а опозиція, на його думку, була багатоліка. Критиків з'явилося дуже багато, дуже різнобарвних – від поміщика, невдоволеного скасуванням кріпацтва, до вельможі, відправленого у відставку. Їх невдоволення новими порядками мало часто корисливий підтекст і виливалося у «неистовые нападки», «злорадство» тощо. Існував також опозиційний напрям, до якого належали ті, хто захоплювався самою можливістю критикувати будь-що, аби потренувати свої бійцівські здібності, бо бути в опозиції – це модно.

Нарешті, третій вид лібералізму, за Чичеріном, то лібералізм «охранительный». Сутність його полягає в наступному: «Коли ліберальний напрям не бажає обмежуватися пустослів'ям, якщо він прагне отримати дійсний вплив на суспільні справи, він має почати з інших засад, засад конструктивних, позитивних, він повинен пристосовуватися до життя, але черпати уроки з історії; він повинен діяти, розуміючи умови влади, не стаючи до неї у систематично вороже відношення, не висуваючи нерозсудливих вимог, проте зберігаючи безсторонню незалежність, спонукаючи та стримуючи, де треба, і намагаючись дослідити істину холодно-кровним обговоренням питань».

Послідовний, стійкий ліберал, Чичерін був надзвичайно стурбований тією обставиною, що уряд Олександра II, який мужньо розпочав великі реформи, часто піддавався несправедливій критиці й злослів'ю. Така громадська атмосфера, на його переконання, шкодила справі модернізації Росії, бо підривала авторитет влади. Чичерін своєю невеликою, але емоційно написаною, заміткою намагався переконати читачів у тому, що, розумно користуючись правами та свободами, громадянин зобов'язаний сприяти всіма силами суспільному оновленню: «Сутність охоронницького лібералізму, – робив він висновок, – полягає у примиренні засад свободи із засадами влади та закону». А легковажно негативне ставлення до влади, постійно пуста опозиційність – ознака політичного дитинства.

Чичерін, безумовно, мав рацію, коли писав, що порозуміння суспільства та влади – важлива запорука успішності реформ. Однак Чичерін у той момент не знав, що влада, як і ті верстви суспільства, що він їх наставляв, не здатні сприйняти таку елементарну, здавалося б, істину.

Важливим документом початкового етапу російського лібералізму став лист Б. Чичеріна та його вчителя К. Кавеліна до О. Герцена в Лондон 1855 р.)⁷⁵. Підписаний псевдонімом «Русский либерал», лист був спробою переконати Іскандера відмовитись від своїх радикальних соціальних поглядів (революція, соціалізм, община, народ як найвища цінність тощо) та приєднатися до необхідного Росії еволюційного шляху розвитку, підтримки «реформ згори» й зусиль російської ліберальної інтелігенції. Чичерін та Кавелін проголосили себе прибічниками еволюційного, органічного соціального поступу, противниками насильницьких методів суспільних перетворень, а ініціатора – провідника таких реформ вбачали в освіченому монархові, який спирався б на прогресивні верстви суспільства. «Ви не думайте, однак, – писали вони, – щоб ми стояли на точці зору російських та західних тупоумних консерваторів. Значення революцій ми розуміємо; ми знаємо, що там, де панує настирлива охоронницька система, що не залишає місця рухові й розвитку, там революція з'являється як неминучий наслідок такої політики. Це вічний закон всесвітньої історії. Але ми дивимося на це як на сумну необхідність, як тужливу сторону людського розвитку і вважаємо щасливим народ, який вміє уникати насильницьких переворотів».

Лист Чичеріна й Кавеліна з'явився невдовзі після сходження на престол Олександра II й пробудження надій громадськості на реформи, здійснювані монархічною владою. Автори листа взагалі відкидали саму думку про постановку питання стосовно легітимності царя; на їх глибоке переконання, місія царя – благо його підданих, а всі зловживання – то справа корисливих і честолюбних вельмож і чиновників, бюрократів, що заслонили собою народ від царя і царя від народу. Одним з каналів спілкування монарха з підданими, вважали Чичерін з Кавелініми, є суспільна думка та вільна преса, але він був повністю заблокований за допомогою цензури все тією ж бюрократією.

Аби донести до царя настрої й турботи мас, Чичерін і Кавелін вирішили використати вільну російську типографію, засновану Герценом та Огарьовим у Лондоні, і почали надсилати до них свої публіцистичні

⁷⁵ Письмо к издателю // Голоса из России. Сборники А.И. Герцена и Н.П. Огарева: В 4 т. – М., 1974-1975. Т. 1. С. 9-36.

твори. Вони закликали взяти участь у зарубіжних публікаціях інших російських діячів. Оскільки Чичерін, Кавелін та, мабуть, чимало інших лібералів не поділяли платформу «Полярной звезды» та «Колокола», вони просили лондонських видавців-співвітчизників заснувати ще один друкований орган, яким і стали дев'ять збірників «Голоса из России» (1856 – 1860).

Велика довіра лібералів до царя була викликана також тією обставиною, що вони скептично оцінювали самодіяльність народу в суспільно-політичних проблемах, а, отже, свою підпору бачили виключно у верховній владі. «Задихаючись під тяжким гнітом, – писали Чичерін і Кавелін, – російська думка шукає собі хоч якоїсь ради. Поставлена між безглуздою, скажу навіть злочинною бюрократією та неосвіченою масою, вона не має, сама по собі, жодного політичного значення, жодної матеріальної опори, яка б стала її підтримувати та захищати проти насильства».

На відміну від видавців «Полярной звезды» й «Колокола» Чичерін і Кавелін стверджували, що не можна зупинятися на критиці урядових кіл і в цьому вбачати своє головне завдання. «Ми готові, – писали вони, – згуртуватися навколо будь-якого ліберального уряду й підтримувати його всіма силами, тому що твердо переконані, що лише через уряд у нас можна діяти й досягати яких-небудь результатів». Тому автори листа в Лондон не погодились із герценовською критикою західної цивілізації, утопічних теорій соціалістичного будівництва на засадах традицій та потенційних можливостей селянської общини, а також розрахунків на народну революцію.

Програмного характеру набула стаття Чичеріна «Современные задачи русской жизни» (1855), також вміщена в «Голосах из России» (Кн. 4)⁷⁶. Для Росії, вказував автор, настала така історична мить, коли вкрай необхідно озирнутися на всі боки і «дійти ясного розуміння свого становища». Мислячі люди вже зрозуміли, що ми не туди йдемо, що у нас «ложная система управления», а під її дією впадав в аморальність увесь державний організм та розхитувалися всі основи суспільного життя.

Одним з очевидних недоліків російської дійсності Чичерін називав хибне співвідношення «компетенції» суспільства та влади. «Уряд і народ, – писав він, – це два основні елемента, з яких складається суспільство. Кожен має своє призначення, і кожен повинен мати належну самостійність. Народ утворює державне тіло, а уряд є главою

⁷⁶ Голоса из России. М., 1975. Т. 2. С. 51-129; Русское общество 40 – 50-х годов XIX в. Часть 2: Воспоминания Б.Н. Чичерина. – М.: Изд-во МГУ, 1991. С. 115.

та розпорядником. Перший живе та діє, народжує із себе різноманітні прагнення, потреби, інтереси; другий усю цю різноманітність зводить до цілого, встановлює в суспільстві злагоду, перешкоджає приватним цілям заважати одна одній, сприяє їх розвитку, нарешті, спонукає народ до того, що необхідне для блага сукупного цілого». Проте в Росії така рівновага суспільних елементів порушена на користь елементу урядового, а тому не визнається самостійна роль народу, не визнається його законне право «мати і висловлювати думки та вимоги, які відрізняються від думок та вимог уряду». Особливо це стало помітно в XIX ст., коли уряд перетворився на пануючу силу в усіх сферах суспільного буття, «а народ ставав все більш блідим й щезав перед ним», «підданий безсилий і безсловесний перед найменшим чиновником».

Оскільки в Росії уряд не чув голосу народу, то обов'язок лібералів донести до царя вкрай нагальні проблеми розвитку країни.

На перше місце серед цих проблем Чичерін поставив надзвичайно шкідливу роль бюрократії, яка перетворила себе на єдиного посередника між царем і народом і, користуючись цим незаслуженим привілеєм, переслідує правдиве слово; заражена раболіпством, корисливістю, хабарництвом, корупцією, вона розповсюджує в державі «офіційну неправду» про загальне благоденство, одночасно всіляко визискує і грабує народ.

Звідси інше пануюче в країні зло – «загальна нездатність правителів», дуже незначна кількість в уряді «людей із знанням справи та із талантом», «нездатність є наче патент на отримання високої посади! Нездатна людина не має більшою частиною ні самостійного характеру, неприємного властям, ні переконань, що не узгоджуються з урядовою системою. Вона на все згодна і служить найбезмовнішим та покірним знаряддям для виконання на папері «высочайших» наказів». Внаслідок такої ситуації з кадрами державних чиновників у нас, констатував Чичерін, найзлободенніші адміністративні й суспільні питання залишаються невіршеними. Найбільш насущним з них автор визнав кріпацтво, «ця виразка, що поглинає цілу третину кращих сил Росії», хоч «і правосуддя, і державна користь давно вимагають його скасування». А уряд «відчуває усю його невідповідність й хотів би допомогти злу, однак не вміє взятися за справу».

Наслідком тяжкої управлінської недуги назвав Чичерін «відчуження народу від уряду», а інтелігенція повсякчас переконується, що між нею і владою немає нічого спільного.

На щастя, в Росії відбувся «перелом», писав Чичерін, уряд усвідомлює неминучість іншого історичного шляху: «Лібералізм! Це гасло кожної

освіченої та здорового глузду людини в Росії», навколо такого прапору повинні об'єднатися уряд і народ «з довірою один до одного».

У цій статті Чичерін перерахував найважливіші проблеми, що встали перед країною: свобода совісті; скасування кріпосної залежності; свобода слова («общественного мнения»), книгодрукування, ліквідація цензури; публічність і гласність судочинства, урядових постанов та діяльності. Він сподівався, що активна участь освічених кіл суспільства у вирішенні означених проблем, довіра владних органів до пропозицій вільної преси – це запорука того, що Росія успішно рухатиметься тим же шляхом, яким іде Західна Європа.

Спеціально темі кріпацтва Чичерін присвятив велику статтю «О крепостном состоянии» (1855)⁷⁷. У власності поміщиків знаходиться, підкреслив Чичерін, 22 млн. селян, понад третини усього населення, що робить з Росії «державу полуварварскую». Звертаючись до економічного аргументу на підтримку тези про нагальність скасування кріпацтва, Чичерін став на суто ліберальну точку зору: «Немає потреби довго розказувати про те, що взагалі лише вільна праця, лише діяльність, що має пружиною особистий зиск, спроможні значно посунути промисловість, а що кріпосне право навпаки – вбиває усяку працю і всяку діяльність».

Як представник поміркованих кіл літературно-наукової громадськості, Чичерін стверджував (з певними застереженнями щодо джерельних даних), що з XVI ст. Московська держава змушена була встановити систему кріпосних відносин і поширити її (в різних, щоправда, формах) на всі тогочасні стани. В середині та другій половині XVIII ст. дворянство та міщанство царськими жалуваними грамотами оголошувалися вільними. До селянства у Катерини II руки не дійшли і справа затягнулася на багато десятиліть, завдавши суспільству і державі величезних збитків економічного, політичного та духовно-морального плану.

Середина XIX ст. стала часом, коли уряд і суспільство зрозуміли, що неможливо далі зберігати цей ганебний інститут – кріпацтво. Почали розроблятися різноманітні плани його скасування. Чичерін запропонував власний варіант. На його думку, існує три способи визволення селян: 1) без викупу, але і без землі, яка залишалася б поміщикам; 2) селяни наймали б поміщицьку землю на законних підставах, тобто за інвентарями, сплачуючи визначену суму землевласнику або відробляючи за орендований наділ; 3) купівля селянами землі у поміщика і перетворення їх у вільних хліборобів.

⁷⁷ Там же. М., 1974. Т. 1. С. 127-229; Русское общество... Ч. 2. С. 115.

Природно, що ліберал Чичерін вважає найкращим останній спосіб, завдяки якому селяни стануть вільними землевласниками, а поміщики, крім тих земельних площ, що у них залишаться, отримують грошові ресурси задля раціонального ведення свого господарства найманими працівниками. Звичайно, розмірковував Чичерін, швидко здійснити таку грандіозну реформу не вийде, потрібен певний час, протягом якого селяни зможуть зібрати і внести встановлені суми і остаточно стати вільними. А до тих пір вони, ставши особисто вільними, залишаться від колишніх володарів у поземельній залежності. За виділену землю селяни або сплачуватимуть грішми, або відроблятимуть на «панській» землі, доки повністю не сплатять свій борг. Відносини між колишніми поміщиками та колишніми кріпосними регулюватимуться інвентарями.

Уряду бажано також взяти участь у цій соціальній акції, створюючи для селян позикові каси, куди хлібороби вносили б «щорічні мирські внески на виплату покупної суми. На ці внески будуть накопичуватись відсотки й, таким чином, сума сама собою зростатиме до тих пір, поки не досягне потрібної цифри». Окрім того уряд знайшов би інші можливості для допомоги селянам, особливо біднішим, швидше розрахуватися за землю.

Отже, скасування кріпацтва, за проектом Чичеріна, у фінансовому відношенні лягло б на плечі (і на довгі роки) самих кріпаків і не дуже обтяжливим виявилось би для землевласників-дворян.

Близьку до чичерінської позицію в селянському питанні займав К.Д. Кавелін (1818 – 1885). Ним у 1855 р. була підготовлена велика «Записка об освобождении крестьян»⁷⁸, в якій докладно розглянуті всі головні аспекти негативного впливу кріпосного права на Росію, що спричинило її вікове відставання від передових європейських країн. Кавелін більше уваги, ніж Чичерін, приділив стану та способам скасування кріпацтва у державному секторі економіки та управління. Мабуть, через це Герцен для публікації в «Голосах из России» (кн. 3)⁷⁹ відібрав перші 2 глави, де йшлося саме про ці питання.

В нашій країні, писав Кавелін, «декілька станів або, вірніше, звань, на ім'я вільних, не відають усіх чи більшої частини цих (громадянських. – А.Б.) прав і можуть бути, зі всією справедливістю, названі кріпосними держави чи уряду». До них автор відніс державних селян,

⁷⁸ Кантор В.К. К.Д. Кавелин // Кавелин И.Д. Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. – М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 3-8.

⁷⁹ [Кавелин К.Д.] Государственное крепостное право в России // Голоса из России. Т. 1. С. 114-144; Кавелин К.Д. Собр.соч.: У 4 т. – СПб., 1897-1900. Т. 2. С. 5-88.

різного роду приписних робітників (шахт, фабрик, заводів тощо), удільних хліборобів, військових поселенців і т.д. Таким чином, робив він висновок, «держава привласнює собі майже без винагороди працю вільних людей, порушуючи тим самим основні поняття про справедливість, найбеззаперечніші громадянські права – і на додаток сама зазнає від того великих збитків».

Необхідність скасування «державного кріпосного права», запевняв Кавелін, впливає не лише з того, що воно суперечить засадам сучасного розуміння права, але й новітнім уявленням про економічні закони. «У наш час, – говориться в статті, – всіма визнано за безперечну істину, що уряду не варто займатися жодним промислом, жодним «изделием», жодним «заготовлением хозяйственным образом», тому що такі операції, в остаточному висновку, завжди, неодмінно приносять уряду, а отже і державі не прибуток, а збитки». Виходячи з цього, Кавелін пропонував усього два заходи: 1) усі державні підприємства продати приватним особам або надати в оренду, а працівникам дозволити «обрати рід життя на власний розсуд» (тобто скасувати їх залежність від держави); 2) усі розряди державних селян беззастережно визволити та «підпорядкувати одному управлінню й закону із вільним сільським населенням».

Що ж стосується приватновласницьких (поміщицьких) селян, то Кавелін, враховуючи інтереси дворянства, радив, щоб визволення кріпосних відбувалось на основі викупу ними не лише землі, але й своєї «особи»⁸⁰ (для компенсації втрат поміщиків від скасування кріпацтва).

Представники ліберальної течії суспільної думки (Чичерін, Кавелін, Грановський, Боткін, Мельгунов, М. Мілютін та ін.) зробили великий внесок у критику соціальних, політичних, економічних, духовних і т.п. засад феодально-кріпосницького ладу та у підготовку буржуазних реформ 1860 – 1870-х років. Осердям ж їх програми був принципово новий (на відміну від слов'янофільського, згідно з яким людина добровільно обмежує свою свободу заради загального блага, передаючи цю частку державі та общині) погляд на людську особистість. Кавелін, зокрема, писав про Європу: «Розвинувши начало особистості «донельзя»..., вона прагнула дати у громадянському суспільстві простір *людині* і переутворила своє суспільство»⁸¹. В теоретичному плані такий підхід означав принципову зміну погляду на завдання й сенс існування держави та суспільства.

⁸⁰ Голоса из России. М., 1975. Т. 4. С. 136-141 (коментарі до статті Кавеліна, підготовлені Н. Ейдельманом і В. Розенталем).

⁸¹ Кавелин К.Д. Наш умственный труд... С. 66.

**Радикально-
демократична
альтернатива**

До цієї течії суспільної думки належали блискучі публіцисти і мислителі (В.Г. Белінський, О.І. Герцен, М.П. Огарьов, М.В. Буташевич-Петрашевський, Д.Д. Ахшарумов, С.Ф. Дуров, М.О. Момбеллі та ін.), які своєю «господствующей осью» (Герцен) вважали розробку та утвердження в Росії ідеалу соціальної справедливості й захист життєвих інтересів народних мас, передусім трудящих верств («наше отношение к русскому народу, вера в него, любовь к нему», за словами Герцена). Теоретичною основою суспільних поглядів радикальних демократів були західноєвропейські соціалістичні вчення XIX ст., а також філософія Гегеля, його діалектика, яку Герцен називав «алгеброю революції», оскільки вона обґрунтувала неухильний рух суспільства до більш досконалих форм. Формула Гегеля «все разумное действительно и все действительно разумно» накреслювала для людства такі контури майбутнього, коли все найкраще зможе без зайвих зусиль бути впровадженим у життя, стати «дійсністю», а «дійсністю» буде лише все «розумне» і доти, доки воно залишиться розумним. В. Белінський на початку 1840-х рр. зрозумів слова Гегеля буквально: все, що виникло в результаті історичного розвитку («действительное») є розумним, а тому слід сприймати його як неминуче явище. На цій підставі Белінський в ряді публікацій («Бородинская годовщина», «Горе от ума», «Менцель – критик Гете») заявив про своє «примирення» з російською кріпосницькою дійсністю (ті статті Грановський назвав «гадкими, подлыми»), але, на щастя, він швидко усвідомив, що необдумано припустився страшної помилки («горячка и помешательство ума», «мерзость»).

Мета, яку висували радикальні демократи у своїй діяльності, зумовила розширення ними тематики власних зацікавлень за рахунок економічних, соціальних, політичних і т.д. питань, усіх сфер суспільного життя, що впливали на добробут та гармонійний розвиток кожної людини, незалежно від її становища і походження. До цього спонукали також ідеї теоретиків утопічного соціалізму Ш. Фур'є, А. Сен-Сімона, Р. Оуена, П. Леру, праці яких ретельно вивчали й активно пропагували радикальні демократи Росії. Утопічно-соціалістичні ідеї, генетично пов'язані з досягненнями філософії XVIII ст., у суспільно-політичних поглядах представників даної течії нерідко перемежались з просвітительськими положеннями.

Якщо порівняти соціальний світогляд лібералів та радикальних демократів, ми виявимо чимало співпадінь: ті й інші вимагали докорінних

реформ, широких демократичних перетворень, скасування кріпацтва, становості, привілеїв верхніх станів, відстоювали рівність усіх громадян перед законом, свободу слова, друку, представницьке правління тощо. Та все ж наявними стануть також суттєві відмінності. Для радикального демократизму типовими були такі риси:

– демократизм: визнання народу, передусім трудящих мас, джерелом влади, визначальним чинником суспільного життя, творцем матеріальних і духовних цінностей. Оскільки дворянська ідеологія не включала непривілейовані стани до політично самостійної частини народу, радикальні демократи, навпаки, виносили їх на перше місце;

– соціальна справедливість, що полягала у декларуванні трудового походження власності, у більш-менш рівномірному розподілі суспільного багатства, широкому доступі до освіти, культури, медичної допомоги тощо;

– представницький образ правління на основі загального виборчого права, виборність усіх органів влади, центральних і місцевих, їх підконтрольність народу;

– колективний характер виробництва та суспільний спосіб присвоєння його продукту; виключення можливості експлуатації людини людиною;

– різноманітні методи пропаганди соціалістичних ідей, підготовка до їх впровадження у життя, не виключаючи народного повстання та революції (за неможливості обійтися мирними засобами).

Єдність завдань та цілей до часу буржуазних реформ середини XIX ст., за спостереженням Є.О. Дудзинської⁸², стримувало розмежування ліберальної та радикально-демократичної течій, а скасування кріпацтва прискорило процес.

Специфіка суспільних пріоритетів змусила радикальних демократів внести суттєві корективи у вироблені професійною історіографією концепції вітчизняної та всесвітньої історії. Белінський, Герцен, пізніше – Добролюбов, Чернишевський та ін., уважно вивчаючи історичні твори, звертали головну увагу на роль народних мас, їх участь у повстаннях та революціях, на економічний бік розвитку народів, на закономірності прогресивних змін в людській історії, на причини епохальних подій. Детально вивчаючи повстання декабристів, Герцен одним з перших серед дослідників висловив думку про те, що вони не змогли одержати перемогу, бо їм «не вистачало народу».

Проте участь народу не гарантує, що військова акція, у якій він діятиме, буде на його користь за своїми результатами. В.Г. Белінський

⁸² Дудзинская Е.А. Славянофилы... С. 129.

(1811 – 1848) в рецензії на роман Е. Сю «Парижские тайны» показав, як буржуазія обманом затигла народні маси Парижа у революційні баталії 1830 р., а потім підступно скористалась їх наслідками. «А між тим, – писав великий критик, – уся ця історична комедія була розіграна в ім'я народу і для блага народу!»⁸³. Цим фактом Белінський наочно продемонстрував протилежність інтересів тогочасної буржуазії та робітничого класу, представників інших пригноблених верств Франції.

Докладаючи великих зусиль на боротьбу з феодально-кріпосницьким ладом Росії, радикальні демократи не бачили виходу і в буржуазній системі Західної Європи. Російські та європейські прогресивні мислителі добре розуміли переваги нового етапу людської цивілізації, що змінив собою середньовічні традиції, однак бачили кричущу соціальну несправедливість, що приніс буржуазний устрій. Аналізуючи ситуацію у Франції у зв'язку із революцією 1830 р., Белінський писав: «Французький пролетар перед законом рівний із найбагатшим власником (proprietaire) і капіталістом... але біда у тому, що від цієї рівності пролетарю нітрохи не легше. Вічний робітник власника та капіталіста, пролетар увесь у його владі, увесь його раб, бо той дає йому роботу й довільно призначає за неї плату. Цієї плати бідному робітникові не завжди вистачить на денну їжу та на лахміття для нього самого і для його родини; а багатий власник з цієї плати бере 99 відсотків на сто... Добра рівність!»⁸⁴. Кавелін згадував, що Белінський в одній розмові з Грановським сказав, що Росія, можливо, краще вирішить соціальне питання, коли покінчить з капіталом і приватною власністю⁸⁵.

Впритул познайомився з буржуазною Європою О.І. Герцен (1812 – 1870), коли в 1847 р. емігрував із Росії. Він заснував у Лондоні вільну російську друкарню, видавав «Полярную звезду» та «Колокол», в яких піддавав нещадній критиці кріпосницьку дійсність і самодержавний режим Росії. Він побував у Франції, Італії, Швейцарії та інших країнах і був вражений повсюдним поширенням міщанської моралі, гостротою соціальних колізій, розколом суспільства на багатих і бідних, пануванням «грошового мішка». Роздуми про побачене Герцен виклав у книгах: «Письма из Франции и Италии» (1847) та «С того бе-

⁸³ *Белинский В.Г.* Полн.собр.соч.: В 13 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1953–1956. Т. 8. С. 171; *Иллерицкий В.Е.* Революционная историческая мысль в России (Домарксистский период). – М.: Мысль, 1974. С. 92–93.

⁸⁴ *Белинский В.Г.* Полн. собр. соч. Т 8. С. 171–172.

⁸⁵ *Кавелин К.Д.* Воспоминания о В.Г. Белинском // Кавелин К.Д. Наш умственный строй... С. 270.

рега» (1847 – 1850). Європейські революції 1848 – 49 рр. він спочатку сприйняв за соціалістичні й сподівався, що вони суттєво полегшать становище народних мас, оздоровлять духовну атмосферу на Заході та сприятимуть утвердженню принципу соціальної справедливості. Поразка революцій викликала «духовну кризу» Герцена, а безпощадна розправа з повсталим народом переконала його в тому, що буржуазний шлях розвитку безперспективний. Виходячи з цієї історично зумовленої тези, Герцен заявив, що буржуазія займає «проміжне становище», знаходиться «між минулим і майбутнім»⁸⁶, тобто між феодалізмом та соціалізмом, тому що позбавлена креативного начала.

На межі 1840 – 1850-х років Герцен почав розробляти теорію «русского социализма». Н. Пірумова так пояснила причини герценовських зусиль щодо підготовки самобутньої соціалістичної програми: «Проблема протиставлення Росії Заходу виникла з початку зародження російського утопічного соціалізму. Для Герцена вона полягала в ранніх роздумах про шляхи буржуазного прогресу, в опрацюванні власної точки зору на особливості російського селянського світу, в спробах пристосування соціалістичної думки до умов російської дійсності»⁸⁷. Сама ідея соціальної справедливості, її різновиди у вигляді соціалістичного чи комуністичного вчення, безумовно поділялись Герценом та Огарьовим, проте західноєвропейська дійсність не змогла продемонструвати їм надійних сил та способів для реалізації благородної мети.

Незавершеність процесу становлення буржуазного суспільства Європи не дозволила Герцену глибше розібратися у завданнях, що стояли перед революціями кінця 40-х років щодо трансформації капіталістичного ладу. Російський мислитель, однак, ясно побачив одну з головних суперечностей нової соціальної системи, що полягала в наростанні антагонізму між буржуазією та робітничим класом. Зафіксував Герцен і той безрадінний факт, що свідомість європейців ще не на боці соціалістів. А тому, писав він у листі до М. Бакуніна (1869 р.), вибухом, революцією буржуазний світ не зруйнуєш, бо він не вповні себе пережив: «Старий порядок речей, міцніший визнанням його, ніж матеріальною силою, що його підтримує». Не поділяючи безоглядну революційність Бакуніна, Герцен писав: «Петроградизмом соціальний переворот далі каторжної

⁸⁶ Герцен А.И. О буржуазной Европе // Литературное наследство. Т. 63: Герцен и Огарев. Вып. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. С. 108; *Болебрух А.Г.* А.И. Герцен в русской общественной мысли середины XIX в. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. 1999. № 5. С. 41–48.

⁸⁷ Пірумова Н.М. «Русский социализм» А.И. Герцена // Революционеры и либералы в России. – М.: Наука, 1990. С. 114–115.

рівності Гракха Бабефа та комуністичної панщини Кабе не піде. Нові форми повинні все охопити і вмістити в себе всі елементи сучасної діяльності та всіх людських прагнень. З нашого світу не зробиш ні Спарту, ні бенедиктинський монастир. Не придушувати одні стихії на угоду іншим слід майбутньому перевороту, а вміти все узгодити до загального блага, як мріяли про пристрасті фурьєристи»⁸⁸. Такий надзвичайно важливий висновок (його можна визнати найвагомим здобутком суспільно-політичної думки Росії XIX ст.) Герцен зробив завдяки важким і тривалим ідейним пошукам впродовж усього життя.

Ситуація в Росії з приходом до влади Олександра II, який у 1857 р. зважився заявити дворянству про нагальність скасування кріпацтва, також свідчила про те, писав Герцен, що час для революційного виступу не настав. Мислитель зізнався, що він дещо змінив власний погляд на можливості монархічної влади у справі суспільного прогресу, на здатність царизму переродитися «на демократичне й соціальне самовладдя». В статті «Революция в России» (1857) Герцен висловив надію, що Олександр II зможе розпочати, нарешті, докорінну модернізацію країни, спираючись, «з одного боку, на народ, з іншого – на всіх мислячих й освічених людей у Росії»⁸⁹.

Скасування кріпацтва та законодавче забезпечення громадянських прав і свобод шляхом «революції згори», – то, на думку Герцена, лише створення необхідних умов для прийдешнього соціалістичного перевороту. До речі, Герцен заперечував існування окремого буржуазного ладу, вважаючи, що антигуманні порядки, які принесли із собою антиподи феодалного устрою – буржуа (міщани), проміжний, але болючий для людей стан, стан перехідний від феодалізму до соціалізму. Західна Європа не змогла проминути цей етап та затрималась на ньому, Росія ж (історія стукає «саме у наші ворота») завдяки збереженій сільській общині з її комуністичними задатками (общину Герцен явно ідеалізував) здатна через цей етап перескочити.

Тому головне завдання епохи, яка розпочалась в Росії на межі 50-60-х років XIX ст., Герцен бачив у тому, «щоб на засадах науки свідомо розвинути елемент нашого общинного самоврядування до повної свободи особи, проминувши ті проміжні форми, якими за необхідності йшов, блукаючи незвіданими шляхами, розвиток Заходу. Нове життя наше повинне так заткати в одну тканину ці дві спадщини, щоб у вільної

⁸⁸ Герцен А.И. К старому товарищу // Герцен А.И. О социализме. Избранное. – М.: Наука, 1974. С. 611, 613; Волгин В.И. Социализм Герцена // Там же. С. 73-74.

⁸⁹ Герцен А.И. Собр. соч.: В 30 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1954-65. Т. 13. С. 29.

особистості *земля* залишилась під ногами та щоб общинник був цілком вільною особою»⁹⁰. З точки зору Н. Пірумової⁹¹, в кінці першого періоду формування теорії «русского социализма» Герцен саме так визначив її концептуальну сутність.

Хоч Герцен ідеалізував общину (в чому не погоджувався з ним Бакунін), він бачив її архаїчні риси, проте вірив, що скасування кріпацтва, ліквідація бюрократичних перешкод вивільнять животворні сили общини: «Саме по собі зрозуміло, що ні в комунізмі сіл, ні в козацьких республіках ми не змогли б знайти задоволення наших прагнень. Усе це було надто дике, молоде, нерозвинене, але з цього не випливає, що нам слід руйнувати ці незрілі починання, – навпаки, їх варто продовжувати, розвивати, освічувати»⁹². Якраз в общині, зазначав Герцен, доля народу поєднувалась б із шляхами прогресу.

Стосовно ж кріпацтва, то Герцен у статтях «Колокола» наполягав на звільненні селян обов'язково із землею, щоправда, землю треба було викупати. Держава була зобов'язана допомогти здійснити цю викупну операцію, скоротивши, приблизно, до 3 років «временнообязанный» період. Поміщики перетворилися б на земельних підприємців, а сільське господарство, врешті-решт, стало б ефективною галуззю економіки Росії.

Селянська реформа і розвиток соціалістичних елементів в общині йтимуть успішно за однієї умови: коли освічені люди Росії усвідомлять свою соціально відповідальну місію та «розчиняться» у народі (тут бачимо один з витоків народництва).

Герцену, вченому, людині, громадському діячу, була притаманна повага до чужої думки, намагання її зрозуміти, а також критичне ставлення до власних праць. Чимало написавши про общину, Герцен у кінці статті «Русские немцы и немецкие русские» (1860) поставив перед читачами два питання, які спонукали б до роздумів про те, чи можливо без общини утвердити в суспільстві соціальну справедливість: «Якщо приватне, спадкове, необмежене володіння землею *єдино можливе* для розвитку особистої свободи – то, в такому випадку, як врятувати більшість населення, що не має власності, від рабства власників та капіталів?

Якщо, з іншого боку, поглинання особи в общині *необхідний, неминучий* наслідок общинного землеволодіння, або він належить до нерозви-

⁹⁰ Герцен А.И. Русские немцы и немецкие русские // Герцен А.И. Собр. соч. Т. 14. С. 183.

⁹¹ Пірумова Н.М. «Русский социализм»... С. 119.

⁹² Герцен А.И. Крещеная собственность // Герцен А.И. Собр. соч. Т. 12. С. 113.

неного стану народу взагалі, то, в такому випадку, як поєднати повний, правомірний розвиток особи з общинним устроєм?

Про ці питання ми просимо наших читачів подумати»⁹³.

Можна припустити, що поставлені дилеми виявились важкими не лише для читачів «Колокола», а й для його видавців.

У 1840-ві рр. до радикально-демократичної течії належав також гурток *петрашевців*, керівником якого був М.В. Буташевич-Петрашевський (1821 – 1866)⁹⁴. Він походив з родини доктора медицини, вчився в Царськосільському ліцеї (разом з Салтиковим-Щедріним), звідки його «за крайнє строптивий характер и либеральный образ мыслей» випустили з найнижчим, XIV чином. З 1840 р. Буташевич-Петрашевський працював перекладачем у Міністерстві закордонних справ, одночасно навчаючись на юридичному факультеті столичного університету, який закінчив кандидатом права. Серйозно цікавився суспільно-політичними проблемами, зокрема становищем робітників, планував (щоправда, невдало) видавати журнал з метою пропаганди демократичних і соціалістичних ідей.

З 1844 – 45 рр. Буташевич-Петрашевський став вдома проводити вечори (по п'ятницях), на які збиралося чимало представників демократичної інтелігенції Росії. Тут бували письменники М.Є. Салтиков-Щедрін, Ф.М. Достоевський, Л.М. Толстой, композитори М.І. Глінка, А.Г. Рубінштейн, художник П.А. Федотов, студент М.Г. Чернишевський. З постійних відвідувачів (Д. Ахшарумов, С. Дуров, М. Кашкін, М. Момбеллі, М. Спешньов та ін.) утворився гурток, члени якого обмінювалися думками про літературні новинки, де викладалися західноєвропейські соціальні вчення, зокрема розробки соціалістів-утопістів Сен-Сімона, Фур'є, Оуена, Л. Блана, Прудона, а також К. Маркса і Ф. Енгельса. Отже, гурток Буташевича-Петрашевського не був оформленою організацією, а спочатку являв собою літературне, просвітницьке об'єднання. Спрямовував інтереси та діяльність гуртка Буташевич-Петрашевський. «Петрашевський, – зафіксовано в матеріалах слідства, – постійно збуджував та спрямовував ці судження. Він доводив відвідувачів до того, що вони якщо й не всі зробилися соціалістами, то отримали на багато що нові погляди й переконання і полишали зібрання його більш або менш зневіреними в своїх поглядах та нахиленими до злочинних задумів»⁹⁵.

⁹³ Герцен А.И. Русские немцы... С. 189.

⁹⁴ Володин А.И. Начало социалистической мысли в России. – М.: Наука, 1966; Федосов И.Я. Революционное движение в России во второй четверти XIX в. (Революционные организации и кружки). – М.: Изд-во МГУ, 1958.

⁹⁵ Цит. за: История России XIX – начала XX в. – М.: Изд-во «Зерцало», 1998. С. 226.

Особливо цікавила петрашевців соціалістична система суспільної організації. Для з'ясування найважливіших питань соціалізму Буташевич-Петрашевський взявся за підготовку «Карманного словаря иностранных слов», профінансувати видання якого обіцяв штабс-капітан Кирилов (про справжні наміри упорядника він не знав). Вже другий випуск словника (літери М – О) цензура заборонила і вилучила з продажу всі надруковані екземпляри першого та другого випусків. Пояснюючи значення тих або інших слів, Буташевич-Петрашевський намагався в завуальованій формі викласти прогресивні ідеї про суспільство та людину. Для прикладу візьмемо, здавалося б, зовсім нейтральне слово «Мода»: «Властивість природи людської, багатоманітність її вимог, постійний їх розвиток, неподавимий жодними формами співжиття, ... спонукаючи людину до вічного прогресу та руху, робить для неї набридлими здавна встановлені форми життя суспільного...»⁹⁶. На сторінках словника можна було ознайомитись з поняттями про демократію, конституцію, виборність органів влади, федерацію, революцію, «уничтожение невольничества», зустріти імена Фур'є, Блана, Кабе, Т'єра та їх твори тощо.

На зібраннях гуртка Буташевич-Петрашевський знайомив колег із власними статтями, де йшлося про «визволення селян із землею, про ліквідацію національного пригнічення та надання кожному народу свободи національно-державного існування (ці положення він висловив трохи раніше за Герцена. – А.Б.), про ліквідацію царської монархії та встановлення представницько-республіканського правління, за якого «все должности замещаемы по выборам», про необхідність вирішення різних суперечок між державами мирним шляхом, а не шляхом війни, про встановлення свободи віросповідання і т.п.»⁹⁷.

Майже за 10-12 років до М. Чернишевського Буташевич-Петрашевський висунув найбільш вигідний для селян і найбільш відповідний ситуації спосіб звільнення кріпосних: «...пряме, безумовне визволення їх з тією землею, що ними обробляється, без будь-якої винагороди поміщику»⁹⁸.

Починаючи із зими 1846 – 1847 р. помітно змінюється характер дискусій в гуртку, від обговорень книжкових новинок учасники зібрань перейшли до розгляду злободенних проблем російської дійсності та

⁹⁶ *Философские и общественно-политические произведения петрашевцев.* – М.: Госполитиздат, 1953. С. 149.

⁹⁷ *Евграфов В.Е.* Социально-политические и философские взгляды петрашевцев // *Философские и общественно-политические произведения...* С. 35.

⁹⁸ *Буташевич-Петрашевский М.В.* Проект об освобождении крестьян // *Философские и общественно-политические произведения...* С. 363.

критики миколаївського режиму. Від гуртка відійшли помірковані відвідувачі, натомість з'явилися люди, що дотримувались радикальних поглядів: І. Дебу, М. Григор'єв, П. Філіппов, Ф. Толь, А. Пальм та ін., які виступали за насильницькі методи боротьби із суспільним злом. В результаті жвавого обміну думками була загалом з'ясована політична програма петрашевців: введення республіки з парламентом, принцип виборності всіх державних посадовців, рівність всіх перед законом, свобода слова, друку, гласність судочинства тощо. А взимку 1848 – 1849 р. почалось обговорення проблем революції та створення таємної організації, підготовки збройного повстання⁹⁹. Однак влада, що декілька місяців слідкувала за гуртком, перервала діяльність петрашевців. У ніч на 23 квітня 1849 р. 34 «зловмисника» були заарештовані та відправлені до Петропавлівської фортеці. До слідства було притягнуто понад 120 осіб, з них 21 особу присудили до розстрілу (в тому числі й Ф. Достоєвського). За декілька хвилин до виконання вироку Микола I оголосив про їх помилування. Але керівники гуртка були відправлені на каторгу в Сибір, інші члени розіслані по арештантським ротам.

* * *

Таким чином, впродовж трьох десятиріч, які передували буржуазним реформам 1860 – 1870-х рр., українська та російська суспільна думка піднялись на помітно більш високий ступінь в своєму розвитку.

Суспільна думка України, спираючись на внутрішні закономірності свого розвитку, запліднюючи їх новітніми досягненнями західноєвропейської гуманітаристики, з нових світоглядних позицій проаналізувала історичний шлях українського народу. Результати цього всебічного і критичного огляду були використані задля пошуку реальніших способів вільного і незалежного від зовнішніх сил історичного життя. Саме завдяки талановитій українській інтелігенції (Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський та ін.) таким способом були визнані демократичні реформи, об'єднання сил слов'янського світу, утвердження в можливій федерації слов'ян громадянських і політичних прав і свобод. Все це означало не лише соціальне, але й національне визволення. Щоправда, методи досягнення такої благородної мети були ще утопічними, хоч сама мета, безумовно, мала перспективи.

В Росії ж проблема національно-державної самостійності не стояла в ту добу; мислителі зосереджувались напередодні кардинальних

⁹⁹ Історія Росії... С. 227 (автори глави В.О. Федоров і І.А. Федосов).

реформ на їх програмах та оптимальних шляхах реалізації. Якщо консерватори (С. Уваров, М. Погодін, С. Шевирьов, Ф. Булгарін та ін.) відстоювали тезу про самодостатність та виграшність – у порівнянні з роздертою колізіями Європою – російської соціальної системи, то ліберали (Б. Чичерін, К. Кавелін, О. Хом'яков та ін.) та радикальні демократи (В. Белінський, О. Герцен, М. Буташевич-Петрашевський та ін.) наполягали на нагальності докорінного реформування Росії. Ліберали вважали, що на часі буржуазні реформи і прагнули домогтися владної згоди на співпрацю у підготовці та здійсненні реформ (але дарма). Радикальні ж демократи, засуджуючи західноєвропейські буржуазні порядки, обґрунтували можливість для Росії перескочити буржуазний етап і перейти до соціалізму.

Царизм, однак, обрав з цього розкладу найгірший, консервативний варіант, погоршливо обійшовся з лібералами, їх цінними пропозиціями та послідовно переслідував всіх радикалів. Тим самим, не розуміючи того, заганяв сам себе у глухий кут...

Пореформена доба в Російській імперії надзвичайно важлива, оскільки сформовані тоді засади суспільного й державного життя своїми наслідками сягають сучасності. В. Ключевський, викладаючи період з початку XVII до середини XIX ст., звертав увагу студентів, що вони вступають у галузь автобіографії, «власного духовного змісту, наскільки він пов'язаний з минулим нашої вітчизни»¹. Наш час віддалений від другої половини XIX ст. на значно меншу відстань, ніж середина XIX ст. від початку XVII ст. І хоч історична хода людства, безумовно, пришвидшилася за останнє століття, капіталістична доба із своєю специфікою далася взнаки і в історії СРСР, і в пострадянські півтора десятиліття. Актуалізація ідей соціальної справедливості, неприязне ставлення до багатіїв, до панів і хазяїв, до системи соціально-економічного гноблення і т.п. – все це результат загалом грабіжницького етапу російського капіталізму, який зумовив перший потужний соціальний вибух у 1905 р. Сучасні адепти так званої «ринкової економіки», на жаль, бездарно повторюють те, що призвело до катастрофи початку XX ст.

А починався цей сумний шлях з реформ Олександра II, які не були цілісними в концептуальному відношенні, не спрямовувалися на утвердження більш досконалих принципів в організації суспільних відносин: «...загальний задум полягав у тому, щоб здійснити всебічну модернізацію держави, але як умови збереження монархії»², такої монархії, де залишилося б чимало феодальних пережитків, а політичний режим майже не зазнав жодних змін.

Внаслідок такого химерного поєднання елементів двох протилежних соціальних систем буржуазний розвиток у Росії отримав надто викривлений вигляд, що дуже відрізняло його від західноєвропейських варіантів. За півстоліття після реформ 1860 – 1870-х рр., тобто аж до Першої світової війни,

¹ Ключевский В.О. Курс русской истории // Ключевский В.О. Сочинения... Т.3. С.6.

² Рынок и реформы в России: исторические и теоретические предпосылки. – М.: Мосгосархив, 1995. С. 42.

в імперії так і не склався економічно незалежний, організований, впливовий клас буржуазії, який виявився б спроможним довести модернізацію країни до логічного завершення, особливо в політичній сфері. Немоżliвість справжньої соціально-політичної ідентифікації (через об'єктивні й суб'єктивні причини) перетворювало російську буржуазію на лояльну до самодержавства верству, що мріяла про дворянські привілеї, нагороди, чини і т.д.

Фатальним прорахунком урядової політики щодо правових підстав буржуазної еволюції Російської імперії було небажання монархів від Олександра II до Миколи II йти на політичні реформи. Тому мешканці країни фактично не мали ні політичних, ні громадянських прав, а для простого люду, найманих робітників ця ситуація обернулася практично безправ'ям перед роботодавцями, власниками підприємств, чиновниками різного рівня. Взагалі первісне нагромадження капіталу в Росії через брак достатніх фінансових ресурсів здійснювалося за рахунок трударів, їх зубожіння.

Такий спосіб формування російського капіталізму породжував загострення соціальної атмосфери, антагонізм інтересів заможних і незаможних класів. Соціальна «атомізація» призвела врешті-решт до того, що стало неможливим становлення громадянського суспільства. В Росії виникли ворогуючі класи, які зійшлися у жорсткій боротьбі 1917 р.

Історія Росії, звичайно, «писалася» не лише чорною фарбою, – настання з середини XIX ст. буржуазної ери принесло з собою чимало позитивних змін: скасування кріпацтва, цензурні послаблення, автономію університетів, певну свободу підприємництва, місцеве самоврядування (земства), реформу збройних сил, судочинства і т.д. Помітний крок вперед у буржуазному розвитку Росії був зроблений завдяки фінансовій реформі С.Ю. Вітте (1890-ті рр.), аграрним заходам П.А. Столипіна (1906 – 1911 рр.). Політика у господарській сфері цих видатних державних діячів сприяла швидкому зростанню промисловості та сільського господарства країни, зміцненню позицій буржуазних верств. Проте наявність самодержавства, залишків кріпосницьких відносин, становості, поміщицького землеволодіння надавали надто суперечливого характеру соціально-політичній системі, що виникла після «великих реформ». Протиприродний соціальний симбіоз суттєво заважав ліберальним колам у центральних і місцевих органах влади своєчасно «знімати» суспільне напруження, поліпшувати матеріальне становище незаможної частини населення. С. Вітте та П. Столипін намагалися дещо зробити у цій сфері, однак їх реформаторський курс, прагнення досягти державної стабільності викликали ворожість з боку як консерваторів,

так і радикалів. Зрештою Вітте змусили (1906 р.) подати у відставку, а П. Столипіна вбив у Києві (1911 р.) анархіст Д. Богров, який одночасно був таємним агентом царської «охранки».

Відмінною рисою суспільної думки другої половини XIX ст. було введення в дію всіх її основних функцій, особливо тих, які стосувалися підготовки пропозицій з актуальних проблем, контролю за діями влади, формування соціальної свідомості. Незначні зрушення (головним чином на етапі підготовки реформ) сталися у ставленні уряду до незалежних оцінок внутрішньої політики держави; зокрема, чимало сановників знайомилось з публікаціями «Колокола» О. Герцена та М. Огарьова. Понад те, Олександр II вперше в історії самодержавства залучив до державних структур представників ліберальної інтелігенції, які разом із ліберальною бюрократією розробили необхідні документи для скасування кріпацтва і за твердої підтримки царя провели їх через усі адміністративні перепони, аж до Держаної Ради включно. Але та царська «милість» була недовгою: використавши здібності прогресивних мислителів, Олександр II зразу ж припинив існування владних органів, які очолювали ліберали.

В цілому ж поліцейські переслідування та репресії не припинялися (О. Щапов, М. Чернишевський, П. Заїчневський, М. Михайлов та ін.), що призвело до радикалізації суспільного руху і суспільної думки. Настроєних на співпрацю з урядом лібералів відтіснили на другий план народники («Земля і воля»), які робили ставку на політичну освіченість народних мас; землевольці поступилися місцем терористичним угрупованням («Земля и воля» 1879 р., «Народна воля»), а вже після них з'явилися з середини 1880-х років пролетарські та марксистські організації, що взяли курс на соціальну революцію.

В Україні на соціально-економічні та політичні питання, притаманні періоду становлення буржуазного ладу, накладалася національна проблема. З деякою лібералізацією суспільного життя після вступу на престол нового імператора Олександра II пов'язано розгортання українофільського руху у формі громад, мережа яких розкинулась по всій Україні. Їх діяльність, спрямовувалась на захист прав, звичаїв, культури і мови, викликала підозри влади, особливо на тлі польського повстання 1863 р., звинувачення у сепаратизмі. Царські акти 1863 та 1876 рр. створили великі перешкоди українській національній справі. Сподівання ідеологів громадського руху (М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, О. Кониського та ін.) на неполітичний характер своєї справи, як запоруку вільного функціонування, не справдилися.

Молоді члени громад (М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський та ін.) розпочали ідейні пошуки в іншому напрямку, де були б поєднані

політичні, національні, культурні, соціально-економічні аспекти. Вони ставили своїм завданням пропагувати потребу політичних реформ у Росії, перетворення її на вільну конфедерацію національних регіонів, в якій могли б реалізуватись прагнення всіх народів імперії, всіх верств населення. Так Драгоманов та його однодумці прийшли до соціалістичного вчення, стали його глашатаями і організаторами перших соціалістичних гуртків та партій в Україні.

Чимало українців брало участь у діяльності всеросійських політичних організацій та партій – від консервативного до марксистського напрямів (А. Желябов, В. Засулич, М. Зібер, М. Кибальчич, Д. Лизогуб, Я. Стефанович та ін.)

Принципово новий період в історії української суспільної думки настав на межі XIX – XX ст. Саме тоді українські діячі в своїй основній, організованій та свідомій частині на перший план винесли завдання перетворити свій народ на політичну націю і поступово рухатись до здобуття державної незалежності (члени РУП та ін.). Просування до такої мети вийшло складним і суперечливим, бо нелегко було визначатись з пріоритетами, важко було віддати перевагу соціальному чи національному, культурницькому або політичному, економічному чи етнографічному моменту. Різні гуртки та організації обирали різні напрями діяльності, лише на початку XX ст. українські партії зосередились на політичних завданнях і боролися або за федеративний (конфедеративний) устрій майбутньої демократичної Росії, або за вихід України зі складу Росії безвідносно до результатів прийдешньої революції (націоналістичні сили).

Мабуть, велика кількість проблем (включаючи національні), які гостро постали перед Російською імперією на початку XX ст., могли б вирішитись за умови своєчасного проведення політичних реформ. Суспільна потреба в них виявилась вже у 1860-ті роки, навіть в рамках «урядового конституціоналізму» (П. Валуєв, М. Лорис-Меліков, В. Долгоруков та ін.) готувалися відповідні проекти, але всі вони відхилялися. Лише після розмаху тероризму, кількох замахів на Олександра II він погодився підписати маніфест М. Лорис-Мелікова про скликання представників земств та міського самоврядування. Однак це відбулося за кілька годин до його трагічної загибелі (1 березня 1881 р.) від бомби народовольця Гриневицького. Тому маніфест не був введений в дію.

Більшість опозиційних рухів (від земств до соціал-демократичних «союзів») добивалися якраз прийняття конституції, забезпечення політичних та громадянських прав, проте царизм фактично до 1905 – 1906 рр. не зважився на це. Внаслідок такої непоступливості

правлячі кола безповоротно протиставляли себе суспільству, а ненормальний «розклад сил» укидав радикальні течії в безодню терору³. Дієвими ж з кінця 70-х – початку 80-х років стали визнаватися насильницькі методи боротьби.

Друга половина XIX – початку XX ст. – найбільш, мабуть, досліджений період в історії суспільної думки. Значний внесок у його вивчення зробили російські вчені С. Віленська, Є. Дудзинська, Н. Ейдельман, Р. Еймонтова, П. Зайончковський, Л. Захарова, Б. Ітенберг, Б. Козьмін, Ш. Левін, Б. Литвак, І. Осипов, І. Пантін, Є. Плімак, Н. Пирумова, С. Секиринський, М. Сладкевич, В. Твардовська, М. Троїцький, С. Тютюкін, В. Хорос, К. Шаццло, В. Шелохаєв, Л. Шепелев та ін.

Українські вчені XX ст. також приділили велику увагу вітчизняній думці та суспільним рухам капіталістичної доби, особливо з початку 1990-х років (з утвердженням перебудови, оскільки українські мислителі другої половини XIX ст. переважно обговорювали питання національного суверенітету, а за радянських часів згадувати про це було неможливо). Серед них – А. Волощенко, М. Грушевський, І. Гуржій, Д. Дорошенко, О. Забужко, В. Жученко, А. Катренко, К. Левицький, М. Лещенко, Ф. Лось, Ю. Охримович, З. Першина, О. Реєнт, В. Сарбей, О. Скакун, С. Світленко, В. Солдатенко, П. Федченко, Ф. Шевченко, Ф. Ястребов та ін.

Не всі перераховані науковці спеціально займалися суспільною думкою, однак вони в своїх працях широко використовували дані сюжети, розглядали їх у тісному зв'язку із соціально-економічними та політичними процесами, соціальними рухами і висловили чимало надзвичайно цінних ідей та положень. Проте час збіг, суспільна ситуація докорінно змінилася, факти і події минулого відкрилися нам в іншому світлі, показали нові грані і тому колишні висновки потребують розвитку та уточнення, аби нам глибше пізнати свій час.

У зв'язку із сказаним немає потреби зупинятися на всіх (навіть значних) постатях і конкретних фактах історії суспільної думки, – своє завдання бачу в тому, щоб накреслити перспективні, з мого погляду, лінії майбутніх досліджень.

³ Див.: *Каррэр д'Анкосс Э. Николай Второй: расстрелянная преественность.* – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2006. С. 134.

Глава 1. Український інтелектуальний поступ (від генерації кирило-мефодіївців до М. Драгоманова)

- ◎ Громадівський рух
- ◎ В. Антонович та «хлопоманство»
- ◎ Соціальні ідеї реалістичної художньої літератури
- ◎ Місце М. Драгоманова в суспільній думці
- ◎ Політичний етап національних прагнень

Друга половина XIX ст. в історії української суспільної думки не схожа на жоден попередній період і за багатством ідей, і за глибиною аналізу дійсності, і за різноманіттям організаційних форм та методів діяльності. Успіхи, що досягнуті за чотири десятиліття, стали можливими завдяки буржуазним реформам, на які змушений був іти царат, та ідейним здобуткам минулого. Як і в Росії, суспільна думка України живилася енергією досить широкого громадського руху, розлогим спектром програмних завдань гуртків та товариств, найпоширенішими з яких стали громади.

Розпочинається даний період звільненням засуджених кирило-мефодіївців і заснуванням М. Костомаровим, В. Білозерським та П. Кулішем першого українського журналу «Основа», а завершується напередодні створення також першої Револьюційної української партії, яка відкрила нові перспективи для національної справи.

В публіцистиці та ідейних настановах громадських об'єднань впродовж другої половини XIX ст. проходили своєрідне «випробування» різні ідеологічні системи: народництво, лібералізм, радикальний демократизм, соціалізм, марксизм, націоналізм тощо. Але, як писав І. Лисяк-Рудницький, «безсмертна заслуга наших «просвітителів» другої половини XIX – початку XX ст.: Костомарова, Куліша, Антоновича, Драгоманова, Франка, Грушевського і плеяди їхніх співробітників і послідовників» полягає в тому, що вони «намагалися обґрунтувати українське національне відродження на підвалинах наукового пізнання та раціональної, критичної мислі. При цьому не має значення, що чимало їхніх поглядів може нам здаватися, з нашої сучасної перспективи, перестарілими чи помилковими. Те, що мало найбільше значення, – це була сама метода: їхній «раціоналізм». Народ, що його історична неволя звела до рівня неграмотної селянської маси, почав відрощувати свій

мозок, іншими словами, почав з етносу перетворюватися на модерну націю»⁴.

I. Лисяк-Рудницький в історії української думки і суспільного руху виділив «народницьку добу» (1840–1880), розділивши її на два послідовні етапи: 1) «романтичний» (покоління кирило-мефодіївців), для якого характерна ідеалізація «козацького ладу» (не тільки з національних, але й з соціальних мотивів, як ретроспективної утопії рівності і братерства), релігійний ентузіазм з реформаторським забарвленням та нахилом до демократично-федералістичного панславізму. Цей етап найкраще відбився в творчості раннього Т. Шевченка та у «Книзі буття...» М. Костомарова; 2) «позитивістичний» (60 – 80-і рр.), характерною ознакою якого було утвердження принципів критичного пізнання; на зміну ідеалізації козаччини прийшло визнання прагнень та інтересів «простолюддя». «На місце слов'янофільства ступнево прийшов «європоцентризм», себто свідомо орієнтація на демократично-радикальні рухи тодішнього Заходу».

Народ, який ототожнювали із селянством, перетворився на об'єкт наукових і соціальних зацікавлень. Інтелігенція, рушійна соціальна сила народництва, вбачала своє життєве покликання у звільненні кріпосного селянства, поширенні в народній масі культури, освіти, національної свідомості. Проте соціальна база народництва була занадто вузькою, обмежуючись невеликими гуртками в різних кінцях України.

З 1890-х років і до Першої світової війни, за I. Лисяком-Рудницьким, тривав період, який він пропонував умовно назвати «модерністичним». То був, з його точки зору, «окремий важливий ступінь у розвитку української національної свідомості та політичної думки»⁵.

Його особливістю був вступ України на шлях національно-державного самовизначення на засадах всеєвропейських принципів народного суверенітету, тобто самостійного вирішення комплексу надзвичайно важких зовнішніх і внутрішніх проблем та ще важчої боротьби з жорстокою протидією деспотичного самодержавного режиму. В цій боротьбі завершувався процес сформування української нації та її самоідентифікації. На цьому етапі боротьба мала виключно

⁴ Лисяк-Рудницький I. Історичні есе: В 2 т. – К.: Основи, 1994. Т. I. С. 398.

^{*} М. Грушевський, стверджував, що українське народництво, яке виникло у 1830-х роках, вважало український народ «не только предметом сочувствия в его угнетении и стремления к улучшению его общественного и экономического положения, но и предметом почитания, как носитель правды и красоты жизни...» (Грушевский М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии. – СПб., 1907. С. 3).

⁵ Там же. Т. I. С. 184-190.

політичний характер, безвідносно велась вона з мовних, літературних або економічних питань.

**Перший
український
щомісячник**

1 січня 1861 р. у Петербурзі з'явився перший номер громадсько-політичного та літературно-художнього часопису «Основа», офіційними видавцями якого були українські діячі В. Тарнавський та Г. Галаган, заможні землевласники, а редактором – кирило-мефодієвець В. Білозерський. Активними авторами публікацій були П. Куліш, В. Антонович,

М. Костомаров та ін. Заявлена тематика журналу: художня література, історія, етнографія, мовознавство, освіта і виховання, сільське господарство, промисловість, торгівля, урядові розпорядження, що стосувалися України тощо. Цікавими для українського читача були публіцистичні матеріали, спогади, листування, щоденники, бібліографічна інформація, хроніка та різноманітні замітки.

«На сторінках «Основи», – підкреслює О. Сліпушко, – український суспільно-політичний рух набув свого наукового і теоретичного осмислення... У працях М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, П. Чубинського та ін. було зроблено серйозні спроби розкрити внутрішню сутність суспільного прогресу шляхом детального аналізу чинників, які впливають на системність і взаємозумовленість окремих його елементів. Особливу увагу автори звертають на ті чинники, котрі характеризують українську національність, впливають на процес її формування. Це були перші спроби дати наукове обґрунтування українському національному рухові, зробити його предметом солідних наукових студій»⁶.

Політичну програму тих представників української інтелігенції, які об'єдналися навколо «Основи», виклав М. Костомаров (1817 – 1885) ще в 1860 р. у листі до видавця «Колокола»⁷. Приводом до появи листа послужила стаття О. Герцена, де він визнав, щоправда, з деякими застереженнями, право українців утворити незалежну державу. Костомаров, подякувавши Герцена за підтримку, оприлюднив позицію української прогресивної громадськості.

«Большинство великорусской и польской публики, – писав він, – при-
выкло не считать нас отдельным народом, не признавать в нас элементов

⁶ Сліпушко О. Українська суспільно-політична думка XIX століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. Т. 5. Кн. 1. С. 62.

⁷ Костомаров М.І. Україна. Письмо к издателю Колокола // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія. – Д.: Вид-во ДНУ, 1995. С. 414-422.

для самобитної життя, вироботаних прошедшим, сомневаться в существовании у нас своенародного языка и в возможности его литературного развития и вообще ставить наши особенности в ряд провинциальных оттенков то русской, то польской национальностей». Костомаров, наче випереджаючи всілякі заперечення заявив: «А ларчик открывается просто: спорные земли (Польша та Росія, навіть в особі ліберальних прошарків, сперечались з приводу належності «малоросійських» земель. – А.Б.) не принадлежат ни тем, ни другим – они принадлежат тому народу, который издревле их населял, населяет и обрабатывает».

Аргументацію, яку Костомаров використав у листі до «Колокола», він пізніше розгорнув у двох гучних статтях, вміщених в «Основі»: «Мысли о федеративном начале в Древней Руси» та «Две русские народности». У першій статті автор доводив, що «в основі політичних відносин давньої Русі, і в політичному зв'язку земель вбачався принцип федеративний: Русь прагнула до федерації, і федерація була формою, якою вона починала одягатися. Першим він звернув увагу на те, – писав Ю.А. Пінчук, – що «не Ярослав придумав ділити землю дітям, навіть не Володимир... удільний порядок впливав із сутності становища, в якому знаходилися народи, що склали потім Руську державу». Так само в «Двух русских народностях»: «...при всіх своєрідних рисах, помітних в північно-східній Русі, ми не бачимо там у дотатарський час ніяких зачатків монархізму: вплив старих вічевих начал свободи панував там не менше, як і в інших краях русько-слов'янського світу»⁸.

На завершення свого послання-маніфеста до Герцена Костомаров навів побажання українців до уряду, які скоріше нагадували вимоги. Крім зрозумілих потреб вільного користування рідною мовою, що Костомаров вважає необхідною умовою для розвитку світоглядних уявлень та інтелектуальних здібностей українського народу, він лаконічно задекларував політичну програму, яку раніше почали розробляти кирило-мефодіївці. Костомаров сміливо писав: «...мы бы желали, чтобы все другие славяне соединились с нами в один союз, даже под скипетром русского государя, если этот государь сделается государем свободных народов, а не всепожирающей татарско-немецкой московщины. В будущем славянском союзе, в него же веруем и его же чаем, наша Южная Русь должна составить отдельное, гражданское целое на всем пространстве, где народ говорит южнорусским языком, с сохранением единства,

⁸ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817 – 1885. –К.: Наукова думка, 1992. С. 125; Костомаров Н.И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования: В 7 кн. – СПб., 1903. Т. 1. С. 3-30.

основаного не на губительной мертвящей централизации, а на ясном сознании равноправности и своих собственных выгод».

Водночас гостра полеміка з противниками українських прагнень (П. Валуєв, М. Юзефович, К. Говорський, та ін.) стала поживним ґрунтом для паростків націоналістичної нерозбірливості, внаслідок чого інвективи, викликані реакційною політикою самодержавства, почали частково адресуватися національному характеру всього російського (чи польського) народу. Так, Костомаров, порівнюючи великоросійську та українську народності, росіянам приписав «рабську готовність підкоритись міцній самодержавній владі, а українцям-демократизм і толерантність, волелюбство, ненависть до насильства»⁹.

За короткий період, менше двох років існування журналу, «Основа» спромоглася репрезентувати український народ, його історію, літературу, культуру, мову (журнал був двомовним), проблеми, а також познайомити широку публіку з українською інтелігенцією.

Прогресивна Росія загалом позитивно поставилась до нового журналу, доказом чого може бути велика рецензія М. Чернишевського («Современник», 1861, кн.1). Він висловив деякі зауваження з приводу статей Куліша і Костомарова, а в цілому високо оцінив журнал та сучасну йому українську літературу як свідчення високого рівня національного розвитку: «Имея теперь такого поэта, как Шевченко, малорусская литература также не нуждается ни в чьей благосклонности. Да и кроме Шевченко пишут теперь на малорусском языке люди, которые были бы не последними писателями в литературе и побогаче великорусской... А важнее всего то обстоятельство, что сама малорусская нация пробуждается»¹⁰.

Громади в Україні

В журналі «Основа» відобразилося багато питань, якими опікувалися тогочасні гуртки української інтелігенції. Їх назвали громадами через спільність мети та інтересів, а головне – колективний характер діяльності. До їх складу входили викладачі вузів, вчителі гімназій, шкіл, чиновники, студенти, учні старших класів. Суспільно-

⁹ Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. С. 85.

¹⁰ Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч.: В 15 т. – М.: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1939-1953. Т. 7. С. 936.

політичні погляди членів громад в основному мали ліберальний чи демократичний зміст, чіткого розмежування частіше за все ще не відбулося¹¹.

Громадівці готували і видавали популярні книжки для народу українською мовою, створювали для простих людей школи, працювали в них вчителями. У Києві діяла найчисленніша громада – 300 чол., тут видали брошуру – «Дещо про світ божий», у Петербурзі – «основ'яни» надрукували підготовлені також киянами «Оповідання з Святого письма» О. Опатовича та «Арифметику» О. Кониського. Крім того, члени громад Києва, Харкова, Полтави, Чернігова та інших міст займалися також збиранням джерел і вивченням історичного минулого, традицій, звичаїв, обрядів народу, етнографічних та фольклорних матеріалів.

Діяльність громад вже на першому етапі викликала звинувачення у підбурюванні селян проти влади, у поширенні літератури українською мовою. Ліберальні діячі громад змушені були виступити в пресі з колективною заявою – «Відзив з Києва»¹², в якій автори заперечували свою причетність до революційного руху, зокрема до прокламацій «Молодая Россия», «К молодому поколенню», «Великорусс». Київські громадівці писали: «...Ми повідомляємо, що з брошурою «Молодая Россия» ми не тільки не маємо нічого спільного, не тільки не маємо наміру нести за неї будь-яку моральну відповідальність, але навпаки, більш ніж хто інший, вважаємо її шкідливою». Вони пояснювали, що головний зміст своєї діяльності вбачають у поширенні знань серед народу, навчанні бажаючих українській мові, ознайомленні їх з рідною історією та літературою.

У «Відзиви з Києва» йшлося також про те, що громадівці займаються поясненням селянам загальних «Положень» 1861 р., оскільки це, з їх точки зору, допоможе їм кращим чином захистити свої права та скористатися наданими їм можливостями пристосуватися до нових соціально-економічних умов. Звичайно, в такого роду документі громадівці не давали оцінки селянській реформі та її впливу на стан широких мас хліборобів. А похвали Олександрю II, наприклад, в «Основі», слід розглядати як данину «політичному етикету». Хоч ліберальний табір віднісся до буржуазних реформ царя в цілому досить позитивно, тому і громади, як переважно ліберальні осередки, теж не були спочатку надто критичними.

А. Волощенко слушно зауважила з цього приводу: «...громадівці водночас критикували поміщиків-кріпосників, дворянство за консерва-

¹¹ *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1974. С. 112-113.

¹² Там же. С. 114-117, 124 -133.

тизм, недостатнє розуміння процесу суспільно-економічного розвитку Росії. Громадівці були на боці молоді, зростаючої буржуазії і критику вели з ліберально-буржуазних позицій. Як ідеологи цієї буржуазії, вони виставляли себе прихильниками «нового порядку», нових форм життя, засуджували реакційне дворянство, кріпосників-поміщиків, які не могли відмовитись від старих форм ведення господарства, не могли пристосуватись до буржуазного шляху розвитку Росії».

У зв'язку із радикалізацією народницького руху в Російській імперії, масштабного «ходіння в народ» у середині 1870-х років, відбувалося «полівіння» і українських громад; з'явилися «молоді громади», члени яких встановлювали тісні зв'язки з радикальними народницькими організаціями (друга «Земля и воля», «Народная воля» і т.д.), брали безпосередню участь в їх роботі, до терористичних операцій включно. Молоді громади виникли в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Харкові та інших українських містах, стосунки з ними підтримували деякі провідні члени старих громад (Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Ковалевський та ін.). Фактично і молоді громадівці взяли активну участь в «ходінні в народ» (напр. С. Подолинський, член Київської громади): народники свідчили, що вони нерідко зустрічали по селах громадівців, які в народному одязі займалися етнографічними дослідженнями, розповсюджували популярні брошури («Про хліборобів», «Як наша земля була нашою і стала не нашою», «Хитра механіка»), працювали вчителями.

Члени молодих громад, об'єднуючи свої зусилля з народниками-радикалами, прагнули боротися проти царського самодержавства, за соціальне та національне визволення. Є дані про переговори між громадівцями та народниками про об'єднання в рамках єдиної організації (про це, зокрема, писав А. Желябов). А в Одесі 1877 – 78 рр. відбулось щось схоже на «з'їзд революціонерів». У молодих громадах з великим інтересом читали не тільки «Громаду» Драгоманова, але й «Вперед» Лаврова, «Набат» Ткачова та інші періодичні видання радикальних народників. Молодогромадівці допомагали у нелегальному перевезенні до Росії забороненої літератури, а також обладнання для друкарень.

Подібний гурток молодих громадівців у 1870 – на початку 1880-х років існував і в Катеринославі, на чолі якого стояли вчителі Михайличенко та Чевяга.

На початку 1880-х років, після вбивства народовольцями царя Олександра II, велика репресивна хвиля прокотилася територією імперії, яка викликала кризу народництва та розпад громадівського руху в Україні.

**Місце
В. Антоновича
в суспільному
житті**

В.Б. Антонович (1834 – 1908) – яскрава постать в українському суспільно-науковому житті. Нащадок давньої родини ополяченої шляхти, він своїм життям і діяльністю переконливо засвідчив, що процеси «спольщення» та «зросійщення» якщо не припинилися, то почали гальмуватися в освічених верхніх прошарках України, в усякому разі стали вважатися, як мінімум, непатріотичними. Сама по собі оця тенденція була показником іншого епохального явища – «піднесення української нації».

До сказаного слід додати, що історичний розвиток України (втім, як і Росії) у середині XIX ст. дійшов до тієї грані, за якою соціальний прогрес був неможливим без безпосереднього включення у суспільне життя, у вирішення громадських справ народних мас. В умовах відсутності впливового та організованого класу буржуазії неможливо було покінчити з масивами залишків кріпосницького ладу, вибудувати засади нового життя. Лише свідомо підтримка передової інтелігенції народом змогла б сприяти швидкій і порівняно безболісній модернізації країни. Але для цього слід було провести велику освітню роботу серед народу, головним чином селянства. Так і з'явився в Україні громадівський, а потім – народницький рух, що охопив значні прошарки демократичної інтелігенції та молоді. Такою була його історична місія.

В. Антонович передусім – відомий український історик, археограф та археолог. Він обіймав посади професора історії Київського університету, головного редактора Тимчасової Комісії для вивчення давніх актів, був одним із засновників Історичного товариства Нестора–літописця тощо. Скрізь Антонович працював творчо, з ентузіазмом і вніс помітний вклад у ту чи іншу сферу професійної діяльності.

Головна заслуга Антоновича перед українським суспільним рухом та суспільно-політичною думкою полягала в тому, що він розробив теоретичні основи національного руху. Професійно досліджуючи історію України, він одне з провідних місць в своїх наукових розвідках приділяв з'ясуванню особливостей суспільного розвитку українського народу, причин хиб і досягнень на цьому важкому шляху протягом багатьох століть (від часів Київської Русі до середини XIX ст.). Сучасні науковці (О. Киян, Т. Щербань, К. Кондратюк) в цілому висвітлили цей бік дослідницької спадщини Антоновича і як історика, і як громадського діяча.

Остання за часом історіографічна робота, присвячена поглядам Антоновича належить львівському вченому К. Кондратюку¹³, який в короткому нарисі належне місце виділив для тієї мети та завдань, які Антонович визначав для сучасного йому суспільного руху.

Світогляд Антоновича формувався під впливом просвітителів XVIII ст. та французької історіографії початку XIX ст. «На відміну від своїх сучасників – М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, О. Лазаревського, чия наукова діяльність, – пише К. Кондратюк, – знала безпосереднього впливу російської культури, Антонович прийшов до української історичної науки вихований насамперед на культурі польській та французькій. І це виразно позначалося на його творчості. Саме тому М. Драгоманов та М. Грушевський неодноразово називали Антоновича «першим європейцем української історії», підкреслюючи цим пріоритетну орієнтацію вченого на західноєвропейську наукову думку».

Історичні та суспільно-політичні погляди Антоновича несуть на собі відбиток різних методологічних потоків того часу, що зумовлює певну суперечливість його уявлень, однак – взяті в своїх окремих аспектах – вони сприяли сформуванню оригінального соціального світобачення цього неординарного історика і мислителя.

Спираючись на здобутки німецької класичної філософії (Гегель, Гердер, Шеллінг, Фіхте), Антонович вважав, що кожен народ виходить на арену земної історії з своєю провідною ідеєю, розвиток якої у часі і складає історичний процес. Історичний матеріал дозволив Антоновичу віднайти українську національну ідею, якою, за його переконанням, є «принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного права політичного задля кожної одиниці суспільства». Прочитавши Антоновича, К. Кондратюк далі пише: «Однак втілити в життя свій «одвічний демократизм» українцям ніколи не вдавалося сповна. Причина цього, на думку історика, – брак культури як народу в цілому, так і його вождів. Найпереконливіше підтвердження своїх висновків Антонович знаходив, досліджуючи Визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького, коли «історичні обставини сприяли найліпше, однак увести в життя провідну ідею українському народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості».

Навіть в історії Київської Русі XI – XIII ст. Антонович бачав гостре протистояння «громади» (общини) й князівської «дружини», тобто протиборство демократичних і централізаторських тенденцій. «Всі

¹³ Кондратюк К. Українська історіографія... С. 108-120.

симпатії історика, – зазначає К. Кондратюк, – були на боці громади, основні закони буття якої (вічове вирішення справ та рівноправність членів) він вважає за той споконвічний ідеал суспільного життя, «до якого постійно, іноді суто інстинктивно, прагне український народ»*.

Громада, стверджував Антонович, зуміла зберегти себе і вистояти в часи монгольської навали, щоб потім, за литовської доби, втілитись в структури українського козацтва (див.: Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991), у братствах XVI – XVII ст., а особливо в Запорізькій Січі. Саме з Січі розпочинався новий етап української історії, основним змістом якого була боротьба аристократичного (шляхетського) та вічового (козацького) принципів суспільного устрою.

Після перемоги у Визвольній війні середини XVII ст., підкреслював Антонович, козацька старшина перейнялася задоволенням власних амбіційних інтересів (стати шляхтою) і тим самим втратила народну довіру.

К. Кондратюк пише про Антоновича: «Історик вважав, що Хмельницький не був пройнятий народними ідеалами й не розумів іншого суспільного ладу, як тільки той, в якому він виріс і який був йому відомий. Поряд з цим Антонович зазначав, що хиби в діяльності Хмельницького і недостатнє усвідомлення ним можливостей епохи та інтересів народу корінилися не в особистому характері чи особистому інтересі Хмельницького, а були виявом загального інтелектуального й суспільного рівня розвитку українського народу в ту епоху.

Український народ не був у ті часи на такому рівні розвитку, коли шляхом праці інтелекту відкидають вироблені історією форми побуту і утверджують нові, кращі за попередні».

Націоналістичні упередження завадили Антоновичу, як і Костомарову, об'єктивніше оцінити хід історичного розвитку українського народу від 1654 р. аж до Кирило-Мефодіївського товариства. За ці два століття, за певняв Антонович, українська «ідея демократизму» не могла розвиватися вільно (з чим, безумовно, слід погодитись, хоч за польсько-литовської доби не було привільніше), бо вона суперечила начебто провідній ідеї російського народу?!

Тільки з початком буржуазних реформ в Росії і розгортанням в Україні громадівського руху «провідна ідея» отримала гідне продовження.

* У вступній лекції з курсу історії (1870 р.) Антонович говорив, що тип українця відзначається «особенной пылкостью, горячностью, у него инициатива забегает вперед, прежде чем обдумать поступок и соразмерит его с своими силами, тот тип начинает действовать» (Історія суспільної думки... С. 36).

Отже, цілком закономірно, що сам Антонович включився в цей рух, очоливши так званих «хлопоманів» (як їх презирливо називала польська правобережна шляхта), і став членом Київської громади. Консервативна польська і правобережна пропольська преса охрестила Антоновича перевертнем і вкрай негативно поставилася до громадівського руху взагалі. Один з авторів цих видань Зенон Фіша (під псевдонімом «П. Падалиця») опублікував в «Основі» (1861, кн. VII) статтю «Що про це думати?» У відповідь Антонович виступив з полемічною статтею «Моя сповідь» (1862, кн. I)¹⁴, яка містила спростування закидів Фіша та чітко викладені засади демократичного українського руху по обох берегах Дніпра.

Починав Антонович свою статтю із критики безуспішних спроб польських авторів представити позитивною роль шляхти Речі Посполитої на Правобережжі України. Він писав, що навіть польські хроністи і публіцисти XVII ст. заносили на скрижалі історії факти про гноблення українців з боку магнатів Польщі: «...саме ця, ними висловлена, правда і доводить усю неспроможність, усю неправду шляхетського порядку речей; кожен із них скаже вам із відчуттям гіркого докору, що шляхтичі безжально пригнічують народ. Що вони притісняють козаків, що фанатично переслідують греко-східну церкву, – що на користь шляхетських станових інтересів вони жертвують благом усієї республіки, і т.п.» На завершення цієї частини статті Антонович (як Костомаров у «Колоколе») радить шляхті не називати українські землі своїми.

Публічно Антонович заявив про те, що він зрікається своєї належності до грабительської польської шляхти, що переходить на бік українського народу і буде невтомно працювати задля його користі, аби спокутувати (звідси назва статті – «Сповідь») гріхи свого колишнього стану.

Потім Антонович, називаючи громадівців «друзями народу», викладав власні уявлення про завдання українських народників-громадівців. Ми не повинні, застерігав він, нав'язувати народові наші плани: «...істинні друзі народу не так повинні з ним чинити; вони мають усвідомити всю його велич, – повинні зрозуміти, що вести будь-куди народ вони не мають права і сили; що їх завдання – тільки допомогти народу в освіті, у досягненні самоусвідомлення, а там він сам собі придумав цілі – ймовірно, незрівнянно вищі й розумніші, ніж запропонували б йому хоч і ми з вами... Істинні друзі народу не ламлять собі голову над далеким майбутнім, але, якщо вони люди справи і мають кошти, то турбуються про народну просвіту, про покращання матеріального добробуту селян, про відшукування кращих засобів для досягнення тієї чи іншої мети...».

¹⁴ Тисяча років... Т. 5. Кн. 1. С. 292-303.

Надзвичайно широко Антонович, закінчуючи статтю, писав про психологічні мотиви свого переходу на бік українства: «...для того, щоб не стати ще однією дармоїдною особою, для того, щоб, нарешті, звільнитися самому перед собою від сумного докору в тому, що і я теж колоніст, також плантатор, що і я безпосередньо чи опосередковано (що, між іншим, все одно) користуюся чужою працею, загороджую дорогу для розвитку народу, у хату якого я заліз непрошений, з чужими для нього прагненнями, що я належу до табору, який намагається придавити народний розвиток туземців і що невинно поділяю відповідальність за їхні (польських шляхтичів. – А.Б.) дії. Звичайно, я наважився на перше тому, що хоч і як би був зіпсований шляхетським вихованням, звичками і мріями, мені легше було з ними розлучитися, ніж із народом, серед якого я виріс, який я знав, гірку долю якого я бачив у кожному селі, де тільки ним володів шляхтич, із вуст якого я чув не одну сумну, що розриває серце, пісню, не одне чесне дружнє слово (хоч і був паничем), не одну трагічну повість про зітліле в сумі і безплідній праці життя... який, до речі, я полюбив більше за свої шляхетські звички і свої мріяння».

Таким чином, «Сповідь» Антоновича – це подвійне розкаяння: як польського пана та українського шляхтича перед народом України за заподіяні йому лиха. Антонович у «Сповіді» дуже нагадує персонажів («раскаявшихся дворян») відповідних творів Достоевського, Толстого або Чехова. Пореформена доба показала, що скасування кріпацтва, яке важким тягарем висіло на селянстві, не тільки не полегшило, але й де у чому погіршило становище хліборобів. Тому інтелігенція України, як і Російської імперії в цілому, відчула потужний поклик власної совісті і включилася в практичну роботу щодо покращання хліборобської долі. Гаслом народницького руху закономірно стала вимога соціальної справедливості, яку поділяв, як бачимо, й Антонович.

Специфікою українського народництва було прагнення до розв'язання як соціальних, так і національних проблем. Саме останні і породили українофільський рух, який викликав несправедливі, а то й просто брутальні напади з боку консервативних кіл російського суспільства, «ідеологів» Зимового палацу. У відповідь на ці звинувачення Антонович опублікував в «Основі» статтю «Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вестника Южной и Юго-Западной России)»¹⁵.

У ній автор переконливо довів, що поява українофільства викликана природним бажанням людини любити свій рідний край, в якому «народилася, любов'ю до звичаїв, способу життя й обставин, у яких вона

¹⁵ Там же. Т. 5. Кн. 1. С. 303-310.

виросла, до вбрання, з яким зріднилася і в якому вважає себе гарною за власним естетичним смаком, до мови чи наріччя, яку вона звикла чути з коліски, якою вона звикла висловлювати і сприймати свої перші враження». Такі почуття ми звикли поважати в англійці або гвінейці, але не в українці! Між тим, «заходи самого уряду... не обмежують ні кочового життя киргиза, ні промислового розвитку остзейського німця», вони «дають права громадянства фінській мові у Гельсінгфорсі, німецькій мові у Дерпті, польській у Варшаві і т.д. Дивно стає після того, чому хвилюються люди, якщо вияви місцевого життя спостерігаються у Південноруському краї».

Антонович – полеміст блискуче використав те, що його опоненти з «Вісника Південної і Південно-Західної Росії» назвали українську мову «мужицькою». «Зневажати цілий величезний стан за те, – писав Антонович, – що він довго перебував у нещасному становищі, зневажати його у мить його звільнення і зародження кращого життя і задатків кращого майбутнього; бажати, щоб презирство залишилося ще надовго несправедливим тавром історичних нещасть цього стану – і аморально, і нерозумно». Натякаючи на ліберальні та демократичні сили Росії (слов'янофіли, Герцен та ін.), Антонович писав: «...у суспільстві зародилася думка, висловлена ще задовго до того деякими передовими людьми, про можливість відновлення на основі даних, які збереглися у селянському побуті, цілісного народного життя, якщо вдасться, перенести риси народні із селянської сфери у сферу освіченого суспільства»¹⁶.

Зусиллями Антоновича та правобережного студентства, яке підтримало свого проводиря, заснувався «хлопоманський» рух, що керувався ідеями Антоновича, а також його однодумців Т. Рильського, П. Житецького, Б. Познанського та К. Михальчука. Необхідно, однак, сказати, що соціальні питання у хлопоманів поступалися місцем питанням національно-культурним і освітнім.

Винесення на авансцену суспільного життя селянського питання, розгортання громадського руху, пошвавлення суспільної думки посприяли активізації літератури реалістичного спрямування. Письменники-реалісти, які завжди надзвичайно чутливі до загострення соціальних відносин, відгукнулися на дану ситуацію і

**Народна
доля в художньо-
реалістичному
зображенні**

¹⁶ Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Наукова думка, 1995. С. 143.

скористалися нечастим періодом «гласності». В художніх творах талановито відобразилися народні проблеми, очікування, мрії.

Повернувшись із заслання до Петербурга в середині 1850-х років, П. Куліш заснував друкарню і випустив у світ знамениті «Народні оповідання» (1858) Марка Вовчка. Марко Вовчок (Марія Вілінська-Маркович) (1833-1907) – талановита українська письменниця своїми повістями та оповіданнями з життя українського народу, переважно селянства, зразу ж звернула на себе увагу читачів в Україні та Росії, викликала схвальні рецензії у провідних періодичних виданнях (зокрема, М. Добролюбова). Її оповідання перекладав І. Тургенєв, Т. Шевченко назвав автора своєю наступницею та «літературною донею».

Проникливо (розповідь велась від першої особи) в творах Марка Вовчка описується гірка доля кріпаків, щоденні злидні, знущання панів. «Здається, – читаємо в оповіданні «Інститутка», – що в хуторі тихо й мирно: цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люди прокидалися і лягали плачучи, проклинаючи». Завжди над усіма людьми, навіть у свята чи якісь радісні події, наче темна хмара висіла кріпацька неволя. С.Єфремов, узагальнюючи ідейний смисл оповідань Марка Вовчка, писав: «Усі герої Вовчкових оповідань, oprіч хіба вже до решти забитих, тільки й живуть надією на визволення з того пекла. «Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась!» («Інститутка»). Навіть найми – рай, якщо рівняти їх до кріпацтва, бо «це лихо дочасне, не вічне». На поневолення навіть поодиноких осіб люди дивляться просто як на громадське якесь нещастя. Як виявилось, вільна козачка Олеся задумала «з кріпаком понятися», – «то так і забурчало по селу, мов у джерелі: як то можна! та де це видно! та хто таке чув, щоб вільна козачка за кріпака віддавалась!» І парубоцтво збирається не пустити Олесю силою – «нехай вільна козачка не закріпощається людям на сміх, а своєму селу на сором» («Козачка»)¹⁷.

Марко Вовчок не оминула своїм співчуттям і нове соціальне лихо, що виростало на звільненому від кріпацтва полі – буржуазну експлуатацію, показуючи її антигуманну суть («Сестра»).

Соціально-критичний струмінь в українській літературі 60 – 70-х гідно продовжили І. Нечуй-Левицький (1839 – 1918) та П. Рудченко (Панас Мирний) (1849 – 1921). Їх творчість забуяла у переломну добу і відбила стан тогочасного суспільства, вплив карколомних подій на людське життя. С. Єфремов влучно назвав їх обох вкупі із І. Тобілевичем

¹⁷ Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. С. 403-406.

«літописцями українського життя пореформеної доби». С. Єфремов наводить уривок з повісті Нечуя-Левицького «Причеп», у якому лаконічно охарактеризовані біди українського народу напередодні поразки Росії в Кримській війні: «То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панамі, мусив мовчати й терпіти гірше, як до Хмельницького. А за кожний стогін його московським звичаєм катовано. Україна забула історичні перекази і не могла наукою дійти до втрачених думок. На обох боках Дніпра опинились у чужих порядках, в чужій шкурі (одні українці воювали на боці Австрії, інші – в російській армії. – А.Б.), набиралися чужої мови, забували свою. Згинула наука, впала просвіта, zostавшись тільки в схоластичних латинських духовних школах. Університетська наука була тільки азбукою європейської просвіти, обрізаної по казенній мірі. Та наука хотіла повиучувати собі людей на москалів, до війська, до уряду. З українських університетів і других шкіл повиходили ті хаптурники, хабарники-урядники, неправедні судді, що правого робили винним, а винуватого правим; ті консерватори-вчителі і професори, що вертіли історією по московському наказу; ті офіцери-москалі, що забивали свій же народ на закуціях (екзекуціях. – А.Б.). А народ робив панщину, а поміщики, ляхи і москалі, дерли останню шкуру з України тим часом, як наші широко українці за свою молоду українську ідею сиділи вже в неволі, на далекій московській півночі. То був тяжкий час, бодай він не вертався!»¹⁸.

Після реформи чимало залишків кріпосницького ладу («недогризків кріпацтва») залишилося, завдаючи людям таких же страждань. Інтелігенція українська, що особливо підкреслював Нечуй-Левицький, як і в дореформений період не має змоги вільно працювати на благо свого народу.

Продовжував лінію, намічену Марком Вовчком, Нечуй-Левицький у повісті «Микола Джеря». Герой повісті, якого кріпацтво перетворило на бунтівника, ще більше проклинає нові соціальні порядки, бо експлуатація стала значно цинічнішою, а життя народу тяжчим. Під гнітом злиднів та гноблення проста людина не здатна навіть захистити свою людську гідність. У повісті «Бурлачка» Нечуй-Левицький змалював страхітливі картини праці та життя робітників.

Спеціальну увагу Нечуй-Левицький приділив національній проблемі, як він її бачив і прояви якої в людському житті відтворив. Наслідки денационалізації, «сполучення або обрусення», він показав у багатьох своїх творах, зокрема, у «Хмарах», «Причепі», «Над Чорним мо-

¹⁸ Там же. С. 481.

рем». Водночас Нечуй-Левицький виводить образи тих українських інтелігентів, які душею відчували свої обов'язки перед народом і натхненно працюють задля збереження його національної самобутності. Щоправда, такі персонажі страждали на відчутну долю риторичності.

На відміну від Нечуя-Левицького, який більше висвітлював зовнішні умови народного життя, Панас Мирний заглиблювався у психологічні особливості своїх персонажів, духовні мотиви їх вчинків. Низку своїх творів Мирний присвятив темі соціального протесту, бунту, шукання правди і вперше зайнявся нею в повісті «Лихі люди». Найкращий роман в цьому плані – «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Пропаща сила»), написаний Мирним з І. Біликом (Рудченко)¹⁹. Герой твору Нечипор (Чіпка), побувавши перший раз у наймах незначний час, коли господар побив його за якусь провину, «поніс у серці гірке почуття ненависті на долю, що поділила людей на хазяїна й робітника...». Автори крок за кроком прослідковували, як саме життя, з його жорстокістю та неправдою, зробили з працюючого й мрійливого юнака злочинця.

Ось як П. Мирний описує враження селян Пісків від указу про скасування кріпацтва:

«– Що вони нас дурять?.. що вони над нами знущаються? ще якісь два роки видумали?... ще трохи?!

... – Ну, стривай! – кричить знову хтось з гарячіших. – Тільки дійде до царя чутка що вони й його, й нас дурять, – знатимуть вони! Він їх зараз у кріпаки поверне, а нас панами поробить...

– Це тоді буде, як на долоні волосся виросте, – охолоджує неймовірний».

Показав Мирний і те, що не лише москалі та ляхи пригночували українських селян, – з козацької старшини досить швидко формувалось національне панство: «Кругом уже старе лицарство розтавало. Не стало рівності – не стало братства. Козацька старшина, що колись, вибираючи, на її голови грудням кидали, щоб не зазнавалася, – позадирає тепер голови вгору, а прості козачі до самої землі понагинала... Драпіжники, сутяжники, всякі військові товариші розкинули свої тенета – і, як зайців, ловили в них просту темноту... Не стало уже й гетьмана. Та й навіщо він тоді, кому він тоді здався?! Кругом Україну облягло панство, позалазило у саме серце – і, як те гайвороння, шматувало її полумертвий труп...».

Даючи відповідь на питання, поставлене у назві роману («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), Мирний майже з любов'ю виписував селянський суспільний ідеал. Той, що частково реалізувався у часи після Визвольної

¹⁹ *Мирний Панас. Вибрані твори.* – К.: Дніпро, 1974. С. 23-346.

війни під керівництвом Б. Хмельницького, коли селяни обживали звільнені від польських панів землі на принципах займанщини. «Зайвої землі, – читаємо в романі історію заснування села Піски, – лежало незорно перед тобою й за тобою... Приходь, заори, скільки хоч – ніхто тобі й слова не скаже. Хіба тільки сусідній пан полковник або сотник подумас: «Ловись, мов, рибка, мала й велика!» Поки там пан налагодиться сплести невода, рибка собі в затишку плодиться, прибуває, виростає... Серед пустих степів красуються, як квітники, веселі хутори, присілки, села; де-где вже, посеред села, й церква біліє, – ще здалека горить хрест на сонці...».

«Невід» для селян у другій половині XVIII ст. сплела Катерина II, подарувавши Піски одному генералові, поляку за походженням. Піщани сподівалися, що із скасуванням кріпацтва вони знову заживуть вільно, але надії не справдилися... Після реформи 1861 р. хазяїном Пісків, замість поміщиків, став нащадок гетьманського полковника Данило Павлович Кряжов, банкір, цукрозаводчик, діяч місцевого земства.

Роман завершується сумною фразою: «А у колишній Чипчиній хатці жид Гершко зробив шинок».

Отже, українська реалістична література правдиво представила народне життя другої половини XIX ст. з усіма його проблемами, людськими стражданнями, надіями та нездійсненими ідеалами.

**Михайло
Драгоманов:
спрямованість в
майбутнє**

Надзвичайно багатогранна та активна наукова, публіцистична, громадська діяльність Михайла Петровича Драгоманова (1841 – 1895), його чутливість до всіх подій у суспільному житті, еволюційні зміни у світогляді під впливом соціально-політичних процесів в Україні, Росії та всій Європі спричинили розходження в оцінках дослідниками суспільно-політичних поглядів цього видатного українського діяча та ролі у вітчизняній історії. Розходження були суттєвими: космополіти вважали його націоналістом, а націоналісти – космополітом; ліберали – радикалом, а радикали – лібералом; одні називали федералістом, а інші – анархістом і т.д. Драгоманов був вкрай «незручним» мислителем для самодержавного режиму своєю непохитною позицією у відстоюванні прав українського народу на самостійний розвиток; «незручним» він виявився з тієї ж причини і для радянської історіографії, а до того ж мав власні, не схожі з марксистськими, погляди на конституційно-демократичний устрій, права людини та соціалізм.

Незважаючи на ці складнощі, ряду вчених вдалось подолати перешкоди і створити досить об'єктивні дослідження про Драгоманова. Серед них виділяються роботи Ю. Охримовича, Р. Іванової, П. Федченка, О. Скакун та ін.

Світогляд Драгоманова, його громадянська позиція, суспільна активність сформувалися ще у період навчання в Київському університеті. Вже тоді він виступав зі сміливими промовами на похованні Т. Шевченка, на заході щодо підтримки попечителя навчальної округи М.І. Пирогова (влада хотіла його звільнити), працював у недільних школах, а в 1863 р. вступив до Київської громади.

Паралельно він опановував фах історика, спеціалізуючись із всесвітньої історії; у 1864 р. захистив дисертацію з римської історії і отримав право з наступного року читати лекції студентам історико-філологічного факультету Київського університету. В 1869 р. Драгоманов захистив магістерську дисертацію, знову з історії Стародавнього Рима, після чого був обраний приват-доцентом університету.

Наукові турботи не могли відволікти Драгоманова від сучасних проблем, від публіцистичної діяльності. З 1866 р. Драгоманов співробітничав у «Санкт-Петербурзьких Ведомостях», де вміщував статті стосовно суспільно-політичних процесів в Україні, спростував невірні повідомлення польських та московських видань. В своїх кореспонденціях Драгоманов піддав критиці бюрократичний централізм, консерватизм, як він зазначав пізніше в «Автобіографії», «з демократично-федеральної точки зору». За сміливим журналістом встановили поліцейський нагляд, оскільки, за словами міністра народної освіти графа Д. Толстого, Драгоманов належить «до партії українофілів». В «Автобіографії» Драгоманов писав, що його суспільні та наукові погляди представники офіційної ідеології постійно третирують.

Якраз з цього часу у філологічних, історичних, етнографічних роботах Драгоманов намагався зробити акцент на політичному змісті національних проявів. Він заглиблюється у проблему вирішення «українського» та «слов'янського» питань і закономірно звернувся до західноєвропейського досвіду, до здобутків європейської науки. У нагоді стало відрядження за кордон, куди його направив Київський університет на стажування. За три роки (1871 – 1873) Драгоманов відвідав Берлін, Прагу, Відень, Гейдельберг, Флоренцію, Львів, слухав лекції відомих вчених, працював в архівах та бібліотеках. В 70-ті роки в Європі відбувалися великі події: франко-пруська війна, об'єднання Німеччини, Паризька Комуна, Гаагський конгрес І Інтернаціоналу, створення в

Женеві російської секції Міжнародного товариства робітників. Низку статей про ці події Драгоманов написав для «Вестника Европы».

Знаходячись за кордоном, Драгоманов познайомився з життям українців Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, налагодив контакти інтелігентів роз'єднаних українських земель (сам познайомився з Франком, Павликом, Терлецьким) та сприяв радикалізації свідомості зарубіжного українства.

Після повернення в Україну Драгоманов разом з Антоновичем підготував і видав два томи збірника «Исторические песни малорусского народа» (1874 – 1875), які містили цікавий матеріал про народну оцінку суспільного життя та історичні прагнення українців.

У 1875 р. уряд знайшов, нарешті зачіпку і звільнив Драгоманова з університету та поновив за ним нагляд поліції. В наступному році він, позбавлений можливості вільної діяльності, емігрував назавжди за кордон. Київська «Громада» доручила Драгоманову заснувати в Європі часопис, щоб знайомити зарубіжну громадськість з проблемами України. Лише у 1878 р. Драгоманову вдалося виконати це доручення в Женеві, де з'явився збірник, а потім журнал «Громада», в якому сам Драгоманов опублікував низку своїх праць на актуальні теми.

На жаль, між київськими громадівцями (незадоволеними лівою орієнтацією «Громади») та Драгомановим співробітництво обірвалося і журнал припинив своє існування.

Останні роки життя Драгоманов перебував у Софії, куди його запросили як професора викладати загальну історію у Вищій школі. Там він і помер у червні 1895 р.*

Особливе місце Драгоманова в суспільній думці України другої половини ХІХ ст. пояснюється тим, що він розробив цілісну концепцію суспільного руху України для досягнення головної мети – національної незалежності. Для цього Драгоманов концептуально об'єднав перспективні елементи різних течій того часу (українофільство, громадівство, народовство, культурництво тощо), переплавив їх з елементами західних традицій (демократизм, політична боротьба, загальнолюдські цінності, соціалізм тощо), – і в такому комплексному варіанті запропонував українському суспільству. Тим самим Драгоманов підготував той ґрунт, ставши на який український національний рух досяг би цивілізованого

* Біографію Драгоманова див.: *Іванова Р.П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. – К., 1971; *Федченко П.М.* Михайло Драгоманов. Життя і творчість. – К., 1991.

рівня західного зразка, а це забезпечило б йому підтримку прогресивних кіл Європи.

«Головна заслуга та велике значіння Драгоманова на полі української громадської думки, – писав Ю. Охримович, – лежить у тому, що він в обсягу соціально-політичних поглядів був першим українським соціалістом та послідовним демократом, першим намагався посягти на українській ниві зерна науки великих вчителів європейської демократії, а в обсягу національно-політичної думки став духовним батьком нового, політично-свідомого українства»²⁰.

Наче навздогін Драгоманову, Олександр II у 1876 р. підписав сумнозвісний Емський указ. Драгоманов переклав цей деспотичний указ і опублікував в Європі, а також одночасно написав статтю «Пропащий час або Україна під Московським царством», в якій докладно виклав драматичну історію українського народу під варварською владою царського самодержавства. З цього питання Драгоманов зробив доповідь на Літературному конгресі у Парижі (1878 р.), де, зокрема, сказав: «Членам конгресу, можливо, важко буде й повірити, щоб ціла література в Європі була заборонена і щоб така нечувана і найнеймовірніша подія могла статися в середині XIX століття».

Трохи пізніше Драгоманов завершив свою знамениту роботу «Историческая Польша и великорусская демократия», в якій на конкретних прикладах показано, що польські і російські демократи ігнорували «українське питання», чим сприяли реакційній політиці самодержавства щодо України. Не уникли його гострої критики російські радикальні демократи і соціалісти, позицію яких (загалом шовіністичну) Драгоманов назвав «соціалістичною катковщиною»²¹.

У 1881 р. в журналі «Русское богатство» була надрукована стаття Драгоманова «Что такое украинофильство?», в якій автор засудив статті публіциста Л. Алексеева, спрямовані проти українського руху.

Водночас Драгоманов проаналізував засади сучасних йому течій українського руху. Зокрема, він відзначав хибність культурницьких сподівань на можливість таким способом досягти бажаного ступеня національної автономії. Представнику цього напрямку Костомарову Драгоманов закидав намір обмежуватись літературною сферою та

²⁰ Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки (від початку XIX ст. до Мих. Драгоманова). – К.; Львів, 1922. С. 90.

²¹ Драгоманов М.П. Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К.: «Либідь», 1991. С. 430-455; Драгоманов М.П. Література українська, заборонена російським урядом // Тисяча років... Т. V. Кн. 2. С. 18-39; Федченко П. Михайло Драгоманов... С. 165.

відмову від політичної мети, яка ставилась ним же раніше у Кирило-Мефодіївському товаристві. Однодумцями Костомарова були Антонович, Потебня, Сумцов.

Інший різновид культурництва представляли Куліш, Кониський, Нечуй-Левицький, Грінченко, яким Драгоманов дорікає за недалекоглядність і націоналізм. Наприклад, Нечуй-Левицький та Грінченко не спромоглися зрозуміти необхідність синтезу національного та інтернаціонального сторін суспільного розвитку²², вдавалися до несправедливих, а то й образливих відгуків про інші народи, їх культури. Це зауваження Драгоманова, на жаль, залишається актуальним до наших днів, коли деякі видання пропагують надто заангажовану статтю І. Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування (непотрібність великоруської літератури для України і для Слов'янщини)».

На цю тему Драгоманов написав спеціальну статтю «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891)²³, де зупинився на іншому есе Нечуя-Левицького «Українство на літературних позвах з Московщиною». В цій роботі він допустив ненаукові, необґрунтовані висновки щодо стану і характеру духовно-культурного процесу в європейських країнах, а також спробував поділити нації на свій «глазомер»: «Як добрий український національник, він... по «глазомеру» поділив Європу на три полоси по породах (расах); на романську, німецьку і російську. Держави першої раси, по слову д. Баштового (псевдонім Нечуя-Левицького, під яким ця робота опублікована в ж. «Діло». – А.Б.), можуть прикласти до себе приказку: живи сам і другим давай жити. Про Австрію й Прусію (держави німецькі, по д. Баштовому) можна сказати, що там вже інший девіз: живи сам і другим трошечки давай жити! В Росії же панує такий девіз: живи сам і нікому іншому не давай жити!». Драгоманов далі доводив обмеженість опонента, його націоналістичну упередженість.

«Безпardonний суб'єктивізм» та «етнографічний патріотизм» Б. Грінченка в обговоренні національних питань скритикував Драгоманов у статті «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893)²⁴.

Неприємною для Драгоманова рисою українофілів-автономістів та культурників було їх постійне хитання в справі державного протекторства, галицьке вихваляння всього українського («дарма, що багато з того

²² Охримович Ю. Розвиток... С. 96-97.

²³ Драгоманов М.П. Вибране... С. 461-558.

²⁴ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. Т. 1; Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. С. 149-271.

мало низьку культурну цінність і реакційний характер»²⁵), бо це шкодило ясному розумінню оптимальних шляхів українського поступу і руху до свободи.

Особливий осуд Драгоманова викликали «южани-общероси», які відмовилися від власної нації, вважали її локальним варіантом нації російської і працювали у загальноросійських прогресивно-демократичних організацій (диспутував Драгоманов з цього приводу, зокрема, з Желябовим).

Найпомітніший внесок Драгоманов зробив у постановку та початкові варіанти вирішення виключно актуальної на ту добу проблеми поєднання в суспільному розвитку національних і загальнолюдських чинників. Проблема виявилась дуже дивною, як для України. Частина мислителів (націоналістів) воліла бачити прогрес свого народу, передовсім у гуманітарних галузях (мова, література, культура тощо), без суттєвих за-позичень ззовні, користуючись власними можливостями. Інша ж частина (космополіти), навпаки, скептично оцінювала національні ресурси. А дивним було те, що запальні суперечки одних з другими не передбачали пошук істини у «ворогів».

Драгоманов не пристав до жодного з таборів; у численних статтях і виступах він висунув інший спосіб руху вперед, який ґрунтувався б на розв'язанні національних завдань, що постали перед Україною, за допомогою демократичного і ліберального досвіду Західної Європи, включаючи передову суспільну думку і літературу Росії. Останнє викликало найбільше роздратування націоналістів, хоч і західний досвід вони також не дуже полюбили, сповідуючи анахронічний месіанізм.

З іншого боку, принципова позиція Драгоманова щодо обов'язковості врахування національної специфіки в процесі залучення народних мас до соціалістичних ідей не знайшла належного розуміння навіть у Маркса, Енгельса, Лассаля та ін. Між тим, Драгоманов неодноразово підкреслював, що без синтезу локального та загального неможливо досягти успіху: «Політичні і соціальні думки суть послідком певної науки, тобто проби крайової та інтернаціональної»²⁶. Щоправда, палка проповідь Драгоманова справила вплив на Е. Бернштейна, а в Росії – на П. Струве, який писав: «Драгоманов перший... дав російській демократії широку і ясну програму... перший блискуче й докладно пояснив зміст і значення конституційного ладу, особливо ж прав особи та принципів самоуправи».

²⁵ Охримович Ю. Розвиток... С. 97.

²⁶ Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги... С. 163.

**Передень
політичного
етапу**

М. Драгоманов – один з перших українських діячів, хто всебічно обґрунтував питання про konieczність надання українському національному рухові політичного характеру. О. Скакун слушно писала, що Драгоманова тривалий час безпідставно зараховували (що видно по енциклопедіях) до прихильників національно-культурної автономії²⁷. Дослідниця мала рацію, бо Драгоманов не тільки поставив це надзвичайно важливе питання, але й спробував розробити засади, цілі і способи політичної боротьби української інтелігенції. Серйозний національний рух неможливий без політичних вимог, писав Драгоманов, тому що головна мета будь-якої визвольної справи – це «прогрес людини і суспільства, прогрес політичний, соціальний, культурний, а національність є тільки основою, формою та засобом». Прогрес політичний полягає у встановленні законодавчо гарантованих прав людини і громадянина, а з рівноправ'ям усіх громадян неодмінно мають скасуватися всілякі соціальні, релігійні та національні обмеження чи, навпаки, привілеї. З цієї точки зору, права особистості і права нації взаємозумовлені, неможливо утискати одні і не торкатися інших. Отже, якщо в державі конституційно визнані права всіх громадян, то логічно визнаються також їхні національні права.

Демократія, у розумінні Драгоманова, може реалізуватися в тих історичних умовах на міжнаціональному рівні у федеративному устрої. О. Скакун писала: «Його мрією була федерація общин, областей у рамках України, яка входить до федеративного союзу народів Росії, потім до федерації всіх слов'янських народів і у федерацію народів світу, в якій жодна нація не буде поставлена вище за іншу в соціально-культурному та політичному відношенні».

Федеративна політична система повинна будуватися на двох найважливіших принципах: 1) чіткий розподіл центральної влади на самостійні гілки – законодавчу, виконавчу і судову; 2) розподіл владних повноважень між центральними державними структурами та місцевими органами влади (які, в свою чергу, матимуть три незалежні гілки). Повноцінне місцеве самоврядування – одна із заporук національної свободи.

З точки зору Драгоманова, федеративний устрій має безумовні переваги в порівнянні з іншими, завдяки можливості вільного розвит-

²⁷ Скакун О.Ф. М.П. Драгоманов как политический мыслитель. – Х.: «Основа», 1993. С. 117; див. також С. 103-124.

ку територій (областей, общин) та націй, а також кращих умов для їх взаємозбагачення. Розуміння цього, змусило Драгоманова в дискусії з Б. Грінченком висунути таке положення, яке, втім, вже неодноразово наводилось в літературі: «...космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах». Космополітизм у цій драгоманівській формулі означав не заперечення національності, навпаки, прагнення зробити її відкритою для всіх культурних надбань людства, які використовуватимуться для власного збагачення і прискорення соціального прогресу. З іншого боку, космополітизм або європеїзм, наголошував Драгоманов, не заперечує окремих національних варіацій загальних ідей.

Саме в такому ракурсі Драгоманов розглядав український націоналізм, який, на його думку, принижуючи інші нації, покладався лише на власну «самобутність». Це призвело, писав Драгоманов у «Листах на Наддніпрянську Україну», до «фатального поділу між вільнодумним і просвітним європейством і українським етнографічним патріотизмом, поділ, котрий не скінчився й досі. Тільки ж без того європейства, котре нехай ішло або й досі іде до нас на чужих мовах, і український етнографічний патріотизм не міг би й не може набути ваги справді корисного для народу нашого напрямку»²⁸.

Далі Драгоманов зазначав, що він 30 років виступав проти російських псевдокосмополітів, а також українських націоналістів, «котрі, виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпощадного людського поступу і саму підставу новішого відродження національностей і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключності й реакції»²⁹.

Для здобуття національної самостійності Драгоманов пропонував співвітчизникам організувати соціалістичну партію. Драгоманов не сприйняв марксистського соціалізму, його погляди на соціалізм ближчі до теорії общинного, селянського соціалізму Герцена чи Чернишевського, хоч мали й виразно оригінальні, українські риси. Соціальна несправедливість, з його точки зору, може бути усунута лише тоді, коли земля і всі знаряддя праці будуть належати трудящим, як і весь суспільний продукт.

Втілення в життя ідеї соціальної справедливості можливе за умови політичної свободи, бо вона становить єдину надійну підставу

²⁸ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. Т. 1. С. 440; Тисяча років... Т. V. Кн. 2. С. 127.

²⁹ Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Тисяча років... Т. V. Кн. 2. С. 137.

національного розвитку в усіх його різновидах. «Огляд історії і теперішньої практики європейських народів, – писав Драгоманов, – показує, що автономія політична і національна можлива і без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського на ґрунті земської автономії (селфювернемент), до котрої і в усій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стільки раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії». Сучасною для Драгоманова європейською тенденцією була не тільки національна незалежність (або самоврядування кожної нації), але й розповсюдження соціалістичних ідей³⁰.

Основною заслугою Драгоманова, зазначає Г. Касьянов, було те, що ним «завершується процес національного самоусвідомлення як такого, формування *концепційного виміру* політичного націотворення... Змінюється і сам стиль цього самоусвідомлення: відбувається остаточний перехід від романтичних мотивів на рейки раціонального, позбавленого романтичного міфологізму та містицизму, ерудованого самоусвідомлення, в якому є місце і універсальному і національному»³¹.

Уявлення Драгоманова, Франка, Подолинського про соціалізм багато у чому відрізнялись від марксизму і соціал-демократизму. У статті «Соціалізм і соціал-демократизм» (1899) І. Франко, полемізуючи з Ф. Енгельсом і К. Каутським, висловив свою категоричну незгоду з наміром майбутньої пролетарської держави все централізувати та регламентувати. «Перепрошуємо пана філософа «наукового соціалізму!» – звертався він до Каутського. – Система плати (за працю. – А.Б.) може бути приложена у їх соціал-демократичній державі, так, як прикладається в теперішній державі експлуаторській і капіталістичній, але ніколи в суспільності соціалістичній. Автор і його приятелі дурять себе і других, твердячи, що їх держава демократична, по-воєнному зорганізована, з захованою (збереженою від капіталізму. – А.Б.) системою плати має ще якийсь зв'язок з соціалізмом. Соціалізм, по думці перших його апостолів, кладе своєю основою право кожної людини до свободи без огранічень, до повного і гармонійного розвою; він противиться всякому визискові чоловіка чоловіком, суспільністю, державою; він противиться особливо системі плати за роботу. Плата є основою капіталізму. Допускаючи її до своєї держави, ви, панове, сфальшували основну думку соціалізму;

³⁰ Там же. С. 136, 142 (критика Драгомановим українського сепаратизму наштовхнулася на осуд І. Франка: див. його роботу: «Поza межами можливого» // Тисяча років... Т. V. Кн. 2. С. 292-300).

³¹ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. С. 294.

замість емансипації ви бажаєте завести дисципліну і субординацію, замість солідарності – порядок і тісноту казарми, замість економічної рівності – привілеї, і через се ви зрадили справу народів, домагання терплячої людськості»³². В цьому уривку Франко викладав марксистські положення, покладаючись на сумлінність публіциста Д. Черкезова, з брошури якого він запозичив ці висновки. Але для нас важлива не ступінь адекватності передачі поглядів Каутського, а уявлення про соціалізм самого Франка. Ми бачимо, що він оперував ідеями утопічного соціалізму, лібералізму, російського радикального демократизму, поглядами Шевченка, Драгоманова та ін. То був соціалізм демократичний, теорія якого повною мірою на рубежі XIX – XX ст. лише проглядалась у прогресивній думці Європи.

Свідомим прихильником соціалізму був С.А. Подолинський (1850 – 1891) – громадський діяч, економіст, публіцист. Він – один з перших пропагандистів соціалізму в Україні. Після закінчення Київського університету цей представник «знатного роду» зближується з М. Зібером, М. Драгомановим, у 1871 р. виїхав за кордон, щоб вивчати медицину, жив у Парижі, Лондоні, Цюриху, Відні, Бреславі. Зійшовся там з П. Лавровим, познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. За допомогою О. Терлецького у 1875 р. організував видавництво соціалістичної літератури. Разом із М. Павликом та М. Драгомановим видавав ж. «Громада». Не виключав революційного способу суспільної модернізації.

Соціалістичний лад Подолинський розумів таким, як писали про нього західні соціалісти, російські радикальні демократи, а також Франко і Драгоманов. У статті «Соціалізм, нігілізм та тероризм» (1880 р.) Подолинський писав, що українські соціалістичні ідеї визрівають під «впливом західних соціалістів і старої російської общини, є по своєму ідеалу свідомим соціалізмом, основаним на почутті загальної солідарності й організованим на висновках позитивної науки»³³.

Як і Драгоманов, Подолинський розумів необхідність створення політичної партії в Україні. У «Листі С. Подолинського до В. Смірнова» (1875 р.)³⁴ автор, відповідаючи на питання російського журналіста, співробітника газети та журналу П. Лаврова «Вперед», писав про існування в Україні соціал-демократичної партії, що формувалась на базі руху хлопоманів (українофілів). Проте С. Подолинський видавав,

³² Тисяча років... Т. V. Кн. 2. С. 287-288; див. також: Франко І.Я. Народники і марксисты // Тисяча років... Т. V. Кн. 2. С. 289-292.

³³ Тисяча років... Т. V. Кн. 1. С. 238-240.

³⁴ Там же. С. 241-253.

скоріше, бажане за дійсне, дещо випереджаючи події, бо ні формально, ні організаційно такої партії ще не було.

Однак відповідь С. Полинського надзвичайно цікава своїм баченням засад такої партії. Прогресивні українці, яким близькі соціалістичні ідеї, писав Подолинський, формулюють економічні питання в руслі рішень I Інтернаціоналу, «певна річ, із цілковитим припиненням капіталістичного способу виробництва, продажу праці і т.п. елементів сучасного господарства... Рішення питань про перехід землі в руки селянських громад, заводів у руки робітничих артілей самі собою зрозумілі і про те вже, звичайно, в партії більше не говорять».

Щодо політичних питань українські соціал-демократи, за Подолинським, «подібні до анархістів Західної Європи... Найбільшим ідеалом ставимо якнайбільш роздрібнену федерацію з якнайбільшим громадським самоврядуванням». Подолинський наполягав на доцільності вести соціалістичну пропаганду в Україні національною мовою, це стосувалося і місцевих, і російських діячів. «Тепер, – писав він, – кращі з радикалів-росіян повністю згодні з цим і, коли бажають працювати в Україні, вивчають її мову, звичаї і т.д., і в таких випадках втішаються в своїй праці повним співчуттям українофілів».

Соціалістичні принципи в Україні мали міцний демократичний підмуток, про що яскраво свідчила програма ж. «Громада», складена Драгомановим, Павликом та Подолинським у 1880 р.³⁵. «I. В справах політичних ми бажаємо:

1) Рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси).

2) Неодмінної волі слова, печаті й науки, зборів і товариств.

3) Б е з п е р е ш к о д н о ї с а м о в п р а в и (автономії) для кожної громади в її справах.

4) Повної самостоячесті (самостійності. – А.Б.) для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні».

Укладачі програми спеціально наголошували, що серед членів громад «не мусить бути непрацюючих станів, а мусять вони складатись з самих здобувачів». Крім того, вони передбачали національну рівність: «...працюючі громади волоські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), виселки німецькі, ремісники польські, жидівські й інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьому рівне право й однако-ву волю з українцями, їх товариства й громади будуть вільні від усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закла-

³⁵ Там же. С. 254-258; Федченко П.М. Михайло Драгоманов... С. 205-207.

дати свої школи: нижчі, середні й вищі, й волю приставати до всякої спільності з гуртом тих народів, од котрих одійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців вузлами, котрі прив'язуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими українці повинні приступати до великої всепородньої вільної спілки (інтернаціональної федерації)».

Стосовно економічних питань програма «Громади» визначала таке:

«Щоб усі сили природи й інструменти, що потрібні для здобутку корисних людям речей, себто: земля, вода з усім, що в них є, машини й фабрики і т.п. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких і щоб люди не мусили продавати свою працю в найми панам та багатилям, а робили просто на себе». А далі проголошено відверто соціалістичне гасло: «Ми думаємо, що спільна, або гуртова власність і спільна, гуртова й праця доконче корисніша для людей, ніж осібна». Однак – і це робить їм честь – шлях до цього вони бачили у добрій волі самих людей, а також у тому, що досвід і саме життя пізніше «навчать осібні громади не тільки спільності праці (кооперації) й розумному поділу вжитку од неї посеред самих громад, але й проміж громадами цілих країн і на цілому світі».

Розробники програми висловили думку про те, що панівні класи на-вряд чи добровільно згодяться на ці докорінні зміни, а тому, мабуть, «не обійтись від оружного бою й повстання (революція)».

Оглянувши лише найважливіші ідеї, події, факти з історії української суспільної думки, історії, незмірно багатшої за попередні періоди, можна констатувати, що за чотири десятиліття нею пройдено нелегкий, але значний шлях. Буржуазні реформи Олександра II обумовили запровадження в Російській імперії деяких громадянських свобод, певного простору для громадської ініціативи, гласності, засад місцевого самоврядування (земства) тощо. Тому в кінці 1850-х – на початку 1860-х років російська та українська суспільна думка включилися в обговорення низки актуальних тем, передусім проблеми скасування кріпацтва, народного життя, станових привілеїв, бідності й багатства і т.п. Провідною для українських мислителів була, природно, національна проблема, яка логічно виводила на політичний рівень. Саме від політичних реформ залежала можливість прийнятного для українців вирішення специфічно українських економічних, соціальних, освітніх, культурних і т.д. проблем.

Тому українофільський, громадівський, народницький рух, що зробив ставку на освітню, пропагандистську роботу в народних масах з метою підняти їх на боротьбу за краще життя, вже у 70-х роках почав відчувати надто незначну віддачу від своїх зусиль.

Внаслідок цього в Україні почав формуватися революційний соціал-демократичний рух європейського типу (Драгоманов, Павлик, Подолинський та ін.), але й він не набув потрібного розмаху. На його місце прийшов пролетарський рух із соціалістичною програмою марксистського типу, непримиренним опонентом якого виступив націоналізм, який був на прапорі окремих українських партій поч. ХХ ст.

Українська думка в пореформений період в особі передових мислителів збагатила суспільну свідомість доволі цінними пропозиціями щодо вирішення злободенних проблем народного життя. По-перше, була висловлена теза про те, що здобуття незалежності можливе виключно політичним способом, шляхом докорінної перебудови державної системи на федеративній основі і наданням народам Російської імперії вирішальних повноважень в облаштуванні власної долі; самобутньою була трактовка федералізму як демократичного принципу і междержавного, і колективної самоорганізації внутрішнього співжиття. По-друге, доводилась убогість і небезпечність вузького націоналізму, натомість пропагувалась ідея національного розвитку завдяки розширенню міжнародного співробітництва, долученню до європейських цінностей. По-третє, засуджувався капіталістичний лад, експлуатація людини людиною, натомість обґрунтовувалася ідея соціальної справедливості; однак ні Драгоманов, ні Франко не поділяли марксистський погляд на соціалізм, а розуміли соціалізм як об'єднання трударів-власників засобів виробництва і суспільного продукту одночасно. По-четверте, народ визнавався провідною силою в історії, а тому, з точки зору Антоновича, завдання «істинних друзів народу» полягало в його просвіті; свою долю, життєвий шлях народ обере сам, і ці цілі будуть «вищі і розумніші» за ті, що обрав би для нього хтось інший.

Глава 2. Російське суспільство і влада: драма взаємовідносин

- ◎ Перші кроки реформи 1861 р.
- ◎ Ліберальна версія російської модернізації
- ◎ Радикально-демократичне бачення майбуття
- ◎ Риси суспільного ідеалу доби

Російська суспільна думка другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розпочиналась, як і українська, в умовах всеохоплюючої кризи феодально-кріпосницького ладу. Ця криза дещо принишкла в очікуванні

результатів реформ 1860 – 1870-х рр., а потім відродилася вже у новому вигляді – як витвір процесу формування буржуазної системи, облуптаної феодалними пережитками. Наростання соціальних колізій на межі 70 – 80-х, 90 – 900-х рр. викликало активізацію інтелектуальних зусиль суспільства. Кризові явища не зникали навіть в умовах швидкого економічного піднесення в кінці XIX – на початку XX ст. Перша російська революція 1905 – 1907 рр. наочно продемонструвала, що економічні показники самі по собі не здатні гарантувати вирішення всіх злободенних проблем та соціальну стабільність.

Характерним атрибутом суспільної думки даного періоду був значно тісніший (ніж у 1820-ті рр.) зв'язок із суспільним рухом: певна відповідність прослідковується між радикально-демократичним напрямом і народництвом, ліберальними програмами і земськими об'єднаннями, марксизмом і робітничими гуртками тощо. Прагматизація суспільної думки свідчила про посилення опозиційних настроїв стосовно самодержавства, про зневіру у його бажання та можливості дати адекватну відповідь на вимоги часу.

Інша особливість полягала в тому, що соціальні антагонізми й революційні потрясіння у Західній Європі змусили вітчизняних мислителів переорієнтуватися з європейських зразків на пошуки національних моделей суспільного устрою, які б не суперечили загальнолюдським цінностям, але відвертали соціальні вибухи. Така риса була властива і консерваторам, і лібералам, і радикальним демократам. Виникнення в 1860 – 1870-х роках такої течії, як «почвенничество» (А. Григор'єв, М. Страхов та ін.), було досить закономірним.

Новим явищем у суспільній думці тієї доби була все активніша участь вчених не тільки в оцінці назрілих питань (це в менших масштабах спостерігалось і в попередньому періоді), але й в їх практичному вирішенні.

Зазначені особливості суспільної думки другої половини XIX ст. виявилися вже впродовж підготовки селянської реформи 1861 р.

**Перипетії
розробки правових
засад реформи
1861 р.**

Найпекучішою проблемою Росії після ганебної поразки у Кримській війні було кріпосне право. Воно сприймалось як один з системоутворюючих устоїв монархічного ладу, тому будь-яка критика кріпосництва була довгий час просто небезпечною. Проте у XIX ст. цей інститут почав давати все більш

загрозливі тріщини, а в середині століття перетворився на дестабілізуючу силу.

Головними причинами, які змусили царизм невідкладно зайнятися селянським питанням, були, вважає більшість істориків, економічна й технічна відсталість Росії, дуже важка фінансова ситуація, а також непохитна переконаність кріпосних у несправедливості своєї залежності від поміщиків. Місцеві адміністрації постійно повідомляли центр, що селяни все частіше беруть участь у заворушеннях, «увлекаемые слухами о свободе», «превратно толкуя распоряжения правительства об улучшении их быта», що майже всі вони охоплені «скрытым волнением». Проте правлячі кола турбували не стільки розрізнені народні виступи, скільки ймовірність того, що ними скористаються, за прикладом Заходу, революційні елементи в Росії³⁶.

Олександр II прийняв імператорську корону у надзвичайно складний, переломний для країни час, який помітно змінив його політичні погляди. Раніше, допомагаючи батькові Миколі I в державних справах, він підтримував існуючий режим. Очоливши ж монархію, Олександр II під тиском обставин заходився виправляти очевидні «перекоси»: оголосив амністію декабристам, петрашевцям і учасникам польського повстання 1830 – 31 рр., зняв заборону на закордонні поїздки, закрити «бутурлінський» цензурний комітет, дозволив деякі періодичні видання тощо.

Однак новий імператор розумів, що найважча справа – кріпацтво залишається незрушеною. Як і його попередники, Олександр II не зважився вирішити цю справу власним маніфестом й почав шукати підтримки задуманій акції з боку дворянства. В березні 1856 р., виступаючи перед московським дворянством, він закликав подумати над тим, яким би чином можна було скасувати кріпацтво «згори», щоб його несподівано не анулювали «знизу». Однак протягом 1856 р. ні дворянство не відгукнулось на запрошення імператора, ні уряд нічого вартого уваги в цій сфері не здійснив. Міністр внутрішніх справ С.С. Ланської, відомству якого доручили цю справу, наказав своєму співробітнику А. Льовшину підготувати відповідний матеріал. Влітку 1856 р. вказаний співробітник представив «Записку» з викладом можливих принципів майбутньої селянської реформи. Автор фактично пропонував при звільненні селян запровадити порядок, згідно з яким селяни отримували ділянки землі поміщика, за які були зобов'язані відробляти на користь землевласника встановлені

³⁶ История России XIX – начало XX вв. Учебник для исторических факультетов университетов. – М.: Изд-во ЗЕРЦАЛО, 1998. С. 234, 238.

законом повинності. Отже, урядовці допускали лише інший, полегшений варіант феодалних аграрних відносин.

Наступний крок Олександра II був також традиційним: 3 січня 1857 р. виник черговий, десятий за XIX ст. Секретний комітет під головуванням князя О.Ф. Орлова. Накреслена для нього програма спрямовувалась на «обговорення заходів по влаштуванню побуту поміщицьких селян», тобто на зниження соціальної напруги, не вдаючись до кардинальних змін. Голова комітету 70-річний князь Орлов був, пише Л. Захарова, «глибоко чужим всьому новому, прогресивному. Орлов ніколи не займався селянським питанням і не визнавав його»³⁷. Більшість складу Комітету була однодумцями з головою. Робота його членів більше імітувалась ніж, дійсно, відбувалася, а тому невдовзі стало зрозумілим, що сподівання на Комітет марні.

Подальший хід подій довів що, Олександр II, безумовно, був у практичному сенсі справжнім ініціатором реформ, їх енергійним організатором і – що, мабуть, найголовніше – захисником (цієї думки дотримується й американський історик А. Дж. Рибер). В умовах, коли переважна більшість дворянства була консервативно настроєна і виступала проти скасування кріпосного права, тільки монарх міг виступити підтримку радикального реформування сільського господарства і нейтралізувати всі заперечення. Він міг спертися на невелике коло прогресивного дворянства та передову суспільну думку, яка доводила необхідність рішуче позбавитись кріпацтва. Оскільки Олександр II не дуже зважав на критику з боку журналістів, то залишалися дворяни, які усвідомили потребу в змінах відносин із хліборобами. Як писав А. Дж. Рибер, в середині XIX ст. на російській політичній арені вперше з'являються угруповання (професійні, ідеологічні та ін.). Ідеологічні групи, наприклад, склалися з людей незалежно від роду занять, але об'єднаних однаковими поглядами на актуальні соціально-економічні або політичні проблеми розвитку країни³⁸. Такою групою, зокрема, були члени Редакційних комісій 1859 – 1860 рр.

Олександр II знайшов підтримку і в особі зарубіжного вченого барона А. Гакстгаузена, який після ознайомлення з аграрним сектором Росії писав царю: «Ми живемо в епоху, коли наші думки не вичікують,

³⁷ Захарова Л. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861. – М.: Изд-во МГУ, 1984. С. 55; див. також: Захарова Л.Г. Самодержавие и реформы в России. 1861 – 1874 // Великие реформы в России. 1856 – 1874: Сборник / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: Изд-во МГУ, 1992. С. 28.

³⁸ Рибер А. Дж. Групповые интересы в борьбе вокруг великих реформ // Великие реформы... С. 44-52.

як колись, років та століть для свого повного розвитку і розповсюдження. Поширювані пресою, парою та електрикою, вони подібно блискавці борознять Європу від одного кінця до другого, і немає народу, немає країни, які могли б уберегтись від їх впливу. Я кажу це, щоб нагадати, що в Росії не можна зупинитися на півдорозі, що не можна найважливіші питання народного існування залишити на їх власний розвиток, що уряд зобов'язаний першим взяти в них обмірковану та діяльну участь, аби події, випередивши його, не оволоділи кермом і не вирвали від нього поступок, що потягли б його до падіння»³⁹. Гакстгаузен підтвердив побоювання імператора й переконав його в тому, що слід діяти швидше та наполегливіше.

Неоціненну послугу Олександрю II зробив його товариш з військового оточення, віленський генерал-губернатор В.І.Назимов: він схилив дворян північно-західних губерній (Віленська, Ровенська, Гродненська) до підтримки закликів імператора⁴⁰. Довгоочікуване повідомлення Назимова поклато справжній початок селянській реформі. Тепер можна було не озиратися на Секретний комітет (хоч для пожвавлення діяльності до його складу і ввели вел. кн. Костянтина Миколайовича), члени якого, безперечно, зволікали справу: один з членів казав, що у нього немає часу думати про селян, бо завтра там бал, там обід і т.д.

Вже 20 листопада 1857 р. на ім'я В. Назимова Олександр II підписав рескрипт, який дозволяв створити в північно-західних губерніях дворянський комітет для опрацювання пропозицій щодо майбутньої долі кріпацтва. 4 грудня того ж року аналогічний дозвіл отримав санкт-петербурзький генерал-губернатор П. Ігнат'єв (від здивування він ніяк не міг згадати, чим же подав привід), а 17 грудня ці документи були опубліковані (цензор – письменник І. Гончаров) в журналі Міністерства внутрішніх справ. Впливові сановники-консерватори буквально трішки не встигли перешкодити гласному започаткуванню реформи.

Потім подібні розпорядження надійшли в усі губернські центри і розпочалась напружена робота (суперечлива, нервова) по підготовці пропозицій щодо умов і характеру звільнення селян. Більшість членів дворянських комітетів не бажала скасування залежності селян, а реформу планувала звести до часткових «улучшений быта» кріпаків. Навіть дехто з членів Секретного комітету (напр., М. Корф) висловлював

³⁹ Зайончковский П.А. К вопросу о деятельности Секретного комитета по крестьянскому делу в 1857 // Исторические записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. Т. 58. С. 338.

⁴⁰ Захарова Л. Александр II // Романовы. Исторические портреты: Книга вторая. Екатерина II – Николай II. – М.: Армада, 1997. С. 456-457.

думку про доцільність доручити дворянам самостійно виробити нову систему відносин із залежними селянами. Отже, при такому підході губернські комітети закріпили б засади феодално-кріпосницького ладу, «осучаснені» відповідно до «духа времени».

Розуміючи такий настрій пануючого стану, міністр Ланський (він ставав все впевненішим прибічником скасування кріпацтва) за допомогою свого нового заступника, людини послідовно ліберальних поглядів М. Милютіна, який замінив Льовшина, наполог, щоб діяльність губернських комітетів проводилась чітко у відповідності із урядовою програмою. А ця програма передбачала обов'язкове наділення селян землею у постійне користування, хоч деталі подальших відносин звільнених селян із поміщиком не уточнювались. Безземельне же звільнення селян не підтримувалось.

Спочатку уряд планував, щоб губернські комітети склали прийнятну для їх місцевості аграрно-соціальну систему з її затвердженням у Секретному комітеті, який мав право внести необхідні корективи. Але, потім, після очевидного гальмування урядової програми на місцях, було вирішено на основі детального вивчення губернських проектів розробити єдине для всієї імперії «Положення», що доручили новому органу – Редакційним комісіям (1859 р.).

Ще до підписання указу щодо Редакційних комісій уряд затвердив нову програму реформи. Попередня (ухвалена у квітні 1858 р.) передбачала збереження в недоторканості дворянського землеволодіння та користування звільнених селян поміщицькою землею на певних, зафіксованих умовах. Це означало, що феодалні відносини на селі в основі своїй залишаться. Нова програма (грудень 1858 р.) принципово відрізнялася від старої – вона була першою *буржуазною* за змістом програмою реформ, а її стрижнева ідея – викуп звільненими селянами своїх наділів.

Неодмінно слід сказати про ставлення Олександра II до цієї програми, оскільки воно свідчить, що імператор стояв у цьому питанні ближче до консервативних кіл, ніж до ліберальних діячів Міністерства внутрішніх справ, Редакційних комісій і навіть деяких членів губернських комітетів (напр., Тверського). У серпні 1859 р. (через 8 місяців після ухвалення програми!) Олександр II сказав голові Редакційних комісій Я. Ростовцеву, що він ніколи не погодиться на обов'язковий викуп селянами земельних ділянок, особливо орної землі. Слова імператора, можна припускати, були викликані, по-перше, його побоюваннями поставити долю реформи в залежність від потужних протестів дворянства, а по-друге – особистим сумнівом, в усякому разі, своєчасності переходу до буржуазних правових норм.

Л. Захарова перерахувала провідні фактори, які посприяли просуванню реформи в бік антифеодальних принципів, зокрема роль передової суспільної думки: «Перелом в урядовій політиці відбувся під впливом багатьох чинників. Серед них: зростаюча напруга в селянстві у зв'язку з очікуванням «волі», крах «остзейського зразка» визволення селян, що став очевидним після заворушень в Естонії у квітні-липні 1858 р.; діяльність революційної демократії, яка формувалася, особливо могутній вплив «Колокола»; активізація ліберальних сил – оформлення програмних вимог ліберальної суспільної думки, ліберальний рух у дворянстві, ліберальні тенденції в дворянських губернських комітетах; наявність в державному апараті феодальної монархії ліберальної бюрократії, молоді, енергійної, яка мала свою, буржуазну за змістом, програму вирішення селянського питання, зв'язок цієї бюрократії з ліберальними суспільними силами, з членами меншин губернських комітетів»⁴¹. До усього сказаного треба, здається, додати підтримку «коронованої особи», без якої весь комплекс чинників міг би виявитися безплідним. Скоріше за все, Олександр II не поділяв ліберальних ідей, однак не бачив інших, крім лібералів, працівників, здатних віднайти таку формулу скасування кріпацтва, яка б покінчила з тим, укритим мохом соціальним інститутом. Після підготовки потрібних документів правлячі кола швиденько ліквідували дратівний для дворянства «ліберальний центр» – Редакційні комісії.

Редакційні комісії повинні були вирішувати два завдання: 1) створити загальне «Положення» для селян, «виходящих из крепостной зависимости»; 2) доповнити загальне законодавство місцевою специфікою. Головою комісії імператор призначив близьку йому людину, генерал-ад'ютанта Я. Ростовцева. У складі Секретного комітету Я. Ростовцев до літа 1858 р. знаходився під впливом крайнього консерватора, члена Полтавського губернського комітету М. Позена. Однак перебування Ростовцева у серпні-вересні 1858 р. за кордоном кардинально змінило його позицію (була й чутка, що син Ростовцева Михайло, який помер влітку того року, просив батька спокутувати свою провину перед декабристами, бо Ростовцев брав участь у суді над ними, і зробити все можливе для скасування кріпацтва).

Повернувшись восени 1858 р. в Росію, Ростовцев перейшов у табір лібералів (Ланський, Милютін, Кавелін, Самарін та ін.). На той час в Редакційних комісіях склався колектив односторонців, який буквально на своїх плечах виніс тягар підготовки необхідних для реформи

⁴¹ Захарова Л. Самодержавие... С.135.

документів. Їх було всього 18 осіб (І. Арапетов, Г. Галаган, А. Гирс, С. Голіцин, К. Домонтович, М. Железнов, С. Жуковський, А. Заблоцький-Десятовський, М. Калачов, М. Любощинський, М. Милютін, А. Попов, Ю. Самарін, М. Семенов, П. Семенов, Я. Соловйов, В. Тарновський, В. Черкаський), тобто менше половини складу (усього 38 осіб) комісії, але саме їм належала провідна роль. Ідейним лідером Редакційних комісій був 40-річний М. Милютін – високоосвічена, енергійна, моральна людина, переконаний прихильник звільнення селян із землею (сам він не був землевласником, не мав ніякої нерухомості та залежних селян). Через Милютіна, зокрема, до членів комісії доходили погляди і міркування іншого провідника ліберального руху Росії історика К. Кавеліна.

Цей ліберальний гурток збирався в офіційному приміщенні і вдома у своїх членів, вдень і – бувало – пізнього вечора, працював невтомно, не рахуючись з часом; між членами гуртка йшов вільний обмін думками за чаєм, у невимушеній доброзичливій обстановці. Вони щиро шукали найкращого для всіх сторін варіанта реформи. Водночас ліберали на чолі з Ростовцевим і Милютіним прагнули в механізмі реформ якомога повніше провести свій економічний принцип – із скасуванням кріпацтва створити два різновиди приватновласницького господарства на селі: дрібного селянського та великого дворянського (на вільнонайманій праці).

Підготовлена лібералами програма реформи містила такі пункти⁴²: 1) приватновласницькі селяни «звільнялися від кріпосної залежності, отримували громадянські права й новий суспільний устрій, поміщики втрачали вотчину владу»; 2) наділи викупалися на основі добровільних угод між колишніми кріпосними і колишніми поміщиками, а уряд допомагав здійснити складні фінансові операції, в тому числі застосовуючи банківські кредити, строкові відсоткові облігації, «іменні свідоцтва на викупну суму» тощо.

Ліберальна програма скасування кріпацтва викликала чимало гострої критики консерваторів у Головному і губернських комітетах. Запальні суперечки точилися з приводу розміру земельних наділів звільнених селян, можливості так званих відрізків (якщо у конкретних селян виявлялися наділи більші за максимальний розмір наділа для певної місцевості); поміщики вимагали, щоб у них залишалось до 2/3 земельних володінь (ліберали наполягали на цифрі 1/2), а це, безумовно, впливало на величину селянських наділів. Незгода спостерігалася також у питаннях, пов'язаних із терміном і характером «временнообязанного» періоду

⁴² Там же. С. 156-175.

(тобто до остаточного розрахунку общини із землевласником, після чого й наставала справжня громадянська свобода) та ін.

Надзвичайно бурхливим було, наприклад, засідання 15 червня 1859 р., де консервативні члени Редакційних комісій граф Л. Шувалов і князь Ф. Паскевич намагалися у відкритій дискусії переломити основний напрямок роботи комісій. Сперечалися і кричали до 2-ої години ночі, та так, що секретар, через те, що разом говорили по декілька чоловік, не зміг вести протокол. Олександр II, аби врятувати справу реформ, змушений був невдовзі звільнити Шувалова та Паскевича з Редакційних комісій.

Зі своїм проектом реформи Редакційні комісії, за планом, зобов'язані були ознайомити представників губернських комітетів, в яких переважали консервативні настрої. Небезпечний для лібералів захід тривав з серпня 1859 р. по травень 1860 р. і показав, що серед дворянства значно зріс консерватизм і вороже ставлення до селянської реформи.

Після раптової смерті у лютому 1860 р. Я. Ростовцева головою Редакційних комісій імператор призначив відомого своїми ретроградними поглядами міністра юстиції гр. В. Паніна. Внаслідок цього проект реформи зазнав змін відповідно до критики з боку членів губернських комітетів. Так, знятий був принцип непорушності розмірів селянських наділів, ширше застосовувалися відрізки тощо.

У такому видозміненому вигляді проект реформи поступив 10 жовтня 1860 р. (того ж дня терміново закрили Редакційні комісії, вони не встигли навіть здати свої справи в архів) у Головний комітет з селянського питання, де проект обговорювався до 14 січня 1861 р. (відбулося 45 засідань)⁴³. Новим головою комітету, замість хворого Орлова, призначили вел. кн. Костянтина Миколайовича. Однак більшість членів комітету належала до кріпосників («плантаторів»), тому проект також був «підкоригований»: зменшені селянські наділи, збільшені повинності і т.д.

Державна рада вивчала проект реформи майже місяць, з 23 січня до 17 лютого 1861 р. Головував перший день Олександр II, потім голова Кабінету міністрів Д. Блудов. Дещо невдоволений консервативною ревізією проекту Редакційних комісій імператор заявив членам Державної ради, що підготовка законодавчої бази скасування кріпацтва триває вже 4 роки, породжує зайві страхи та безпідставні ілюзії. Тому зволікання згубне для держави. Олександр II висловив негативне ставлення до нападок на підготовлений проект, оскільки все можливе для користі поміщиків зроблено, водночас закликав, аби стан селян покра-

⁴³ Там же. С. 202-221.

щився «не на словах тільки, і не на папері, а насправді»⁴⁴. Імператор попередив, що безземельні, бездомні, зубожілі селяни з часом перетворяться на бунтівливий елемент, вкрай небезпечний і для дворян, і для держави.

Незважаючи на цей виступ Олександра II, консервативна більшість Державної ради спробувала відкинути проект Редакційних комісій і повернутися до рішень губернських комітетів. Лише 17 членів голосували за внесений ліберальний проект, а 35 – проти; ситуацію врятував Олександр II, затвердивши думку меншості. Однак дечого домоглися й противники реформи: знову зменшені були наділи селян, ще ширше практикувалися відрізки, а також затверджений єзуїтський принцип так званого «четвертного наділа» (поміщик міг пропонувати селянину даром прийняти чверть встановленого наділу, але відмовитись від решти землі на користь поміщика).

А 19 лютого 1861 р. були підписані «Положення» та Маніфест про скасування кріпацтва.

Процес підготовки нормативних документів селянської реформи 1861 р. показав, таким чином, що правлячі кола Російської імперії, за невеликим винятком, не бажали розставатися з кріпаками. Олександр II також не схилився до відмови від засад феодално-кріпосницького ладу, проте добре усвідомив необхідність реформи для подолання кризових явищ. Виникла сприятлива атмосфера для згуртування ліберальних сил серед інтелігенції та чиновництва, їх залучення до урядової діяльності щодо розробки документів по ліквідації кріпосної залежності селянства.

Усього два роки тривав драматичний експеримент плідної співпраці лібералів з імператором, дослід з політичної реалізації досягнень передової суспільної думки. Однак уроки співробітництва з владою виявилися невтішними: на етапі затвердження концептуально цілісний проект Редакційних комісій був брутально деформований і в нього закладені норми, які зробили сумною долю усієї реформи.

Консервативний світогляд домінував у владній верхівці Росії, в політиці всіх Романових завжди, змінювалася лише його частка. Однак така політика стала неможливою після Кримської війни. Олександр II не мав іншого вибору і змушений був погодитись на ряд буржуазних за своєю історичною сутністю реформ (мабуть, не дуже усвідомивши їх антифеодалну природу). Водночас він рішуче не погоджувався «відступати» з інших «бастионів», таких, як, наприклад, самодержавство чи дворянські привілеї.

⁴⁴ Там же. С. 227.

Незавершеність реформ, значні феодално-кріпосницькі пережитки, надзвичайна загальмованість у вирішення аграрно-селянського питання – усе це зумовило швидке накопичення конфліктів та їх загострення. Внаслідок цього реформи 1860 – 1870-х рр., покликані вивести Росію на шлях європейської цивілізації, завели країну у революційний вир. Попередження прогресивних вітчизняних мислителів були проігноровані.

Ліберальний погляд на російські проблеми

Лібералізм не отримав у Росії XIX ст. належного поширення і визнання. Кілька причин тому завадило: 1) неосвіченість майже 90% населення, а ліберальна ідея вимагала певного ступеня політичної культури; 2) панування общинних традицій; 3) одвічна бідність; все це спричинило загальне негативне ставлення до

багатих та успішних особистостей. Нерозуміння смисла лібералізму закріпило в російській публіці XVIII – XIX ст. за цим словом значення «вільнодумство».

Ще на одну причину відмінності у сприйнятті ліберальних ідей росіянами та європейцями вказав відомий вчений В.В. Леонтович. У книзі «История либерализма в России. 1762 – 1914» (1995) він так сформулював правовий зміст цього поняття: «Лібералізм вважає своєю метою благополуччя і навіть щастя людини, а отже, розширення можливостей для людської особистості безперешкодно розвиватися у повному своєму багатстві. Згідно з цим лібералізм вважає основою суспільного порядку приватну ініціативу, підприємницький дух окремої людини... З цього основного принципа лібералізму – тобто з переконання, що соціальний порядок ґрунтується на підприємницькому дусі та волі окремих осіб й виправдовується тією мірою, якою захищає суб'єктивні права особистості, – витікають усі подальші вимоги лібералізму. Лібералізм проголошує непорушність приватної власності перед лицем державної влади, тому що у непорушному володінні благами, які належать окремим особам, він вбачає найдієвішу запоруку можливості для окремої людини спокійно досягати своєї мети і розвивати свої здібності»⁴⁵.

Ліберальні уявлення, на думку В. Леонтовича, зароджувались у Західній Європі ще в античну добу (з чим важко погодитись), розвивались в середні віки і досягли зрілості в новітній час. Так, феодалний імунітет

⁴⁵ Леонтович В.В. История либерализма в России. 1762–1914. – М.: Русский путь. Полиграф ресурсы, 1995. С. 4; див.: Гаджиев К.С. Политическая наука. – М., 1995. С. 162-263.

сеньйора, незалежність пап від королівської влади – очевидні ознаки історично обумовлених підвалин ліберальних суспільних відносин. Російський лібералізм виник тільки в середині XIX ст. і не мав таких глибоких коренів. В літературі можна зустріти спроби углядіти окремі ліберальні ідеї в політиці Катерини II та Олександра I; погодитись з цим не можна: то були прогресивні ідеї, на які, звичайно, спирається кожна наступна течія суспільної думки, але не ліберальні за суттю (див.: Тонких В.А., Ярецкий Ю.Л. История политической и правовой мысли России. – М.: ВЛАДОС, 1999. С.162-163).

До всього сказаного слід також додати таку обставину: лібералізм у Росії формувався у досить несприятливій історичній ситуації, коли соціальні відносини все більше загострювалися, а міжособистісні стосунки були далекими від взаєморозуміння. Тогочасному суспільству було важко сприйняти ідею визнання прав і вільної діяльності кожної людини незалежно від станової належності. Запізнілий вихід лібералізму на громадську арену Росії призвів до того, що даний напрямок суспільної думки опинявся, на жаль, в кращому разі на другому плані й не відігравав впродовж півтора століття (та й зараз) помітної ролі.

Ліберальну думку пореформеної доби В. Леонтович розглядав у відповідності із розробленою у західноєвропейській науці (Оріу, Гнейст, де Руджеро) концепцією як ідеологічне явище, що виступало проти революційних способів модернізації країни, а натомість сповідувало співробітництво з урядом для різнобічної діяльності, пов'язаної з підвищенням рівня народного добробуту.

В. Леонтович⁴⁶ виділив два періоди в історії російського лібералізма другої половини XIX ст.: 1) час правління Олександра II до його трагічної загибелі у 1881 р.; 2) 1881 – 1902 рр., до заснування «Союзу визволення» з його гаслом «Геть самодержавство!». Обидва періоди об'єднувало загальним настроєм ставлення царської влади до громадської самодіяльності, розв'язаної земською реформою 1864 р. Тому здається не зовсім точною назва 3-ої частини монографії В. Леонтовича «Развитие политической свободы. 1856 – 1914»; її зміст скоріше висвітлює боротьбу земств за право долучитися до вирішення центральними урядовими органами суспільних проблем (хоч би на дорадчій основі). Підсумок докладених зусиль, однак, був мізерним: земські повноваження все урізалися.

Активним учасником ліберального руху першого періоду були Б. Чичерін, К. Кавелін, М. Милютін, М. Катков, О. Унковський, Ю. Самарін та ін. Вони докладно аналізували суспільні явища і про-

⁴⁶ Там же. С. 307-359.

цеси, а результати своїх спостережень викладали в статтях, частина з яких мала науково-публіцистичний характер. Чимало лібералів брало участь у практичній роботі з реформування різних галузей російської дійсності (Ю. Самарін, К. Кавелін – аграрної, Д. Милютін – військової, О. Унковський – земської і т.д.). Їх досвід і обізнаність сприяли глибокому знанню матеріала, про який вони вели мову.

Бачення реального стану справ мало, однак, не лише позитивне значення: з одного боку, ліберали знали добре наявні можливості, а з другого – завжди відчували не вірніший, а легший – шлях вирішення проблеми. Це стосується і селянського питання, де покладення викупу наділів виключно на плечі самих селян, збереження на тривалий час залишків (досить важких) кріпацтва, не надання селянам повною мірою громадянських прав «загнало» проблему у глухий кут. Це ж можна сказати і про нагальні потреби місцевого самоврядування, тобто розширення повноважень земств і викорінення з них принципу становості.

Олександр II та його міністри, в той же час, з майже неприхованим роздратуванням зустрічали самочинні ініціативи земств щодо координації їх дій на всеросійському рівні, обміну досвідом, доступу до вирішення життєво важливих справ всього суспільства, всієї імперії. Так, петербурзькі земські збори у 1865 р. поставили перед урядом питання про створення центрального земського органу (органу представницького), реакцією влади на що стало невдовзі закриття на певний час земських зборів у столиці. В пропозиціях земств побачили, очевидно, привид конституції. Втім, і не безпідставно, бо політична реформа була вже на часі: саме на ній наполягали народовольці, від чиїх рук загинув Олександр II, який лише за дві години до замаху підписав маніфест, підготовлений Лоріс-Меліковим.

Проте ліберали були переконані у передчасності переходу від самодержавства до конституційної монархії. У цьому плані показовою була суперечка між М. Катковим і Б. Чичеріним на межі 50-х – 60-х рр. Приводом до неї послужила рецензія Чичеріна на нову книгу А. де Токвіля «Старий режим та революція»; рецензент не погодився з автором через критику ним монархічної централізації влади безвідносно до історичних умов. Катков, як редактор «Русского вестника», відмовився друкувати рецензію Чичеріна і в листі до нього виклав мотиви такого вчинку.

Катков (він пізніше різко змінить ідейну орієнтацію) запідозрив в рецензії Чичеріна приховане виправдання російського самодержавства і розлого доводив переваги розподілу державної влади на три самостійні гілки й народного представництва. У відповіді Каткову Чичерін писав, що він у рецензії намагався підкреслити необхідність історичного

підходу до політичних явищ, що централізація влади на певному етапі історії відіграла позитивну роль. Крім того, у державі, підкреслював Чичерін, він вбачає «не одне втілення зовнішньої сили, а улаштування народної єдності, покликане здійснити сукупні інтереси народного життя». Централізація повинна органічно еволюціонувати до представницького образу правління, через те в епоху реформ, ініційованих російським монархом, справедливим буде домагатися тільки послаблення принципу централізації влади, зменшення «урядової опіки»⁴⁷.

Через двадцять років, в кінці 1870-х, Чичерін значною мірою скоригував свою позицію. У статті «Конституционный вопрос в России»⁴⁸ він, наче виправдовуючи свої погляди 60-х років (чи їх ретроспективно пояснюючи), стверджував, що в добу реформ суспільство не було підготовлене ні інтелектуально, ні морально витримати ще одну грандіозну реформу – політичну. Тільки «нетерплячі ліберали» могли захоплюватись конституційними мареннями.

Сплив час, завершені реформи (чомусь Чичерін наївно запевняв: «селянське питання вирішено остаточно»), а подальший хід суспільного життя висуває на перший план конституційне питання. Вирішити його буде нелегко – немає достатньої кількості підготовлених кадрів, державознавців, брак досвіду політичної та державної діяльності і т.д. «Неможливо говорити про демократичну рівність в країні, – писав Чичерін, – де до вчорашнього дня існувало кріпосне право у найширших розмірах. Селянин ніколи не вважав і не вважає себе рівним дворянину, це очевидно при найменшому зіткненні з селянським побутом. І не тільки нижчі, але й середні класи, які скрізь в Європі були носіями ідеї рівності, у нас ледве починають заражатися цими прагненнями».

Чичерін писав, що після виснажливої російсько-турецької війни 1877 – 78 рр. країна зіткнулася з багатьма серйозними втратами, в тому числі такою гострою кризою як фінансова. В цій ситуації лише злагоджена робота влади і суспільства спроможна її подолати: «тільки дружньою дією уряду і суспільства ми можемо попередити матеріальне і моральне банкрутство». Спільність дій можлива, запевняв Чичерін, лише за умови проведення політичної реформи. Внаслідок її Росія повинна

⁴⁷ Русское общество 40 – 50-х годов XIX в. Часть II. Воспоминания Б.Н.Чичерина. – М.: Изд-во МГУ, 1991. С. 193-194; див.: *Искра Л.М.* Борис Николаевич Чичерин о политике, государстве, истории. – Воронеж, 1995.

⁴⁸ *Чичерин Б.Н.* Конституционный вопрос в России. – СПб, 1906; Опыт русского либерализма. Антология. – М.: Канон, 1997. С. 52-76.

стаття конституційною монархією, бо монархія відповідає національним традиціям, є «вищим символом її єдності, прапором для народу».

Надзвичайно цінну ліберальну оцінку реакції консервативних дворянських верств, передусім правлячих, придворних кіл, на буржуазні реформи 60 – 70-х років знаходимо у чудовій публіцистичній статті К. Кавеліна «Чем нам быть?» (1875 р.)⁴⁹. Вона стала відповіддю на, так би мовити, програмову публікацію – маніфест впливових консервативних угруповань, наближених до трона, стосовно доцільності подальшого розвитку реформ та й взагалі їх збереження. Консервативний маніфест з'явився на сторінках проурядової газети «Русский мир» (березень – серпень 1874 р.), яка знаходилась під протекцією графа І. Воронцова-Дашкова – особи, близької до спадкоємця престолу. Публікація називалася досить символічно – «Чем нам быть». Кавелін залишив цю назву для своєї статті, лише поставив знак питання в кінці, а отже, загострив свою відповідь на це питання проти тих, що містилися в газеті «Русский мир». У публікаціях офіційного видання, зазначив Кавелін, викладено «систематично продуманий та опрацьований проект докорінної перебудови наших станів і місцевого врядування, на засадах, протилежних реформам цього царювання».

Стаття Каверіна містить не лише переконливе спростування сподівань на консервативний реванш, але й міркування талановитого сучасника, які дають непересічну можливість краще збагнути сутність вкрай суперечливого суспільного розвитку в Росії в 1870 – 1890-х роках. Історична безперспективність спроб повернутися до феодально-кріпосницьких відносин не зупиняла зусиль наділених владою ретроградів і вони, скориставшись замахом на Олександра II у 1866 р., розпочали поступовий наступ на реформи, ініційовані імператором.

«Визволення кріпосних, – писав Кавелін, – як і всі великі перетворення в Росії здійснені непомітною меншістю, у ту хвилину, коли влада була прихильна це зробити». Дворянська же більшість зустріла реформи во-роже, вона, «як могла, гальмувала визволення, урізувала землю у селян на місцях, урізувала цифри їх наділу в Державній раді, пішла на поступки царській волі з крайньою неохотою і до цього часу (до 1875 р. – А.Б.) продовжує зітхати по кріпосному праву, де і коли може зриваючи душу на мужикові. Дворяни, які призвичаїлись до свободи селян, примирилися з новим станом справ, і зараз ще не складають більшості».

Ліберали-дворяни, причетні до підготовки селянської реформи, були невеликою прогресивною часткою свого стану. «Коли колишній міністр

⁴⁹ Кавелин К.Д. Собр. соч.: В 4 т. – СПб., 1898. Т. 2. С. 863-908; Опыт... С. 77-122.

внутрішніх справ (П. Валусь. – А.Б.), який вороже ставився до скасування кріпацтва не на остзейський манер і за переконаннями своїми цілком поділяв прагнення та надії більшості дворянства, не тільки перестав підтримувати меншість, а й почав її тиснути і переслідувати, вона зникла, загубилася в масі. Всі знають, які були нові мирові посередники у порівнянні з першими (лібералами. – А.Б.) і до якого ступеня в їх руках справа визволення викривилась у самих своїх підвалинах».

Владне консервативне угруповання, яке Кавелін назвав «придворною клікою», жалкувало за тим, що «знищене» дворянство, що реформи «були зовсім не потрібні, не визивалися жодними потребами. Сільське господарство процвітало, дворяни жили у своїх маєтках, мужики були пройняті до них довірою, ходили до них судитися. Словом, усе було гаразд, – і раптом знічев'я почались реформи (розумілось, звичайно, з підбурення зловмисників, ворогів дворянства та влади. – А.Б.), які все це благополуччя поставили уверх дном всупереч народним бажанням, на шкоду мужикам й господарству і на розорення поміщикам». Звідси бере початок, начебто, занепад сільського господарства; про усі ці «злигодні» вороги реформ «вставляють очки» владі, для чого довели пресу «до немоты». Отже, «придворна кліка» вирішила скасувати реформи і з такою метою публічно виступила у пресі з маніфестом.

Протидія реформам, їх ревізія вкрай негативно позначилися на розвитку всієї держави, а також – що найважливіше – на життєвому рівні народних мас. Народ, роздавлений податками, які порівняно з минулими збільшились у п'ять й вісім разів і стягуються з небувалою жорстокістю, не вірить більше нікому й нічому, навіть самій владі, в яку він ще не так давно сліпо вірив. Він бачить, що визволення не полегшило його долі, а навпаки, скоріше її погіршило. Колишні посередники (мирові посередники, які вирішували всі справи між селянами і поміщиками, точніше реалізовували на місцях норми «Положення» 19 лютого 1861 р.; серед посередників «першого призову» були колишні декабристи – Розен та Назимов; петрашевці – Кашкін і Спешнев; Л. Толстой, М. Пирогов та ін. – А.Б.), які захищали його права та інтереси, замінені людьми або зовсім байдужими до його долі, або такими, які обернули свою владу на поміщицьку найгіршого гатунку... В селянині мало-помалу складається переконання, що вся адміністрація, казённа і громадська, дворянська й земська, тільки для того й існують, щоб оббирати його, а для захисту його, бідної й темної людини, немає нікого».

Таким чином, за тридцять років до революції 1905 р. Кавелін чітко назвав одну з її причин. Річ у тому, що Росія у XIX ст. являла собою переважно сільськогосподарську країну і криза в аграрному секторі

економіки важко відбивалася на всіх інших сферах життя. Час, що минув після скасування кріпацтва, переконливо довів нездатність і небажання більшості поміщиків господарювати по-новому; навіть на вільнонайманих працівників вони дивились як на іншого типу кріпаків, а беручи банківські кредити, що за кордоном служили джерелом економічного піднесення, дворяни фактично «проїдали» їх, бездумно витрачаючи на розкіш, ресторани, азартні ігри, подорожі тощо.

Особисто ж вільні селяни ще довго не ставали повноправними громадянами, не мали достатніх коштів для викупу пристойних земельних ділянок, над ними продовжував тяжіти адміністративний гніт того ж дворянства.

Залишки кріпосного права, становості, політичної гегемонії дворянства, збереження у недоторканості самодержавного образу правління надто заважали природному розвитку буржуазних відносин, які в Росії другої половини XIX ст. поєднали у собі грабіжницькі властивості початкового накопичення капіталу з грабіжництвом напівкріпосників, що ніяк не хотіли змиритися із своїм історичним фіаско.

Наскільки бюрократія самодержавної монархії перешкоджала врахуванню потреб людей, говорилось у «Записке московских либералов гр. Лорис-Меликову, начальнику Верховной распорядительной комиссии» (1880 р.)⁵⁰. Автори з почуттям власної гідності наголосили на двох моментах: 1) прагненні населення до самостійної участі в державному управлінні, оскільки правлячі кола не в змозі впоратися зі своїми обов'язками, а це робить нагальним заснування «незалежних зборів з представників земств»; 2) відсутності належних умов «для вільного розвитку громадської думки»; складається враження, що «уряд не бажає чути голос народу, не виносить правдивої критики своїх помилок». Своєчасне вирішення злободенних проблем, писали московські ліберали, здатне, окрім усього іншого, запобігти поширенню терористичних акцій. Останні стають все частішими, бо немає легальних форм обговорення насущних питань. Врешті-решт посилюється відчуження народу від влади, що загрожує застосуванням радикальними колами насильницьких методів боротьби з «антинародною владою».

Схожі пропозиції визрівали і в губернських земствах, зокрема в Тверському, де головував відомий ліберал О. Унковський⁵¹.

⁵⁰ Опыт... С. 123-139.

⁵¹ Попов И.П. «Соображения» А.М. Унковского и либеральное движение в период подготовки крестьянской реформы // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – М.: Наука, 1986. С. 137-146.

Трактовка лібералізму змінилася під кінець XIX ст., про що свідчить стаття Р.І. Сементковського (1846 – 1919), відомого публіциста і правознавця, «К истории либерализма»⁵². Він стверджував, що в усьому світі традиційне розуміння лібералізму й консерватизму, цих «метафізичних принципів», втратило підтримку суспільства, бо не відповідало новим потребам європейського життя. Така ж закономірність спостерігалась і в Росії.

Пояснюючи відмінності, Сементковський підкреслював, що старий лібералізм покладав усі надії на зміну форми правління, а консерватизм – на захист існуючого режиму. З точки зору нового лібералізму, конституція не спроможна одна вирішити проблему народної свободи і всебічного соціального прогресу в країні. Французькі революції 1789 р. та 1848 р. довели, що політичний переворот, не забезпечений ґрунтовними соціально-економічними зрушеннями, не має перспектив і нерідко завершується диктатурою чи різаниною.

Політичну боротьбу Сементковський взагалі розглядав як боротьбу класову, що на тому історичному етапі була не боротьбою абстрактних принципів, як було раніше, а корисливих інтересів. Революція, за Сементковським, це – зусилля впливового в економічному та фінансовому відношенні класа взяти гору над іншими, здобути кермо державного управління для повного задоволення власних інтересів.

На противагу політичному протистоянню, шкідливому для громадян, Сементковський висуває утопічний погляд на державу як владний інститут, покликаний зблизити і примирити інтереси і вигоди всіх класів: «...лише той уряд може бути стійким, який враховує інтереси більшості, який не пов'яже своєї долі з долею даного суспільного класу і використовує їх усіх для досягнення загальнонародної мети».

Звідси – «новоліберальний» висновок Сементковського: «...свобода забезпечується не стільки політичною організацією, скільки підготовленістю більшості громадян до управління країною». В іншому місці автор дещо інакше формулює свою думку про те, як вирішити питання щодо створення такої політичної сили, що забезпечувала б «торжество закону в боротьбі протилежних або несхожих інтересів і примиряла б їх задля користі загальнонародної й загальнодержавної. Це питання значною мірою залишається відкритим до сих пір: найповніше воно вирішується в тих країнах, де освіченість, а разом з нею здатність підкоряти, коли це потрібно, свої приватні інтереси загальним, досягли найбільшого свого розвитку. Там тільки народовладдя може вважатися

⁵² Исторический вестник. 1893. Т. 51. Февраль. С.481-501; Опыт... С. 140-167.

забезпеченим, іншими словами, свобода процвітає там, де кожний громадянин уміє поважати свободу інших». На жаль, зазначав Сементковський, в Росії інша картина: «У жодній країні світу так не бракує свободолюбства в приватних стосунках, як у нас у Росії». Вкрай нагальним визнав Сементковський також завдання: «прийти на допомогу знедоленим сучасного суспільства», «ліквідувати наслідки панівної впродовж століть соціальної і майнової нерівності».

Росія кінця XIX ст. потребує, з точки зору Сементковського, розвитку місцевого самоврядування як форми політичного виховання громадян, поширення освіти і культури всіх класів, більш глибокого опанування новими способами господарювання для особистого і загального блага. Лише після такої копіткої та тривалої роботи неминуче змінить свою сутність система державного управління і весь суспільний устрій. Новий образ лібералізму «повинен видозмінитися, і головне його завдання буде віднині не протест, а компетентна і неухильна діяльність, спрямована на піднесення рівня народного добробуту. Таким буде, на наше розуміння, – писав Сементковський, – новий лібералізм, – лібералізм XX століття».

Стаття Р. Сементковського залишає двояке враження: з одного боку, загалом абстрактні положення не викликають заперечень, а з іншого – для російської дійсності кінця XIX ст. їх не можна жодним чином застосувати. Наприклад, він писав, що досвід Франції, Сполучених Штатів, Бразилії та Росії доводить: наявність уряду, який стояв над інтересами всіх класів, зробила можливою масштабну соціальну реформу. Таке порівняння, безумовно, антиісторичне, тому що російський царизм проводив продворянську політику. Крім того, «новий» західноєвропейський лібералізм виник і міцнів у державах, де відбулись буржуазні революції, а тому завдання, скажімо, англійського лібералізму аж ніяк не придатними були для Росії, де саме розгорталася гостра боротьба за політичну реформу.

Отже, на матеріалі даної статті ми бачимо на практиці зближення російської ліберальної думки з вітчизняним консерватизмом⁵³ на фоні небезпечного загострення відносин народу та влади.

У наукових працях, підручниках, у засобах масової інформації даються нерідко надто різні визначення лібералізму, але якщо з них відібрати найбільш ранні за часом появи (рубіж XVIII – XIX ст.) або пізні, проте у точно науковому значенні, то можна зробити такий висновок. Лібералізм сформувався як течія суспільної думки після Французької революції

⁵³ Пізніше М.Бердяєв написав, що лібералізм став «полудемократизмом или полуконсерватизмом» (*Бердяев Н.А. Философия неравенства.* – М., 1990. С. 146).

1789 – 1799 рр. і його призначення полягало в тому, щоб якомога повніше розкрячати людину, надати найбільший простір її ініціативі та підприємливості, а свободу обмежити виключно правами іншої особи та іманентно властивими людській природі уявленнями про добро і етичні норми. Добробут і злидні – результат індивідуальних здібностей, а падіння на суспільне дно – результат жорстокого соціального відбору. Французький економіст ліберальної школи першої половини XIX ст. Б. Дюнуайє стверджував: убогство – ад, куди потрапляють люди, які не в змозі правильно розпорядитися своєю свободою. А німецький мислитель початку XIX ст. Вільгельм Гумбольдт вважав також неприпустимим втручання держави у сферу приватних інтересів, виняток один – держава має гарантувати недоторканість цих інтересів. Ще далі пішли англійські вчені Д. Милль та Г. Спенсер, які категорично виступали навіть проти добродійності.

Проблема вільного розвитку буржуазних відносин також стояла перед Росією з 1860 – 1870-х років, але розв'язання її нашттовхувалося на перешкоди у вигляді значних залишків феодально-кріпосницької системи. Тому для представників ліберальної думки головним завданням було обґрунтування необхідності продовження та поглиблення буржуазних реформ, надання їм ліберального змісту.

Принципово інша ситуація склалася в кінці XIX – початку XX ст., коли невіршені буржуазні проблеми відсувалися на задній план вимогами соціальної справедливості, які суперечили самій сутності ліберальної ідеології. Тому говорити про лібералізм у суспільній думці, політичній боротьбі на межі XIX – XX ст. слід з великим застереженнями.

Класичний лібералізм XIX ст. був покликаний сприяти становленню буржуазного суспільства та його економічної бази. Водночас ліберальна модель залишала практично без відповіді такі питання, як стосунки особистості з суспільством та державою, діалектика свободи та відповідальності, мораль і право, соціальна справедливість і суспільна роль власності тощо. Дані колізії гостро виявилися у кризові 1900-ті роки, що стали предметом спеціального дослідження в роботах К.Ф. Шацилло «Русский либерализм накануне революции 1905 – 1907 гг.» (М., 1985), В.В. Шелохаєва «Идеология и политические организации российской либеральной буржуазии. 1907 – 1914» (М., 1991), Г.І. Щетиніної «Идейная жизнь русской интеллигенции конца XIX – начала XX в.» (М., 1995), К.С. Гаджиева «Политическая наука» (М., 1995), Ю. Пивоварова «Очерки истории русской общественно-политической мысли XIX – первой трети XX столетия» (М., 1997) та ін. В новітній літературі знаходяться цінні спостереження щодо лібералізму передреволюційної доби.

**Радикальні
плани
соціального
оновлення**

Радянська історіографія називала три провідні течії в суспільній думці Росії другої половини XIX ст.: «революційно-демократична», «ліберально-буржуазна» і «консервативна». Критерієм їх розрізнення служив класовий принцип, згідно з яким революційні демократи відстоювали інтереси трудящих мас, буржуазні ліберали – власників засобів виробництва і капіталів, а консерватори – правлячих кіл та існуючий суспільно-політичний лад. Ці визначення мали певний сенс і позначали важливі риси ідейних потоків того часу, але деяким чином деформували справжню картину. Якщо не брати до уваги корисливу підтримку якоїсь частини прихильників, то всі течії відображали аргументовану позицію значних суспільних груп, що керувалися міркуваннями загальної користі, а станovo-класовий досвід підказував кращі шляхи до цієї мети. І кожен із шляхів мав свої переваги та недоліки, один більше переваг, другий – недоліків; один випереджав можливості часу, другий – відставав від вимог сучасності.

Отже, необхідно змінити як характеристики даних течій суспільної думки, так і внести корективи в їхні назви. Консервативну течію, залишивши історичне найменування, варто розглядати як точку зору стосовно своєчасності (точніше – несвоєчасності) кардинальних суспільних реформ. «Буржуазно-ліберальну» течію доцільніше назвати просто ліберальною, оскільки запропонована лібералами соціальна концепція сприяла суспільному прогресу, а тому була вигідна не одній буржуазії, а й іншим верствам на певному історичному етапі. «Революційно-демократичну» течію краще називати радикально-демократичною, тому що: 1) не всі прибічники цієї течії визнавали революцію неминучим засобом соціальних перетворень, 2) доктрина течії охоплювала своїм оздоровлюючим впливом все суспільство, а не лише трудящі маси, 3) не слід героїзувати насильницьких, кривавих методів вирішення назрілих суспільних проблем.

Роботи Герцена і Чернишевського, цих видатних представників радикально-демократичного руху, переконливо свідчать, що їхні погляди на процеси удосконалення суспільства і навіть соціалістичний ідеал не зовсім суперечили ліберальним програмам. Як писав на початку XX ст. М. Бердяєв, лібералізм «усотує в себе елементи соціалізму (провідний елемент доктрини радикальних демократів. – А.Б.). А соціалізм стає більш ліберальним, більше рахується не лише з економічною людиною,

але й з людиною, що має невідчужувані права на повноту індивідуального життя, право духа, що не підлягають утилітарним обмеженням»⁵⁴.

Радикальний демократизм, як і лібералізм, вийшов із гуртка західників і лише з часом ці дві течії суттєво розійшлись одна з одною в підходах до європейських суспільних основ та російських перспектив. Узагальнено кажучи, лібералізм спирався на два принципа – індивідуальна свобода і приватна власність, а радикальний демократизм – соціальна справедливість та «общинна» організація суспільства.

Ідея народного блага, соціальної справедливості була стрижневою в радикально-демократичному світогляді з самого початку, тобто з 40-х – 50-х рр. Його перші теоретики і палкі пропагандисти В. Белінський та О. Герцен усю діяльність, усі помисли підпорядкували благородній меті – щастю співвітчизників. Любов до народу була для них непорушним життєвим credo. «Судьба субъекта, индивидуума, личности, – писав Белінський, – важнее судьбы всего мира и здоровья китайского императора... Я не хочу счастья и даром, если не буду спокоен насчет каждого из моих братьев по крови, – костей от костей моих и плоти от плоти моей. Говорят, что дисгармония есть условие гармонии; может быть, это очень выгодно и усладительно для меломанов, но уже, конечно, не для тех, которым суждено выразить своею участію идею дисгармонии»⁵⁵.

Якщо В. Белінський не належав до народників, оскільки скінчив своє життя (1848 р.) до того, як ця течія суспільної думки визріла, то О. Герцен разом з М. Огарьовим (1813 – 1877) були вже причетні до ідейного й організаційного оформлення російського народництва 1860-х років, зокрема першої народницької організації «Земля і воля» (1861 – 1864). Своєрідною програмою цієї організації стала стаття Огарьова «Что нужно народу?», яка наголошувала на передачі землі селянам за викуп, на заміні урядових чиновників виборними, участі народу у визначенні податків та повинностей, скороченні витрат на військо й царський двір. Основним засобом впливу на селянство вважалась пропаганда⁵⁶.

Ще одним родоначальником народництва був видатний мислитель – соціаліст М.Г. Чернишевський (1828 – 1889). Він також, як і Герцен, покладав свої надії на селянську общину; після скасування кріпацтва община з її традиціями колективного земельного володіння і самоврядування, вірив він, зможе всебічно розвинути ці задатки та стати запо-

⁵⁴ Там же. С. 153.

⁵⁵ Цит. за: Бердяев Н.А. Истоки... С. 33.

⁵⁶ Политическая история России. – М.: Юрист, 1998. С. 243.

рукою соціалістичного перетворення всієї країни. Саме община, писав Чернишевський, спроможна протистояти наступу буржуазних порядків з їх індивідуалізмом та корисливістю, а згодом, завдяки більш високій продуктивності праці і зростанню народного добробуту, витіснити їх з економіки та суспільного життя.

Не поділяючи багатьох положень вчення К. Маркса, Чернишевський, однак, сприйняв у головних рисах його концепцію суспільно-економічних формацій. Великий російський мислитель-демократ вважав, що щасливе майбутнє Росії – це соціалізм та комунізм, шлях до яких вимірюється десятками років копіткої праці. Перешкоди на цьому шляху полягають не в техніко-економічному рівні розвитку, писав Чернишевський, а в «нынешнем низком состоянии умственного развития и нравственных понятий в обществе», тому то «рано еще думать об осуществлении идей, которые хороши сами по себе»⁵⁷. Критерії зрілості суспільства для утвердження соціалістичної формації, за Чернишевським, надзвичайно цікаві, оскільки вони знімали питання про можливість встановлення її в результаті революції чи законодавчим актом.

Чернишевський в статті «Капитал и труд» (1860)⁵⁸ так пояснював читачам один з головних економічних принципів соціалізму: «...наивыгоднейшее распределение ценностей производится такими отношениями и учреждениями, при которых общество идет к соразмерности между количеством ценностей, действительно принадлежащих каждому лицу, и тою долею ценностей, какая приходилась бы на его часть по отношению количества лиц, составляющих общество, к массе ценностей, находящихся в этом же обществе.

Итак, основною ідеєю учения о производстве мы находим полное совпадение идей труда с правом собственности над продуктом труда; иначе сказать полное соединение качеств собственника и работника в одном и том же лице».

Теоретичні уявлення про бажаний соціалістичний устрій суперечили, звісно, феодално-кріпосницькій та певною мірою пореформеній російській дійсності. Яку ж конкретно лінію поведінки пропонував Чернишевський своїм однодумцям у 1860-х роках? Історики давали і дають різні відповіді на це важливе питання, яке стосується, насамперед, ставлення Чернишевського до насильницького, революційного методу соціальної модернізації. Новітня література в цілому відійшла від

⁵⁷ Антонов В.Ф. Н.Г. Чернышевский. Общественный идеал анархиста. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. С. 114; Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч.: В 15 т. – М.: ГИХЛ, 1939-1953. Т. 9. С. 222, 352-354.

⁵⁸ Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. Т. 7. – М., 1950. С. 5-63.

ленінської пряmolінійності в оцінці поглядів цього радикального демократа. В.Є. Іллерицький писав (1974 р.), що на відміну від Белінського, який лише покладав надії на народну революцію, Чернишевський з Добролюбовим поставили завдання «підготовки народної, селянської революції, віддавши всю свою енергію її реалізації»⁵⁹. Інший дослідник – О.В. Аникін⁶⁰ також називав Чернишевського «ідейним вождем революціонерів», який в статтях у журналі «Современник» «виступав за селянську революцію», але водночас зазначав, услід за С. Сватіковим (1914 р.): Чернишевський бачив себе не стільки революціонером дій, скільки революціонером думки.

Принципово нову точку зору на погляди Чернишевського, його місце в громадському русі другої половини ХІХ ст. запропонували В.Ф. Антонов (2000 р.) та Є.Л. Рудницька (2003 р.).

Монографія В. Антонова «Н.Г. Чернышевский. Общественный идеал анархиста» фактично виводила цього діяча з кола революціонерів пореформеної доби, залишивши йому тільки роль ідейного натхненника різноманітних течій народництва. Проаналізувавши історичні, економічні, соціалістичні та федералістські переконання Чернишевського, автор назвав його просвітителем і демократом, суспільним ідеалом якого був соціалізм із всеохоплюючою системою громадського самоврядування. Чернишевського, писав В. Антонов, не можна назвати революціонером, бо він був свідомим противником насильницьких методів досягнення мети. Автор, на нашу думку, дещо перебільшував сподівання великого російського демократа на реформістський потенціал монархів.

Є. Рудницька⁶¹ вперше в історичній науці здійснила комплексне співставлення уявлень «християнського філософа» Чаадаєва та матеріаліста й соціаліста Чернишевського. Стосовно Чернишевського її позиція така. Він реалістично оцінював ступінь розвитку Західної Європи і Росії, вбачав причину відставання вітчизни у пануванні самодержавства, кріпацтва, у народній неосвіченості; проте не закривав очі й на недоліки європейської цивілізації: класові колізії, революції, «язва пролетаріату» і т.ін. Чернишевський був впевнений, що майбутнє Росії та Західної Європи – соціалізм.; «не відкидаючи великого значення приватної власності та зв'язаної з нею особистої підприємливості, –

⁵⁹ *Иллерицкий В.Е.* Революционная историческая мысль в России (Домарксистский период). – М.: Мысль, 1974. С. 209-214.

⁶⁰ *Аникин А.В.* Путь исканий: социально-экономические идеи в России до марксизма. – М.: Политиздат, 1990. С. 273-278.

⁶¹ *Рудницкая Е.Л.* Чаадаев и Чернышевский: цивилизационное видение России // Вопросы истории. – М., 2003. № 8. С. 37-55.

писала Рудницька, – Чернишевський – соціаліст віддає перевагу тому суспільному ладу, який гарантує «достояние, независимое от превратности счастья» для «людей обыкновенных», які «желают жить безбедно и обеспечено» мати завжди «средства к труду». Таким гарантом і виступає у Чернишевського державна земельна власність за колективного общинного користування нею».

Як підкреслила Рудницька, Чернишевський – соціаліст намагався зняти суперечність між приватним і громадським, властиву соціалізму, тим, що в майбутньому суспільстві передбачав пріоритетність загального перед особистим. Освіченість громадян та правова держава – вихідна умова прогресу, цивілізованого шляху для Росії, стверджував Чернишевський, але освіта народу – «дело долгое и трудное».

Якщо Чаадаєв метою цивілізації вважав утвердження «Царства Божого на землі», то Чернишевський – досягнення матеріального добробуту, свободи та висот духовної культури. Проте обидва мислителі не визнавали насильницьких способів розв'язання проблеми. Є. Рудницька писала про Чернишевського: «Всупереч розповсюдженням трактовкам Чернишевського як ідеолога селянської революції, він бачив у ній смертельну загрозу долі цивілізації в Росії. В дилемі про спосіб вирішення соціальних перетворень, гостро поставлених часом, Чернишевський, всупереч сумнівам, долаючи внутрішню боротьбу, звинувачуючи себе в «измене народу», тим не менше, відкидав шлях народної революції, «ужасающей нас развязки»...».

Дослідницькими зусиллями В. Антонова та Є. Рудницької був створений оригінальний історіографічний образ Чернишевського, що кардинально відрізнявся від хрестоматійного образу революціонера, який, начебто, кликав селянство до сокири. Новий образ Чернишевського більшою мірою пасує до ідейного доробку мислителя й водночас відтворює процес розробки альтернативних шляхів російського минулого.

Сучасні автори, на жаль, не виправдано майже оминули ті біографічні факти Чернишевського, які свідчать про його спроби згуртувати прогресивні сили для тиску на царизм, аби прискорити реформи, спроби використати стихійні селянські повстання для реалізації радикально-демократичної програми, а також про його довгострокові плани освітньо-пропагандистської роботи в народних масах. Лише Є. Рудницька зауважила, що Чернишевський змусив себе покинути сподівання на швидку модернізацію країни без попередньої багаторічної підготовки самого народу до різкого повороту в його історичному розвитку.

Даний сюжет, втім, заслуговував на докладніше висвітлення, оскільки відмітною рисою радикального демократизму було бажання

досягти свідомої участі народу в російських перетвореннях. А найбільш надійними чинниками ефективної праці має, з точки зору Чернишевського, була достатня ступінь освіченості та моральної досконалості. Ці критерії характеризували і самих радикальних демократів; «християнський соціаліст» С. Булгаков у 1909 р. писав: «...вожді російської інтелігенції... Добролюбов і Чернишевський (обидва семінаристи, виховані у релігійних родинах духовних осіб) зберегли майже не займаним своє попереднє моральне обличчя, яке, однак, поступово втрачають їхні історичні діти й онуки»⁶².

С. Булгаков був правий, бо, хоч Б. Козьмін вважав погляди Герцена, Чернишевського та народників як «два різновиди» однієї і тієї ж ідеології, народницький рух другої половини 60-х – початку 80-х років, дійсно, зазнав втрат у рівні теоретичних уявлень і навіть моральних принципів (зокрема, стосовно методів діяльності). Та все ж загалом народництво керувалося світоглядними настановами радикального демократизму на всіх своїх етапах.

Восени 1861 р. уряд, стурбований студентськими настроями, запровадив оплату за навчання, внаслідок чого велика кількість різночинців опинилась за межами університетських аудиторій. Герцен, звертаючись до них у «Колоколе», вказав їм вірний шлях у житті: «В народ! К народу!». З цього заклика, власне, починається історія російського народництва, яке проіснувало 30 – 35 років, відігравши значну роль у визвольному русі Росії.

Впродовж кількох десятиліть народництво виступало в різних формах, організаційних та ідейних.

У 60-ті роки пропагандистська «Земля и воля» (М. та О. Серно-Соловйовичі, О. Слепцов, М. Обручов та ін.), програма якої відзначалася поміркованістю, співіснувала із змовницьким гуртком П. Заїчневського – П. Аргиропуло, що розповсюдив ліворадикальну прокламацію «Молодая Россия», в якій виправдовував криваву і невблаганну революцію заради якнайскорішої реалізації принципу соціальної справедливості. Обидві тенденції не знайшли підтримки в суспільстві.

З другої половини 60-х років вживались заходи по подоланню кризи в народництві, зокрема щодо розповсюдження такого тривожного явища, як нігілізм, втіленого І. Тургеневим в образі Базарова (роман «Отцы и дети»). Був обраний новий напрямок роботи: безпосереднє ознайомлення з селянським життям, його потребами, настроями й очікуваннями хліборобів, проведення пропаганди революційного характеру. Для

⁶² Булгаков С.Н. Христианский социализм. – Новосибирск: Наука, 1991. С. 143.

цього створювались підпільні організації М. Ішутіна – І. Худякова, Г. Лопатіна та ін. Один з їх середовища, Д. Каракозов, у 1866 р. стріляв в Олександра II.

Крайнім виразом аморального радикалізму, нетипового для народництва, була діяльність С. Нечаєва. Антиподом йому стала революційна організація «чайковців» (М. Чайковський, М. Натансон, В. Александров та ін.), яка була одним з ініціаторів «ходіння в народ» (1873 – 1874)⁶³.

У село відправились тисячі молодих народників, найкращих представників російського суспільства тієї доби, з метою пояснити селянам радикально-демократичні програми, принести в їхні оселі світло знань, переконати в необхідності спільного виступу проти існуючого ладу. Порозуміння знайти не вдалося, поліція вже у 1874 р. заарештувала майже 4 тис. осіб, потім вчинила показовий «процес 193-х».

Провал «ходіння в народ» зумовив заснування у 1876 р. нової «Земли и воли» (М. Натансон, О. Михайлов, Г. Плеханов та ін.), яка планувала підготовку селянської революції, націоналізацію землі, заміну держави федерацією общин, пропаганду серед інтелігентів та робітників.

Оскільки інтереси соціальних верств (селяни, робітники, інтелігенція), на які хотіли спиратися нові землевольці, дуже розходилися, організація розкололася (1879) на дві частини: «Народная воля» та «Черный передел».

Члени «Народной воли», яка була найбільшою народницькою революційною організацією (відділення у 50 містах, кілька тисяч учасників), ставили завданням: повалення самодержавства, встановлення представницького правління, громадянських прав і свобод, передача землі селянам. До Виконавчого комітету входили О. Желябов, О. Михайлов, С. Перовська; методи діяльності – агітація та терор. Після вбивства Олександра II (1881 р.) організація була розгромлена. В прогресивних колах суспільства розгорнулися драматичні події – розпочалась, за словами С. Венгерова, «эпоха разброда и искания новых идеалов».

«Черный передел» (1879 – 1882) зберіг програму другої «Земли и воли», але не сприйняв терору та політичної боротьби. До його петербурзького осередку входили Г. Плеханов, Я. Стефанович, Л. Дейч, В. Засулич та ін. Лідери організації заснували (1883) в еміграції групу «Освобождение труда».

⁶³ Пантин И.К., Плимак Е.Г., Хорос В.Г. Революционная традиция в России: 1783 – 1883. – М.: Мысль, 1986. С. 225-250.

«Освобождение труда» була першою російською соціал-демократичною організацією, що розпочала пропаганду марксизма, а згодом розгорнула боротьбу з народницькою ідеологією.

У визвольному русі останньої чверті XIX ст. активну участь брали «реформаторські» народники (М. Михайловський, І. Каблиць-Юзов, С. Южаков, М. Даниельсон, Я. Абрамов, В. Воронцов та ін.)⁶⁴. Вони критично оцінювали хід та очікувані наслідки капіталістичної еволюції Росії, в основному залишалися прихильниками утопічно-соціалістичних проєктів, однак не могли домовитись між собою стосовно способів діяльності. Одні з них (напр., Я. Абрамов) відстоювали програму «культурництва», пристосувалися до нових умов існування з метою протидії їх негативним впливам, інші (М. Михайловський та ін.) – політичне реформування для гальмування капіталістичного розвитку країни та переорієнтації суспільства на соціалістичний ідеал.

Одним із ідеологів «легального народництва» був відомий економіст В.П. Воронцов (1847 – 1918)⁶⁵. Він став прибічником теорії «малих справ» (тобто культурництва), тому що за його словами, «в России нет почвы для борьбы за политические свободы из-за слабости буржуазии и образованного общества». У книзі «Наши направления» (1893) Воронцов так сформулював своє бачення завдань народництва кінця XIX ст.: «Народные интересы как цель; формы, вырабатываемые коллективной мыслью народа, или другие, соответствующие его желаниям, как средство; и самодеятельность населения как рычаг общественной эволюции...». Його позицію громили і справа (Л. Тихомиров), і зліва (Г. Плеханов); м'яко відкидали М. Михайловський (він відійшов від народництва), ліберал О. Пипін та ін. Стаття М. Михайловського «О народничестве г-на В.В.» фактично підводила ризик під історією народництва в Росії, тому що один з його ідеологів назвав народницьку пропаганду «горделивым самообманом». Це сталося у середині 1890-х років, саме в цей період народництво «вичерпало свій ідейний потенціал»⁶⁶, воно перероджувалось у неонародництво.

Таким чином, радикальний демократизм середини – другої половини XIX ст. виявився тим напрямом суспільної думки, який, незважаючи на кризи та ідейні блукання, краще відповідав особливостям Росії та очікуванням народних мас. Беручи початок в інтелектуальному середовищі пізнього Просвітництва, він довів еволюцію передової

⁶⁴ Политическая история... С. 254-258.

⁶⁵ Мокшин Г.Н. Василий Павлович Воронцов // Вопросы истории. 2003. № 9. С. 57-73.

⁶⁶ Политическая история... С. 258.

російської думки до соціал-демократизму та марксизму. Провідна ідея російського національного світогляду – соціальна справедливість вироблялась протягом століть як природно-кліматичними умовами, так і депотичною і корумпованою системою державного управління.

Надмірнавірау перетворюючу суспільну роль соціальної справедливості позбавляла мислителів масштабного погляду на альтернативні доктрини, можливості їх всебічної оцінки, а у підсумку – вибору (після дискусій) прийнятнішого варіанта та об'єднання зусиль навколо цього. Ідейний сепаратизм внаслідок суспільної неструктурованості та відсутності самоорганізації давав змогу владі порівняно легко справлятися поодиноці з непокірливими.

Тяжка доля спіткала релігійних мислителів (Чаадаєв, Гоголь, Достоевський, автори збірника «Віхи»), не знайшло належного місця ліберальним концепціям, хоч вони допомогли б виправити поставу суспільної думки і ліквідувати її лівий «флюс», а отже – досягти рано чи пізно поєднання (про що писав Бердяєв) лібералізму із соціалізмом, щоб укупі вони дали життя синтезованій, консенсусній течії – центрizmu, як це відбулося в Західній Європі.

Особливості суспільного ідеалу неолібералізму

Кожна епоха і кожне покоління винаходить свій зразок суспільного ідеалу, певних уявлень про оптимальний соціальний лад, про прийнятну систему духовних цінностей. Але ідеал не може бути єдиним для всього суспільства, всіх його верств та прошарків без виключення. Окремі соціальні групи, класи, політичні чи громадські течії мають

свої власні уподобання, точки зору на складові елементи суспільного ідеалу: соціальну справедливість, свободу, рівність, добро тощо.

Відрізнялась практика розповсюдження і функціонування суспільного ідеалу в різні історичні епохи. Майже до XVIII ст. такими каналами були родина та церква. З XVIII ст. до них приєдналися засоби масової інформації, наукова та художня література, які в XIX ст. вийшли, безумовно, на перший план (порівняймо: у XVIII ст. в Росії було 119 періодичних видань, а у XIX ст. – 2713). Наука і журналістика зумовили зростання ступеня усвідомленості у виборі моделі ідеалу, а також навіть її «доробили» відповідно індивідуальних пріоритетів.

Вихідною «схемою» суспільного ідеалу конкретної доби є розробки науковців, які, враховуючи різноманітні модифікації уявлень про ідеальне, створюють узагальнену модель. Вона, певним чином, підбиває підсумки попередніх пошуків у цій галузі, проте, крім цього, накреслює напрями

перспективного розвитку компонентів існуючого ідеалу. Це неможливо було зробити без критичного аналізу наукових теорій минулого.

Саме таке завдання поставив перед собою талановитий правознавець, теоретик неолібералізму, філософ-ідеаліст П.І. Новгородцев (1866 – 1924). Його монографія називалась «Об общественном идеале» і витримала 4 видання (М., 1917; К., 1919; Берлін, 1921 та 1922). В ній⁶⁷ автор проаналізував найвідоміші вчення про соціальний прогрес та ідеальний суспільний лад з кінця XVIII ст., зокрема погляди Руссо, Канта, Гегеля, Конта, Спенсера, Маркса і зробив висновок про їх безперечну утопічність, тому що ці мислителі ставили перед собою недосяжні цілі, смисл яких крився у спробах віднайти надійний рецепт «земного раю».

Лаконічно свою підсумкову оцінку Новгородцев виклав у двох пунктах:

«1) Треба відмовитись від думки знайти таке вирішальне слово, яке відкриє абсолютну форму життя та покаже засіб здійснення земного раю.

2) Треба відмовитись від надії у близькому або віддаленому майбутньому досягти такої блаженної пори, яка могла б стати щасливим епілогом пережитої раніше драми, останньою стадією та заключним періодом історії».

Чимало місця П. Новгородцев відвів у своїй монографії спростуванню поширених у XVIII – XIX ст. ілюзорних сподівань на можливість після тих чи інших реформ (революції) опинитися в досконалому суспільстві. Посилаючись на положення, які обґрунтовані у філософських творах Фіхте і Шеллінга, він доводив, що ідеал взагалі недосяжний, бо у протилежному випадку його слід було б вважати конечним, тому що «абсолютний смисл ідеалу» не вміщується у тимчасові, «відносні» форми. Крім того, «конечний» ідеал (земний рай) суперечить еволюційній філософії, оскільки прихід «блаженної пори» або, за термінологією просвітителів XVIII ст., «царства загального благоденства», повинен був би перервати процес суспільного розвитку, а це, звісно, неможливо навіть уявити.

На думку П. Новгородцева, мислителі XVIII – XIX ст. випустили з уваги ще один надзвичайно важливий момент, пов'язаний з розумінням специфіки людської особистості. Річ у тому, що кожна людина є неповторною, своєрідною особистістю, а тому вона може бути як у злагоді із суспільством, так і в конфлікті. Навіть досконалі, з точки зору більшості суспільства, політичні, економічні, культурні чи освітні порядки можуть

⁶⁷ Новгородцев П.И. Об общественном идеале. - М.: Изд-во «Пресс», 1991. - С. 55-57.

не задовольняти якусь людину або цілу групу людей (стан, верству). Через це «зовнішні» установи не спроможні створити для індивідуума повною мірою комфортне соціальне середовище. Звідси П. Новгородцев зробив такий висновок: «...ми сказали б, що особистість, душевне життя особистості ширше та глибше від політики й суспільності, а тому спасіння та задоволення людина має шукати не тільки у суспільстві, але передусім у собі, у своїх власних силах і засобах». Однак П. Новгородцев зробив важливе застереження: сказане зовсім не означає, що слід протиставляти душевне життя «зовнішнім формам співжиття», проте необхідно розмежовувати політику та мораль.

Відокремлення політики від моралі, «суспільності» від «душевного життя» людини зробить, писав П. Новгородцев, яснішою ту істину, «що не можна людині в усьому покладатися на інших і приховувати свою втому чи свою відповідальність за недосконалість суспільних форм... *Не віра у земний рай*, який виявляється недосяжним, *а віра у людську дію та моральне «долженствование»* – ось що виникає тут перед нами. *Не «обетованная земля», а незламна особистість*, такою є наша остання опора. Особистість, непохитна у своєму моральному прагненні, яка черпає свою силу з віри в абсолютний ідеал добра і неодмінно зберігає цю віру при всіх поворотах історії, – ось що береться тут за основу для суспільного творення».

Утилітарний підхід до повсякденності, зазначав П. Новгородцев, змушує людину ставити перед собою конкретні та здійсними цілі, та все ж варто завжди пам'ятати, що будь-яка дія «лише тоді набуває і справжню життєву енергію, і моральну ціну, коли вона одухотворена моральним прагненням, спрямованим далеко вперед, до вічного ідеала добра».

Роздуми П. Новгородцева про суспільний ідеал можна всебічно оцінити, лише співставивши їх з концепцією двох відомих збірників статей представників російської інтелігенції – «Вехи» (1909 р.) та «Из глубины» (1918 р.). В останньому П. Новгородцев надрукував статтю «О путях и задачах русской интеллигенции»⁶⁸. У цій роботі П. Новгородцев солідаризувався із П. Струве, який назвав причиною краху інтелігентського світогляду на початку ХХ ст. його «безрелігійне відщепенство від держави». Доповнюючи це визначення, П. Новгородцев писав про властивий інтелігенції «раціоналістичний утопізм», невизнання «зв'язку людини з Богом, зв'язку особистої свідомості з об'єктивним і загальним законом добра як із законом Божим», що врешті-решт означає «відщепенство людського розуму від розуму Божественного».

⁶⁸ Вехи. Из глубины. – М.: Изд-во «Правда», 1991. С. 424-442.

Велике нещастя вітчизняної інтелігенції і Росії в цілому полягає в тому, писав П. Новгородцев, що вона пішла не услід Чаадаєву, Достоевському, В. Соловйову, а обрала своїми керівниками Бакуніна і Чернишевського, Лаврова і Михайловського.

Повернемось до книги «Об общественном идеале». Релігійно-філософський підхід до проблеми суспільного ідеалу, яким знехтували мислителі-радикали другої половини XIX ст., змусив П. Новгородцева на перше місце поставити моральні критерії. В четвертій частині своєї монографії він виклав міркування щодо змісту суспільного ідеалу. «В протилежність старим теоріям, які вводять у зміст суспільного ідеалу різні поодинокі умови та відносні блага, слід сказати, що ніщо подібне не повинно мати місця. Ні найкращий устрій влади, ні справедливий розподіл багатства, ні загальне удоволення та щастя, ніщо не відповідає безумовному змісту тієї норми, визначення якої ми шукаємо. І влада, і багатство, і щастя, все це зовнішні та відносні блага, які мають значення засобів для досягнення вищих цілей».

Для того щоб у зміст істинного суспільного ідеала не потрапили випадкові складники, П. Новгородцев пропонує виходити з принципа особистості з усіма властивими їй «ідеальними прагненнями». За допомогою обраного критерія автор включив у зміст суспільного ідеалу такі елементи: «свобода як природний і необхідний вираз...моральної сутності» людини; «рівність», оскільки всім людям властива оця моральна сутність; «обов'язок взаємного визнання» людей, тобто кожна особистість зобов'язана визнавати не тільки права інших членів суспільства, але й «солідарність та єдність з іншими», що забезпечує їхнє як взаємообмеження, так і взаємозбагачення.

У підсумку П. Новгородцев дав таке визначення суспільного ідеала: «Зводячи отримані нами принципи до короткої формули, суспільний ідеал можна визначити як *принцип вільного універсалізму*. В цьому понятті зразу передається і рівність, і свобода осіб, і всеохопність їх об'єднання, оскільки все це поєднується в ідеї вільної солідарності всіх».

Отже, абсолютний ідеал, за П. Новгородцевим, – це духовний орієнтир, встановлений Божественною волею, тому досягти його неможливо. Але в цій системі цінностей ідеальною буде така форма людського співжиття, коли кожна особистість звирятиме всі свої дії з вищими моральними імперативами. Внаслідок панування таких моральних норм, в державі утвердяться досконалий образ правління, соціальна справедливість, свобода, рівність, добро і краса в громадському житті. «Для моральної заповіді, – писав П. Новгородцев, – безпосередній практичний успіх не має значення: «*fais ce que dois, advienne que pourra*» (франц.: «роби, що

зобов'язаний, і хай буде що буде)». Цінна ґрунтовними міркуваннями стосовно значення морального фактора у громадському житті, книга П. Новгородцева викликає запитання про спроможність духовного самовдосконалення покращати стан справ у суспільстві, якщо на другий план перенести турботи про «зовнішні форми співжиття». П. Новгородцев, як і ліберали попередньої епохи, недооцінював політичну боротьбу з консервативними і реакційними силами у правлячих колах.

Які ж висновки можна зробити з тієї ролі, що її виконувала російська суспільна думка у другій половині XIX ст.? Її розвиток обумовлювався передусім пореформеною ситуацією в країні, невирішеністю багатьох проблем, пов'язаних з переходом від феодально-кріпосницької до буржуазної соціальної системи. В зв'язку з цим дві головні теми знаходились в центрі уваги представників різних течій суспільної думки: оцінка проведених реформ та шляхи їх поглиблення і завершення, а також обриси майбутнього суспільного устрою, позбавленого вад минулого. Звичайно, не було забутих і питання про шляхи досягнення мети. Ліберали наполягали на еволюційному русі за умови співпраці інтелігенції з урядовими структурами, а суспільний ідеал вбачали в розкутій ініціативі особистості, свобода якої обмежувалася б тільки правами інших членів суспільства. Радикальні демократи, не ігноруючи прав і свободи громадян, наріжним каменем своєї програми ставили добробут всіх людей та поєднання в одній особі власника і трударя. Соціалізм, як його розуміли радикальні демократи, повинен забезпечити також справедливий розподіл суспільного продукту.

Ліберальна ідеологія в умовах наростання соціального антагонізму почала розробляти духовно-релігійний варіант суспільного ідеалу.

* * *

Суспільна думка, як уся духовна культура українського й російського народів, досягла в другій половині XIX ст. високого ступеня зрілості. Але – через специфіку історичного руху Російської держави – не всі функції суспільної думки (зокрема, регуляторна чи виховна) були задіяні належним чином і могли задовільно виконувати свою соціальну місію. Сталося так тому, що в пореформену добу течії суспільної думки, крім консервативної (яка відбивала позицію феодальних верств), не мали органічного зв'язку з народними масами, оскільки ті не могли в силу історичних обставин виробити в собі політичну свідомість і тому не спромоглися самоорганізуватися. Внаслідок цього представники передової суспільної думки, розчарувавшись у реформаторських намірах

імператорів, зазнавши провалу під час «ходіння в народ», розробляли ґрунтовні, проте утопічні пропозиції по вирішенню актуальних проблем країни, наголошуючи на очікуваннях найбільш пригноблених класів.

Передова думка не була єдиною: якщо ліберали наполягали на свободі приватної ініціативи та підприємництва, то радикальні демократи обумовлювали економічний прогрес зростанням загального добробуту. В той же час егоїзм, корисливість, грабіжництво доби початкового накопичення капіталу, не обмежені соціально-політичними перепонами, сприяли швидкому розповсюдженню ідей соціальної справедливості. З іншого боку, непривабливий образ європейського капіталізму з його знедоленим робітничим класом та революціями змушував наших мислителів як в Росії (Герцен, Чернишевський, Бакунін), так і в Україні (Драгоманов, Франко, Подолінський) напружено шукати самобутніх (немарксистських) варіантів соціалістичного устрою.

Ще більш драматичними були пошуки засобів здійснення планів модернізації країни, виведення її до такого соціального ладу, який позбався б усіх вад існуючих тоді в світі суспільних систем.

Консерватори категорично вимагали, щоб будь-які нововведення впроваджувались верховною владою за згодою дворянського «корпусу». Мислителі ліберальної орієнтації, обґрунтовуючи назрілість низки докорінних реформ буржуазного типу, вбачали в прогресивній частині чиновництва – за умови всілякої підтримки царем – силу, здатну реалізувати модернізаційну програму без жодних потрясінь.

Складніше було визначитись радикальним демократам. Брак авангардної сили в суспільстві змушував покладати надії то на згуртованість демократичних кіл для тиску на владу, то на «філософа на троні», то на просвітянські зусилля в народній масі, – але всі ці сподівання досить швидко розвіялися. Четвертий варіант – насильницький, революційний шлях вважався соціально небезпечним, проте неминучим в разі спротиву реакційних сил спробам суттєво поліпшити народне життя. Радикальні демократи прагнули уникнути стихійного бунту (щоправда, Чернишевський не виключав обов'язку передових людей очолити його, коли він таки спалахне), а говорили про революцію як про можливу, добре продуману й усвідомлену, але також не бажану.

Головною особливістю української думки пореформеної доби був поступовий перехід від домагань національно-культурної автономії до суто політичної платформи, яка передбачала федералізацію Росії, національну самостійність України, глибокі соціально-економічні реформи й демократизацію всіх сфер життя.

ЗАГАЛЬНІ ПІДСУМКИ

Для сучасної історіографії характерна предметна невизначеність історії суспільної думки: цим терміном покривають то всю сукупність знань про суспільство, то лише ідеологічні вчення, то трактовки в основному актуальних соціальних проблем. Крім того, до неї відносять наукові й ненаукові (наприклад, художні) уявлення про минулу дійсність.

Впродовж 1970 – 80-х років, однак, здійснювались спроби віднайти специфічні риси суспільної думки (Л. Коган, В. Горський, Л. Пушкар'єв та ін.), що дисциплінарно ставлять її в особливі відносини щодо традиційних соціогуманітарних наук (актуальність тематики, дискусійний характер, соціальна структурованість поглядів тощо). На жаль, ці «відкриття» не утворили до сих пір системну цілісність, продовжуючи співіснувати з елементами інших наукових дисциплін. Тому в енциклопедіях і словниках немає окремої статті про суспільну думку як дисципліну.

Дана монографія ґрунтується на авторському розумінні суспільної думки як окремої галузі (дисципліни) в структурі історичної науки, предмет якої становлять оцінки сучасниками умов своєї життєдіяльності; такі оцінки були продиктовані нагальними потребами реального життя, а не виникали внаслідок спеціального наукового дослідження. Отже, вони не потрапляли в предметне коло жодної з традиційних наукових дисциплін, оскільки не мали наукового походження.

Індивідуальні судження можуть бути, звичайно, упередженими, корисливими чи помилковими, продиктованими суб'єктивністю або недосвідченістю. Однак науковий аналіз ненаукових суджень, встановлення причин їх зародження та функціонування дають можливість досліднику глибше зрозуміти взаємовідносини суспільства і влади, людини і суспільства, міжгрупові стосунки тощо.

Періодизація історії української та російської суспільної думки, зовнішніми критеріями якої виступають зміни засад соціально-політичного устрою та пов'язаного з ними комплексу актуальних проблем, враховує передусім внутрішні критерії – зміст і форми суспільної реакції на вимоги життя.

Що розуміється під термінами «зміст» і «форма»?

Перший («зміст») – це сукупність точок зору, оцінок складних ситуацій, а також пропозицій щодо їх залагодження; другий («форма») – усні

відгуки, чолобитні, записки, публіцистика, проекти реформ, щоденники і листи і т.д., що в них реалізується позиція громадян. Діалектичний взаємозв'язок змісту і форми в історичному розвитку суспільної думки втілюється по-різному: в змісті – у постановці все більш важливих, масштабніших проблем, а стосовно форми – у виході на перший план все більш аналітичних і аргументованих матеріалів (напр., проект реформ, а не просто скарга на якусь адміністративну недбалість).

Кожна доба виробляє власний образ суспільної думки з відповідними функціями, що мають часову специфіку взаємодії та впливу на соціум.

Ця специфіка видозмінюється не тільки хронологічно, але й регіонально. Так, якщо у Західній Європі дані функції вже у XVI – XVII ст. починали діяти повномасштабно і суспільна думка перетворювалась на чинник соціального прогресу, то на Сході континенту, в Росії (оскільки в ній панувало кріпосне право, була низька ефективність господарства, нерозвиненість промисловості та міської культури, неструктурованість суспільства тощо), частина функцій (контролююча, регуляторна) фактично не діяла, а інша частина (пізнавальна, оціночна, виховна) – була обмежена у своїй діяльності через брак відкритої інформації або непричетність до реальних соціальних процесів.

Починаючи з XVII ст. українська суспільна думка набула самобутнього вигляду. По-перше, в ній порівняно швидко розвивалися регуляторні та контролюючі функції відносно як внутрішньої влади – гетьмансько-старшинські уряди, так і зовнішньої – російського самодержавства; по-друге – виховна функція ставала дієвою силою формування національної свідомості, а по-третє – пізнавальні й оціночні функції спиралися на принципи консерватизму як засіб захисту національної самобутності.

Асиміляційна політика царизму консервувала проблематику української думки, тримала її в колі одних і тих же питань та аргументів, які змінювалися лише від новацій політики Петербурга. Всупереч цій тенденції у першій половині XIX ст. з'являються перші прояви політичної ініціативи української громадськості поза межами звичних «запобіжників» – протекторства та автономізму. Йдеться про декабристське «Товариство з'єднаних слов'ян» (1823 – 1825) й «Кирило-Мефодіївське товариство» (1846 – 1847), які пропагували ідею об'єднання всіх слов'ян у єдиній державі на федеративній основі.

Якісно перетворюється українська думка з 1860 – 1870-х років під дією буржуазних реформ, що позначилися не лише на обсягу громадянських прав, але й на поведінці націй у складі Російській імперії. Серед некорінних народів імперії поширювалось переконання, сформульоване ще у 1803 р. просвітителем В. Малиновським: «Одни побуждения человека и народа и потому одни им права». Переконливим доказом цього

стало спонтанне виникнення в Україні громадівського руху в багатьох містах і навіть у деяких селах.

Громади, як колись братства, – це форми самоорганізації передових прошарків українського суспільства, члени яких (П. Куліш, В. Антонович, П. Житецький, К. Михальчук, О. Русов, М. Зібер і т.д.) обрали метою своєї діяльності збереження і розвиток національних духовних традицій та звичаїв, в тому числі рідної мови. Розквітла українська реалістична проза, драматургія, з'явилися періодичні видання («Основа», «Киевский телеграф», «Громада» і т.п.).

В середовищі громадівства в 70 – 90-х роках XIX ст. визріла політична течія українського визвольного руху, уособленого М. Драгомановим, П. Павликом, І. Франком, С. Подолинським та ін., що розробила програму докорінного політичного, соціально-економічного й національного розвитку народів Російської імперії на засадах демократичного соціалізму. А на початку XX ст. засновуються вже й перші політичні партії.

Українська думка впродовж тривалого часу (від XIV до кінця XX ст.) була значною мірою позбавлена такого найважливішого «активатора», як власна державність. Саме остання змушує свідому частину громадян братися за осмислення та вирішення важливих проблем своєї держави, країни, суспільства. Відсутність держави зосереджує увагу національних сил на пошуках способів досягнення політичної незалежності, отже – деформує і звужує сферу суспільних інтересів.

На відміну від Південно-Західної Русі, яка звільнилася у XIV ст. від монгольського ярма ціною залежності від литовських князів і польських королів, Північно-Східна частина давньоруської спадщини самостійно виборювала державну свободу. Надзвичайно драматичний шлях подолання феодального сепаратизму, амбіцій удільних князів, ханської грабіжницької політики, господарського знекровлення Руської землі призвів до наділення великого князя необмеженими владними повноваженнями. Річ у тому, що в особі великого князя вбачали національного вождя, здатного звільнити народ від монгольського знущання, подолати розруху і розбрат, навести лад у країні.

У Київській Русі з її міською культурою населення відіграло досить активну роль завдяки вічовим порядкам. Монгольські орди знищили значну кількість міст, відійшли у минуле і віче. Московська централізована держава, що виникла у XV ст. після славних перемог над загарбниками, встановила на своїй території самодержавний образ правління, у якому не було місця для норавливих віче. Тоді будь-яка місцева самодіяльність викликала підозру, оскільки могла означати намір повернути згубну феодальну роздрібленість із властивими їй усобицями. З цього часу між

владою і суспільством встановилась на багато століть недовіра і стала специфічною рисою політичного життя Росії.

Майже до середини XVII ст. російська думка залишилась в межах християнсько-православної доктрини, проте глибоке потрясіння, пережите масовою свідомістю протягом «Смуту», змусило звернути увагу на роль окремих осіб в історії, на їх відповідальність за вчинки та приховані помисли. Це стосувалося державних діячів, передусім царів; втім, літописці фіксували також поведінку пересічних людей. Г. Котошихін, А. Ордин-Нащокін, В. Голіцин та ін. залишили нам не тільки критичні відгуки про російську дійсність, але й пропозиції щодо земних засобів виправлення її вад.

Прагматизм XVII ст. поступився місцем у XVIII ст. раціоналістичному світогляду, що значно змінювало уявлення про причинно-наслідкові зв'язки в соціальних процесах. І якщо І. Посошков у першій чверті XVIII ст. сповідував утилітарно-прагматичні підходи, то друга чверть століття ознаменована творами В. Татищева і М. Ломоносова, які визнавали людський розум рушійною силою суспільного розвитку і саме так сприймали та оцінювали конкретні події і вчинки окремих осіб.

У багатьох монографіях і навчальних посібниках, де не проводиться чіткої грані між науковими вченнями і суспільною думкою, філософсько-раціоналістична теорія розповсюджується на всю сферу суспільних реакцій XVIII ст. Тим часом раціоналізм як філософський напрямок слід залишити науковим галузям пізнання, а суспільна свідомість раціоналістичного характеру спирається на такі підходи, як, наприклад, здоровий глузд. Довіряти власному розуму в оцінці оточуючих явищ звикають освічені представники різних соціальних верств XVIII ст., до селянства включно.

Просвітительство, що ґрунтувалося на раціоналізмі, породило ряд проектів досконалого суспільства, і ці ідеї поступово укорінювались, головним чином, в освічених головах. У масовій свідомості відбувався інший процес: на заміну провіденціалізму в трактовці земних проблем прийшов здоровий глузд, який, з одного боку, був явним кроком уперед, а з іншого – вносив чимало суб'єктивності у висновки. Головною причиною такого волюнтаризму було те, що мистецтвом аналізу й аргументації оволодівала, на жаль, невелика частина населення.

З кінця XVIII та в XIX ст. стиль мислення став науковим, що позначилося як на гуманітарних дисциплінах, так і певним чином на масовій свідомості. За посередництвом освіти, преси, літератури наукові уявлення просякали в публіку та сприяли більшій обґрунтованості суджень про соціальну атмосферу, хоч, зрозуміло, такі судження не можна ототожнювати з науковими висновками, оскільки вони не були наслідком

самостійних дослідницьких процедур, а тільки використовували відбитки наукових уявлень в розумах пересічних громадян. До того ж, здоровий глузд залишався в арсеналі широких мас і вживався, мабуть, найчастіше за інші засоби.

Релігійний фактор, дія якого майже не вивчалася за радянської доби, відігравав важливу роль в суспільній самосвідомості, проте ця роль помітно змінилася в XVIII – XIX ст. Поступаючись місцем науковим поглядам на перебіг земного життя, релігійна віра залишалась найвищим духовним, моральним критерієм істини стосовно смислу людського життя. Творчість таких видатних мислителів, як П. Чаадаєв, Ф. Достоевський, Л. Толстой, П. Новгородцев, В. Соловйов, М. Бердяєв та ін. є кращим підтвердженням даної тези.

Не так давно Ж. Ле Гофф писав про те, що періодизацію суспільної думки можна встановити по особливостям властивого певній добі соціального ідеалу. Ідея, безумовно, перспективна, тому що ставлення до дійсності визначається характером розуміння досконалості. Така періодизація в Росії та Україні ще не створена, бо це надзвичайно складна справа: по-перше, історія суспільної думки майже не розглядалася під цим кутом зору; по-друге – до цього часу не виявлені характерні риси суспільних ідеалів різних епох; по-третє – не легко узгодити суспільний ідеал доби та уявлення про нього кожної соціальної верстви. У першому наближенні можна сказати, що у Київській Русі всеосяжним був християнсько-моральний ідеал, у добу Просвітництва – «царство розуму і загального благоденства», в середині XIX ст. – «земля і воля», а в другій половині XIX ст. – соціальна справедливість тощо. Поза тим слід – у межах доступного матеріалу – враховувати суспільний ідеал при дослідженні пам'яток кожної доби.

Відмітною рисою історичного шляху Росії було, за концепцією Л. Милова, те, що її суспільство не одне століття вирішувало проблеми виживання в умовах надзвичайно обмеженого об'єму сукупного додаткового продукту. Це зумовило доцільність існування кріпосного права як засобу компенсації суворих природно-кліматичних обставин аж до XIX ст., незважаючи на всі його негативні якості. Коли ж на межі XVIII – XIX ст. країна вступила в стадію формування буржуазного укладу, кріпацтво перетворилось на знаряддя «деградації всієї економіки в цілому», «один з головних факторів відставання в соціально-економічному та деградації у морально-політичному розвитку країни»¹.

А російська суспільна думка, збагачена прогресивними західноєвропейськими вченнями, вже з другої половини XVIII ст.

¹ История России XVIII – XIX веков. – М.: Эксмо, 2006. С. 6-7.

почала обґрунтовувати потребу найскорішої модернізації та скасування кріпосного права. Отже, вимоги мислителів випереджали реальні можливості для проведення масштабних буржуазних реформ, що призводило до утопічності позитивних програм, пропагованих суспільною думкою. Крім того, брак природного соціального опортю, порозуміння з владою викликало радикалізацію суспільної думки та пов'язаних з нею громадських рухів.

Суспільний розвиток Росії майже кожного історичного періоду виглядав приблизно таким чином: передові мислителі поривалися вперед, до кращих форм співжиття; уряд вважав цілком задовільним існуючий стан речей і переслідував «мрійників»; а стани-класи змушені були самостійно якомсь вирішувати насущні проблеми за допомогою вкрай обмежених засобів.

Практично до кінця XVIII ст. російські стани не мали органів самоорганізації та самоврядування; частіше за все вони конфліктували один з одним, випрошуючи у царя якісь пільги для себе. На земських соборах, в Уложенній комісії 1767–1768 рр. це проявилось досить яскраво. З появою у 1785 р. жалуваних грамот дворянству і містам ситуація дещо змінилася, та все ж до 1905 р. стани-класи були позбавлені політичного представництва і не могли вирішувати власних проблем самостійно.

Суспільна думка, таким чином, до початку XX ст. не мала змоги розвиватися нормальним шляхом, на заваді цьому стояла стабільна недовіра монархів до приватної ініціативи та пильна цензура. Простір для течії суспільної думки був надто вузьким (лише за кордоном було вільніше, але втрачався зв'язок з батьківщиною), тому її потік ставав все бурхливішим... Радикалізація передової суспільної думки активізувала реакційні елементи в уряді і в середовищі консерваторів, а лібералів змушувала еволюціонувати вправо.

В одній із своїх праць М. Бердяєв писав, що першими послідовниками Маркса були росіяни. Мабуть, це не дивно, бо в другій половині XIX ст. грабіжницький період накопичення капіталу в Росії примхливо переплівся із не менш грабіжницькими залишками феодалізму, що зробило життя нестерпним для більшості населення (передусім найманих робітників). Самодержавство, залишаючись уособленням консерватизму, в умовах суспільної кризи початку XX ст., потім жажливих наслідків російсько-японської та Першої світової війни втратило контроль над станом справ у країні. Утвердження в Росії соціалістичних переконань стало ідейною основою переходу визвольного руху в Росії до революційного етапу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

I. Джерела

Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века: В 2 т. – Л.: Госполитиздат, 1952.

Избранные социально-политические и философские произведения декабристов: В 3 т. – М.: Госполитиздат, 1951.

Історія української суспільної думки другої половини XIX – початку XX ст.: Хрестоматія. – Д.: Вид-во ДДУ, 1994.

Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1990.

Опыт русского либерализма. Антология. – М.: Конон, 1997.

Памятники литературы Древней Руси: В 10 т. – М.: Художественная литература, 1978 – 1989.

Пам'ятки суспільної думки України (XVIII–перша половина XIX ст.): Хрестоматія. – Д.: Вид-во ДДУ, 1995.

Русские просветители: от Радищева до декабристов: В 2 т. – М.: Мысль, 1966.

Тисяча років української суспільно-політичної думки: В 9 т. – К.: Дніпро, 2001.

Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: В 2 т. – К.: Наукова думка, Основи, 1995.

II. Дослідження

Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990.

Болебрух А.Г. История русской общественной мысли XI – начала XIX в. – Д.: Вид-во ДДУ, 1993.

Болебрух А.Г. Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII – начала XIX в. – Д.: РВ ДДУ, 1988.

Болебрух А.Г. Передовая общественно-политическая мысль России и Украины (от Радищева до декабристов). – Д.: Вид-во ДДУ, 1987.

Будовниц И.У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI – XIV вв.). – М.: Изд-во АН СССР, 1960.

Гнатенко П.И. Общественно-политическая мысль на Украине во второй половине XVII – середине XVIII в. – Д., 1982.

Гросул В.Я. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / Гросул В.Я., Итенберг Г.С., Твардовская В.А., Шацилло К.Ф., Эймонтова Р.Г. – М.: Прогресс-Традиция, 2000.

Замалеев А.Ф., Зоц В.А. Мыслители Киевской Руси. – К.: Вища школа, 1987.

Замалеев А.Ф., Зоц В.А. Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XIV – первая треть XVII в.) – К.: Либідь, 1990.

Зорин А. Карма двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XIX века. – М.: Новое лит. обозрение, 2004.

- Исаев И.А., Золотухина Н.М.* История политических и правовых учений России XI – XX вв. – М.: Юрист, 1995.
- Каменский А.Б.* От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века: Опыт целостного анализа. – М.: РГГУ, 1999.
- Кантор В.К.* Русский европеец как явление культуры (философско-исторический анализ). – М.: РОСПЭН, 2001.
- Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996.
- Кухта Б.Л.* З історії української політичної думки. – К.: Генеза, 1994.
- Лаппо-Данилевский А.С.* История русской общественной мысли и культуры XVII – XVIII вв. – М.: Наука, 1990.
- Лихачев Д.С.* Великое наследие. – М.: Современник, 1980.
- Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000.
- Милуков П.Н.* Очерки по истории русской культуры: В 3 т. – М.: Изд. группа «Прогресс – Культура», 1995.
- Моряков В.И.* Русское просветительство второй половины XVIII века (Из истории общественно-политической мысли России). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994.
- Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1990.
- Общественная мысль в России XIX в. – Л.: Наука, 1986.
- Общественная мысль: Исследования и публикации В 2 т. – М.: Наука, 1989 – 1990.
- Общественно-политическая мысль европейского Просвещения. – М.: Книжный дом «Университет», 2002.
- Плеханов Г.В.* История русской общественной мысли: В 3 т. – М., 1918.
- Пушкарев Л.Н.* Общественно-политическая мысль России (вторая половина XVII в.): Очерки истории. – М.: Наука, 1982.
- Революционеры и либералы в России. – М.: Наука, 1990.
- Русская мысль в век Просвещения. – М.: Наука, 1991.
- Скакун О.Ф.* Политическая и правовая мысль на Украине (1861 – 1917). – Х., 1987.
- Тонких В.А., Ярецкий Ю.Л.* История политической и правовой мысли России. – М.: Владос, 1999.
- Українська ідея. Перші речники. – К.: Т-во «Знання» України, 1994.
- Цимбаев Н.И.* Славянофильство (из истории русской общественно-политической мысли XIX века). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986.
- Шип Н.А.* Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К.: УАЗТ, 2004.

III. Дискусії

Спорные проблемы истории русской общественной мысли (до начала XIX в.): Научная конференция (Москва, 12 – 14 мая 1992 г.). Тезисы докладов. – М., 1992.

«Круглый стол» Научного совета по историографии и источниковедению: Обсуждение книги: И.К. Пантин, Е.Г. Плимак, В.Г. Хорос. «Революционная традиция в России» // История и историки. ... М.: Наука, 1990. – С. 105-163.

Наукове видання

Анатолій Григорович Болебрух

**НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ
(СУСПІЛЬНА ДУМКА УКРАЇНИ ТА РОСІЇ ХІ – ХІХ СТ.)**

Монографія

Текст подається в авторській редакції

Комп'ютерний набір: *О. Колтакова, О. Оковита, С. Шуліка*

Комп'ютерна верстка та дизайн: *Л. Жеребцова*

Підписано до друку 4.07.2008 р. Формат 60x84/16
Папір офсеиний. Гарнітура Times. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 26.27. Наклад 300 прим. Зам. 105

Видавництво і друкарня ПП “Ліра ЛТД”
49010, м. Дніпропетровськ, вул. Погребняка, 25/57
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК №188 від 19.09.2000.